

Շ Ո Ղ Ա Կ Ա Թ

Ս. Է Ջ Մ Ի Ա Ծ Ն Ի

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԳԻՐԻ ԱՌԱՋԻՆ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ

ՀԱՅ ԳՐԻ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԵՆ ՅՈՒՆԷԼԵԱՆԻՆ

412—1512—1912

Sholakh № 1, Etchmiadzin.

Վ. Ա. Ղ. Ա. Բ. Շ. Ա. Պ. Ա. Տ.

Արհեստագործ Տպարանի ս. Էջմիածնի

1913

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ի

Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Ե.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«Փանգի յԱյբարտեան գաւախն, ի կայս
բազաւորացն եւ Բանուայապետացն. Բոլիսեցին
Հայոց շնորհ պատմիբանացն Ասուծոյ»
Կորիւն.

Ս. Էջմիածնի միաբաններից և Ճեմարանի ուսուցիչներից
ազմուած Յորել. Յանձնաժողովը յաւերժացնելու համար Հայ Գրի
Տպագրութեան մեծ տարեգարձը՝ որոշեց հրատարակել Հայագի-
տական ժողովածու և այս նպատակի համար ընտրեց Յ հոգուց մի
ժանաժողով, — Հ. Գարեգինին, պ. Ս. Կանայեանին և ինձ: Ստա-
նալով Նորին Սրբութեան օրհնութիւնն ու հաճութիւնը՝ տալիս ենք
այս առաջին գիրքը, նուիրուած Յորելեանին, յուսալով և այսու-
հետեւ հետզհետէ տալ առանձին գրքերով Հայագիտական նութեան
այսպիսի ժողովածուների մի շարք, ջանալով ըստ կարելւոյն օգ-
տագործել մեր Չեռազրաց Մատենադարանի հարուստ գանձերը:
Պատշաճաւոր դատեցինք ժողովածուն անուանել Շողակաթ, և այս-
պիսով կապել այն խորհրդաւոր և սքանչելի տեսեան հետ, որի յի-
շատակը ամեն տարի կատարոււմ է մեր եկեղեցին, իբրև «Տօն Շո-
ղակաթի սրբոյ Էջմիածնի»:

Նախագահ Յորել. Յանձնաժողովի
Գ. Տ. ՄԿՐՏՁԵԱՆ

Էջմիածին 1913
հոկտեմբեր

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Տիմոթէոս Կուղ և ս. Գրքի նորարեր թարգմանութիւնը. Հրաչեայ Անառեան	1
2. Զապովանից ժողովը. Գարեգին Վարդապետ	22
3. Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քեօմիւրճեանի. Մետրոպ վարդապետ Նեանեան	47
4. Զաքարեան (Նրկաճնարագուկ) առնմի ծագումը, գաղթը դէպի Զորագետ և նախորդները. Ա. Շահնազարեան	66
5. Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրապոմեցի. Կարապետ Եպիսկոպոս	84
6. Աջից ձախ հայ գրութիւն. Գալուս Տէր Մկրտչեան	137
7. Դասական հայերէնի շուրջը. Մետրոպ վարդապետ Մաքսուդեանց	142
8. Հայ Մատենադրութեան հնագոյն թուականները. Գալուս Տէր Մկրտչեան	154
9. Հայերէն կրկնաւորները Երևանի բարբառում (Քանաքեռի խօսուածք). Մետրոպ վարդ. Մաքսուդեանց	164
10. Նորագիւտ մազազաթեայ նաորազիր ցոյցակ Սաղմոսավանից մատենադարանի. Խաչիկ Վարդապետ	167
11. Քարտէզ հայ հնագրութեան. Գարեգին վարդապետ	170
12. Գրի նոյնաատիպ օրինակներ. 90 առխտակում. նոյնը	Ա—Գ

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒՋ

ԵԽ

Ս. ԳՐԻԻ ՆՈՐԱԲԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արարատ ամազրի 1908 մայիս թուին մէջ (էջ 580—586), բանասէյ-
նարուստ Տէր Մկրտչեան երեան կը հանէ բարբառային նոր խնդիր մը՝ որ հայ
ճատենագրութեան պատմութեան համար ահազին նշանակութիւն ունի,
քանի մը տեսակէտով:

Յայտնի է, որ մեր հին մատենագրութիւնը կը ճանչնայ Ս. Գրքի երկու
թարգմանութիւն: Առաջին քարգմանութիւնն այն է՝ որ Ս. Սահակ և Ս.
Մեսրոպ կատարեցին ասորերէնի վրայէն և որմէ մեզի հասած են միայն
Մնացորդաց զբրերը: Սեկրոզ քարգմանութիւնն այն է՝ որ նոյն սուրբ հայ-
րերը՝ իրենց աշակերտ Եղնիկի օգնութեամբ՝ կատարեցին Պոլսէն բերուած
յունարէն ընտիր ձեռագրի մը վրայէն և որ մեր այսօրուան գործածած օրի-
նակն է:

Քորենացին իր Պատմութեան մէջ կը գրէ թէ Ս. Գրքի այս երկրորդ
թարգմանութիւնն ալ շատ կողմերով պակասաւոր էր (ի բազում մասանց
թերացեալ գործն գտանէր), որու համար Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ զրկեցին
Քորենացին Պոլիս, Աղեքսանդրիա ևն, ուսման մէջ կատարելագործուելու և
Ս. Գրքը երրորդ անգամ թարգմանելու համար (Քոր. Գ. կա):

Բանասէյները Քորենացւոյն այս տեղեկութեան վրայ միշտ կասկածով
նայած են. արդէն Քորենացին ինքն ալ չի պատմեր թէ այս երրորդ
թարգմանութիւնը կատարուեցաւ թէ ոչ:

Վերջիշեալ յօդուածին մէջ՝ Գ. Տէր Մկրտչեան մեր հին մատենագիր-
ներու քով գտնելով այս մասին քանի մը շատ որոշ ակնարկութիւններ, կը
հետեցնէ թէ Ս. Գրքի երրորդ թարգմանութիւնը իրօք տեղի ունեցած է, և
այն՝ յունարան զոյրոցին պատկանող հեղինակներու ձեռքով, կերեայ Հայաս-
տանէն դուրս, և զարու երկրորդ կէտին: Այս թարգմանութիւնը կոչուած է
Նոր, Նորապատում կամ Նորաբեր քարգմանութիւն: Վերջին անունը կը պա-
հեմ ես ալ:

Նորաբեր թարգմանութեան մասին եղած յիշատակութիւնները, որ Տէր
Մկրտչեան կը գտնէ մեր հին մատենագրութեան մէջ, հետեւեալներն են.

1. Հերձուածոց զբրին մէկ հատուածը. «ՃՅԶ. Մայրազոմացոց ա-
զանդ... զհին թարգմանութիւնս զոր ընգալար ի սրբոյն Սահակայ՝ ոչ ըն-
գունի[ն], և զերրորդ թուղթն Կորնթացոց ի Պաղատէ գրեալ, զընգալեան
ի սրբոյն Գրիգորէ, նզովին» (Արբա. անդ էջ 581):

2. Թէոգորոս Քոթենաւորի ընդգէմ Մայրազոմացոյն ճառէն (Վենետ.
1833, էջ 148) «... ասն (Մայրազոմեցիք) թէ անընդունակ է ասաջթարգ-
մանութիւն Աւետարանին»:

3. Նոյն, էջ 154. «ասեն (Մայրագոմեցիք) եթէ հնապատմութիւն Աւետարանին ոչ է ընդունակ»:

Այս հատուածներէն կ'երևայ որ Մայրագոմեցոց ազանդը կը մերժէր Ս. Գրքի հին կամ երկրորդ թարգմանութիւնը (վերը կոչուած նաև առաջթարգմանութիւն կամ հնապատմութիւն), իբրև անընդունակ, և չէր ընդուներ յատկապէս Կորնթացոց Գ. թուղթը, որ կայ այդ թարգմանութեան մէջ:

Հին թարգմանութիւնը մերժողները հարկաւ պիտի հայթայթէին նոր լուսադոյն թարգմանութիւն մը, և ահա այս մասին պարզ ակնարկներ կը գտնենք Քոթեմուարի հետեւեալ գծուարիմաց հատուածին մէջ:

«Արդ ո՞վ խարոզորսակ թշնամիք, ներբողելով ձեր զճշմարտաբարոց վկայն Քրիստոսի գլխոյնը շանիկն Գրիգոր՝ ստազազակ բանիւ սփածանել մերկութեանն ծածկոյթ, զովին այգու բանիւ ցուցից յայլում տեղւոջ՝ բամբասանս յարդարեալ ձեր նախադրուատին Գրիգորի, այլ ոչ զովեստ. քանզի որթողութեան վերնադիտող քրիստոսազգեստ նախահարքն զումարեալք ի նիկիտապոլիս՝ կանոնադրեցին երկակի հնդեակ և եզակի քանակ թուով միայն՝ ի սրբունն կոչարանին ընթեռնուլ թուղթս գաստուածաբարոց առաքելոյն Պաղոսի. և ի նորապատում գրութեանն զնոյն շարադրութիւն վերատեալ է: Իսկ բարեկրուատելին Գրիգոր զառ ի հարցն լուսին և ոչ մակադրեալ ի նոր թարգմանութիւնս, վկայարանութեամբ ճառագրեաց, թէ «Անորէն իշխանն իբրև աստուածանալն կամեցաւ, սակ մարութ առաքելոյն, գամենեսին ընդ մեզօք գրուեաց (Գ. Կոր. Բ. 16)»: և այս ի հնապատում տառն վերտառեալ է, այլ ոչ ի նորապատում շարադրութեանն: Արդ՝ եթէ սակս ոչ գծագրութեան ի նորաբեր թարգմանութեանցն՝ հնապատում (ապ. Եննագում. այսպէս կ'ուղղէ Գ. Տէր Մկրտչեան) աւետարանին իբր զոչ ճշմարիտ ի բաց ընկեցեալ՝ մերժեցի յեկեղեցոյ, ընդ նմին խոսեալ բամբասի և մեծ մակադիտօզն Գրիգոր, ստուերարանութեամբ գրուատեալն ի ձէնջ» (Քոթ. էջ 154-5):

Հատուածին միտքը պարզ աշխարհաբարով հետեւեալն է.

«Դուք, ո՞վ խարեբայութեամբ մարդ որսացող թշնամիներ, Դուք կը գովարանէք Քրիստոսի երջանիկ նահատակ Գրիգորը, որպէս զի սուտ խօսքերով ծածկէք ձեր մերկութիւնը: Բայց ես պիտի ցուցնեմ թէ բնչպէս ձեր այդ խօսքերով մէկ ուրիշ տեղ ալ բամբասանքներ հանած էք ձեր գովարանած Գրիգորին և ոչ թէ գովասանք: Նիկիոյ սուրբ հայրերը կանոն դրին որ Ս. եկեղեցոյն մէջ կարգացուին Պաղոսի 14 թուղթերը միայն: Նոր թարգմանութեան մէջ այս կարգը ընդունել էք: Շնտ լուս Բայց Ս. Գրիգոր իբ ճառերուն մէջ վկայութեան կը բերէ նաև Ս. հայրերուն շիշած և նոր թարգմանութեան մէջ չգտնուած [Գ. Կորնթացոց թուղթին մէկ հատուածը] «Անորէն իշխանն...»: Այս հատուածը կայ հին թարգմանութեան մէջ, բայց նոր թարգմանութեան մէջ չկայ: Արդ՝ եթէ նոր թարգմանութեան մէջ յիշեալ հատուածը չգտնուելուն համար՝ Աւետարանի հին թարգմանութիւնը իբրև ոչ ճշմարիտ պիտի մերժուի, ուրեմն նաև մերժուած ու բամբասանքի ենթարկուած պիտի ըլլայ Գրիգոր մեծ եպիսկոպոսը², որ զուք կեղծաւոր խօսքերով գովեր էիք»:

² Մակադիտող բարգմանաբար շինուած է յն. եպիսկոպոսս բառէն, ինչպէս է նաև վերադիտող, վերահասուչ:

Այս բոլորէն շատ պարզ կերպով կ'երևայ որ Նորարեր կոչուած երբորդ թարգմանութիւն մը իրօք եղած է, բայց այս թարգմանութիւնը ընդհանուր ազգին կողմէ հաւանութիւն գտած և եկեղեցւոյն մէջ ընդունուած գործ մը համարելու չէ բնաւ, այլ Մայրագոմեցոց ազանդին միայն յատուկ և մասնաւոր գործ մը, որմէ կ'զգուշանային ուղղափառները:

Գ. Տ. Մկրտչեան ուրիշ խնդիր մըն ալ կ'առաջարկէ, որ կը թողու ու բիշնելու քննութեան: Այս խնդիրը հետեւեալն է:

Տիմոթէոս Կուզի Հակահառութեան մէջ՝ որ ամբողջապէս յունարան հայերէնով գրուած գործ մըն է, Ս. Գրքէն վկայութեան կոչուած հաստատուները այնպէս տարբեր են Ոսկեղարեան թարգմանութենէն, որ յայտնապէս բոլորովին ուրիշ ազբուր մը կ'ենթադրեն: Արդ՝ կը հարցնէ Գ. Տէր Մկրտչեան, Տիմոթէոսի այս կոչումները թարգմանչին ձևերէն են, թէ՛ ուղղակի անուած են Ս. Գրքի վերոյիշեալ երբորդ կամ Նորարեր թարգմանութենէն: Այս խնդրին լուծումը շատ կարեւոր է, որովհետեւ եթէ կարելի ըլլայ հաստատակ թէ յիշեալ կոչումները իրօք Նորարեր թարգմանութենէն անուած են, այն ժամանակ մենք ունինք ընտիր միջոց մը՝ վերականգնելու համար Նորարեր թարգմանութեան շատ մը պատասխանները:

Եթէ Նորարեր թարգմանութիւնը Մայրագոմեցոց ազանդին յատուկ գործ մըն էր, առաջին ակնարկով իսկ կ'երևայ որ Տիմոթէոսի ուղղափառ թարգմանիչը բնաւ իրաւունք չպիտի համարէր իրեն՝ զիմելու անոր: Այս պարագային նոր և աւելի ծանրակշիւ խնդիր մը կը ծագի: Նորարերէն զատ կար ուրեմն չորբորդ թարգմանութիւն մըն ալ, որմէ օգտուած է Տիմոթէոսի ուղղափառ թարգմանիչը: Թորենացւոյն տուած ակեղեկութիւնը՝ որ Գ. Տէր Մկրտչեան Նորարերին համար կ'առնէ, չի կրնար ամենեկին վերարբիւ անոր (քանի որ զիտենք թէ Նորարերը Մայրագոմեցի ազանդաւորներուն կը պատկանէր) և կրնայ յարմարիլ միայն Տիմոթէոսի գործածած յիշեալ չորբորդ թարգմանութեան:

Բայց այսպիսի կարեւոր խնդրի մը լուծման համար անցողակի ակնարկները բաւական չհամարելով, կուզենք մանրամասն քննութեան ենթարկել Տիմոթէոսի վկայութեանց խնդիրը:

Տիմոթէոսի հրատարակիչները զեղեցիկ ցանկ մը պատրաստած են բուրբ այն վկայութեանց, որ Տիմոթէոս մէջ կը բերէ Ս. Գրքէն (տես էջ 343—354): Այս ցանկին համեմատ Տիմոթէոսի մէջ բերած մեծ ու փոքր կոչումներուն բովանդակ գումարն է 842, որմէ 237 կը պատկանի Հին Կտակարանին և 605 նոր Կտակարանին: Կոչումներուն մեծագոյն մասը բնականաբար մէկ-մէկ անգամ կը պատահի. բայց կան նաև բազմաթիւ կոչումներ՝ որոնց մէկէ աւելի անգամներ կը պատահին բովանդակ գրքին մէջ: Վերջիններուն թիւը երկու հարիւրը կանցնի: Հրատարակութեան 335—342 էջերը առնուած են Տիմոթէոսի երկրորդ կիսակատար ձեռագրէ մը. այս մասերը նախորդներուն կրկնութիւնն ըլլալով՝ բնական է թէ հոս պատահած վկայութիւնները պէտք է հանել վերի թիւէն: Նոյն թիւէն հանելու է նաև այն կոչումները կամ վկայութիւնները, որոնք թէև ցանկին մէջ իբր այնպէս յիշուած են, բայց իսկապէս, բառացի վկայութիւններ չեն, այլ Ս. Գրքի այս կամ այն մասին յիշողութիւն կամ ակնարկ: Հրատարակիչները ցանկին մէջ ասանց համար առանձին նշան մը գրած չեն թէև, բայց անանցմէ շատը նշանակած են իւրաքանչիւր էջի տակ՝ «հմմտ.» համա-

սօսադրութեամբ: Վերջապէս կան նաև այնպիսի կոչումներ, որոնք Ս. Գրքի մէջ քանի մը անգամ յիշուած ըլլալով՝ բնական է որ քանի մը անգամ ալ պիտի անցնէին ցանկին մէջ: Մենք այսպիսի կոչումները հաշուելու ենք միայն մէկ անգամ:

Բոլոր այս կէտերն ի նկատի ունենալով՝ կը տեսնենք որ Տիմոթէոսի մէջ անկախօրէն կրկնուած բուն վկայութեանց իսկական թիւն է 108, որ և պիտի ծառայէ իբր հիմ մեր քննութեան:

Յաջորդ էջերով մէջ կը բերենք յիշեալ 108 վկայութիւնները՝ համեմատուած իրենց կրկնութեանց հետ: Ծանկը կազմուած է սապէս. նախ կը գնենք Ս. Գրքի Ոսկեգարեան թարգմանութեան համապատասխան կոչումը. ապա կը կցենք յունարէն օրինակը. այնուհետև կուգան Տիմոթէոսի վկայութիւնները, որոնք սովորաբար երկու անգամ կրկնուած են, բայց կան այնպիսիները՝ որ 3, 5, 10, 12 և մինչև 20 անգամ կրկնուած են (հմտ. Ա. Յովհ. Ե. 20, Փիլիպ. Բ. 6—11, Յովհ. Ա. 14): Այս վկայութեանց մէջ առաջին անգամ յիշուածը իբր հիմ ընդունելով՝ երկրորդ և յաջորդ կրկնութիւններուն մէջ երեան ելած տարբերութիւնները կը գնենք շեղատառ, որպէս զի համեմատութիւնը աւելի աչքի զարնէ:

1. Բ. Օր. ԻԸ 66. Եւ եղիցին կեանք քս կախեալ առաջի աշաց քոց, և զարհուրեցցիս զցայզ և զցերեկ, և ոչ հաւատացես կենացն քոց Καὶ ἔσται ἡ ζωὴ σου κρεμασμένη ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν σου, καὶ φοβηθήσῃ ἡμέρας καὶ νυκτός, καὶ οὐ πιστεύσεις τῇ ζωῇ σου.— Տիմոթ. էջ 103՝ Տեսանիցէք զկենդանութիւնն ձեր կախեալ առաջի աշաց ձերոց և ոչ հաւատայէք. էջ 138՝ Տեսցե՛ք զկենդանութիւնն ձեր առաջի աշաց ձերոց... էջ 140՝ Տեսանիցէք զկենդանութիւնն ձեր կախեալ առաջի աշաց ձերոց:

2. Ա. Թագ. Ը. 7. Ոչ եթէ զբեզ անարգեցին, այլ զիս մերժեցին զթագաւորելի ի վերայ նոցա. Οὐδὲ σὲ ἐξουθενήκασιν, ἀλλ' ἡ ἐμὲ ἐξουθενώκασι τοῦ μὴ βασιλεύσειν ἐπ' αὐτῶν.— Տիմոթ. էջ 66՝ Ոչ զբեզ անարգեցին, այլ զիս, առ յոչ թագաւորելի ի նոսա. էջ 116՝ Ոչ զբեզ արհամարհեցին, այլ զիս:

3. Յոր Թ. 8. Որ ձգեաց զերկինս միայն. Ὁ τανύσας τὸν οὐρανὸν μόνος.— Տիմոթ. էջ 14՝ Որ ձգեաց զերկինս միայն. էջ 48՝ Որ պրկեաց զերկինս միայն:

4. Սաղմ. Է. 12. Աստուած դատաւոր արդար հօր և երկայնամիտ. Ὁ Θεὸς κριτὴς δίκαιος, καὶ ἰσχυρὸς καὶ μακρόθυμος.— Տիմոթ. էջ 50՝ (Աստուած իմ, դատաւոր արդար և հօր և երկայնամիտ). էջ 72՝ Ձի Աստուած դատաւոր է, արդար և հարուստ և երկայնամիտ. էջ 210՝ Ձի Աստուած է դատաւոր արդար և հարուստ և երկարոգի:

5. Սաղմ. ԽԳ. 7—8. Աթոս քո, Աստուած, յախեանս յախեանից, դաւազան ուղղութեան դաւազան արքայութեան քոյ: Սիրեցեր զարդարութիւն, և ստեցեր զանօրէնութիւն: Վասն այսորիկ օձ զբեզ Աստուած, Աստուած քո, իզով ուրախութեան առաւել քան զընկերս քո: Ὁ θρόνος σου ὁ Θεὸς εἰς αἰῶνα αἰῶνος, ῥάβδος ἐπιβύτητος ἡ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου, ἡγάπησας δικαιοσύνην, καὶ ἐμίσησας ἀνομίαν, διὰ τοῦτο ἔχρισά σε ὁ Θεὸς ὁ Θεός σου ἔλατον ἀγαλλιάσεως παρά τοὺς ματόχους σου.— Տիմոթ. էջ 52՝ Աթոս քո, Աստուած, յախեանս յախեանի, դաւազան ուղղութեան դաւազան արքայութեան քոյ. սիրեցեր զարդարութիւն և ստեցեր (զ)անիրաւութիւն. այսորիկ եօձ զբեզ Աստուած, Աստուած քո, եւ զմեծութեան, քան զհաւասարրոգս քո. էջ 239՝

Աթոս քո, Աստուած, յաւիտեան յաւիտենի, զաւազան ուղղութեան զաւազան արքայութեան Էս, սիրեցեր զարդարութիւն և ասեցեր զսփոքեցութիւն. վասն այսորիկ եօժ զրեզ Աստուած, Աստուած քո, եւ զ ուրախութեան, քան զնորութիւն քո.

6. Սաղմ. ԽԹ. 3. Աստուած մեր յայնձնապէս եկեացէ, և Աստուած մեր մի զարդարեացէ. Օ Թե՛ս ձեռքով քո յիշէ, օ Թե՛ս իման, քան զո՞րք արարես. —Տրմոթ. էջ 49՝ Աստուած յայնձնապէս եկեացէ, Աստուած մեր և ոչ լռեացէ. էջ 90՝ Աստուած յայնձնապէս եկեացէ, Աստուած մեր և ոչ լռեացէ:

7. Սաղմ. 2Ը. 10. Դու սիրես զորութեանց ծովու, և զխոսութիւն արեւոյ նորա զուր զաւանդանս. Տո՛ ձեռքով քո զաւանդանս, քան զո՞րք արարես. —Տրմոթ. էջ 97՝ Դու սիրես զարարութեան ծովու և զարքութիւն զաւանդանս նորա զուր զաւանդանս. էջ 294՝ Դու սիրես զարարութեան ծովու, զսփոքութիւն զաւանդանս նորա զուր զաւանդանս:

8. Սաղմ. 2Թ. 1. Ասաց Տէր ցՏէր իմ, նիստ ընդ աշմէ իմմէ. Էսպան օ կոյրս տօ՛ր կոյրս մօս, քան զօ՞րք արարես. —Տրմոթ. էջ 12՝ Ասաց Տէր Տեառն իմմէ. նիստ յաշմէ իմմէ. էջ 270՝ Ասաց Տէր Տեառն իմմէ. նիստ ի յաշմէ իմմէ:

9. Սաղմ. 2ԸԸ. 21—22. Զատեղիս քո, Տէր, ասեցի, և ի վերայ թշնամեաց քոց մաշեցայ. Աստուած իմ զաւանդանս ասեցի զնոսա, և եղև ինձ ի թշնամիս Օ՜՜ չի՛ս տօ՛ր կոյրս մօս, քան զօ՞րք արարես, քան զօ՞րք արարես, քան զօ՞րք արարես. —Տրմոթ. էջ 7՝ Զատեղիս քո, Տէր, ասեցի, և ի վերայ թշնամեաց քոց մաշեցայ. Աստուած իմ ասեցի զնոսա, ի թշնամիս եղև ինձ. էջ 151՝ Զասոգս զիմ, Տէր, ասեցի, և ի թշնամիս քո իմմէ. * զաւանդանս ասեցի զնոսա, ի թշնամիս եղև ինձ:

10. Սաղմ. Է. 14. Անա կոյս յարարի և ծնցի սրբի, և կոչեցեն զանունն նորա Եմմանուէլ. Էս օ՛րք արարես զնոսա, քան զօ՞րք արարես, քան զօ՞րք արարես. —Տրմոթ. էջ 56՝ Անա կոյս նորարարի կոչի և ծնցի սրբի, և կարգացեն զանունն նորա Եմմանուէլ. էջ 118՝ Անա կոյս յարարի թշնամիս և ծնցի սրբի և կոչեցեն զանունն նորա Եմմանուէլ:

11. Սաղմ. Թ. 6. Եւ անուն կոչեցայ նմա՝ ճրեշտակ մեծի խորհրդոյ, սրանչի խորհրդակից, Աստուած, ճոր, իշխան, հայր հանդերձարոյ աշխարհիս. Կա՛լ զանունն քո, քան զօ՞րք արարես, քան զօ՞րք արարես. —Տրմոթ. էջ 277՝ Եւ կոչի անուն իմ մեծի խորհրդոյ ճրեշտակ, սրանչի խորհրդակից, Աստուած ճոր, իշխանական սէր խորհրդութեան, հայր հանդերձարոյ յաւիտենի. էջ 56՝ Կոչի անուն իմ մեծի խորհրդոյ ճրեշտակ, Աստուած ճոր:

12. Սաղմ. ԹԵ. 8. Եհաս Աստուած զամենայն արարար յամենայն երեսաց. Աբա՛ յարարես օ Թե՛ս քան զօ՞րք արարես. —Տրմոթ. էջ 101՝ Ինչն երեսն զամեն արարար յամենայն զիմմէ. էջ 271՝ Ինչն եհաս Աստուած զամենայն արարար յամենայն զիմմէ:

13. Սաղմ. ԼԵ. 5. Եհաս զարարար արարար և ահանջ իմաց իմիցեն. Եհաս զարարար արարար և ահանջ իմաց իմիցեն. —Տրմոթ. էջ 56՝ Եհաս զարարար արարար և ահանջ իմաց իմիցեն. էջ 294՝ Եհաս զարարար արարար և ահանջ (ուղղի իմաց իմիցեն):

* Միւս վիճարկեաց մա շ ե յ ա յ ձ եր կր ցոցնէ սր բառս ուղղելու է ն ա շ է ի յ

και το πῶρ αὐτῶν ὡς σβεσθήσεται, και ἔσονται εἰς ἕρασιν πάση σαρκί.—*Տիմոթ.* էջ 37՝ *Ն.* *տեսցեն զգանդս մարդկան զյանցաւորացն առ իս. քանզի որդն նոցա ոչ վախճանեսցի և հուրն նոցա ոչ շիջցի, և եղիցի ի տեսիլ ամենայն մարմնոյ. էջ 282՝ (Որպէս ամենեքեան) տեսցեն զգանդս մարդկան՝ լաճցաւորացն ի նմա. քանզի՝ որդն նոցա ոչ վախճանեսցի և հուր նոցա ոչ շիջցի, և եղիցի ի տեսիլ ամենայն մարմնոյ:*

23. *Երեմ. ԺԷ. 9.* *Ն.* *մարդ է, և ո՞վ ծանօցէ զնա. Կαι ἀνθρώπος ἐστί, και τίς γνώσεται αὐτόν;—Տիմոթ.* էջ 3՝ *Քանզի մարդ է, և ո՞ ծանօցէ զնա. էջ 3՝ Քանզի մարդ է, և ո՞ ծանօցէ զնա. էջ 245՝ Ն.* *մարդ է և ո՞վ ծանօցէ զնա:*

24. *Ամսօս Գ. 13.* *Զի աշուտաւիկ ես եմ՝ որ հաստատեմ զերկինս և հաստատեմ զհողմս: Այժմ Եսօ՛ւ ելա՛մ ստրեթօն քրոնտին, και κτίζων πνεῦμα.—Տիմոթ.* էջ 241՝ *Զի ես հարստելով որսուսեմ և շինելով ողի. էջ 14՝ Ն.* *միայն ձգեցի զերկիսն:*

25. *Ովսէէ ԺԱ. 9.* *Զի Աստուած իմ ես և ոչ մարդ, ի միջի ձերում սուրբ: Այժմ Թե՛ս ելա՛մ, και οὐκ ἀνθρώπος. ἐν σοὶ ἄγιος.—Տիմոթ.* էջ 4՝ *Ն.* *եմ Աստուած և ոչ մարդ, ի քեզ սուրբ. էջ 265՝ Զի Աստուած ես եմ և ոչ մարդ՝ ի քեզ սուրբ:*

26. *Զար. Թ. 9.* *Անա թաղաւոր քո գայ առ քեզ, արդար և Փրկիչ, նոյն հեղ՝ և հեծեալ ի վերայ իշոյ և յովանակի նորոյ: Դե՛ս ὁ βασιλεὺς ἐρχεται σοὶ δίκαιος και σώζων, αὐτός πρώτος, και ἐπιβεβηκώς ἐπὶ ὑποζύγιον και πῶλον νέον.—Տիմոթ.* էջ 91՝ *Անա թաղաւոր քո գայ քեզ, արդար և կեցուցիչ, ինքն հեղ և վերելաւեալ ի վերայ իշոյ և յովանակի նորոյ. էջ 243՝ Անա թաղաւոր ինձ գայ քեզ, արդար և ապրեցուցիչ, ինքն հեղ և վերելաւեալ յեւ և աւանակ նոր:*

27. *Բարուք Գ. 38.* *Յեա այսորիկ յերկրի երեւցաւ և ընդ մարդկան շրջեցաւ. Μετά τούτο ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη, και ἐν τοῖς ἀνθρώποις συναναστράφη.—Տիմոթ.* էջ 31 և 59՝ *Ի վերայ երկրի երեւցաւ և ընդ մարդկան շրջեցաւ. էջ 82՝ Յերկրի Աստուած երեւցաւ, ընդ մարդկան շրջեցաւ. էջ 245՝ Յեւ այսորիկ եւ յերկրի երեւցաւ և ընդ մարդկան վերադարձեաց:*

28. *Մատթ. Գ. 17.* *Դա է որդի իմ սիրելի՝ ընդ որ հաճեցայ. Οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα.—Տիմոթ.* էջ 89, 91, 296 և 305՝ *Ա՛յ է որդին իմ սիրելի՝ յորում հաճեցայ:*

29. *Մատթ. Ժ. 32.* *Ամենայն որ խոստովանեսցի յիս առաջի մարդկան, խոստովանեսցից և ես զնմանէ առաջի հօր իմոյ որ յերկինս է. Πᾶς οὖν ὅστις ὁμολογήσῃ ἐν ἐμοὶ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὁμολογήσω καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς.—Տիմոթ.* էջ 249՝ *Որ որ խոստովանեսցէ զիս առաջի մարդկան, խոստովանեսցից և ես զնա առաջի հօր իմոյ որ յերկինս. էջ 287՝ Ամենայն որ որ խոստովանեսցէ զիս առաջի մարդկան, խոստովանեսցից և ես զնա առաջի հօր իմոյ որ յերկինս:*

30. *Մատթ. ԺԱ. 29.* *Նկայք առ իս ամենայն վաստակեալք և քեանաւորք, և ես հանդուցից զձեզ. առէք զու՛ժ իմ ի ձեզ. Δεῦτε πρὸς μέ, πάντες οἱ κοπιῶντες και πεφορτισμένοι, καὶ ἐγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς. ἄρατε τὸν ζυγὸν μου ἐφ' ὑμᾶς.—Տիմոթ.* էջ 175՝ *Նկայք առ իս ամենեքեան՝ վաստակեալք և քեանաւորեալք, և ես հանդուցից զձեզ. էջ 25՝ Նկայք առ իս ամենայն վաստակեալք և ծանրաբեռնեալք և ես հանդուցից զձեզ. էջ 301՝ Բարձէք զու՛ժ իմ ի ձեզ. էջ 287՝ Նկայք առ իս, ամենայն վաստակեալք և ծանրաբեռնեալք, և ես հան-*

ἐξ 66 ἢ 248^ο Λυοῦν ἀλεῖ βύδ' ἰλε. ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 211^ο Λυοῦν ἀλεῖ βύδ' ἰλε ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 315^ο Λυοῦν ἀλεῖ βύδ' ἰλε ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

49. Γολ. φ. 22. Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 18^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 296^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

50. Γολ. ρ. 42. Βηθλεὴμ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 103^ο Βηθλεὴμ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 277^ο Βηθλεὴμ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 278^ο Βηθλεὴμ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

51. Βαφ. ἂ. 1. Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 84^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 298^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

52. Βαφ. ἂ. 3. Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 84^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 210^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 226^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 240^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

53. Βαφ. ἂ. 9. Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 130^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 297^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

54. Βαφ. ἂ. 12. Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 304^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 314^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

55. Βαφ. ἂ. 14. Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 22, 53, 63, 72, 84, 87 ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 54^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 8, 30, 82, 83, 112, 119, 132, 186, 223, 239, 246 ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

56. Βαφ. ἂ. 15. Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 297^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 298^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

57. Βαφ. ἂ. 16. Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ. ἐξ 57^ο Ἦν ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ ἄλεῖ ἢ ἀρῶν ἀρῶν ἐξ.

մանկ նորա մեր ամենեքեան կտառք. էջ 222^Վ Քանզի ի լրտրեցնէ նորա մեր ամենեքեան կտառք. էջ 297^Վ Չի ի լրմանէ իմեհան մեր ամենեքեան առաւել:

58. Յովհ. Բ. 19. Քակեցէք դասաւոր դայդ, և զերիս աւուրս կանդնեցից դաւ. Աύστα τον νόον τουτον, και εν τρισιν ημεραις εγερω αυτον.—Տրմոթ. էջ 80^Վ Քակեցէք գրագինս դայս, և յերիս աւուրս յարուցանեմ դդաւ. էջ 128^Վ Լուծե՛ք գրագինս դայս և յերիս աւուրս կանգնեմ դդաւ:

59. Յովհ. Գ. 14—15. Եւ որպէս Մովսէս բարձրացոյց զօձն յանապատին, նոյնպէս բարձրանալ պարս և Որդւոյ մարդոյ, զի ամենայն որ հաւատայ ի նա՛ ընկալցի զկեանսն յաւիտենականս. Καὶ καθὼς Μωσῆς ἤγειρε τὸν ὄφιν ἐν τῇ ἐρήμῳ, οὕτως ἕξωσθῆναι δεῖ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπολέται, ἀλλ' ἔσχη ζωὴν αἰώνιον.—Տրմոթ. էջ 103^Վ Եւ որպէս Մովսէս բարձրացոյց զօձն յանապատին, այսպէս բարձրանալ պարս (!) զՈրդին մարդոյ, զի ամեն որ հաւատայ ի նաւ, ունիցի կենդանութիւն յաւիտենական. էջ 138 և 299^Վ Եւ որպէս Մովսէս բարձրացոյց զօձն յանապատին, այսպէս բարձրանալ պարս և զՈրդին մարդոյ, զի ամենայն հաւատացեալն ի նա՛ ունիցի կենդանութիւն յաւիտենական.—Թէ Ոսկեղարեան թարգմանութեան և թէ Տրմոթէոսի երեք վկայութիւններուն մէջ կը պակսին յանականին «մի կորեցէ, այլ» բառերը:

60. Յովհ. Զ. 51—52. Ես եմ հացն կենդանի, որ յերկնից իջեալ. Եթէ որ ուտիցէ ի հացէ յայսմանէ՛ կեցցէ ի յաւիտեան. և հացն զոր ես տաց՝ մարմինն իմ է, զոր ես տաց զման կենաց աշխարհի. Եγὼ εἶμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν, ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς. ἐάν τις φάγη ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ ὁ ἄρτος δὲ ὃν ἐγὼ ἐδώκα ἢ σὰρξ μου ἐστίν, ἣν ἐγὼ δώσω ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς.—Տրմոթ. էջ 59^Վ Ես եմ հացն կենդանի յերկնուսն իջեալ. Եթէ որ ուտիցէ յայսմանէ հացէ, կեցցէ յաւիտեան. և հացն իսկ, զոր ես տաց, մարմինն իմ է՝ յաղագս աշխարհի կենդանութեան. էջ 77^Վ Ես եմ հացն յերկնուս իջեալ՝ եւ կենդանութեան տուի յաշխարհի: Եւ հացն իսկ՝ զոր ես տաց, մարմինն իմ է, վասն կենդանութեան աշխարհի:

61. Յովհ. Զ. 54. Եթէ ոչ կերիջիք զմարմին Որդւոյ մարդոյ, և արքջիք զարիւն նորա, ոչ ունիք կեանս յանձինս. ἐάν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πίητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς.—Տրմոթ. էջ 59 և 139^Վ Եթ՛ ոչ ուտիցէք զմարմին Որդւոյ մարդոյ և ըմպիցէք զնորա արիւնն (արիւն), ոչ ունիք կենդանութիւն ի ձեզ:

62. Յովհ. Զ. 58 Եւ որ ուտէն զիս՝ և նա կեցցէ զման իմ. Καὶ ὁ τρώγων με, κάκεινος ζήσεται δι' ἐμέ.—Տրմոթ. էջ 59 Ուտողն զիս և նա կեցցէ զման իմ. էջ 139^Վ Եւ ուտողն զիս և նա կեցցէ զման իմ:

63. Յովհ. Ը. 12. Ես եմ լոյս աշխարհի. Եγὼ εἶμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου.—Տրմոթ. էջ 45 և 131^Վ Ես եմ լոյս աշխարհի:

64. Յովհ. Ը. 40. Այլ այժմիկ խնդրէք սպանանել զիս, զայս մի՛ որ ձեզ զճարտութիւնն թուեցայ. νῦν δὲ ζητεῖτέ με ἀποκτεῖναι, ἀνθρώπον ὡς τὴν ἀλήθειαν ὅτιν καλέατε.—Տրմոթ. էջ 106^Վ Այժմ խնդրէք զիս սպանանել՝ զմարդ, որ ճարտութիւնն ձեզ թուեցայ:—Իսկ յաջորդ հաւատածներուն մէջ՝ Տրմոթ. մէջ կը թառնէ նաև է: 20 «զի՛ խնդրէք զիս սպանանել», այսպէս՝ էջ 4^Վ Զի՛ զիս խնդրէք սպանանել՝ զմարդ, որ ձեզ զճարտութիւնն թուեցայ. էջ 79, 121 և 163^Վ ... զկատաւած, որ զճարտութիւնն ձեզ թուեցայ. էջ 80^Վ ... որ զճարտութիւնն ընդ ձեզ թուեցայ:

ասս, ի փասս Աստուծոյ Հօր: էջ 213—4՝ Որ ի կերպի Աստուծոյ կրօմ, ոչ յափեսակութիւն համարեցաւ զգոյն հանդէա Աստուծոյ, այդ զինքն թափեաց՝ կերպ ծառայի առեալ, ի նմանութիւն մարդկան եղեալ և ձեով դաեալ իբր մարդ, նուաստացոյց զինքն՝ եղեալ հաւան Հօր մինչ մահու, մահու իսկ խաչի: Սակս որոյ և Աստուած զնա զերաբարձեաց, և շնորհեաց նմա անուն, զգեռ ամեն անուն, զի եւ անուամբ Քրիստոսի Յիսուսի ամենայն ծունր կորացի՝ երկնայնոց, երկրայինց եւ սանգարամեականաց, եւ ամեն լեզու արտաքս խոստովանեաց Քրիստոսի: էջ 272՝ ի կերպի եւ հանգիստեան ճնօղին, ոչ յափեսակութիւն համարեցաւ զգոյն հանդէա Աստուծոյ, այդ զինքն թափեաց՝ կերպ ծառայի առեալ (ի սրբոյն Մարեմայ), ի նմանութիւն մարդկան եղեալ և ձեով դաեալ իբր մարդ, նուաստացոյց զինքն՝ եղեալ ունկանօղ մինչ մահու, եւ մահու խաչի: էջ 3՝ եւ շնորհել նմա անուն, որ ի վեր և քան զամենայն անուն. զի յանուն նորա ամենայն ծունր կրկնեացի՝ երկնաւորաց և երկրաւորաց և սանգարամեականաց, և ամենայն լեզու խոստովանեաց զի Տէր և Յիսուս Քրիստոս, ի փասս Աստուծոյ Հօր: էջ 48՝ եւ նմա կորացի ամենայն ծունր, երկրայինոց և երկնայինոց և սանգարամեականաց, և խոստովանեաց ամենայն լեզու իբր Աստուծոյ կրօմ: էջ 104՝ Քրիստոսի ամենայն ծունր կորացի՝ երկնայնոց և երկրայնոց և սանգարամեականաց, և ամենայն լեզու խոստովանեաց՝ եթե Տէր և Յիսուս Քրիստոս, ի փասս Աստուծոյ Հօր: էջ 175՝ Քրիստոսի կորացի ամենայն ծունր՝ երկնայնոց և երկրայնոց և վայրասանգարամեակից և ամենայն լեզու խոստովանեացի, եթե Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ ի փասս Աստուծոյ: էջ 223՝ Յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ամեն ծունր կորացի՝ երկնայնոցն և երկրայնոց և սանգարամեականաց, և ամենայն լեզու արտաքս խոստովանեաց նմա՝ Աստուծոյ կրօմ նեմարի եւ կենդանութեանց յաւիտեականի: էջ 259՝ Ամեն ծունր կորացի՝ երկնայնոց և երկրայնոց և սանգարամեականաց, և ամեն լեզու արտաքս խոստովանեաց նմա: էջ 268՝ եւ ամեն ծունր խոնարհի՝ երկնայնոց և երկրայնոց և սանգարամեականաց, և ամեն լեզու խոստովանեաց, եթե Տէր Յիսուս Քրիստոս, ի փասս Աստուծոյ Հօր:

96. Կոզու. Ա. 16. Չի նովաւ հաստատեցաւ ամենայն, որ ինչ յերկինս և որ ինչ յերկրի, որ երկին և որ ոչն երկին. Նա εν αυτω εκτισθη τα πάντα, τα εν τοις ουρανοις και τα επι της γης, τα ορατα και τα αορατα.—Տիմոթ. էջ 313՝ Չի նովաւ շինեցաւ ամենայն զ՝ ի յերկինս և զ՝ ի վերայ երկրիս, տեսանելիք և անտեսանելիք: էջ 175՝ եւ եր՝ ի նմա ի նմա շինեցաւ ամենայն, զ՝ ի յերկինս և զ՝ ի վերայ երկրի, տեսանելիք իսկ և անտեսանելիք: էջ 103՝ Քանզի ի նմա հաստեցաւ ամենայն, որք յերկին և որք ի վերայ երկրի: էջ 245՝ Քանզի ի նմա շինեցաւ ամենայն, որ յերկինս եւ որ ի վերայ երկրի ի նմա:

97. Ա. Տիմոթ. Բ. 5—6. Չի մի է Աստուած, և մի միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան՝ մարդ Յիսուս Քրիստոս. որ եւս զանձն փրկանս քնդ ամենեցուն. Εις γαρ Θεός, εις και μεσότης Θεού και ανθρώπων, άνθρωπος Χριστός Ἰησοῦς, ὁ θεός αὐτὸν ἀντίοιτρον ὅπῃ πάντων.—Տիմոթ. էջ 98՝ Մի Աստուած և մի միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան՝ մարդ Յիսուս Քրիստոս, տաւիչն զինքն հակափրկանակ ի վերայ ամենեցուն: էջ 273՝ Մի Աստուած, մի եւ միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան: էջ 274՝ Մարդ Քրիստոս Յիսուս, տաւիչն զինքն փրկանակ վասն մեռ: էջ 131՝ Մարդ Յիսուս Քրիստոս տաւիչն զինքն փոխափրկանակ վասն ամենեցուն:

102. Երբ. ժԳ. 8. Յիսուս Քրիստոս երէկ և այսօր, նոյն և յաւիտեանս. *Ἰησοῦς Χριστός ἄγθῆς καὶ σήμερον ὁ αὐτός, εἰς καὶ τοὺς αἰῶνας.*—Տրմոթ. էջ 24 *նոյն է մեր թարգմանութեան նկատմամբ. իսկ էջ 44՝ Յիսուս Քրիստոս երէկ և այսօր, իճննի և յաւիտեանս:*

103. Յով. Ա. 17. Չի ամենայն սուրբ բարիք և ամենայն պարզեք հասարակարք՝ ի վերուստ եւ իջեալ առ ի հօրէն յայսոյ. *πάντα ὅσα ἐὰν ἀγαθῆ καὶ πᾶν ὄφρα γὰρ τέλειον ἴκωθῆν ἔσται καταβαίνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν πρώτων.*—Տրմոթ. էջ 300՝ *Ամեն սուրբութիւն բարի և ամեն ձեր հասարակարք ի վերուստ է իջեալ, առ ի հօրէ յայսոյն. էջ 326՝ Քանզի ամեն սուրբութիւն բարի և ամեն ձեր հասարակարք ի վերուստ է ստացուցեալ, առ ի հօրէ յայսոյ:*

104՝ Ա. Պատմ. Գ. 1. Քրիստոսի շարժարեւոյն մարմնով զասն մեր. *Χριστοῦ οὖν παθόντος ὅπῃς ἡμῶν σαρκί.*—Տրմոթ. էջ 118՝ *Քրիստոսի կրօզին զասն մեր մարմնով. էջ 131՝ Քրիստոսի կրօզի մարմնով վասն մեր. էջ 176՝ Քրիստոս ախտակեաց զասն մեր իւրովն մարմնով. էջ 269՝ Քրիստոսի կրօզի զասն մեր մարմնով. էջ 302՝ Քրիստոսի ախտակեաց կրօզի մարմնով:*

105. Բ. Պատմ. Բ. 1. Ինչէն և սուս մարգարէք ի ժողովրդեանն, որպէս և այժմ ի ձեզ լինիցին սուս մարգարէք, որք սարգիւք մուսուրիցն հերձուածս կորսեան. և զոր Տէր զնեաց՝ զնսսս ուրացեալ. *Ἐγγίνοντο δὲ καὶ ψευδοπροφήται ἐν τῷ λαῷ, ὡς καὶ ἐν ὕμῃν ἔσονται ψευδοδιδάσκαλοι, οἵτινες παρεσάξουσιν αἰρέσεις ἀπολείας, καὶ τὸν ἀγοράσονται αὐτοὺς δεσπότην ἀρνούνμενοι.*—Տրմոթ. էջ 39—40՝ *Եղեն իսկ սուս մարգարէք ժողովրդեանն, որպէս և ի ձեզ եղիցին սուս մարգարէք, որք ի ներքս անցեն հերձուածս կորսեան և զնոսն զնսսս զՏէրն ուրացողք. էջ 303՝ Եղեն իսկ և սուս մարգարէք ի ժողովրդեանն, որպէս և ի ձեզ եղիցին սուս մարգարէք, որք ի ներքս անցեն հերձուածս կորսեան և զնոսն զնսսս՝ զՏէրն ուրացողք:*

106՝ Ա. Յովհ. Գ. 1—3. Եւ մեր այսուիկ՝ ճանաչեմք զձոզին Աստուծոյ. *Ամենայն հոգի որ խոստովանի զՅիսուս Քրիստոս մարմնով եկեալ, յԱստուծոյ է նա. և ամենայն հոգի որ ոչ խոստովանի զՅիսուս Քրիստոս մարմնով եկեալ, չէ նա յԱստուծոյ, և այս նեղիցն է, որովէ յայսուիկն է, և արդէն իսկ յայսուիկն է:* *Ἐν τούτῳ γινώσκετε τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. πᾶν πνεῦμα ὃ ὁμολογᾷ Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα ἐκ τοῦ Θεοῦ ἔσται. καὶ πᾶν πνεῦμα ὃ μὴ ὁμολογᾷ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔσται. καὶ τοῦτό ἐστι τὸ τοῦ ἀντιχριστοῦ, ὃ ἀκηκόατε ὅτι ἐρχεται, καὶ νῦν ἐν τῷ κόσμῳ ἔστιν ἦδη.*—Տրմոթ. էջ 40—41՝ *Յայսուիկ՝ ճանաչի Որդին Աստուծոյ. ամենայն ոգի, որ խոստովանի Յիսուս զՔրիստոսն ի մարմնի եկեալ՝ յԱստուծոյ է նա. և ամեն ոգի, որ ոչ խոստովանի զՅիսուսն՝ յԱստուծոյ ոչ է: Եւ այս է գերաբրիտանոսն, զոր յայսուիկն է, և այժմ յայսուիկն է, և արդէն իսկ յայսուիկն է:* *Ἐν τούτῳ γινώσκετε τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. πᾶν πνεῦμα ὃ ὁμολογᾷ Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα ἐκ τοῦ Θεοῦ ἔσται. καὶ πᾶν πνεῦμα ὃ μὴ ὁμολογᾷ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔσται. καὶ τοῦτό ἐστι τὸ τοῦ ἀντιχριστοῦ, ὃ ἀκηκόατε ὅτι ἐρχεται, καὶ νῦν ἐν τῷ κόσμῳ ἔστιν ἦδη.*—Տրմոթ. էջ 40—41՝ *Յայսուիկ՝ ճանաչի Որդին Աստուծոյ. ամենայն ոգի, որ խոստովանի Յիսուս զՔրիստոսն ի մարմնի եկեալ՝ յԱստուծոյ է նա. և ամեն ոգի, որ ոչ խոստովանի զՅիսուսն՝ յԱստուծոյ ոչ է: Եւ այս է գերաբրիտանոսն, զոր յայսուիկն է, և այժմ յայսուիկն է:*

107. Ա. Յովհ. Ե. 20. Եւ գրեմք եթէ Որդին Աստուծոյ եկն և եւ մեզ միաս, զի ճանաչուք զճճարեան. և եթէ ի ճճարեան Որդոյ նորս Յիսուսի Քրիստոսի. զի նա է ճճարեան Աստուծոյ և կեանք յաւիտեանակաւոր: *Οὐδάρη δὲ ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἦκει, καὶ δέδεικεν ἡμῖν ὅτι ἐστὶν ἕνα γινώσκωμεν τὸν ἀληθινόν. καὶ ἔσμεν ἐν τῷ ἀληθινῷ, ἐν τῷ οὐφ' αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστῷ, οὕτως, ἔστιν ὁ ἀληθινός Θεός καὶ ἡ ζωὴ*

սիւստոս.—Տիմոթ. էջ 41՝ Եւ գրտեմք, եթ՛ Որդին Աստուծոյ եկն և եւ մեզ իմաստութիւն, զի գրտիցեմք զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտում Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի. սա է ճշմարիտն Աստուած և կենդանութիւն յաւիտենական: էջ 117՝ Եւ գրտեմք, եթ՛ Որդին Աստուծոյ եկն և եւ մեզ միսս, զի գրտիցեմք զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտում Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի. էջ 206՝ Եթ՛ Որդին Աստուծոյ եկն և եւ մեզ իմացութիւն, զի գրտիցեմք զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտում Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի. սա է ճշմարիտն Աստուած և կենդանութիւն յաւիտենական: էջ 14՝ Եւ եմք ի նեմարսսկսնի Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի. սա է ճշմարիտն Աստուած և կեանքն յաւիտենականս: էջ 81—2՝ Եւ գրտեմք երև Որդին Աստուծոյ եկն և եւ մեզ միսս, զի ծանօթցուի զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի նեմարսի Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի և կենդանութիւն յաւիտենական: էջ 305՝ Եւ գրտեմք, եթ՛ Որդին Աստուծոյ եկն և եւ մեզ իմացութիւն, զի ծանօթցուի զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտում որդւոյ նորա . . . կենդանութիւն յաւիտենական: էջ 59, 232 և 282՝ Սա է ճշմարիտն Աստուած և կենդանութիւն յաւիտենական: էջ 209 և 228՝ Ճշմարիտն Աստուած և կենդանութիւն յաւիտենական:

108՝ Յուդ. 3—4. Զամենայն փոյթ յանձին կալեալ զրել ձեզ՝ փան մերոյ հասարակաց փրկութեանն, հարկ յանձին կալայ զրել ձեզ, և ազաչի զի ճզնիցիք ի վերայ հաւատոցն, որ միանգամ աւանդեցան սրբոց: Քանզի սպրդեցին մահն ոմանք, որ յասաջագոյն իսկ կատարեալ էին ի սոյն դատասան. ամպարիշար, որ զԱստուծոյ մերոյ շնորհն զարձուցին յանկարգութիւն. և զմի միայն գիշխանն՝ և զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս ուրացեալք: Πῶσιν σπουδῆν ποιούμενοι γράψαι ὑμῖν περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας, ἀνάγκην ἔσχον γράψαι ὑμῖν παρακλήων ἐπαγωνίζεσθαι τῇ ἀπακὶ παραβολαίσιν τοῖς ἀγίοις πίστει. Παροισέδοσαν γάρ τινες ἄνθρωποι, οἱ πάλαι προγεγραμμένοι εἰς τοῦτο τὸ κρίμα, ἀσθεῖαι, τὴν τοῦ Θεοῦ ἡμῶν χάριν μεταστάντας εἰς ἀσέλγεια. καὶ τὸν μόνον δεσπότην Θεὸν καὶ κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἀρνόμενοι.—Տիմոթ. էջ 41՝ Զամենայն փոյթ արարեալ զրել ձեզ յազագս հասարակական մերոյ փրկութեան, հարկաւորութիւն կալայ զրել ձեզ մաղթելով նահատակի մի հոգ աւելով սրբոցն հաւատով: Քանզի աստեցին* յամանք մարդիկ ի փազուց յասաջագրեալք յայս դատապարտութիւն ամպարիշար, զայն** մերոյ շնորհն փոխազրոյի ի դեղխութիւն, և զմիայնն իշխանականն և զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ուրացողք: էջ 305—6՝ Զամենայն փոյթ արարեալ զրել ձեզ յազագս հասարակականի մերոյն փրկութեան, հարկաւորութիւն կալայ զրել ձեզ, մաղթելով նահատակի մի հոգ աւանդացելով սրբոցն հաւատով: Քանզի ի ներս մեին ոմանք մարդիկ՝ ի նեմարսս նախազրեալքն յայս դատապարտութիւն ամ-

* Ա ս ս ե ի ինչպէս երկուց վրայութենէ կ'երեայ՝ կը նշանակէ «նեոս մեհի»․ հայ բնագրին «սպրդեցին մեհն» եւ յաճականիմ յարեւելոսն ձեռն համապատասխանն է․ անուստ կարճուած է վերջինիս նմանցութեամբ, ուստի առ յաճականին արդ մասնիկն է․ ս ս ե ի ձեռն ալ բառ իս սպրդելու է մ ս ե ի, որով կ'աւելնամք ա ս ս ե ի (փխ․ ա ս ս ա ս ե ի) իբր յաճարան բարգմանութիւն վերի յաճարէն բառին:

** Զայն բառը սպարդինն է, որ անուստ սխալ է․ հայ բարգմանութեան, յայն բնագրին եւ նոյն իսկ Տիմոթեոսի երկուց վրայութեան մէջ բառին մեղ գրուած է զ Ա ս ս ու ձ ս յն, ուստի բնական է որ զայն բառին վրայ ալ պատի մը եղած բար (զայն=զԱստուծոյն), որ հասարակիչներուն աչկէն վերջեր է:

պարիշաք, զԱստուծոյն մերոյ շնորհ փոխադրելով յաճառակութիւն. եւ զմիայն իշխանականն եւ Տերն մեր Յիսուս Քրիստոս ուրացեալք:

Եթէ պարզ ակնարկ մը ձգենք յիշեալ 108 վկայութեանց զանազան կրկնութիւններուն վրայ, (որոնց թիւը կը հասնի 325-ի), կը տեսնենք որ կրկնութիւնները ամենամեծ մասամբ տարբեր տարբեր ձևերով են: Օրինակի համար անոնք թիւ 107 վկայութիւնը, որ 11 անգամ կրկնուած է (մասամբ կամ ամբողջովին): Այս 11 կրկնութեանց մէջ չկայ մէկն՝ որ միւսներուն հետ բառացի նոյն ըլլայ: Մէկուն մէջ կը տեսնենք իւր մեզ իմաստութիւն, երկրորդի մէջ եւ մեզ միտ, երրորդի մէջ եւ մեզ իմացութիւն: Մէկուն մէջ կը գտնենք զի զիսիցեմք, միւսին մէջ զի ծանիցումք: Մէկուն մէջ կը գտնենք ի նեմարտում որդւոյ նորա, միւսին մէջ ի նեմարտում որդւոջ՝ նորա, երրորդին մէջ ի նեմարտականի որդւոջ նորա, չորրորդին մէջ ի նեմարտի որդւոյ նորա են:

Այսպէս եւ միւսները:

Արդար լինելու համար խոստովանինք սակայն, որ յիշեալ 108 կրկնութիւններուն մէջ կայ քանի մը հարաւ, որոնք իրարու հետ տառացի նոյն են. ինչպէս որ. Եսայի ԽԲ՝ 8՝ «Զիտոս իմ աչքում ոչ տաց» (Տիմոթ. էջ 174), որ հիշա նոյն ձևով կը կրկնուի նաև էջ 212: Կամ՝ Եսայի ԼԵ. 5՝ «Յայնժամ բացցին աչք կուրաց եւ ականջք իւրաց լուիցեն» (Տիմոթ. էջ 56), որ նոյն բառերով կը կրկնուի նաև էջ 294: Այսպէս են նաև վերի թիւ 16, 35, 36, 46, 47, 63, 70, 77, 93 եւ 94 վկայութիւնները: Ասոնց վրայ եթէ ուզենք, կրնանք աւելցնել նաև տասը ուրիշ վկայութիւններ ալ, որոնք թէև իրարմէ տարբերութիւններ ունին, բայց այս տարբերութիւնները այնքան փոքր են, որ աննշան տառափոխութեամբ մը կրնան վերնալ: Օրինակ՝ Սաղմ. ԽԹ՝ 3 վկայութիւնը՝ էջ 49 դրուած է «Աստուած յայանապէս եկեացէ, Աստուած մեր եւ ոչ լուսեցէ», իսկ էջ 90՝ «Աստուած յայանապէս եկեացէ, Աստուած մեր եւ ոչ լուսեցէ», ուր և յօրը միայն աւելի է: Միւս այս կարգի վկայութիւններն են թիւ 8, 34, 40, 49, 51, 53, 61, 62 եւ 85 վկայութիւնները:

Այս 22 վկայութիւնները կրկնուած են միայն մէկ-մէկ անգամ. բայց կան մի քանի վկայութիւններ ալ, որ քանի մը անգամ կրկնուած են. այսպէս են թիւ 37, 66, 89 (կրկնուած երեք-երեք անգամ), թիւ 28 եւ 68 (կրկնուած չորս-չորս անգամ):

Այսպէս ուրեմն Տիմոթէոսի մէջ գտնուած իրարու նման վկայութիւններու թիւը ընդ ամէնը 27 է, որ 108-ի մէջ շատ ակար տակոս մը կը կազմէ: Այս ակարութիւնը աւելի կը մեծնայ, եթէ ի նկատի անոնք այն հանգամանքը, որ Տիմոթէոսի միւս վկայութիւնները առ հասարակ շատ երկար են (օրինակ թիւ 108 վկայութիւնը 7 տող է), իսկ ասոնք բոլորն ալ քանի մը բառէ միայն բազկացած կարճ նախադասութիւններ են, որոնց մէջ ամենամեծը հազիւ 1 ու կէս տող կը բռնէ: Բնական էր, որ շատ փոքրիկ խօսքերը, ինչպէս եւ շատ յաճախ յիշուած վկայութիւնները բոլորովին նոյն ըլլային. որ. Յովհ. Ա. 14 «Բանն մարմին եղև» խօսքը 20 անգամ կրկնուած է մի եւ նոյն ձևով, որ մեր Ոսկեգարեան թարգմանութեան հետ ալ նոյն է. բայց նոյն խօսքին շարունակութիւնը (եւ բնակեաց ի մեզ), որ Տիմոթէոսի քով 7 անգամ թարգմանուած է «եւ տաղաւարեաց ի մեզ», ութերորդ անգամին արդէն եղած է «եւ տաղաւարեաց նրմնզ»:

Կան այնպիսի դէպքեր, ուր թէև վկայութիւնները երկու-երեք տեղ իրարու հետ բոլորովին նոյն են, բայց անմիջապէս որ նոյնը կը պատահի եր-

բորզ կամ չորբորզ անգամ մ' ալ, իսկոյն տարբերութիւնները կ'սկսին: Օր-
նայի ՅԲ՝ Ծ «Յօսողս առ ընթերեմ» ճիշտ նոյն ձևով է Տիմոթ. Էջ 134 և
և 233. բայց երբորզ անգամ (Էջ 86) կըլլայ «Ես խօսողս առ ընթեր եմ»:
Այսպէս հմտ. նաև թիւ 18, 27, 48, 59, 65 և 67 վկայութիւնները:

Ուրիշ տեղեր վկայութեան սկիզբէն քանի մը սող բոլորովին նոյն է,
բայց յետոյ յանկարծ այնպէս կը փոխուի, որ երկուքը իրարմէ բոլորովին
կը հեռանան. այսպէս օր. թիւ 72, 73, 108 ևլն:

Տարբերութիւնները երբեմն շատ մեծ չափերու կը հասնին. օր. թիւ 83
«Զի բնախրքն յայանի եղիցին ի ձեզ», յետոյ կը դառնայ՝ «Զի փորձքն
յայանեսցին ի ձեզ»: Թիւ 41 «Մանուկ, արբ»՝ երկու բառէ բաղկացած նա-
խադասութիւն մ' է, բայց կրկնութեան մէջ երկուքն ալ կը փոխուին և
երևան կուգայ «Համբակ, կանգնեցիր»:

Այս բոլորէն ի՞նչ կը հետևի:

Այս բոլորէն այն կը հետևի, որ Տիմոթէոս առ հասարակ Ա. Գրքի
որ և իցէ թարգմանութեան հետեւած չէ: Որովհետև եթէ անիկա որ և է
թարգմանութեան հետեւած ըլլար, յիշած վկայութեանց կրկնութիւնները
իրարու հետ բառացի նոյն պիտի ըլլային: Այսպիսով ուրեմն ոչ Նորաբերը
կրնայ ծառայած ըլլալ Տիմոթէոսին և ոչ ալ Ա. Գրքի չորբորզ թարգմանու-
թիւնը, որուն գոյութիւնը ենթադրեցինք կանխօրէն՝ հիմնուելով միայն Տի-
մոթէոսի վկայութեանց վրայ և որ իրապէս գոյութիւն չունի:

Եթէ Տիմոթէոս Ա. Գրքի որ և իցէ թարգմանութեան հետեւած չէ, ու-
րեմն ուրիշ կը ծագին իր մէջ բերած վկայութիւնները: Այս վկայութիւն-
ները Տիմոթէոս պարզապէս իր առջև ունեցած Հակածառութեան յունարէն
բնագրէն կը թարգմանէ: Եւ որովհետև վկայութիւն մը պատահած ժամանակ
չէր կրնար յիշել թէ նախորդ անգամ ինչպէս էր թարգմանած, կամ մինչև
իսկ անոր գոյութիւնն ալ կրնար մոռցած ըլլալ, ուստի մէկ անգամ այսպէս,
մէկ անգամ այնպէս կը թարգմանէ: Նմանութեան զէպքերը պատահական են,
բայց այսպիսի նմանութիւններ յառաջանալուն կրնայ նպաստած ըլլալ նաև այն
հանգամանքը, որ Տիմոթէոսի թարգմանիչը բնագրին կոյր հետևորդ մ' է և
յունարէն իւրաքանչիւր բառի զէմ ճիշտ ու ճիշտ համապատասխան հայերէն
մը կը գնէ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու հայերէնի բառարանին, քերական-
ութեան և շարադասութեան վրայ, և ամէն անգամ շինելով իր կողմէն նոր
նոր հայերէն բառեր՝ յունական ստուգաբանութեամբ: Այսպիսի կոյր հետևո-
ղութեան կատարեալ օրինակ մ' է Եփես. Գ. 5, որ մեր թարգմանութեան
մէջ այսպէս է. «Մի է Տէր, մի հաւատք, մի մկրտութիւն»: Յունարէնի մէջ
Տէր արական է, հաւատք՝ իգական, և մկրտութիւն՝ շեղօք. սակէ զսա
յունարէնի մէջ հաւատք կգակի է և կական բայն ալ գործածուած չէ: Տի-
մոթէոս այս բոլոր պայմանները մայնելով հայերէնի մէջ կը թարգմանէ.

Εἷς κύριος, μία πίστις, ἓν βάπτισμα

եղ Տէր մու հաւատ (և) մի մկրտութիւն:

Երբ կազապարը մէկ է, բնական է որ ձուլուած գործերն ալ նոյն ըլլան:

Գ. Տ. Մկրտչեան Նորաբերի գոյութիւնը հաստատելէ յետոյ՝ կաշխատի
թարգմանութեան թուականն ալ որոշելու Նորաբերը յիշատակող Քաթինասօրը
է գարէն ըլլալով, ապահովապէս Նորաբերը գոյութիւն ունէր այդ ժամա-
նակի Բայց Գ. Տէր Մկրտչեան (Արքա. 1908. էջ 586) սկզբի սահմանն ալ
կը գանձէ: Տոմարական կուռանի մը վրայ հիմնուելով՝ կը հաստատէ, որ Տի-

մոթէնսը թարգմանուած է 480-4 թուերուն. և որովհետև Տիմոթէնսը Նորարեբրին հետ կը կապէ, ուստի Նորարեբրն ալ թարգմանուած կը զնէ և զարու երկրորդ կէտին:

Սակայն մենք զիտենք որ Տիմոթէնսը Նորարեբրի հետ բնաւ կապ չունի. Տիմոթէնսը ոչ միայն Նորարեբրը, այլ և ուրիշ որեիցէ հայ թարգմանութիւն ալ ձեռքի տակ ունեցած չէ: Գ. Տէր Մկրտչեան (անդ, էջ 585) նախապէս կատկածով վերարեբուելէ յետոյ, ապագային ձգելով որոշել թէ Տիմոթէնսը Նորարեբրէն օգտուած է թէ ոչ, չգիտեմ ինչո՞ւ, յանկարծ կը հիմնուի նոյն անստոյգ կէտին վրայ և ենթադրելով որ Տիմոթէնսը Նորարեբրէն օգտուած է, կը զնէ Նորարեբրի թարգմանութեան ժամանակը:

Նորարեբրը Տիմոթէնսի հետ ոչ մէկ կապ ունենալով՝ բնական է թէ չի կրնար վերի եզրակացութիւնը ուղիղ ըլլալ. այնպէս որ Նորարեբրը առ այժմ կը մնայ միայն է զարու սահմանին մէջ:

Հրայկայ Աճառեան

Նոր-Նախիջեան
1908 նոյեմբեր.

ԶԱԳԱՎԱՆԻՑ ԺՈՂՈՎ, Է

Ա.

«Ի Ղանութեան Ապագային և ի կաթողիկոսութեան տեսան Յակոբայ արարին ժողով ի Հաղրատ և ի Զագագմանս», ահա այն բոլորը, ինչ որ զիտենք այս ժողովի մասին: Մխիթար Այրիվանեցին, այս իրողութեան միակ աղբիւրը, Զագագմանից ժողովը նշանակում է 1261—1281 թուերի մէջ²: Բայց այսօր նոյն ժողովի «Սահմանքի» զիտով պարզ և մեկին զագագմար ենք ստանում նորա նիւթի, ժամանակի և զեկազարոյ անձնաւորութիւնների մասին³: Աշմարիտ է, փոքր է այն, և մեր եկեղեցւոյ պատմութեան համար տաաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող զէպրեր չէ նկարագրում, բայց բանում է որոշ չափով անցեալի վարագոյրը՝ զիտելու ԺԳ. զարու ժողովրդական և վանական կեանքի մի քանի կողմերը:

Զագագմանից ժողովը գումարուել է՝ ի թուիս հայոց ԶԺԹ (1270)», արաց ամսի մե կամ մէ⁴, «ի տաւնի սրբոյն Գրիգորի, յաշխարհակալութեան

* Պատմ. Հայոց. հրատ. Մկրտչ Էմին. Մասկիա. 1860. եր, 68:

** Մատենադարանում աւելանելիս՝ այս գումարեան վերայ մեր ուսուցչութիւնը հրատիւրեց Տ. Կարապետ եպիսկոպոս, որին խնդրել էին «եղեկութիւն տոյ՝ Պատմեանց անմիջ վերաբերեալ յիտասկարանների պատմելիս»:

*** Երկու օրերն էլ նշանակուած են մեր «Սահմանք» ի մէջ. տարբերութիւնը է եւ է քառերի շխարհութիւնից յառաջ եկած:

Ազադ դանին (1265—1282), կամաք և հրամանաւ Յոշաբին, և իշխանաց մերոց մեծին Պաուշայ, և Սաղանին և Սմբատայ»։ «(Ի) կթգուսթե ան Յակորայ, յարճի եղաութե ան Գրիգորի, նորին կամաք և ձեռամբ բոլոր վիճակին իւրոյ, որ ընդ իշխանութբ որ ավտոսցն Վիրապին և Բջնայ»։ Փոքր վին մասնակից է կզել «և սկարոզի Վարդան վարդապետ, ծառա քրիստոսնից (այսպէս), սպասաւոր բանի, հրամանս կթգոսի»։ Երկրորդ գլխի վերջարանից իմանում ենք, թէ կանոնների գրողը նոյն «սկար» Վարդանն է և պատուիրում է, որ կիրակի և տօն օրերին կարգան այս կանոնները, «հեծելին աղաթք առնեն և քատէր պարսն Յոշաբին, և մեր բարէպաշտ իշխանացն Պաուշայ և Սաղանին և Սմբատայ, որ ձեռնաու և աւղնական լինին կանոնին»։

Բ.

Արդ ճշբ էին այս անձնաւորութիւնները։

Յոշաբ անունով երկու անձնաւորութիւն են մեզ յայտնի։ Յոշաբ է կոչւում Ջաքարիա Սպասալարի եղբայր Իւանէ ավարէզի կինը, Աւագի մայրը*։ Արձանագրութիւնների մէջ նորա անունը յիշուած է առաջին անգամ Կեչառոյքի Վասակաշէն կաթողիկէի արձանագրութիւնների մէջ 1214 թուին**։ ապա ուրիշ անգ 1226 թուին***, նա միջնորդ հանդիսացաւ 1250 թուին Քաթարների առաջ իւր որդու համար****, Վերջին անգամ նորա անունը յիշուած է Յոնանայ վանքի (Արագածոտն) մի արձանագրութեան մէջ 1258 թուին†։ Երբ մեռաւ Յոշաբը, մեզ յայտնի չէ. յամենայն դեպս 1270 թուին, երբ գումարուեցաւ Ջաղափանից ժողովը, նա կենդանի լինել չէր կարող, որովհետեւ ժ.Պ. գարու սկզբին (1201 թ.) արդէն մայր էր ††։

Նոյնանուն երկրորդ անձնաւորութիւնը Աւագի զուտարն էր՝ Գոնցա կոչից։ Աւագ մեռնելով 1250 թուականին՝ թողնում է միայն «զուտար մի երեխայ»։ «և ևսուն գիշխանութիւն նորա Ջաքարէի որդւոյն Շահնշահի» †††. ըստ Օրբէլեանի «Սմբատայ (Օրբէլեան) հայրագիր լեալ տանն Աւագին», սպանել է առիւտ Գոնցային «և ինքն իշխէր ամենայն իշխանութեանց Աւագին» ††††։ Ըստ երևութիւն գրանք իրար բոլորովին հակասող տեղեկութիւններ են. բայց չենք կարծում, թէ ճշմարտութիւնից բոլորովին դուրկ լինին։ Հաւանօրէն Սմբատ իշխում էր Օրբէլեանց սահմանակից գաւառների վերայ, իսկ Ջաքարիան մնացած մասի. ինչպէս էլ լինի, երկուսի համար այդ ժամանակաւոր «հայրագրութիւն» կամ հոգարարութիւն էր։ Աւագի տան օրինաւոր և միակ ժառանգը Յոշաբն էր ժամանակի տիրող օրէնքի և սովորու-

* Վարդան Վեճեթի, 1862. 110. 113. Փաննակեցի. Թիբլիս. 1909. 504.

** Շահնաբունեան Բ. 196. Ալիեան Այր. 263. Սոխա բուականով արձանագրութիւնը չունի։ Ազգագրական Հանդէս 1912. XXXIII. եր. 150. «պատմ է «եղաթին», որ հաստատէն տառայայ է։ Մեծ վերստեղէ կնք եւ յուսանկարել այդ արձանագրութիւնները»

*** Մեսրոպ Արեւիկակոպոս Սմբատեանց. Տեղեկագիր Վեղարձուցի ժողովարդ գումարի Վաղարշապատ. 1895. եր. 484.

**** Փաննակեցի. 1500 եր. 504.

† Շահի. Բ. 101. Ալիե. Այր. 170.

†† Շահի. Բ. 266. Ալիեան Շիրակ. 161.

††† Փաննակեցի 305.

†††† Օրբ. Բ. 165. Հրատ. Կարապետ վ. Շահնաբունեանի։

թեան համեմատ՝ նորա անունով էլ արձանագրութիւնները թուագրել են սկսում, երբ չափահաս է գտնուում: Սմբատ Օրբելիեան Քոչարին կնութեան է տալիս 1269 թուականին «մեծ Քոչարին Սահրայ գիւանին, որ ունէր ի բոլին զամենայն աշխարհս ակրութեան Ազազայ Ղանին»^{***}:

Քոչարի անունը առաջին անգամ արձանագրութիւնների մէջ յիշատակուում է 1257 թուին, չէնց նոյն ամարակ Սաղունի հետ, որի մասին տեղեկացանք քիչ առաջ^{***}, եթէ նա նոյն չէ Բւանէի կնոջ հետ Աւելի որոշ է այդ յիշատակութիւնը Բջնիի մի արձանագրութեան մէջ. «Յուսոյն անմահին այ ես Չարարէ որդի Սահրայ գիւանին և պարոն Քոչարին, թոն ամարակ Ավագին որդոյ ամարակ Բվանէի...» սկսում է արձանագրութիւնը: Տարարողաբար թիւ չունի, և մենք կարծում ենք, թէ գրուած է ժԳ. դարու իննսունական թուականներին, զույգ և աւելի յետոյ, բայց գիտմամբ չէնց սկզբից վկայութիւն ենք բերում՝ ինչպիսի պարզելու համար: Բջնիից ոչ հետո Ազգիբիբ գիւղի տւերակ վանքի արձանագրութիւնը թուագրուած է «ի աշխարհակալութեան Ազրունին (այսպէս), պարոնութեան Քոչարին» 1284—1291 թուերի մէջ^{****}, Վայոց ձորի Թանահատի վանքի մի արձանագրութիւն ևս թուագրուած է նոյն Քոչարի անունով: Այլիւն կասկածում է Քոչարի անունն յիշատակութեան համար, ի նկատի ունենալով միայն Աւաղի մօրը: Անձամբ ստուգել ենք և լուսանկարել այդ արձանագրութիւնը, թէպէտ առաջին գրի առնելու ժամանակից մինչև այժմ քարեր են թափած և պակասաւոր է, բայց կասկածի ենթարկուել կարող չէ Քոչարի անունն յիշատակութիւնը: Արձանագրութեանս թուականը նոյնպէս պակասաւոր է. միայն «Չ» տասն է երևում, սակայն 1251 թուին գրուած լինել չէր կարող այն, որովհետև այն ժամանակ զեռ և շինուած չէր վանքը ††: Գրուած չէր նաև 1284 թուականից առաջ, երբ թագաւորել սկսեց Արղունը (1284—1291): Արձանագրութեան մէջ յիշուած Պապար, Ամիր Հասան մեր ժողովի «Սահմանքի»ի Պոշ մեծ իշխանի որդիքն են, իսկ էաջին նորա թոռը: Պոշի անունն բացակայութիւնը ապացոյց է, որ նա մեռած էր, իսկ նորա անունն վերջին յիշատակութիւնը 216=1285|6 թուին է†††, այդ ժամանակից յետոյ եղած արձանագրութիւնները ††† թուագրուած են միայն Պապարի և Ամիր Հասանի անունով, ինչպէս այստեղ, որ լինել չէր կարող, եթէ Պոշ կենդանի լինէր: Միտիթար Այրիվանեցին, որ յիշում է Պոշի մահը, իւր պատմութիւնը փակում է 1289 թուին: Ամիր Հասանը մի յիշատակարանի համաձայն վախճանուել է 1292 թուին ††††, ուրեմն և արձանագրութեանս թուականը 1286—1292 տարիների մէջ է ընկնում: Նոյն յիշատակարանը պարզում է մեզ և Քոչարի անունն յիշատակութեան պատճառը Պոշեանների սեպհականութիւն եղած վանքի արձա-

* Մխիթարայ Գոթի Քասասանագիւղի Հայոց Հրատ. Վանան ծ. վ. Բառասմանց Վաղարշապատ 1880. եր. 374. 375. 377.

** Օրբ. Բ. 155.

*** Մեքարայ աբխալիսկոպոս, Փեղաբունի եր. 482.

**** Շանի. Բ. 485. սլիւ. սլր. 275. Մեք. սրբ. Փեղաբ. 510.

† Սիսական 120.

†† Տես մեր յօդուածը «Ոսկերչական արուեստի մի նմուշ ժԳ. դարում» Գեղարուեստ № 4. եր. 59. Արտասլ. «Սոսակերչաց Ս. Նշան» եր. 4.

††† Հայտ. Բ. 204. 20 Ալիւ. Սիս 176.

†††† Ալիւան Սիս. 174.

††††† Արարտ. 1876. եր. 412.

նապրութեան մէջ. Ամիր Հասանը սպարապետ էր «տանն Աւագին», այսինքն ենթարկուած Աւագեանների գերիշխանութեան, որոնց միակ ժառանգը Յոշաֆն էր:

Մի ուրիշ արձանագրութիւն վերջերս գտնուեցաւ Գասնիում, ուսուցչապետ Մասի պեղուճների ժամանակ. տարարազգարար այտակց եւ արձանագրութիւնը պակասաւոր է թուականի հետ: Երևում է միայն թուականի «2», տասը, բայց 1251 թուին գրուած լինել կարող չէր, քանի որ յիշուած է և Յոշաֆի սրգի Զարարէի անունը: Յամենայն գէտս եղած կարգադրութիւններից երևում է, որ Գասնին Յոշաֆի ժառանգութեան մասն էր* և յիրաւի, Գասնիի սահմանակից Հուսուց Քաս կամ Ամենափրկիչ կոչուած վանքուած գրուած մի յիշատակարան բուրսովին հաստատուած է նոյն իրողութիւնը. «ի թուականութեանս հայուց 282=1297 ի թագաւորութեան բարեկաշտ եւ ամասէր թագաւորին հայուց հեթմոյ՝ և ի մերոյս նահանկի տերութեան խոշաքին և զաքարիայի սրգոյ նորին...»:

Վերջապէս Զագափանքին կից Գեաւարցի Ա. Նշանի մատրան արձանագրութիւնը՝ թուագրուած «թվ. 227 (1325) ի պարսնութեան Զարարիա թուն Աւագին...»***, ապացոյց է, թէ այդպէս էլ Յոշաֆի իշխանութեան մասն էր:

Այս արձանագրութիւններից և յիշատակարանից պարզ է, թէ ո՞վ է մեր «Սահմանք»-ի մէջ յիշած պարսն Յոշաֆը և թէ ի՞նչու նորա «կամաւք և հրամանաւ» պիտի գումարուէր Զագափանից ժողովը:

Գ.

«Սահմանք»-ի մէջ յիշուած «մեծն Պասուշ» ԺԳ. դարու նշանաւոր իշխաններից մէկն է: Նորա քաջութեան և շինարարութեան մասին, թէև համառօտ, բայց զովութեամբ են խօսում ժամանակակից պատմիչները. կիրակոս Գանձակեցի,† Մխիթար Այրիվանեցի,†† Օրբէլեան ††† և շատ արձանագրութիւններ††††: Նորա հայրը Վասակ Սաղրակեանն էր, որին Բւանէ աթարէզը ժառանգական իրաւունքով կողմնակալ նշանակեց Շահապունիում և Վայոց Ձորում: Բայց սրգին այնքան նշանաւոր հանդիսացաւ, որ յետագայ սերունդը նորա անունով Պասուշեան կոչուեցաւ: ԺԳ. դարու երեսնական թուականներից սկսած մինչև ութսունական թուականների կէսերը նա ստպարէզի վրայ էր, մասնակից հայրենիքի պաշտպանութեան համար մղուած պատերազմներին կամ թաթարաց արշաւանքներին: Նորա շինարարական գործունէութեան մեծագոյն առաւատչեան Գեղարդի վիմափոր սաճարներն են, Քանանաի վանքը, որի համար էլ, երևի, Մխիթար Այրիվանեցու կողմից կոչուած է «աշխարհաշէն»: Մենք աւելի մանրամասնել չենք կամենում նորա

* Հովիտ. 1910. եր. 122. Մեր յօդուածը. «Գասնիի տերակներ» վերնագրով:

** Ձեռ. Ս. էջմ. Մատ. № 1124 Գ. ց. շար.

*** Շանի. Բ. 163. Ալիբան Այր. 292. Մեռնոպ. Արեւայիսկ. Գեղարցուքի 241. Երես 194. 364. 368. 369.

†† Պասմ. Հայոց, հրատ. Միքիչ Էմին. Մատիվա. 1860. եր. 65. 66. 68.

††† Բ. 93, 97, 109, 113, 179.

†††† Սահապունիում Այրի վանքի սրգոյն Գեղարդայ Սեփ. վարդ. Մխիթարեանց. Վագարտագոս. 1873. եր. 5, 38, 77, Ալիբան Այր. 339, 341. Ալիբան Սիս. 120-174—176, էլյն. բոլոր ստուգուած եւ լուսանկարուած մեր կողմից:

գործունեությունը, որովհետև այլ առթիւ պէտք է երկար խօսենք: Նորա մահը պէտք է 1285|6 թուերին պատահած լինի:

Գ.

Համեմատարար աւելի քիչ տեղեկություն ունինք Սաղուն իշխանի մասին, որի անուան յիշատակությունը Յոշաքի հետ 1257 թուին տեսանք վերև Այրիվանեցին սորա և Պոռ իշխանի մահը միասին է նշանակում, ժ.Գ. դարու ութսունական թուականների կէսերին: Մի անյայտ ժամանակագիր Սաղունի մահը 1285 թուին է գնում. «Եւ Սաղուն ի Տաշիր մեռաւ»², համապատասխան արձանագրությունների և Այրիվանեցու ցուցման: Այդպէս էր մտածում Սաղունի մահուան մասին և Օրբէլեան, որի համեմատ Արզունը իւր թագաւորութեան առաջին օրերում (1284 թ.) Վրաց Դեմեթրէ թագաւորին է յանձնում «զամենայն աշխարհս Հայոց, զտունն Աւաղեան և զտունն Շահնշահան և զԳաղեցին և զՕրդիսն Սաղուն արաբեզիսն»³, Դեմեթրէն աթաբէկութեան պատիւը յանձնում է Տարսայիճ Օրբէլեանին հէնց Արզունի թագաւորութեան առաջին տարին, ասել է, թէ մեռած էր արդէն Սաղուն աթաբէկը⁴: Թէև Աղջոց Ս. Ստեփանոսի մօտ՝ մի խաչքարի 1287 թուի արձանագրութեան մէջ յիշուած է ամիր սպասալար Սաղուն աթաղակի անունը, բայց այդտեղ խօսքն անցեալի մասին է և կարելի չէ դորա հիման վերայ կենդանի համարել նորան: Անյայտ է ժամանակով նա և Ղարաւան քարտուղարի արձանագրութեան մէջ աթաղակ Սաղունի անուան յիշատակությունը⁵:

Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբի մատենագարանի № 1288 ձեռագիրը գրուած է 1273 թուին՝ Գեակայ վանքում «յաթաղակութե Սաղունին և ի տէրութե տեղոյս ձարին»: Սաղունի անունը Սմբատ (Օրբէլեան), Քուրթ (Վաչուտեան) և Պոռ իշխանների հետ յիշում է Վարդան պատմիչ Գանձեկի մեկնութեան վերջարանի մէջ 1268 թուին⁶: Ըստ Գանձակեցու նա 1260 թուին մասնակցում էր Նփրկերտի պաշարման Պոռ իշխանի հետ միասին Թաթարաց բանակում: Գանձակեցին նկարագրում է նորան՝ «քրիստոնեայ հաւատով և բարի գործով, և մեծ պատուով առ Հուլաւուն. զի այր անձնեայ և քաջամարտիկ էր»⁷: Նորա «անձնեայ և քաջամարտիկ» լինելու մասին պատմում է և Մաղաքիան, թէ ինչպէս նա յաղթել է Մանկու խանի կողմից ուղարկուած մի հսկայ ըմբիշի և Հուլաղուի կողմից մեծամեծ պատիւների

² Սամուէլ Անեցի. հրատ. Տէր Միսէլեանի. Վարդապետ. եր. 163.

³ Օրբ. ք. 172.

⁴ Անդ. ք. 173.

† «Յաւաբանակայութիսն սաղուն զամին և ի քաղաւորութե Գաթի և հայրապետութե սէ յովանիսի և ի ստրութիսեոյս պարսն ստոսոյ եւ զպարտ ամասուր սէր աւագս բերտ գլուս և կանկնէցաք գիտչս և «նկէցաք զայզին յովայն զոր ամբ սպասալար և արալպակ սաղուն նովէր ես էկեղեցոյլգլուս ամիտիսն ի բանի պանէ. կասաթով գրէլոյցս արհնին յայ և որ զայզին յեկեղեցոյս և ի շլէս հանէ, յերից ժողովոյն նզովել եղիցի և գրի կե. նայ ջոյն»: Ընկած զարձեղի վրայ. «ի քվ. 212». Վանքի ամբողջ արձանագրութիւնների հետ գրի առնուած առաջին անգամ մեր կողմից պրոֆ. Մաթի յանձնաւարտութեամբ: Ղարաւանի արձանագրութիւնն էլ նայն վանեալմ:

†† Ձեռ. Ս. կցմ. № 2049, 539 ք. ձարի մասին սես Ջայ. Ա. 158. Շնի. Բ. 567. Մակար եպիսկ. Արցախ. 550. Ազգ. Հանդես. X 1905. Իս. Յարութիւնեանի յոյ. եր. 28.

††† Գանձակեցի 497. 458.

հասել *։ Այդ դեպքը պատահել է 1256 թուից ոչ առաջ, երբ Հուլիանոս հաստատեց իւր իշխանութիւնը Պարսկաստանում, և ոչ ոչ, քան 1260 թիւը, երբ Սաղունն արդէն պատուաւոր դիրք ունէր Հուլիանոսի առաջ և մասնակցում էր նօթրիկերաի պաշարման։

Մեր Սաղուն իշխանը պէտք է լինի, հաւանօրէն, և Աշտարակի Ծակքար կոչուած խաչքարի արձանագրութեան մէջ յիշուածը. «ի թՎ. ՉԺԷ... շնորհին Աստուծոյ ես տէր թու՛մաս կանգնեցի զսուրբ նշանս վասն յերկար կենաց պարսն Սաղունին և զաւակաց իւրոց» **։

Վերոյիշեալ անյայտ ժամանակագրի և Օրբէլեանի տեղեկութեան հիման վերայ Սաղունի իշխանութիւնը հիւսիսային Հայաստանումն էր։ Մագաբիան պատմում է, թէ Սաղունը ըմբիշի հետ մենամարտելու գնալուց առաջ, «երթեալ ի Գաղ առ ասենահաս սր Սարգիսն»... ուխտ և մատաղ է անում։ Մի այլ տեղ նորան «տէրն Հազրասայ՝ մեծ և հոշակաւոր սրբոյ ուխտին» է անուանում ***։ Հազրասի Ամենափրկիչ կոչուած խաչքարի արձանագրութիւնը միանգամայն հաստատում է այս իրողութիւնը. «իշխանութեան և տէրութեան սուրբ ուխտիս աթարէզ ամիր սպասալար պարսն Սաղունին ես տէր Յոհաննէս կանգնեցի զխաչս ամենափրկիչ օգնական պարսն Սաղունին և յիշատակ հողոյ իմոյ»։ Նոյն խաչքարի միւս արձանագրութիւնը կրկնում է, թէ խաչարձանը կանգնել է Յոհաննէս կախիդոսը «վասն արեւատութեան աթարէզ ամիր սպասալարի Սաղունին և զաւակաց նորա»։ Մակարայ վանքի արձանագրութիւններից մէկի մէջ յիշուած է «մեծ և հզաւր իշխան աթարէզ Սաղուն»-ը †։

Նորա պապն էր Սաղոն, Քրդի կամ Ամիր Քրդի սրդին, որ իշխում էր Կայենոյ և Մահկանաբերդոյ կողմերը, հայրը Շէրբարս, իսկ սրդին Սուալուրուդայ, որի որմանկարը գտնուում է Հազրասում ††։ Ծագմամբ Արծրունի էր։

և.

Մեր «Սահմանք»-ի մէջ յիշուած չորրորդ իշխանը Սմբատն է։ Սորա մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ ունինք Սահփանոս Օրբէլեանից և արձանագրութիւններից։ Նա Լիպարիտ Օրբէլեանի երկրորդ սրդին էր, որ իշխանապետ դարձաւ իւր աւագ եղբոր Էլիկումի մահուանից յետոյ։

Առաջին անգամ նորա անունը յիշատակուում է իւր հօր՝ Լիպարիտ Օրբէլեանի՝ Ամազուի նորափանքում թողած մեծ արձանագրութեան մէջ։ Այդտեղ Լիպարիտ պատմում է աթարէզ Իւանէի ձեռքով «զՀրաշկարերդ իւր կերով և այլ բազում զիւզս ի Վայոց ձոր, ի Գեղաքունի, ի Կոտայան և ի Կայեն» ստանալը, նորափանքի շինութիւնը իւր տուած նախրարերութիւններով, և խնդրում է արեւատութիւն հայցել իւր սրդուց «Էլիկումին, Սրմբատայ, Իվանէի, Փախրազաւային, Տարսայիճին» †††։ Սմբատ Օրբէլեանց իշ-

* Մագաբիայ արեղայի պատմ. վասն ազգին նեոտաց. Գ. Գ. Սպ. 1870. 54—55.

** Շահն. Բ. 89. Ալիւան Այր. 187. Սուրբուած ևս Ախարուած մեր կողմից։

*** Մագաբիա ՍԳ. 1870, 54, 28.

† Զալալ. եր. 70.—71. 152.

†† Գամեակեցի 197. 570. Մագաբիա 31. Христианскій Востокъ СП. 1912, Т. 1, кр. 55—555. և таճа XXI.

††† Օրբ. Բ. 104. Զալ. Բ. 174. Ալիւան Սիւ. 187. Սոցանից առաջինը արձանագրութեան բուսկանը «մեր» է նշանակում, Ալիւան «միս» և Զալայեան «ՁԵ»։

խանութեան գլուխն է անցնում 1253 թուին, նախապէս երեք տարի զեղերելով Մանկու խանի (1251—1259) պալատում իւր իրաւունքների պաշտպանութեան համար¹⁰։ Նորա իշխանութիւնը տևում է քսան տարի, մեռնում է 1273 թուին¹¹։ Օրբէլիանը բնորոշում է նորան որպէս «հանձարով մեծ, խորհրդով ուժեղ, խելօք անձման, նարիւք բազմագէտ, բանիւ առատ եւ քաղցր, լեզուաց հմուտ եւ ճարտար»։ Գիակը հինգ լեզու «Սիրոյ» էր «եկեղեցեաց, շինող վանօրէից»... «կանգնիչ եւ զօրացուցիչ վշտագնեալ ազգիս Հայոց, զերեթափ եւ ազատարար ամենեցուն»¹²։

Մանկու խանի մօտից վերադառնալուց յետոյ՝ Քաթարների օգնութեամբ «Թափեաց զերկիրն Որոտան բովանդակ մինչ ի սահմանս Բորոտանոյ, Բզինոյ . . . Հառ եւ զԵղեզիս եւ զամենայն դաւառն Վայոյ ձորոյ, զՓողոհանան, զՈւրծ եւ զՎէլի իւր ձորովն մինչև յԵրեւոնս, եւ ի Կոտայսն եւ ի Գեղարունի բազում շէնս եւ աւանս»¹³։ Իւր խոհեմ քաղաքականութեամբ գրաւում է Քաթար խաների եւ իլխանների վասալութիւնը, Վրաց Դաւիթ թագաւորի բարեկամութիւնը, որով եւ Օրբէլիան իշխանութիւնը հասցնում իւր գօրութեան գագաթնակէտին։ Օրբէլիանց իշխանութիւնն սկզբում մի «կողմնակալութիւն» էր ժառանգական իրաւունքով Բւանէ աթարէզի եւ Գէորգի Լաշայի կողմից հաստատուած, բայց Սմբատ «ենչու», այսինքն տէրունի է դարձնում, հանելով «ի դաւթարաց ի վրաց եւ յայլոց»։ Աւագի մահուանից յետոյ՝ առժամանակ իբրև Յոշափ «հայրապիւր»՝ իշխում է նորա երկրներին¹⁴։

Սմբատի շինարարական գործունէութիւնը նոյնպէս նշանաւոր էր։ Նա է շինել նորավանքի ժամատունը, նորոգել այնտեղի միւս եկեղեցիները, պարզներ տուել եւ արձանադրութիւններով յաւերժացրել իւր անունը։ Պատմիչն էլ իւր կողմից աւելացնում է, թէ «անձման սպասուք զարդարել զեկեղեցին մեծածախ գանձուք յսպիւոյ եւ յարձաթոյ եւ ի պատուական մետաքսէից»¹⁵։ Արշարունիքից բերած սրբոց նշխարները «զարգարեաց սկիւով եւ արձաթով, եղեալ յազիւսաձև պահարանի . . . եւ ետ կազմել պահարան Աւագ սուրբ նշանին յսպիւոյ, ի կերպ ազիւսակի ունելով դրունս երկրացիկս եւ գրեաց ի թիկանց կուսէ յիշատակ ինքեան»¹⁶։ Նա նորոգել է տալիս Յատակերաց կամ Քարկոփի վանքը, ներկայ Յաշիկ գիւղի մօտ եւ նորավանքի Սարգիս եպիսկոպոսին արձանադրել տալիս իրօղութիւնը։ Նպատում է նաև Տաթևի վանքի վերանորոգութեանն ու փարթաւութեան¹⁷։

Սմբատի հեղինակութեան եւ ձևք բերած փառքի լուսադոյն սպացոյցը նորա «արքայ» կամ «արքայաշուք» տիտղոսն է։ Նորա մասին գովասանքով

¹⁰ Օրբ. Բ. 161. 434—437.

¹¹ Օրբ. Բ. 166—167, Ջալ. Բ. 173. Փայրեռնի. Համապարհադական Եկեղեցւորիմմ. Աւարտ, 1890. եր. 55. Ալիբաճ Սիւ. եր. 492.

¹² Օրբ. Բ. 151.

¹³ Օրբ. Բ. 457—8.

¹⁴ Աճղ. 454—457, 459—461. 465. ԵՃՆՈՒ ԲԱՅԻ ԲԱՑԱՅՈՒՄՔԻԱՆԵՐ ՏԵՆ Ի. Մարթ. Помощь Матеріалам по Арх. Эпиграфике. СПб. 1893 Оттиски изъ «Записокъ восточ. общ.». ики. русск. археол. общ.» Т. VIII. եր. 79.

¹⁵ Օրբ. Բ. 106 109, 162 Ալիբաճ Սիւ 489—490.

¹⁶ Օրբ. Բ. 461—462.

¹⁷ Օրբ. Բ. 458.

է խօսուած ոչ միայն Օրբէլեանը, որ չափազանցնել կարող էր իրրեկ եզրօրորդի և հօգեկաւակ⁶, այլ և Երուսաղէմի վերոյիշեալ (№ 1288) ձեռագրի յիշատակարանի հեղինակը. «Յայտ ամի (1273) վախճանեցաւ իշխանաց իշխան Սմբատ և սուր մեծ էր տանս արեւելից. վս զի բազում խաղաղութի շնորհեաց ամ ի ձեռս նորա տանս արեւելից, մանաւանդ ա. եկեղեցեաց: Քս ամ ի գալստեան (իւր)- ում ի վերս տանս քաղաքաց կացուացէ գնաւ, ամէն»: Նորա մահը հանդիպեց Գաւրիթու, երբ գնացել էր Արղունին տեսութեան: Մարմինը հանդիսով բերին և ամփոփեցին «ի հայրենի գամբարանն սուրբ ուխտին Նորափանից»: Նորա կըրայրն ու յաջորդը Տարսայի՞՛ յատուկ գամբարան շինեց նորա համար 1275 թուին, փոխադրելով այնտեղ նորա նշխարները: Տապանաքարի վերայ արձանագրուած է. «Սմբատ արքային է տապանս. յիշեցէք. թ. 21Բ»⁷.

9.

Այժմ տեսնենք, թէ այդ ևն Տէր Գրիգորն ու Վարդան վարդապետը, որոնց ձեռքով գումարուել է Չաղափանից ժողովը:

Յայտնի է, որ 1243 թուին գումարուած Սոսյ ժողովին արեւելեան վարդապետները մասնակից չէին: Բայց Կիլիկիայումն էր այդ ժամանակ Վարդան պատմիչ, որ Երուսաղէմից վերադարձին եկել էր Հեթում թագաւորին և Կոստանդին կաթողիկոսին այցելութեան: Հինգ տարի մնալով Համկլայում՝ մտերմացել էր կաթողիկոսի հետ: Գէպքից օգտուեց Կոստանդին կաթողիկոսը և Վարդանի ձեռքով արեւելք ուղարկեց Սոսյ կանոնները շրջարեւական կոնգակի հետ: Վարդան կաթողիկոսի մօրզկանց հետ շրջեց Հայաստանի կեղրոնները և հաւանութեան թուղթ ստանալով գլխաւոր եպիսկոպոսներից, փանքերից և իշխաններից, ուղարկեց կաթողիկոսին. յսկանէ յանուանէ յիշուած ևն Կարնոյ, Կարսի, Բջնոյ, Անրերդի և Հաղբատի եպիսկոպոսները: Այս գէպքը կատարուեցաւ 1246 թուին⁸: Բայց այդ թուականից յետոյ էլ Սոսյ ժողովն ունեցել է իւր արձագանգը մեծ Հայքում: Բջնոյ Վանական և Գրիգոր եպիսկոպոսները, որ ստորագրել էին հաւանութեան թղթին, 1251 թուին արձանագրութեամբ յայտնուած ևն, թէ հաստատել ևն «Ազգմամբ Հոգւոյն սրբոյ և Կոստանդեայ կաթողիկոսի հրամանաւ գլխաւոր եպիսկոպոսի կանոնքս», որ ոչ որ կաշատով ձեռնագրութիւն չանէ †: Նոյն թուականին մի այլ արձանագրութիւն Մրենում Շահնշահի հրամանով և Տէր Գրիգորի առաջնորդութեան ժամանակ նոյն արգելքն է գնում անշափահատաների և կաշաւքով ձեռնագրութեան մասին ††: Սոսյ ժողովի հետեանքներն էին և Չաղափանից ու Հաղբատի ժողովները: Եովհաննէս Երզնկացին իւր «Քրատ հասարակաց քրիստոնէից» ևն. գրութեան մէջ հաստատուած է այս իրողութիւնը առանց տեղերի անուաները աւելու և կապելու Սոսյ ժողովի հետ. «Սը հայրն մեր մեծ վարդապետն Վարդան յիւր կենդանութիւն բազում անգամ ժողովք արար» †††: Այս տեղեկութիւնները ցոյց ևն աւելի, թէ Վարդան

⁶ Օրբ. Բ. 166. 266.

⁷ Օրբէլեան Բ. 466—467. Ջալալ. Բ. 475. Քաչքիւռնի. Արսուս 1890. եր. 55. Ալիբեան Սիւ. 152. Ստուգուած ևւ մեր կողմից:

⁸ Գանձակիցի 278—296.

† Շահի. Բ. 485. Ալիբեան. Այր. 275.

†† Ալիբեան Շիրակ 189. Ստուգուած ևւ լուսանկարուած ևւ մեր ձեռքով:

††† Н. Марш. Собрание притв Бардана. СПб. 1899 Проложение I. ер. 22. Ձեռ. մաս. Ս. էջմիածնի № 2568. 246^ա.

չբաւականացաւ միայն 1246 թուին Սոսյ ժողովի կանոնների համար հաւանութեան գիր անհելով, այլ ամբողջ կեանքի ընթացքում այս և այն կողմերում հայ իշխանների և տեղական եպիսկոպոսների աջակցութեամբ ժողովներ զումարեց, վճիռներ հաստատել տուեց իրազործելու եկեղեցւոյ մէջ նոյն ժողովի կանոնները: Այդպիսիներից մէկն է Զաղափանից ժողովը, որի «Սահմանքն» այսօր բարեբաղդաբար երևան է գալիս: Մեր «Սահմանք»-ի և Կոստանդին կաթողիկոսի շրջաբերականի ու Սոսյ ժողովի կանոնների պարզ համեմատութիւնը ցոյց է տալիս երկուսի սերտ անջուրթիւնը:

1. Զաղափանից Նախարան. և Բ. գլ. և. յօդ.—Սոսյ ժողովի Նախարան. Գանձակեցի եր. 283 .286|7. վաս վարքը երկրի աւերման պատճառ:
2. Զաղ. Բ. գլ. վերջարան.—Սոսյ Նախարան Գանձ. 283 և 288. «ի կանոնաց զրոց և ոչ նոր ինչ և աւտար»—«ի զօրութենէ զրոց հաւաքեալ»:
3. Զաղ. Ա. գլ. բ. յ.—Գանձ 289. «երկնն անաթի և պատրաստ կացած»—զկնունքն նօթութեամբ արասցեն:
4. Զաղ. Ա. գլ. գ.—Սոսյ է. կանոնին Գանձ. 289|90.
5. Զաղ. Ա. Նախարան.—Սոսյ ԺԵ. հայնայութեան մասին. Գանձ. 292.
6. Զ. Բ. գլ. բ.—Սոսյ ԺԷ. կանոն. Գանձ. 292.
7. Զ. Բ. գլ. գ.—Սոսյ ԺԹ. 293.

Այս և ուրիշ նմանութիւններ ցոյց են տալիս, թէ Սահմանքի հեղինակը սողորուած է Սոսյ ժողովի կանոնների գաղափարներով. նա ի հարկէ օգտուած է և այլ սղբիւրներից և իւր «Սահմանքը» յարմարեցնում տեղական պայմաններին, բայց Սոսյ ժողովի կանոններից առաջնորդուելով: Մեր բերած պատմական վկայութիւններից հասկանալի է այս անջուրթեան պատճառը. զա գրական չէ սովորական մարով, այլ հետեանք էր այն սղբատարութեան, որ կաթողիկոսը զրել էր հեղինակի վերայ Սոսյ ժողովի վերաբերութեամբ: Մենք տեսանք, թէ նոյն իսկ «Սահմանք»-ի մէջ էլ ցուցում կար այդ մասին, Վարդանը մասնակցում է Զաղափանից ժողովին, «հրամանաւ կաթողիկոսի»: Մ՛վ է այդ կաթողիկոսը. Կոստանդին, որ այդ ժամանակ մեռած էր, թէ նորա յաջորդը Յակոբ Կլայեցին, մեր խնդրի լուսարանութեան համար մի և նոյն է: Երկրորդ ենթադրութեան համար պատմական ցուցմունք չունինք, բայց անհնարին չէ, որ Յակոբ կաթողիկոսը հետամուտ լինէր իւր նախորդի կարգադրութեան և կազ պահէր արեւելքի հետ: Այս բացատրութիւններից և համեմատութիւններից յետոյ, կարծում ենք, պարզ է նա և, որ Սահմանքի հեղինակ և Զաղափանից ժողովին մասնակից «սպասաւոր բանի» Վարդանը ոչ այլ որ է, բայց եթէ Վարդան պատմիչ: «Սահմանք»-ի մէջ գործադրած լեզուն, ժողովրդական սճը յիշեցնում է միանգամայն նորա խօսակցութիւնը Հուլիպոսի հետ «Սահմանքի»-ի մէջ գործադրած «Վարդան վարդապետ ծառա քրիստոնէից» գարձուածը նա գործադրում է ուրիշ գրուածքների մէջ ևս⁶:

Իջնոյ Գրիգոր եպիսկոպոսի մասին խօսք եղաւ արգէն վերեր: Մենք տեսանք նորա մասնակցութիւնը Վանական եպիսկոպոսի հետ Կոստանդին կաթողիկոսին ուղարկած հաւանութեան թղթին 1246 թ. և ապա կաշառքով

⁶ Վարդան Վեհեթիկ. 4862. Վ.գ. 435—439. Յազազս Բանաստեղծական... 2եւ. Եր. էջն. № 2510, 317^ա. «սասաւորք անարժան ծառախս քրիստոնէից Վարդանայ...»:

ձեռնագրութեան դէմ եղած Բջնոյ արձանագրական վճարն 1251 թուին: Դորանից յետոյ պէտք է լինի նորա անուան յիշատակութիւնը Վեդի գետի վերին սկունքում՝ Մանկիւք կոչուած թուրքարնակ դիւղում՝ մի խաչքարի արձանագրական վճարն սրպէս վկայ «Ես ար Գրիգոր Բջնո կախկոպոս վկահ(մ)»: Խաչքարի վերին կէտը արձանագրութեան մի մասի հետ կոտորուած է և մենք միջոց չունինք սրտելու գրութեան ճիշդ թուականը: Սակայն մեզ մանրամասնութիւններ են տալիս նորա մասին ժամանակակից անձանց յիշատակարանները. Վարդանի հարազատ եղբոր՝ Գրիգոր վարդապետի համար նշանաւոր գրիչ և մատենագիր Գէորգ Լամբրոնացու ձեռքով 1267 թ. գրուած մի յիշատակարան պարզում է, թէ Գրիգոր կախկոպոսի և թէ Վարդան վարդապետի անձնաւորութիւնները. «Որում յաքնատենչ ըղձիւք բաղձացեալ քաջ հետարն և բանիրուն ճարտարն միջամուխ մակացուն ածայնոյ տառից սրբազան քահանայն Գրիգոր սպասաւոր բանի, որոյ ներկրգեալ ճոզեաւ պետաւ ծաղկեալ սք ճերուցին ամապատուեալ արնի եպիսկոպոսն սք Գրիգոր, որ աւեր զվերասեսչուրի առաքելական դիտման քահանայական դասու պետու կասաւոյ պետութե այբարտեան նանանգին, ներկայսն ունելով զամուրն Բջնի. որ ի նուազեալ ժամանակի տառքինասէր վարուք պայծառացեալ իբրև զարեղակն փայլէ յաշխարհի, զոր ար յս շնորհեացէ զսա եկեղեցւոյ իւր ընդ երկայն ժամանակս խաղաղական կենօք (նորոգած ընդգծուած տառը):

Ընդ նմին և զհամապատիւ ինքեան ձեռասուն սրգեակն իւր հոգևոր զք Վարդան հարազատ եղբորք իւրով նախայիւցեցեալն Գրիգորիւ. և զոր Դաւիթ քուերորդի ան Գրիգորի, որոց կամաք և յաւժարութիւր յանկ ելեալ կատարեցաւ պատճառնամակս տունից՝ ի լրումն բաղձանացն Գրիգորի վարդապետի, ի վայելումն անձին կրթութիւրի և յեա աստեացս վճարման յիշատակ անջնջելի ինքեան և նախածաման եղեալ ի քս ծնողաց և եղբարց. ևս առաւել «և Վանականի վերյիշեցեալ ամուսնոյս վերազիտողի և ամենեցուն սոցա ի քս սնուցողի. որոյ (յ) իշատակն աւրճութիւր և ազաւղթքն ի վերայ սոցա և ամենայն աշխարհի...»²⁵ Պարզ է, որ այստեղ յիշուած «արհի կախկոպոսն ար Գրիգոր» Վարդանի ձեռքով կոտորանդին կախկոպոսին ուղարկուած հունանութեան թղթին ստորագրող Բջնոյ Գրիգոր կախկոպոսն է, Ալիշան, որ օգտուել է այս յիշատակարանից, իւր սովորութեան համեմատ առանց տեղը ցոյց տալու, սխալուել է Վանականին կենդանի և Գրիգորի օգնականը համարելով²⁶. 1267 թուականին, երբ գրուեցաւ այս յիշատակարանը, Վանականն արդէն մեռած էր:

Յիշատակարանիս շարունակութիւնը մեզ աւելի տեղեկութիւններ է տալիս Վարդան վարդապետի մասին. «Եւ այց առաջին սկիզբն գրութիւ սորա եղև ի արեգերանջակ սք ուխտն Վիրապին, որ էր ընդ իշխանութիւ նախայիշեցեալ ան Գրիգորի... ուրանաւ և մեզ եղև ժամա(նակ) ինչ գեղերել ի դուն ածապարզ այնք տաճարի սակս կրթութիւր.. (մի բառ պակաս) ի մեծ վարդապետն և յաստուածաղղեաց աննէն Վարդանայ, որ ընդ այն ժամանակս ի վերա ամենայն մասանցն բարեաց, որով բոլորն (կա)տարի առաքելութի,

²⁵ Ձեռ. Մատ. Ս. էղմ. № 295. Գ. ց.

²⁶ Ալբուս 276.

և գուսուցապետութենն ևս զգործ ի կիր արկեալ ընդ աննին լծակցելով. որ ի գուսն սրբոյն Գրիգորի նստելով զամենայն եկեալսն յածայինսն ուղղէր ճանապարհ. և անախ փոխեալ եկեալ աս մեծ իշխանն Քուրդ, և մեր զկնի նորա նեակեալ ժամանակ ինչ... արար յանուանեալն Սաղմոսավանք՝ ուր և զաւաջինն աւարակցար հատոր սրբոյ մատենիս և քանդի զէօլ լինէր և և անախ ևս փոխիլ նմա ի գործ բարւոք սուսցնութենն ի սեղի, ուր ար յաւջողեցէ, յուզարկեալք եղեալ մեր ի ստացողէ տառիս ի բուն տունս իւրեա(նց) (ի) մեծանոջակ հրեշտակակրտան ամարնակ սր սխտս Թեղինեանց, ուր և յանկ իսկ հանաք գառաջարկեալս »...:

Այլիշան իրաւացի կերպով աշատեղ յիշուած Վարդանին նոյնացնում է Վարդան պատմիչի նեա՝ Մենք հնարաւորութիւն ունինք յիշատակարանների և իւր պատմութեան հիման վերայ նեակելու նրա կեանքի այս շրջանին՝ 1261 թուին նա գրել է Հաղբասի Համադասոյ եպիսկոպոսի և Սանահնի փակակալ Գրիգոր վարդապետի խնդրանօք Հնգամատեանի մեկնութիւնը, որ սկսելով «ի գարնանախն յեղանակն», աւարտում է «յեղանակս ձմերայնի ի հնդկատասն մզաց ամսոյ և ի քսան ու հինկն նոյներերի, ի տաւնի սր հայրապետին Պետրոսի Աղէքսանդ(ր)ոյ»²։ Վարդան Հաղբասում չէր ապրում այդ ժամանակ, թէպէտ հանդիպում էր վերոյիշեալ վարդապետներին, սրնք և «երեսուք և գրով անդադար» զիմում են նորան և ի վերջոյ ստիպում ձեռնարկել այս գործը։ Արդե՞ք Կոյսանոյ բերդի մօտ Ս. Անդրէի միայնարանումն էր նա, որտեղ շենք կարող³։ 1264 թուին գնաց Գուրեմ Հուլազուն տեսութեան⁴, 1265 թուին «յաժամերձ սուրբ սխտս հաղբասա... և յարհի եպիսկոպոսութեն յովանիսի» գրեց Երզնկոցի մեկնութիւնը Կիրակոս Գանձակեցու խնդիրքով⁵։ 1266—1267 թուերին, նա Խորվիրապումն էր։ Մեր յիշատակարանից զատ՝ Վարդանի վարժապետական գործունէութեան մասին Խորվիրապում, պատմում է և Գուրեմ երկն՝ Գրիգոր Բարուեցու վկայարանութեան մէջ՝ նաճատակ վարդապետի «քուեր սրդին», «ականատես և ականջալուր» իւր պատմած զկարերին⁶։ Խորվիրապում, գուցէ և Սաղմոսավանքում, Վարդան 1267 թուին կնքել է իւր պատմութիւնը. վերջին երկու հատուածները (ՂԹ և Ճ) իրենց բովանդակութեամբ նոյն են մեր յիշատակարանի հեղինակ՝ Գէորգ Լամբրոնացու առած տեղեկութեան նեա։ Մտրայ սուլթանի արշաւանքը, Թորոսի սպանութիւնը, Աննի գերութիւնը, մայրաքաղաքի այրումը և Կոստանդին կաթուղիկոսի վախճանը պատմուած է և յիշատակարանի մէջ, առաջինները իբրև մի տարի առաջ կատարուած իրողութիւններ, իսկ կաթուղիկոսի մահը «մատս ի ընտլ ամին»։ Կոստանդին կաթուղիկոսի մահը, որով վերջացնում է Վարդան իւր պատմութիւնը, պատահել է 26-Ձ թուին, Ղազարու յարութեան տօնին, սահմի քսան և վեցին՝ այսինքն 1267 թուի գարնանը⁷։ Գէորգ Լամբրոնացին Տօնապատճառի առաջին հատորն սկսել է Վիրապում 1266 թուին և վերջացրել

² Ձեռ. Ա. էջմ. մաս. № 2604, 185բ. և 2540 547ա.

³ Գանձակեցի 295.

⁴ Վարդան պատմիչ. Վեճեփկ. 1862. 455.

⁵ Ձեռ. Ա. էջմ. մաս. № 1155. 86բ.

⁶ Յ. Մամանկեան և Ն. Անտոնով. Հայոց նոր վկաներ. Հասար. Ա. Վարդապետ. 1902. Խբ. 76.

⁷ Վարդան 165.

1267-ի սկզբում Սաղմոսավանքում, իսկ մնացածը Թեղենեաց վանքում նոյն թուի դարնան վերջերին կամ ամառը: Թէ Վարդան 1267 թուի առաջին կիսում Խորվիրապուռն էր, հաստատում է և Դանիելի մեկնութեան յիշատակարանով. այդ մեկնութիւնն նա սկսել է Վիրապում 1267 ին և վերջացրել 1268 ին Աղջոց Ս. Ստեփանոսում: «Նւ սկսաք ի ՉԺՉ թու. ի ս[՜]ր վիրապին. և կատարեցաւ ի ՉԺէ առ[՜]ջի ս[՜]ր և փառաւոր նահատակիս ս[՜]ր ստեփանոսի ի ս[՜]ր ուխտս աղջոց վանիցս. յառջ[՜]սրդութ[՜]ին երիմինայ (այսպէս) գովելի ասպնջականի և գոհանալի եզրարցս:» Գէորգ Լամբրոնացու յիշատակարանից տեսանք, որ Վարդանի հարազատ եղբայրն էր Գրիգոր «սրբազան քահանայ» կամ «վարդապետ», «սպասաւոր բանի»: Վարդանը Գրիգորին մի իրատ էլ ունի ուղղած մեր № 108 Գ. ց. ձեռագրի համեմատ, ուր «եղբայր և սրբեակ Գրիգոր» է անուանում նորան: Չարմանալի զուգադիպութեամբ ԺԲ. դարու հեղինակ Վարդան Հաղբատեցին էլ ունէր մի եղբայր Գրիգոր անունով:²² Բայց իրտաք մեր Վարդանինն է, որովհետեւ մի նախադասութիւն բառացի նոյննում է մեր «Սահմանքի» վանականներին յատկացուած Ը. կանոնի մի նախադասութեան հետ: «Բանի սպայ ևս և ստողջ ի պահք կաց, անմիս, անգինի»=Սահմ. «Տղա հասակաւ և ստողջ մարմնով անմիս և անգինի լինի»: Յիշատակարանի վերջարանից էլ տեղեկանում ենք, որ Գրիգորը մի ուրիշ համանուն Գրիգոր քահանայի հետ «քրտնաջան վաստակաւք» ուսել է «սա սաս սուրբ և արդիւնական վարդապետի մեծին Վարդ(անայ)»: Այս երկրորդ Գրիգորը կամ Բալուեցին է, որ վեց տարի ուսել էր Վարդանի մօտ և Վիրապում վարդապետական աստիճան ստացել նրանից, կամ, որ աւելի հաւանական է, Գրիգոր Բջնեցին է, Ստեփանոս Օրբէլեանի ընդդէմ Անուարդեցու զուժարուած ժողովի անդամներից մէկը:²³ Սա ՉԼԲ=1283 թուին գրել է առել Լամբրոնացու երկաստան մարզաբէից մեկնութիւնը, որի յիշատակարանի մէջ յայտնում է իւր մասին՝ «սնեալ և վարժեալ առ սաս արեղերաւոյս ս[՜]ր և երանաշնորհ հրարունապետին Վարդանայ»: . . . †

է.

Մեր «Սահմանք»-ն իբրև գրական երկ փոքր է իւր ծաւալով, բայց նա անարժէք չէ պատմական և գրական տեսակէտով: Նա միակ և վաւերական աղբիւրն է Չաղապանից ժողովի պատմութեան համար և մեզ փաստեր է աւելիս ԺԳ. դարու կրօնական-եկեղեցական ներքին կեանքից: ԺԳ. դարու միւս ժողովները Մեծ Հայքում (Լօսու, Անիի և Ստեփանոս Օրբէլեանի առաջնորդութեամբ Գրիգոր Անուարդեցու գլմ), աւելի դաւանարանական և ծրարական բնուորութիւն ունէին, մինչդեռ Վարդանի ղեկավարութեամբ զուժարուած ժողովները, որոնց մասին տեսանք երգնկացու և Միսիթար Այրիվանեցու վկայութիւնները, գաստիրարակչական, գործնական էին: Այդպէս պէտք է գտեսնք, Չաղապանից ժողովի կանոններն ի նկատի ունենալով, որի գլխաւոր կէտերն են հայհոյանքի վատ սովորութեան, երեխաների կրօնական գաստիրարակութեան, ամուսնութեան, քահանաների և ժողովրդի

²²Ձեռագիր Ս. Էջմիածնի Մատ. № 2049, 359բ: Համ. Ալիբախ. Հայաստանմ. եր. 383
²³Տե՛ս Տաշեան. Ետցակ. 49, 414. Հանդ. Աճա. 1908. 332
 † Ձեա. № 1233|4246, 425ա.

փոխադարձ պարտականութեան և վանականութեան սրբակեցութեան մասին, գրուած ժողովրդական լեզուով և նորա հասկացողութեան համապատասխան պարզութեամբ: Գրութեան այդ եզանակը յատուկ է ժԳ. և ժԳ. դարու շատ վարդապետների կանոնական, իրատական գրուածքներին և քարոզներին, որոնց ուսումնասիրութիւնը քիչ նորութիւններ չի տալ պատմութեան, մատենագրութեան, ժողովրդական ներքին կեանքի և լեզուի մասին: Մեր «Սահմանք»-ի լեզուն, մանաւանդ կանոնական մասերում, իւր հնչիւնարանութեամբ, ուղղագրութեամբ, աշխարհարարին մօտ ոճերով և դարձուածնեւրով, քերականական կազմութեամբ արժանի է լեզուարանների յատուկ ուշադրութեան:

Հետաքրքրական տեղեկութիւններ ենք ստանում նաև քահանայութեան հետ կապուած որոշ երեոյթների մասին: Է. կանոնն արդելում է քահանային «ձեռնաւորութիւն կամ մուճրութիւն» անել պարոնին, երկու տերմին պարոնութեան շրջանի պաշտօնէութեան մասին, որոնցից առաջինը յաճախ գործ է ածուած արձանագրութիւնների մէջ, իսկ երկրորդը առաջին անգամն է պատահում այստեղ: Ոսկեփորիկից առնուած Հայկազեան բառգրքի «ձեռնաւորութիւն» բառը բնաւ համապատասխան չէ այստեղ գործադրուած նշանակութեան: Այս բառի ամենահին գործածութիւնը գտնուած ենք ժԱ. դարում Տաթևի մի արձանագրութեան մէջ^{*}. այնուհետև ժԳ—ժԳ. դարերում տասն անգամ այլ և այլ տեղերում: Առաջին անգամ այս բառի վերայ ուշադրութիւն է դարձրել պրոֆ. Մառը. նա կարծում է что въ администрация края при паронѣ въ качествѣ подчиненнаго чиновника находился ѣванъ эванъ или ефванъ, при эмирѣ же состоялъ ѣлеанъауоръ по д р у ч н ы й^{**}: Յարգելի դիտնականը այս եզրակացութիւնը հիմնուած է յիշեալ պաշտօնների դասաւորութեան վերայ ուսումնասիրութեան ենթարկած Մրենի արձանագրութեան մէջ: Նոյն պաշտօնը նման բառակազմութեամբ կար և Վրաց մէջ: Տարարազգարար մեր ձեռքի տակ եղած արձանագրութիւնները պարզ և որոշ ցուցումներ չեն տալիս Պարոնութեան շրջանի պաշտօնէութեան էութեան և փոխադարձ յարաբերութեան մասին: Որոշ չափով ստորագրելութեան աստիճանաւորութիւն է ցոյց տալիս նա և Օշականի նախկին կեկեցու 1288 թ. արձանագրութիւնը . . . «Ի Պարոնութեան Սահմադիրին, և իւր որդւոցն Ամիրբէկին, Հազարբէկին, ևս Գէշմարդս էի ամիրայ և Հաւիկս ձեռնաւոր. թողաք զսուրբ Կարապետին այգեացն, զՅօշականու, զՄիրինու զձեռնաւորին զհարկն զինչ որ կայր, վասն փրկութեան չնոցս մերոց և յարեշատութեան պարոնացն . . . »†: Մինչդեռ Տարսայիճ Օրբէկեանի արձանագրութեան մէջ՝ նորափանքում՝ խանգարուած է այդ կարգը. «ոչ ամիրայ, ոչ պարոն, ոչ ձեռնաւորի ոչինչ հաշիւ չկայ հետ Հալիճորոյ», որովհետև ինքն ազատել է հարկից և կարգաւորել ††: Յամենայն զէպս ձեռնաւորը մի ստորին պաշտօնէայ էր հարկերի հաւաքման գործում, որ ի կատար էր ածում պարոնի հրամանները: «Ի թուին եօթն հարիւր երեսուն և հնգին ոգորմութեամբն Աստուծոյ և հրամանաւ պա-

* Օրբ. Բ. 74-

** Номче Материалам по Арх. Эпиграфикѣ, Сп. 1893. стр. 89—90.

† Շամխ. Բ. 79. Ալիսաճ. Այր. 490.

†† Ջալալ. Բ. 472. Ալիսաճ. Սիսական 491.

րոն Սահմագիրնին ևս Ստեփաննոս ձեռնաւորս և Վահրամ քեթարար... Թողար զՅօշականու քահանայից զինչ որ հարկ կար այդույ, բամբակի...»^{*}

Կար և յատուկ տուրք, «ձեռնաւորի հարկ» կոչուած, որ տեսանք Օշականի 1288 թ. արձանագրութեան մէջ: Ձեռնաւորի հարկի մասին յիշատակութիւն կայ նաև հին Ուրծի և ներկայ Քէշիշ զազի (Վեդիի հովտում) եկեղեցիների մի արձանագրութեան մէջ, տարարագրարար պահաաւոր. «Յուսովն անմահին ա՛յ ևս արդոնապարսն յուկուսին սորմութ՛քն զձեռնաւորին և զշահնայհակին...»^{**}: Նուիրատու իշխանները շատ անգամ աւագների կամ իշխանների հետ նորովքի են ենթարկուած և ձեռնաւորներին, եթէ նրանք կհամարձակուին վանքերին ներուած հարկերը ժողովել կամ եղած կարգագրութիւնները քանդել^{***}:

Աւելի պակաս քան զիտենք մուհուրեան մասին: Ինչպէս յիշեցինք այս բառն առաջին անգամն է պատահուած մեր հին մատենագրութեան մէջ: Բարերագրարար պահուած է այն մեր ժողովրդական կենդանի բարբառներում, որով և հնաւորութիւն ունինք որոշելու մուծութեան պաշտօնի բովանդակութիւնը: Մեր միաբանակից Տ. Սահակ վ. Ամատունու վերջերս հրատարակած «Հայոց բառ ու բան» գնահատելի աշխատութեան մէջ՝ Խոյիցուց և Աշտարակցուց բարբառով «մուծուր» բառը բացատրուած է որպէս «հարսանիքի գինու և պաշարների վրայ հսկող անձը». իսկ «մուծրատուն» է կոչուած այն սենեակը, ուր պահուած են հարսանիքի գինին ու պաշարները: Պարսնի իշխանութեան սակ եղած մուծութիւնն ի հարկէ հարսանիքի միերջների հետ կապ չունէր, բայց նոյնպիսի տեսչութիւն էր հաւարուած պարսնական արգիւնքների կամ հարկերի վերարերութեամբ: ՁԷ որ հողերի կամ այգիների հարկերը բնական բերքերով էին վճարուած ԺԳ. դարում, պէտք էր շահմարանել և պահել այն գոնէ ժամանակաւորապէս: Պարսնի կողմից այդ նպատակի համար նշանակուած պաշտօնեան, ինչպէս երևում է, կոչուած էր մուծուր և պաշտօնը մուծութիւն այս կանոնին նայելով:

Մեր հեղինակը Սոսյ ժողովի համապատասխան կանոնից զատ՝ այս կէտի համար անշուշտ ի նկատի է ունեցել և Շնորհարու Ընդհարականի «Առ դասս քահանայից» հատուածը. զույգ է Ս. Սահակի ԻԴ. կանոնը†: Ինչ որ այնտեղ «գործակալութիւն», «գրօղ հարկաց կամ սակից», «գաւառապետ աշխարհական իշխանաց», «նօտարութիւն» է կոչուած, որ արգելուած էր քահանաներին, մեր Սահմանքի մէջ ձեռնաւորութիւն և մուծութիւն՝ համապատասխան տեղական իրականութեան: Այսպիսով կողմնակի կերպով ևս միջոց ենք ստանում որոշելու այդ բառերի նշանակութիւնը:

Թ. կանոնը վերարերում է քահանաների հարկերից ազատութեան և եկամուտների կանոնաւորութեան խնդրին: Միջնագրեան լեզուով «Թեթե

* Շտնի. Բ. 79. Ալիբան Այր. 489. Տես ևս Ալիբան. Շիրակ 10.

** Քրի առնուած ևս յուսանկարուած մեր կողմից:

*** Օրբ. Բ. 407 ևս Ալիբան. Սիսակ. 189. Սմբատ Օրբիլեանի արձանագրութիւնը.—Օրբ. Բ. 465 Տարային Օրբիլեանի արձ.—Ջալալ. Բ. 172 ևս Ալիբ. Սիս. 194 Միքա խարունի արձ.—Ջալալ. Բ. 157 ևս Ալիբ. Սիսակ. 442 Սեփանոս Օրբիլեանի արձանագրութիւնը: Ուրի արձանագրութիւններ Ջալ. 176. 479. Ալիբ. Սիս. 198. 200.

† Միւրաբայ Պօեի Գաւաստ. Հայոց. եր. 544—545. 527.

†† Թուրք Ընդամերական. 1865. էջմիածին. 88.—Մելիք Թանգեան. Հայոց եկեղեցական իրաւունք. 1905. Շուշի. 557.—Պանձակեցի 292.

պահել ի չարէ՞ կամ «ազատ յամենայն չարէ» նշանակում է ազատել հարկից և արքունական ստիպողական ծառայութիւններից: Այդ սէը գործադրուած է Բաղրատունեաց և Սպասալարների շրջանի արձանագրութիւնների մէջ՝ վանքերի, վանականների և քահանաների համար: Գրիգոր Սուփան Արևեաց իշխանը Կոթայ եկեղեցու քահանաների համար գրում է իւր արձանագրութեան մէջ, թէ «ազատ արարի յարքունական ծանրութենէ և ի բէկարէ»: նոյն թիւնքի է ենթարկում, ով «ի քահանայ չար ընկենու, զոր ևս ազատեցի յամ ուրեք»: Մաքենացուց վանքի արձանագրութեան մէջ յիշում է նոյն իշխանը, թէ «զԱստուածածնին (Կոթայ) քահանայքն ազատ արարաք յամենայն արքունի չարէ»: Նոյն իսկ կաթողիկոսը, «ի տանէս (Մաքենացուց) մի իշխեսցէ դատ կամ փայքար հանել ևս մի յիմ որդեաց կամ ի ժառանգաւորաց»^{*}: Յովհաննէս—Սմբատ Բաղրատունին Կողբայ ազահանքից Հոռոմոսի վանքին նուիրում է «հարիւր բնու ազ յամենայն ամի ազատ յամենայն չարէ»^{**}: Պարսութեան շրջանում Անիի քահանաները ազատ էին «բաժ ու տամդա» կոչուած հարկերից^{***}:

Քահանաները ազատ պէտք է լինէին նաև պետական պաշտօնեաներին իջևան տալու պարտաւորութիւնից, որ մի ծանր բևս էր ժողովրդի համար թաթարական տիրապետութեան օրերին: Գանձակեցին Յաշենոյ Ջալալ իշխանի խոհեմութեան գործերից մէկն էլ այն էր համարում, որ նա ինքն էր ընդունում թաթար երթևեկներին՝ ժողովրդից ստանալով «որ ինչ մարթ էր անուլ ի պէտս երթևեկաց» և ազատելով նրան նեղութիւններից: Թաթարական շրջանի պետական պաշտօնեաների երթևեկութեան հետ կապուած էին բազմատեսակ կեղեքումներ[†]: ՉՄԳ թուականի յիշատակարանի մի գրիչ օրհնութեամբ է յիշում Խազան խանի անունը, որ ի միջի այլ բարեգործութիւնների «էրարձ սալ զերթևեկութի զեսպակաց, կլշեց և արզուշեաց, և կարգեաց յամ տեղիս սուրհանդակս, որ են շքրիկք»^{††}:

«Վաստակացն աւգնեն» բառերի իրական նշանակութիւնը գուցէ ընթերցողներից շատերի համար հասկանալի չլինի: Սա ևս էին Հայաստանի հարկերի մի տեսակն է, որ գիւղացիները պարտաւոր էին մարմնաւոր և հողեր իշխաններին: Ըստ Գոշ Մխիթարի գիւղացիները տարուայ մէջ որոշ օրեր պարտաւոր էին աշխատել իշխանների համար^{†††}: Ինչպէս երևում է մեր կանոնից, գիւղացիք պարտաւոր էին օգնել և քահանային՝ նորա արտերը հերկելու և հնձելու կամ այգեգործութեան ժամանակ: Այդ հաստատութեան մնացորդը նկատելի է այժմ որոշ տեղերում բնաւորուած գիւղապետի վերաբերութեամբ, որի արտերը հերկում է ամբողջ հասարակութիւնը մի անդամից, օրինակ այգուկն է Ջիւանշիրի գաւառի իմ հայրենի Մարազա գիւղում, որի բնակիչները գաղթել են 1828 թ. Պարսկաստանից:

Թագմանը քահանային հանդերձ տալու սովորութիւնը նոյնպէս պահուած է մինչև այժմ տեղ տեղ, օր. Թիֆլիսում. այս սովորութիւնը չպէտք է շփոթել «կողոպուտ» կոչուած սուրբի հետ: Քահանայական միւս եկամուտները սովորական են և անուած են աւելի հնագոյն կանոններից:

* Օրբ. Ա. 222—225. Ալիւ. Սիսակ. 55. 68.

** Տոմս. Բ. 552. Ալիւսան. Շիրակ 20.

*** Ալիւսան. Շիրակ. 62.

† Գանձակեցի. 226. 250. 255.

†† Ձեռ. Ե. Էջմ. Մատ. № 24|5722.

††† Վանան Ժ. վ. Բասաւմեանցի հրատ. 516.

«Սահմանքի» և Կոստանդին կաթողիկոսի շրջաբերականի ու Սոսյ ժողովի կանոնների առնչութեան մասին խօսք եղաւ վերեւ Բայց հեղինակը ի նկատի է ունեցել և նախնի ժողովների և հայրերի կանոնները՝ առանց բառացի օգտուելու, որով և արդարանում է նորա խօսքը, թէ «գրեցի ի կանոնաց զրոց և ոչ նոր ինչ աւտար»^{*}: Այսպէս մեր Բ. կանոնի համար տես Շնորհ. Ընդհանրական 80—81.

Գ. կանոնի համար տես Շնորհ. Ընդհ. 83—84 և ներսէս Բ. Գունայ ժողովի ԻԳ. կանոնը^{**}:

Դ. կանոնի համար տես մասամբ Օձնեցու Գ. և Դ. կանոնները^{***}, բայց առաւելապէս Շնորհ. 86.

Է. կանոնի աղբարը Շնորհալու և Ս. Սահակի ԻԳ. կանոնի հետ տեսանք արդէն:

Ը. կանոնի համար՝ մկրտութիւնն ու հազարըր առանց վարձի կատարելու՝ տես. Շնորհ. 81. իսկ խոստովանութեան համար Սոսյ ժողովի ՓԳ. կանոնը:

Թ. կանոնի համար տես Ս. Սահակի ԼԱ. ԼԲ. ՊԳ. կանոնները[†]:

Վանականներին վերաբերեալ Ա. կանոնի համար տես Գունայ (ներսէս Բ-ի) ԼԳ. ††:

Բայց մեր «Սահմանք»-ը իւր հերթին աղբիւր է ծառայել ՓԳ. դարու առաջին քառորդի նշանաւոր հայրերից մէկի՝ Յովհաննէս Երզնկացու համար գրելու «Որոտ հասարակաց քրիստոնէից» աշխատութիւնը, նոյն աշխարհիկ սնով և սղուով: Համեմատութեան համար օգտուել ենք Ս. Էջմիածնի մատենադարանի № (2368, 226ա-580ա) ձեռագրից: Այդ գրութեան վերնագիրն է. «Նուստա վարդ. Յն. Երզնկայեցոյ իս^Էրա հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից և ժողովրդոց. ի կանոնական սահմանաց առաքելոց սրբոց և հայրապետաց. վարդ^Է-ոց. և ս^Էր հաւրն մերոյ Վարդան վարդապետի. Յոր յամենայն ժողովեցի և գրեցի»:

Սկզբ. «Ամենազար թաղաւորին մերոյ յ^Է ի ք^Է ի...»

Երզնկացին ամբողջ հասուածներով բառացի կամ քաղուածօրէն օգտուում է մեր Սահմանքից: Դէմ առ դէմ զնել այդ բոլորը, կնշանակէ արտադրել նորա 2|5 մասը: Իրողութիւնը հաստատուելու համար բերենք մի քանի հատուած:

Չազ. ժողովի «Սահմանք»-ի նախարանը հայնոյութեան մասին ամբողջապէս բառացի կամ քաղուածօրէն հաւասար է Երզնկացու Յաղագս իշոցնատուաց» վերնագրով հատուածին 245ա—246բ:

Սահմ. Չազով.

Երզնկացի

...առաւել անբաւելի մեղաւք և շա... և անբաւելի իշոցքն և շար է բաշար հերձուածովք, որ քան զա^Է քան զամենայն հերձուածս, զի որ

* Տես Սահմանքի ընթացիկը եր. 45. սող 2.

** Միչիմ Թանգեան 383.

*** Աճգ. 409, 410.

† Աճգ. 539, 546.

†† Աճգ. 587.

հերձուած լեզի է, մինչև ցայս զի ժողովովք նստակալ են չարագոյն յիշունցնատութն, որ զամ մոռացեալ մեղք և չարիք յիշել տան ա՞յ, հրէ՛կաց և բոլորից սրբոց, և զողացուցանեն զարարածս ա՞յ և զարշելի և զազիր նստով ընուն գերկիր:

Ձագ. Ա. զլ. բ. կանոն

Ձի քրիստոնէից զաւակն, որ չեն յիշընցնատու, շարաթ մի պահաւ յառաջ կնքեն, երէցն անաթի և պատրաստ կացած: Կնքահայրն ոչ կին, ոչ այլազգի, ոչ յիշոցնատու, ոչ մեկումագնաց, այլ լաւ քրիստոնեայ և գիտուն և յամէն . . .

Այսպէս և շարունակութիւնը, երբեմն քաղուածօրէն:

Ձագ. Ա. զլ. գ.

. . մինչև ժե՛ն տարին զփէսացուն անարատ պահեն, և զհարանացուն մինչև ի ժԴ, և բնաւ մի պակաս հարան քան զժԲ տարին. . . ապա թէ ուզեն զաշխէ՛ք, անկարեոր և զանարատան պատկեն:

Ձագ. Ա. գ.

Անարատ պատկածքն է աւր ս՞ր կենաւր կենան. և յ՛. աւուրն գնա երէցն և զեախն աղաթքն կարգայ, և զպատկն ի վեր առնու. և խըրատ տայ զչորէքշարաթ և զուր(բ)-աթ . . .

Երզնկացին օգտուած է նաև իւր աշխատութեան «Վասն աղաթից», «Յաղագս հաղորդ տալոյ» զլուխների համար: Նմանութիւնը մեծ մասով բառացի արտագրութիւն լինելով, երբեմն լրացնում է մեր բնազրի թերութիւնները, կամ նոյն մտքերի լուսարանութիւն է տարբեր խօսքերով, ինչպէս կտեսնէ ընթերցողը բնազրի ծանօթութիւնների մէջ:

յազամա մինչև ցայսաւր հերձուած էլէլ և ժողովով նստակալ են, մեծ հերձուած քան զամ յիշոցքն է, որ զամ մոռացեալ մեղք և զչարիք յիշել տան ա՞յ և հրեշտակաց և սրբոց և զողացուցանեն զարարածս ա՞յ և զարշելի և զազիր նստով ընուն գերկիր:

Երզն. 232 բ.

. . . յառաջ շարաթ մի պահ կենան ծնաւզքն և ապա կնքեն զաղայն, երեցն անաթի կենա և ս՞ր և պատրաստ. . . 233ա. զկընքահայրն ընարեն ս՞ր և անարատ, ոչ յիշոցնատու, ոչ ընացաւդ, այլ լաւ քրիստոնէ և անարատ և գիտուն: Ձայլազգ մի առնէք կնքահայր, ի կին մարդոց զիրկ մի գնէք:

Երզն. 235^ա.

աղայն ժե՛ն տարոյ փեսացու է և աղջիկին ժԴ. տարոյ. և թէ այլ նեղին ժԲ տարոյ. և ապա թէ ուզեն զայս անցաւոր աշխարհիս կեանս, ամուսնանան, և պարտ է քանանային, որ քննէ յառաջ, որ չլինին կարեօրք:

Երզ. 237^ա.

. . և յետ աւրհնութե՛ն պատկին է աւր ս՞ր կենան և յետ է աւուրն գնա երեցն և զյետի աղաթքն կարգա և զպատկն ի վեր առնու և խըրատ տայ. . . որ զչորէքշարաթն և զուրբաթն. . . .

Ը.

Ձագավանից ժողովի «Սահմանքն» առնուած է մեր մասենազարանի № 582 (Կարինեան 530) թղթէ ձեռագրից, 125^թ—130^թ. Կազմը 17¹/₂ × 15 սմ, թերթը 17¹/₂ × 14., բուն գրութիւնը 13—10 սմ. մեծութեամբ: Սկզբից մի թերթ մագաղաթ՝ միջին երկաթագրով անձանօթ հատուած՝ իրրե պահպանակվերջում մեծագիր երկաթագիր ճաշոցի հատուած՝ երկու ծալած: Գրիչն է ոմն Դաւիթ 44^թ, 108^թ, որի ծնողներն են Վարդան և Հոսիփովէ 91^թ, 108^թ, Եղբայրները Յո՞վս և Մարտիրոս 101^թ.: Գիրք բոլորգիր է՝ բունագրչիւնը, բայց կան և յետին ժամանակի յաւելումներ շեղագրով և խառնափնթոր գրութեամբ: Ձեռագիրը թուական չունի, բայց ամենայն հաւանականութեամբ բուն ձեռագիրը ԺԵ—ԺԶ գարու գործ է: Բուն ձեռագրի ¹/₂ վերնագիրները կարմրագեղով են:

Ձեռագրի բովանդակութիւնը.

1^թ. Անվարժ շեղագրով հոգևոր ակազակցութեան աղիւսակ է. մէջը գրուած. «Գնորդեալ կ'ըկս բանայէք յիշեցէք ի ք'ս աղաչեմ»:

2^թ—44^թ Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրութիւն.

Վերնագիրը կարմրագեղով. «Շնորհաք և զաւրութ'ք համազոյ ս'ք երբորդութե'ն: Նախերդան նոր պատմութ'ե: Արտասանեալ ի ա'ք Մխիթար վղ'է Այրիվանեցոյ»:

Սկզբ. «Հայր և որդի և հոգի ս'ք»

44^թ. Ժամանակի, տեղի և ծանրութեան չափեր. «ՇԼԲ. ամն շրջան մի է»

Այստեղ 3 կամ աւելի թերթեր պոկուած են:

45^թ—66^թ. Սկսում է. «Է'ս հոգոյ, և եղբայրն ք'ս մմ'ոյ, սրբազան կթ' զկան Գրիգորիոս....» Ներսէս Շնորհալու Ընդհանրականի մաս:

66^թ—91^թ. «Նորին ա'ն ներսէսի առ Առաջնորդս ս'ք ուխտից վանաց. Փոքր ինչ և առաջնորդացդ....»

92^թ—101^թ. Մ'ք վղի'ն Վարդանայ: Խրատք հաւատոյ և զաւանութ'իք ս'ք երբորդութե'ն յա'մ ա'ծաշունչ գրոց հաւաքեալ ի պէտս հաւատացելոց առ հս'րկ ամենեցուն ք'ի'ց և ժողովրդոց, արանց և կանանց, ի յուսումն փրկութ'ե և ի վարժումն ա'ծպաշտութ'ե.

Սկս. «Չա'ծութի'ն անձառելի, անհասանելի ...»

Վերջ. Եւ արդ բր'խօսութ' ա'մ սրբոց խորտակեցէ զզկն յանդունդս և տա զնայ կ'խն օտից ձերոց....

102^թ—108^թ. Դարձեալ խրատ վարուց առաքինութ'ե ի ս'ք գրոց համառաւ ա'ծպաշտութ'ե և սրբութ'ե ի պէտս ք'ի'ց և ժողովրդոց, նոյն վղ'ն վղ'ի, որ բարեկամն է եկեղեցոյ և հարսնածու երբորդութ' են.

Սկզ. Ա'ծ բարի է և լոյս, և ա'մ բարեաց պաճ'ն.

Վերջ. «Եւ ս'ք հոգին տացէ շ'ն զզջման և արտասուաց ի բան գրոցս և ի սիրա լսողաց և կ'զացողաց: Եւ որք տանին և բերին զգիրքս ի հեռաւորս որ լսեն և աւգաին....»

108^թ Պատմութ'ի վ'ս անբուն որդանցն, Եւ վ'ս խտութ'ե և չ'րութե'ց և թէ զի'նչ են ն'ք. Եւ ուս(ա)ի իցկն: Փոքր ի շատէ կարճառօս պ'ամեցից ձեղ.

Սկս. Եւ արդ եկայք այսաւր ժողովեցարուք....

Վերջ. Առ համազոյ ս՞ը երբորդութ՞ին անբաժանելի, փրկեսցէ զձեզ ի մեղաց և ի դժոխոցն. և զննջեցեալքն ձեր, և զձնողան մեր և զեղբարն և զընթերցողք զբոցս:

112^թ—118^թ Պատմութի՞ւք և բանք զ՞ս դժոխոցն, թէ ստոյգ է և կայ դժոխք. ա՞յ վկայութ՞ը և ա՞յ սրբոց Ն՞ը: Առ ոչ լոկ և սուս սպասնալիք միայն, ս՞յ և կարծեն ազէտք և մեղսասէրք և սասեղարաշխք, և այլք որ կարապետք են նեւինն:

Սկս. Առ արդ եկայք այսաւք, ամենայն դասք մեղաւորաց...

Վերջ.... յորմէ և ուստի ս՞ը հողին փրկեսցէ զձեզ, ձեր ննջեցեալքն և զմեզ մեր ննջեցեալքն և զա՞յ մարդ մեկդի ...

118^թ—121^թ Նորին Վ՞զան զ՞ի խրատ հողեր:

Սկս. Այլ և զայդ չց՞ք, թէ զիտրդ կարէ ս՞ը արհամարհել...:

121^թ—122^թ «Նշանք հաղի, որ աւքակ սովաի. . .» զեղատամեր.

122^թ Առանց վերնագրի «Ասացուք և մեր զոյն ինչ զովեստս ա՞ծու- նակ զերեզմանին.

223^թ—124^թ Ամիսների անուններ. արարացոց, մակեդոնացոց, յունաց, սսորոց, տանկաց, եգիպտացոց, աթենացոց, պարսից, արարկաց, եթէովպացոց, բիթանացոց, կապադովկացոց, վրաց, աղուանից մուզալին թաթար: Կենդանակերպք՝ արապկաց, յունաց, պարսից, մուզալին:

124^թ. Հ՞յունն ա՞ն ներսէսի հայոց կաթիլ՞սի առ եպիփան և միայնակեաց. Զինչ են համարուք և յուշկատարիկք...

125^թ.—130^թ. Սահմանք ժողովելու ձագա. որ եղև ի ձեռն տ՞ը Գրիգորոս և Վարդան վարդապետին. (երեսների համարները 128^թ և 128^թ մէջ սուսած):

Սկզ. Ի թուխ հայոց ԶԺԹ...

130—132^թ. Տ՞ը ս՞ը Վ՞ի սասցեալ աղաւթք ի զ՞ը հիւանդաց. «Աւրհ- նեալ և փառաւորեալ.

133^թ—147^թ. Տարբեր, աւելի նոր զբով. Նիկիոյ և առաքելական կա- նոններ և այլ կանոնական մանրունք:

147^թ—149^թ. Շեղազրով խրատ թէ եկեղեցի զնալիս քանի ծունր պէտք է զնել և ինչ սրբերի կամ սրբութիւնների.

150^թ—151^թ. Տարբեր զբով. Յառաջարանութ՞ի թաղաւորութե՞ցն. Վասն զի յերկուս զիրս».

151—153^թ. Նախկին շեղազրով. Տարածութեան, ծանրութեան, զբամի, ժամանակի չափեր, համաստ ժամանակազրութեան խառն հաւաքածու:

155^թ. Մաշտոցի մաս. կանոն զ՞ամ վախճանեալս յուղարկել.

165^թ.—188^թ. Տարբեր զբով մինչև վերջ. Յազագս աշխա՞ղբութե՞ց ստոյգ.

Սկս. Յազագս աշխարհազրութ՞յ յա՞ծաին զիրս...

188^թ. Բարձրագոյն ևմ քան զերկինս... (խաստասիրական հանելուկներ, հեղինակն անյայտ է):

188^թ—187^թ. «Բան խաստանասիրաց աթենացոց. Պղիտարքոս սակ...» և այլ մանր բաներ.

187^թ.—188^թ. Վկայութիւնք դուանարանական (կիսատ):

Յիշատակարանք.

44^բ. Գ^ա ա^ժ, բարեխաւսութ^ւ ծնողի քո ա^ւ ա^ժածին կուսից զա^ւ միտիթար զ^ւ յն այրիվանեցի դասաւորեալ ընդ կամարար սիրելիսն քո: որ զկարճատաւ նշանից բանս զբեալ է: և զծնողսն իմ յիշեալ յառաա յողորմութ^ւ քո և թող զյանցանս ն^ժ, և բազմամեղ Դաւթիս ողմե՛. և կարգացողացն և այլ ամէն երախտաւորացն իմ ամէն:

91^բ. Չանյիշելի սնուն զ^ւ և զծնողսն իմ զվարդան և զհսրիսիմէ, յիշեցէք առ ք^ա, ազաչեմ զձեզ:

101^բ. Չանյիշելի զ^ւ և զեղբարսն իմ զյոզ^ա և զմարտիրոս և զքոյրսն իմ և զծնողսն իմ, ազաչեմ յիշել առ ք^ա, զի ող^մեացի ամենեցուն, և ա^ժ զձեզ յիշէ ամէն: ա^ւ ա^ժ ա^ժ նեացէ զգաքարիա զպիրն:

108^ա. Եւ որք տանին և բերեն զգիրքս ի հետաւորս, որ լսեն և աւգտին, ք^ա ջնջեացէ զմեզս ն^ժ, և զծնողաց ն^ժ, և զծնողացն իմ զզ^ւ ինին և զհսրիսիմին, և զօրինակի գրողիս և զափողին, և զ^ւամ հ^ատացելոց, որք յուսով են առ ա^ժ, և զանյիշելի դաւթիս և զձերն ամէն:

ՍԱՀՄԱՆՔ ԺՈՂՈՎԵԼՈ ՁԱԳԱ, ՈՐ ԵՂԵՒ Ի ՉԵՌՆ ՏԷՐ
ԳՐԻԳՈՐՈՒՆ ԵՒ ՎԱՐԳԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻՆ.

Ի թուիս հայոց ՉԺԹ ի յարաց ամ(ս)ոյն ի ժի: ի տաւնի սրբոյն Գրիգորի, յաշխարհակալութ^ւ Ապագ զանին, կամաւք և հրամանաւ պարոն Խոշարին, և իշխանաց մերոց մեծին Պաաւշայ, և Սաղոնին և Սմբատայ, Եղև ժողով կանոնական աւրինաց ի Չագափանս, (ի) կիմ^ւ շաւթ^ւ ա^ժ ն Յակոբայ, յարհի եպ^աութ^ւ ա^ժ ն Գրիգորի, նորին կամաւք և ձեռամբ բարբ վիճակին իւրոյ, որ ընդ իշխանութ^ւ ա^ժ աթոռոցն Վիրապին և Բջնոյ, եկեղեցականաց և աշխարհականաց, վանաբէից, վր^ազաց և ձերոց, և ք^ա ջնաից զեղջէից, ժողովրդակալաց: Ասա էր և տկարողի Վարդան վր^ա ձառա քրիստոսնից, սպա(սա)ւոր բանի և հրամանս կիմ^ւ շի:

Եւ պատճառ ժողովոյս այս: Որ անլասացե^ւ էր խորհուրդ եկեղեցոյ և ա^ժեղէն հաւատ և պատիւ քրիստոսնէութ^ւ ե, ա^ժ բարի պակասե^ւ էր և սատանայ իւր շար ստիքն ա^ժ

* Եկարագրութեան եւ «Սամանե»-ի բնագրում պահել ենք Չեռագրի սղագրութիւններն ու առանձնապակութիւնները, բացառութեամբ կէտագրութեան: Փակագծի մէջ առնուած լրացումները մերն են:

Բ. Պրակի առաջին պարբերութեան մէջ Եւանջ աքաբէկի կնոջ Թեոաբի մասին խօսելիս՝ մտապնասք բողի ենք նորս անուան յէտասակութիւնը ՈՂԷ- 1228 եւ ՈՂ- 1231 բաւերին, Երազաւուսի եղևու արձանագրութեան մէջ, ուր կոչուում է «վրաց եւ հայոց բազմնի»: Այլեան՝ Շիրակ 10:

մեզաւք կոխեալ էր զքրիստոնէական հաւատս. առաւել անբաւելի մեզաւք և չարաչար հերձուածովք, որ քան զա՞մ հերձուած լեզի է. մինչև ցայս, զի ժողովովք նշովեալ են չարագոյն յիշունչնատուքն, որ զա՞մ ժողացեալ մեզք և չարիք՞ յիշել տան

5 ա՞յ, հրշ՛կաց և բոլորից սրբոց, և գողացուցանեն զարարածս ա՞յ՝ և գարշելի և զազիր հողով՞ ընուն զերկիր, Եւ չտան տեսանել

126^ա արարչին իւր ողորմած աչաւքն զիւր || արարածս և արգելուն զս՛բս ա՞յ բարեխաւսել վասն աշխ՛հի. ուր ք՛սական՞ անունն և անճառ խորհուրդ քրիստոնէութե՞ս հահո՞ր Զի այս է,

10 որ ասաց ք՛ս, թէ որ զհոգին ս՛բ հահոէ, մի թողցի նմա. մի յայսմ՝ աշխ՛հի և մի ի հանդերձելումն՞: Որ յայսմ՝ աշխարհի չէ տուեալ ուժք իշխանութ՛ի թողուլ յիշընցնատուին. ոչ կթ՛զսի, ոչ եպ՛սի, ոչ վ՛դի, ոչ քահանայի. և յայնմ՝ աշխ՛հին ոչ որ իշխէ բարեխաւսել, ոչ հրշ՛կ և ոչ ս՛բք ա. Այլ ի յաշ-

15 խ՛հաստեղծ բերանոյն հետ դիւաց անիծաւք՞ ի հուր գեհննոյն երթան, յանշիջանելին. և այս կեանքս ա՞մ ս՛բք ի նշումն են՝^ա (այսպէս)՝ ժովսէսի նշովեալ է զիշընցնատուն և իւր ասորանքն զամէն, զնստելն և զառնելն, և ի կարգն ա՞մ ս՛բք, Զա՞յ հահոյն սվ չնշովէ և զգողացուցիչն աթոռոյն ա՞յ. Երբ կթ՛զս և

20 եպ՛ս, վ՛դ և երեց չունի իշխանութ՛ի թողուլ յիշընցնատուին մեզք. այս՞ են որ յիշընցնատուքն անիծած են յ՛ա կթ՛զսէ և եպ՛սէ և վ՛դէ և ք՛նաէ:

Եւ ասա ժողովեալքս զնոյն սահմանեցար և ոչ աւտար կանոնք. կթ՛զս կամ՝ եպ՛ս կամ՝ վ՛դ կամ՝ երեց չունի իշխանու-

25 թ՛ի զյիշընցնատուն կամ՝ ա՞նել կամ՝ հազորդել կամ՝ թաղել, կամ՝ զաղայն կնքել կամ՝ պսակել, որ չտան զսրբութ՛ի շանց, և ինքեանք բնդ ն՛ս նշովին. զի ա՞ժ է քրիստոնայքն, ք՛ս է քրիստոնայն՞, ինքն ասաց. Կացէք յիս, և ես ի ձեզ, և որ ուտէ զմ՛րմին իմ || նայ յիս բնակեացէ և ես(ի) նա

126^բ 30 Եւ Պաւղոս ասէ. մ՛րմին ք՛ի են քրիստոնայք. անգամք յանդամոց ն՛ր և ոսկր յոսկերաց նորայ և տաճար են ա՞յ հաւ. և հոգին ա՞յ բնակեալ՞ է ի քրիստոնայն և զիւր անուն քրիստոնից է գրել. ք՛ս և քրիստոնայն մէկ են:

^ա Մատթ. ԺԲ, 13.

^ա Յովն. ԺԵ, 4. 2. 57. Ա. Կորնթ. 2. 45. ԺԲ. 27. Գ. 16. 2. 49.

ա) զչարիք բ) «հոսով լինում», որ քոս խնտոսին աւելի նիւտ է: գ) քրիստոնէական դ) անիծում են դիւաց ե) ամենայն սուրբ ի նշովել են զ) յայտ են է) զի որ զքրիստոնէն անարդէ, զամ է անարդել, որ զքրիստոնէն հաղիւյէ, զս է հայնայի. զի ինքն... Երզնկացիս այսեղ բացատրել է Վարդանի բնագիրը, որից եւ երկուսի տարբերութիւնը:

Ա. Առաջին այս պահուի, որ զահաւար անունն ա՛յ ի վեր
 առնուն յ՛շընցնատուացն, դև և սատանա կոչեն. զի դա՛ծ այլ
 ով իշխէ հահոել քան զսատանայ, չունի հրաման յա՛յ յիշընց-
 նատուն, որ քրիստոնեա կոչէ զինքն, կամ՝ այլ ով էքմին հայր
 կամ՝ մայր կամ՝ եղբայր, կին կամ՝ սիրելի. դև է և սատանայ և 5
 անիծած. մեք չենք միայն յանիծել, ա՛ ս՛րք են յանիծել և ինքն ա՛ծ:

Բ. Զի քրիստոնէից զուակոն, որ չեն յիշընցնատու, շա-
 բաթ մի պահաւք յառաջ կնքեն, երէցն անաթի և պատրաստ
 կացած. կնքահայրն ոչ կին, ոչ այլազգի, ոչ յիշընցնատու, ոչ մե-
 լումագնաց^ա, այլ լաւ քրիստոնեայ և գիտուն, և յամէն կիրակաւէի 10
 հաղորդեն զնոր կնքածն, զխաչ հանել ուսուցանեն, զծունր ածելն
 ի յոթ ելնելն. երբ ի խաւք ելնէ, զինչ կնքահայրն ասաց ի
 կնքո ժամն, զայն ուսուցանեն. Հաւատամ ի հայր, հաւատամ
 յորդի, հաւատամ ի հոգին ս՛ր, հաւատամ ի ծնունդ ք՛ի և
 յայլսն. և || յետինն, թէ հաւատան ի յարութ՛ի մեռելոց, երեցն. 15 127^ա
 ի շուռ գայ ի վ՛ր ժողովրդեանն և ասել տայ ծնողացն:

Գ. Զինչ տարածոց (այսպէս) պահեն զաղայսն, որ մեղք
 չտեսնեն և յիշընցք չսեն. մինչև ժե տարին զփէտացուն ա-
 նարատ պահեն և զհարսացուն (այսպէս) մինչև ի ժԳ, և բնաւ
 մի պակաս հարսն քան զժԲ տարին, ապա թէ ուզեն զաշխ՛հք, 20
 անկարեոր և զանարատսն պակեն. Շարաթ մին պահաւք ա՛մ
 տունն փէտաին և հարսինն, իւրենքն և երեցն անաթ-
 թի. թէ խալատին, կուտտին զպակն. [թէ հարկ լինի, հարսնն
 քան զժԲ տարին, և խիստ ժ. թէ այլ պակաս պակեն, պա-
 կողիրն և որ պակել հարկ առնեն ընդ անիծաւքն են]*. 25

Դ. Անարատ պակածքն լ՛ աւր ս՛ր կենաւք կենան. և յԼ-
 աւուրն գնա երէցն և զետին ազաթքն կարդայ, և զպակն ի
 վեր առնու, և խրատ տայ, որ զչորեքշաբաթ և զուր(բ)աթ և
 զկիրակի, և զԼ աւրէք յայտնութ՛են և զխաչի, և զաղուհացսն
 և զյինունքն ս՛ր կենան յան(կ)ողնոց, Որ պակ չէ ի գնուիլ 30
 այն է պատճառ^բ, Յեր(կ)ուշաբաթն աւրէն մինչև յորբաթն ա-
 ւուրն Գ հետ աղաւթեն. թէ ի ժամատեղ չեն կար || ել
 երթալ, կին զստերաւքն Կ ծնդրով, մարդն որդեցաւքն ԼԶ 127^բ
 ծնդրով, Շաբաթն աւրն և կիրակէին մեծ և փոքր ի ժամատեղն
 գնան, կիրակէին անգործ կան և խոստովանին զշաբաթին սխա. 35

* Անկիւնուտ փակագծի մէջ առնուածք բուռն է ներմուծուրին:

ա) «ոչ մելումագնաց» երզնկացին բարգմանել է «ոչ շնացաւզ» բ) երզնկացին պար-
 զել է Վարդանի միտք. «եւ որ այն աւուրն պակ չէ ի գնուիլ, այն է պատճառ. որ չկա
 նրաման անկողնայ եւ ամուսնութեան»:

լանքնս Յամէն Խ աւր հաղորդին աւրինապահքն, Գ աւր ի զաա
կան յանկողնոյ և ի Դին հաղորդին. և Գ աւր հարկիք գնեն,
հաղորդին:

Այս հասարակաց կանոնք է աշխարհականք քրիստոնէից.

5 Այս սահմանք է քահանայից աշխարհի:

Զ. (ա.) Քահանա որ պատարագող չէ, ոչ կնքել կարէ և ոչ
պսակել և ժողովուրդ չուտէ. և որ յայանի բարասած է*, ձև
և նշան իրիցու թող չունենայ:

Է. (բ.) Քահանա այլ զորժ չստնէ՝ պարոնին ձեռնաւորու.
10 Թ՞ ի կամ՝ ժուճրութ՞ը:

Ը. (գ.) Քահանայն զժողովուրդն խնամէ որ՞. զ հայր, զան-
մեզք ջանա պահել, և զաղայս խրատել և սգուշացոցանել, որ
խալատին ոչ և շուն դառնան, և զպսակն կորուսանեն, և ամէն
խառնակելոյ ժե՛ն տարի պահս պարտին. և զմեղոցեալ ջանա

15 դարձուցանել ի մեղաց, և զգ՞ձեալուն քաջալերել և լինել հովիւ
քաջ, ճանաչել զհաւտն, յարաւաի և ի փարախի պահել՝ յե-
կեղեցի և ու. || սմամբ կերակրել և կնքո և խոստովանութ՞ն և հա-
129՞ զորդի իրք չստնուն:

Թ. (դ.) Զայն ք՞այն, որ զայս ատնէ, ժողովուրդն իրբև
20 զհայր տեսանեն. և իր(բ)և զք՞ս թեթև պահեն ի շարէ, ի ջուան
չսան, յա՞՛՛ արդեանց պտուղ տան. վաստակացն աւգնեն, զմա-
տաղենինն տան, և խաշահամբոյր, թաղման հանդերձ մի, յաւ-
ժարութ՞ը և ոչ ի հարկէ. ժամուց, զոր կարեն, և պսակին՝ ըստ
կարողութ՞ն. նուերք յեկեղեցին. զի քահանայքն գէտք են և
25 դաստիարակք և համար տալոց են զ՞՛՛ ն՞՛՛ ար՞. Թ՞՞ զնազանդ
կան ժողովուրդքն զինչ ար՞՞ ամէն բանի. սղորանաց և սպառնա-
լոյն և սաստելոյն, թէ ար՞մանի լինին:

Ժ. (ե.) Զամուսնութ՞ն խրատն տաանց ամաշելոյ տա քահա-
նայն, և զկարևորքն չպսակէ և ոչ զսնիկոսքն** և որք բարասած են
30 և կարծիս կայ, թէ պէտ որ սուտ են, չգնեն տղոյ գիրկն. գերի
է աշխ՞ս և ի կրակի, թէ այս չէ ի կարել յարգելու ի շնալոյ
և յարբեցութենէ, և զիրար յատելոյ և ի մատնելոյ, և ի խաօլ
կալոյ և ի զիւր յասելոյ և ի գողանալոյ, այլ մեծ շար է պահել
ար՞՞ աստէն և անգէն(?). և այսպիսիքս թէ չլսեն և չդառնան ի
35 շարեաց, արեան և աւերման աշխարհիս պարտական են, և այն-
պիսեացն չստնեն ք՞թի:

* Այս ձեւը յասուկ է գրչին կամ նկարնակին, որովհետև կրկնուած է եւ ներհասմ:

** Տես Գր. Տաթ. Մեկն. Եւ. մարգ. ԻԳ. Ժ. «կնքանայրն. այսինքն սանտիկ-
նոցն», «զի սանտիկոս գործնակ յովննու ունի զմկրոցին» Զեռ. № 124 | 128. 576 եր.
Տես և Լայկ. Քառ. . սինտեկնոս. σύντακτος.

Նուստա և տկար և անպիտան ծառայս քրիստոնէից Վար-
 դան գրեցի ի կանոնաց գրոց և ոչ նոր ինչ աւտար, այլ այս է
 Ծագ քրիստոնէից, որ առ քո կամին գնալ, Հրամանք ա՛յ և
 ս՛ք առաքելոյն Թաթէասի և ս՛ք Լուսաւորչին Գրիգորի, յամէն
 կիրակէի և յերեւելի տաւներ կարգան, և հեծելին աղաւթք առ- 5
 նեն և քոսակք պարսն Խոչաքին, և մեր բաւէպաշտ իշխանացն
 Պաաշայ և Սադունին և Սմբատայ, որ ձեռնառ և ազնական
 լինին կանոնին, ս՛գ Տրտաղոս սրբոյն Գրիգորի, և ա՛հ Ննեսցին և
 ամբողջ մեասցեն յերկար և բարի կենաւք, յորոց յորդիս և ի
 թուանց ի թուունս, որ և նաքա ինամ տարցին և վրէժխնդիր 10
 լինիցին ի պարծանս ինքեանց և ի փառս ամէնա՛ք երրորդուե՛ն,
 հար և որոց և ամէնա՛ք հոգոյն, ա՛հ նեղոյն և գովելոյն և փա-
 աւորելոյն յաւիտենից, ի հրեղինաց և ի հոգեղինաց, ի բոլորից
 և ի մասանց արարածոց, և մասունքն իբրև զհաս մանանխոյ,
 յաւիտեան և յաւիտեանս յաւիտենից յաւիտեանս Իսկ զամենն 15
 և զեղիցին սասացեն նոքին իսկ ա՛հնարանիչքն:

Կանոն Վանականաց

Ի թուիս հոց 2ԺԹ յարաց ամսէն ի ժե եղև ժողով տե-
 սանել զորժանն, եկեղեցականաց և աշխարհականաց, հրամանաւ
 պարսն Խոչաքին և քոսակք իշխանաց մերոց, Պա. Սա՛գ. 20
 և Ս՛ք. ի վիճակիս ս՛ք ամսոցս Վիրապիս և Բ՛ջնոյ, (յ) աշխարհա-
 կալութի (աւանց պատարի) տրաչ զանին, և ի կթ՛գութի ա՛ն
 Յակոբայ, և յարհեպ՛տութե ա՛ր Գրի || գորի, կամաւք և 130[»]
 հրամանաւ ն՛ք գրեցաւ կանոնք, որ լի և ոչ նոր ինչ, զոր պա-
 տեհ տեսին վ՛գք և ձերք վանորէից, որք հաւաքեալ էին վասն 25
 Չագաւ Աստ էաք և մեր անպիտան ծառա քրիստոնէից Վար-
 դան, որ գրեցաք զաշխ՛հականացն ուրիշ և տուաք յերկցունս
 աշխ՛հի. և վանորէից զայս ինչ:

Ա. Առաջին որ միարան լինի վանքն և չլինի ուրիշ լուծք և
 անատունք և պատճառ գայթակղութե, ոչ սանամայր, ոչ մայրա- 30
 գիր, ոչ քորագիր բնաւ, և ոչ մայր և քոյր ումեր և ոչ ազգա-
 կան ի վանքն:

Բ. Խոստովանահայրն ընդրած լինի, և նմա՛հ հրամանաւ մտա-
 նեն և ելանեն ամենեքեան:

Գ. Կաշառաւք հայր և այլ գործաւոր չղենն. գործաւորք 35
 հաւասար ծառան զեղբայրսն:

(ե) Ամէն մարդ փոքր չպահէ, և զամէն, որ զան, չպահեն, այլ
 զոր խ՛վահայրն ընդրէ զփոքրապանն և զպահելոյն, և ընդրածք

ահիւ և երկիրդ(իւ) կենան, անձանաթ ամենոյ, զատ ի յիւր պահողէն և ի խոստովանահարէն:

2. Որ աշխատի երեց կամի լինել, ի ժե կին առնու, ի Խ գպիր լինի, ի ԻՆ սարկաւազ և յլ երեց, սուսածն ի գիանոց
5 և վկասածն յամենոյ:

Է. Որ արեղացուն է ի Խ չուխա ագանի, և միս չուտէ, և գինի չխմէ, յլ տարին, որ գիտաց զինքն և ամենիքեան գիտացին, թէ կարող է արեղաութե, սրկուդ լինի, և անուշահոտ գտեալ տարի մի՝ սպասուորէ եկեղեցոյն, և պիտանի եղեալ,
10 և վկասած յամենոյ, ազաչեցեալ, երեց լինի ա՛վ յաջողեալ:

Ը. Տղա հասակաւ և առողջ մ՛րմնով անմիս և անգինի լինի և կենա մինչև մահ ըստ գրոց հրամանի. ս՛ոյ ասէ ի թիւք՝. ա՛մ սյր և ա՛մ կին, որ տացէ զանձն իւր ա՛յ, գինս և յա՛մ արբեցութենէ զգուշացի:

15 Թ. Առանց մեծ հարկի արեղաի մատեոսր գեղ չաթէ, և ոչ կին ի վանքն: Արեղա որ ի քաղաք կամ ի գեղ գնա, անուշահոտ կենայ և երկիրդիւ, ս՛ոյ ի կրակում, մինչ զառնա ի վանս իւր: Զքնգրածքն և վկածքն և զայնգայթակղան յաղարկեն յայգի (ձեռ. յա՛յ գի), ի գեղ և յ՛ա գործ վանիցն, և բացերես
20 կենա յա՛յ և ի մարգկանէ վանից մարդն, ի փառս ա՛յ ա՛հնելոյն յաւիտեան:

ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՁԷԼԷՊԻ ՔԵՑՄԻԻՐՃԵԱՆԻ

1907 թուի ամառը Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վարդ. Տէր Մովսիսեան (այժմ եպիսկոպոս) եկած էր Երուսաղէմ Սուրբ Յակոբեանց վանքի մատենադարանի ձեռագրերը ցուցակազրելու նպատակով: Այն ժամանակ զեռ նոր ստանձնած ըլլալով մատենադարանի տեսչութիւնը, պաշտօնիս բերմամբ օգնեցի իրեն՝ աւարտելու իր աշխատութիւնը: Մատենադարանին մէջ կը պահուէր Տիգրան Սաւալանեանի կազմած գրացուցակը*, որուն համեմատ ցուցակազրուած և համարազրուած ձեռագիր հատորներու թիւը կը հասնէր մինչև 1742. մինչդեռ նոյն մատենադարանի, եկեղեցւոյ զանձատան, պատրիարքարանի, խորհրդարանի և վանքի հին մատենադարանին մէջ զեռ ևս կային հազար հատորի չափ չցուցակազրուած ձեռագրեր, զորս անհրաժեշտ էր, զոնէ համառօտ կերպով ցուցակազրել ու թուահամարի տակ առնել՝ դիւրացնելու համար մեր յարգելի Հիւրին աշխատանքը: Այդ գործը ևս կատարեցի Այս առիթով շնորհակալութեան պարտք մ'ունիմ հատուցանելու Տէր Մեսրոպ Արքայանին, որ զրդապատճառ եղաւ ինչպէս և թոյլտուութիւն ստանալու հանգ. Տէր Յարութիւն Պատրիարքէն՝ աստ անդ ցրուած այդ հատորները, որոնց մէկ մասը յոյժ կարեւոր ու մեծարժէք, զորս հանելով խոնաւ ու մէջին անկիւններէ՝ ի մի ամփոփելու, և իւր հմուտ ցուցմունքներով օգնեց ինչ կանոնաւորապէս դասաւորելու և համարազրելու զանոնք:

Մինչդեռ այդ աշխատութիւնը կը կատարէի, ուշադրութիւնս գրաւեց միջակ դիրքով, բաւական հնացած ու քայքայուած հատոր մը՝ ինքնագիր Երեմիա ՁԷԼԷՊԻ ՔԵՑՄԻՐՃԵԱՆԻ Այդ հատորին քանի մը էջերուն վրայ հարեանցի ակնարկով մը կարելի էր համարուել՝ թէ պատմական հարուստ տեղեկութիւններ ու ծանօթութիւններ պարունակող խիստ շահեկան ձեռագիր մ'է այն: Ուշի ուշով աչքէ անցուցի ամբողջ գիրքը, որուն մէջ Երեմիա ՁԷԼԷՊԻ իր իսկ ձեռքով օրը օրին արձանագրած էր ՌՂԷ [1648] տարւոյ յունիս 11 էն մինչև ՌՃԺԱ [1662] թուականի վերջը՝ տասն և չորս տարիներու քաղաքական, ազգային ու ընտանեկան դէպքերը մանրամասն կամ համառօտ, մեծ մասամբ ամբողջութեամբ և երբևի՞ն թերի:

Երբ նկատի ունենանք՝ թէ Երեմիա ՁԷԼԷՊԻ այս հատորը որքան կը նպաստէ լուսարանելու մութի ու անյայտութեան մէջ թաքնուած այդ ժա-

* Այս ցուցակը սենեակս կը մնար, երբ 1908 օգոստ 4 ին երեք ամսոյ արձակուրդով մեկնեցայ Երուսաղէմէն իրեւ ուղեկից հանգուցեայ Տ. Մատթէոս Կարողիկասի: Բայց անկէ վերջը պատահած մարտահակառակ փոփոխութիւններն ու հանգ. Վենեպառ Իզմիրլեանի հետ Պոստէն էջմիածին ուղեւորելու հարկը յապաղեցուցին Երուսաղէմ վերադարձաւ երեք օրի. Իմ բացակայութեան «բարեմիս» երաջմեւէ ամսան սենեակս բացած և ի միջի այլոց անյայտացուցած էին հա և այդ ցուցակը: Վերցնողը ով որ է, արդեօք բարեխղճութիւնը պիտի ունենայ մատենադարանին վերադարձնելու Սաւալանեանի երկու տարւան աշխատութեան այդ արդիւնքը:

մանակաշրջանի պատմական կարևոր եղելությունները, երևան բերելու ազգային ու քաղաքական գործիչներու նոր անուններ, ծանօթացնելու պոլսահայ բարբերը, սովորությունները, բմբուսները, բնասնեկան կենցաղը և այլն, այն ժամանակ կարող ենք գնահատել այս թանկագին հատորին յարգն ու արժէքը:

Փափաքելով հետաքրքրական ձեռագրիս մասին փոքր ի շատև ծանօթություն առ ազգային բանասէրներու, կարևոր կը համարիմ զնկ նախ անոր համառօտ նկարագրութիւնը:

Ձեռ. № 1893.—Քուղբ՝ 373.—Մեծութիւն՝ 14×10,1×5,5 ս. Գրութիւն՝ միասին, բազմաթիւ յաւելումներ վերի, ներքի ու բովի լուսանցքներուն վրայ.—Փիւ՝ նօսր, շատ տեղեր շղագրի մօտեցած.—Նիւր՝ թուղթ.—Վազմ՝ խուարարս կաշեկալաւ.—Հանգամանք՝ կազմը խանգարուած և կազմուած ժամանակ եղերքներ կարուելուն պատճառով լուսանցադրութիւններէն տողեր և մասեր զանակի տակ ինկած: Թղ. 328 էն ցվերջ թուղթերը հաս առջ գրուած և թուղթեր ընկած մէջտեղերէն ու վերջէն: Փրիչ՝ Երեմիա 24-էպի Բեռնիւրճեան.—Փամանակ՝ ԹՂ:—ԹճժԱ [1648—1662].—Տեղի՝ մեծագոյն մասամբ Պոլիս, նաև Ազրիանուպոլիս, Երուսաղէմ, Պրուսա և Թատսիս ուղեորութեանց ժամանակ ճանապարհները և նոյն քաղաքները գրուած.—Վերջին 6 ստացով՝ Գրազման Յարութիւն Մարգարեան, որ նուիրած է Երուսաղէմի մատենադարանին ի յիշատակ իւր հանգուցեալ հօր՝ գրազման Մարգարի.—Յիւստակագրութիւն՝ թղ. 2^ա բոլորագրով. «Այս ձեռագիրս յարութ՝ Մարգարեան ձեռամբ կանգնի իրր մահարձան ի գրատուն ս^ար Յակորայ փանոց յերուսաղէմ ի յիշատակ գրազման մարգարի, որ հանգեալ ի Տէր 1847 սեպ. 2 Պոլիս»: Շղագրով՝ «Այս մատենիս հեղինակն է Երեմիայ շէլէպին, որդի տէր Մարտիրոս քահանային. տէս յերես 542. պատմոյ բանիս Ղեանց վր^աջոյ յախալէն Վարագայ. 1872 սոյր. 2 ի Կ. Պոլիս»:

Թղ. 2^բ. Երեմիա 24-էպի իր ձեռքով գրած է գրքիս անունը «Փայմանակայիբ և պատմութիւն»:

Թղ. 2^գ. օտար գրչէ. «յամի ա^անն ԹՂ: աճ^ակց Կ.Պ ին մայրաքաղաքիս թղ^արն էր Սուլթան Բարահիմն»:

Թղ. 281^ա. ձեռ. Ղ. վ. Փիրզալէմեանի. «Թճէ. 1658 նոյեմբեր 3 մ^անի Ամպակում բարեպաշտ հոգեւր գատարակն Երեմիա 24-էպոյն վախճանի»:

Թղ. 353^բ. նոյն ձեռ. «Փրիչն է Երեմիա 24-էպին»:

Թղ. 373^գ. նոյն ձեռ. «հեղինակ օրագրութեանն է Երեմիա 24-էպին որդի տէր Մարտիրոս քահանայի տես յերես 542 և 544»: Գատարկ՝ թղ. 1, 7^բ, 8^բ, 9^բ, 19^ա, 22^բ, 23^բ, 29^ա—30^բ, 62^բ, 104, 128, 141^բ, 152^բ, 154^ա, 194^բ, 206^բ, 239, 240, 281^բ, 342^բ, 348^բ, 371^բ, 372^ա:

Երեմիա 24-էպի իւր բազմաթիւ գրական աշխատութիւններէն գատ թողած է նաև պատմական գործ մը «Տարեգրութիւն» անունով, որ կը պահուի Վենետիկ Միխիլարեանց մատենադարանին մէջ: Այս գործին մասին Չամչեան իր Պատմութեան Գ. հատորի 1^թ. գլխոյն վերջը կը գրէ. «Փրեաց (24-էպի) և զպատմութիւն անցից իւրոյ մ^անիկ՝ ստուգութ^ար և հաւատարմութ^ար. յորմէ առեալ և մեր՝ աւանդեցաք ինչ ինչ ի ԼԲ. գլխոյ մինչև ցայս» (երես 723):

Չամչեանի այդ ութը գլուխներու պարունակութիւնը համեմատելով մեր ձեռագրի նոյն թուականներուն համապատասխանոյ գէպքերու պատ-

մութեան հետ, կը գտնենք շատ մեծ նմանութիւններ. վերջինս տեղ տեղ նոյն իսկ բառ առ բառ կընթանայ Չամչեանի հետ:

Գնենք քանի մը օրինակներ.

Չամչեան.

« Ի նոյն աւուրս ի մայիսի 13 առաքեաց եղարքոսն զՄինան փաշայ՝ որ յառաջն ծովակալ էր, այսինքն է պօստանճի պաշի, գնալ նստիլ ի Կաստանդինուպօլիս իբր տեղապահ և պարքոսի, այն է զայմախամ: Եկն ընդ նմա և Թովմա վճրդ՝ զգեցեալ զպատիւ պատրիարքութեան արքունուսա. և գնացեալ նստաւ յեկեղեցի սրճն Գէորգեայ ունելով ընդ իւր զօրականս. կային առ նմա և առանձին պահապանք ի գնդէ պահակաց՝ պօստանճի կոչեցելոց. որոց խոստացեալ էր քսան քսակ արծաթոյ. զոր և օր ըստ օրէ պահանջէին նոքա. զի յայնմանէ էր ոտճիկ նոց» (Երես 672):

Չամչեան.

« Ընդ այս առաւել դժուարեալ տեղակայաց՝ խորհեցան այնուհետև ի ձեռն ամբաստանութեանց մերժել գնալ յաթոռոյ և առնել գնալ պարտաւոր մահու, և կամ գննէ աքսորել. և զսոյն կամէին հաւանեցուցանել ժողովրդեան՝ պատճառելով զայլ և այլ բանս. մի՛ զի անեցոյց ասեմ նա զհասըս պատրիարքութեան. երկրդ՝ զի

ՁԷԼԷՊԻ, ձեռ. Երուսաղէմի *

« Եւ անա եկն մայիսի ԺԳ յաւուր զճի զայմախամ Սինան փաշայ, որ կայր յէտրէնէ նստեալ մանգուլի պօստանճիպաշութենէ: . . . Իէ մայիսի եկեալ պատրիարգն և եմուտ ի քաղաքս և մտեալ առ փաշան: Եւ երթան աթոռակալքն և իշխանք առ փաշան, թէ շեմք կամիր զաբրութիւն զօրս ի վերայ մեր՝ կրկին անգամ, մինչև զայրանալ փաշային, և ի բաց հանէր գնոսս յերեսաց իւրոց: Եւ պատրիարգն երթայր ընդ պօստանճի խասէքսիս և մտանէր առ նա, զի ի քսակ ևս տալիք լեալ էր թագաւորին ընծայուց, որ յըստճիկս պօստանճոցն հասանելոց էր, վասն որոյ պահէին նոքա և կային ընդ նմա: Եւ յաւուր պէնակէստակի՝ մայիսի 1 յայնի մտանէր առ փաշան ցուցացանելով նմա զհրաման թագաւորին և զպէրաթ, և նա ընկալեալ սիրով խիլայս զգեցուցանէր նմա և հեծուցեալ ի ձի զօրավարօք հանդերձ երթայր նստէր ի վանս սրբոյն Գէորգայ» (Ձեռ. Թղ. 242^բ—243^ա):

ՁԷԼԷՊԻ ձեռ. Երուսաղէմի.

« Եւ ի վերայ գրեցաւ ժողով և սինհոդոս իշխանացն քաղաքիս և կատաղութիւն՝ ի միմեանս պարփակեալք կցեալք երեկոյ և առաւօտ խորհուրդ և մուշավիբէ՝ թէ զի՞նչ զացեն բանալիս նա և պատճառս ի վերայ Թումային, զի կաղացուցեն աքսորմամբ և կամ սպանմամբ: . . . Պատճառ իմն իբաւի՝ թէ առ ազգս մեր

* Փակագրութիւնները բացած ենք:

անձամբ յափշտակեաց զիրաւունս եկեղեցւոյ. և երբ որ զի ի հրովարտակի իշխանութե և իւրոյ ևս զբել ընդ իւրև և զեւէմ իբրև զմի յայլոց եպիստարանաց: Եւ ի տարածիլ շէրնջման ի մէջ հայոց՝ բազումք ի պարզամտաց վա անուան եւէմի միաբանէին ընդ վրէժխնդիրսն. և խուան ամբոխիւ գիմեալ յապարանս Սինան փաշային հանդերձ տեղակալօք՝ խնդրէին իրաւունս. և նախ հաճեալ զկամբս ծառայից փաշային՝ հաճեցուցին յետոյ և զնա ինքն զփաշայն, ասելով թէ զայն քսան քսակ զոր Թովմա ունի տալ զնդին պահակաց, մեք հատուցուք զնոյն. և այլ ևս երեսուն քսակ ընծայ քեզ, եթէ կատարեսցին խնդիրք մեր:» (Երես 637):

Չամչեան.

«... և նոցա կալեալ զՆդիագար՝ տարան յատեան: Պօսեցաւ ընդ նմա ևպարքոսն բարկութեք, և ասէ. զձե ևս փոխանորդ պատրիարգին եւէմի. ասն ինձ, զի՛նչ էառ ի քէն Թէյար օղլուն: Եւ նա ասէ. զա՛մ զոր ինչ ունէի՝ էառ յինէն ա՛ր. և զվանս մեր՝ որ ա՛ր Եակար ասի՝ տուեալ այլոց՝ կալաւ զիս ընդ իւր խաբանօք յարգելանս, թէ ա՛նա երթամ առ թ՛ղւրն, և յայնժամ տաց զվանս ձեր ի ձեռս քո. այլ ևս իբրև տեսի զյայանի ապստամբութի նորա՝ և որոց ընդ նմա, ելի ի ձեռաց ն՛ր և փախեալ այսր յոտս ձեր: Ասէ ևպարքոսն. զու ինքնի՛ն ետուր Թէյար օղլուն զվանսըն՝ թէ նա էառ ի քէն: Ոչ համարձակեալ Նդիագարու ասել թէ հրամանաւ քո եղև այն՝ պատասխանի ևս և ասէ. նա էր ա՛ր երկրին. և ևս զիւրօրդ կարէի ընդզիմանալ նմա: Ասէ ևպարքոսն, կորիցէ երկիր ձեր՝ ձեօք հանդերձ յանդուռնդ: Ասէ Նդիագար. բարեբջանիկ ա՛ր՝ փառասօր իշխան՝

զոչ եղեալն արար, որ զհարկն յաւելացոյց, նա և զեկեղեցւոյ իրաւունքն ևս յափշտակեաց ընդ աթոռոյն, և թէ՛ զԵրուսաղէմ ի պէրաթ գրեաց, հարկատու առնէ զնա, ոչ կամիմք. ժողովուրդք և ոսամիկք, զուք ևս ընդ մեզ լերնք: Սպանութեան երզումն արարեալ, ոմանց գտուն և զորդիս ի բերան տուեալ, այլոց քսակս և փողս յիշեցուցեալ, կիսոց՝ եթէ կանգնիմք յոտին և սպանիմք. և երթային գային ի տիւան ի կոխ ընդ պատրիարգան՝ յայանի և ի ծածուկս՝ մինչև հաճեցեալ լինէին զկամս ախմար փաշային՝ թէ զքսան քսակն մեք տացուք, և քեզ ևս այսքան, նորա մի հնար:»

(Ձեռ, թղ. 244^ա—245^ա):

Չէլէպի, ձեռ. Երուսաղէմի.

«... ըմբռնեցին բերին առ վէզիրն. և տանէր առաջի իւր և հարցանէր. զձե ևս պատրիկն Երուսաղէմի. զի՛նչ էառ որդին Թայարի ի քէն: Եւ նա ասէ. զի՛նչ և ունէի՝ էառ. և կրկնեալ՝ թէ զի՛նչ էառ. և նա՛ զմի անողորմ ի վերայ իմ յարուցեր, զամենայն ինչ ունէի՝ էառ զվանքն իմ ևս այլոց և կալաւ զիս ընդ իւր ի կապանս՝ թէ երթամ առ կայսր, և յայնժամ տաց զվանքն քո ի քեզ. և ևս տեսի զվատարախաութիւն նորա և զապստամբութիւն առ արքայ, և երկեայ և ելեալ փախեալ և առ թևս օճախին բնակեալ: Եւ վէզիրն ասէ. զու տվեր և նա էառ: Եւ նա ասէ. սվ տէր, զի տէր էք երկրին այնմ և զիւրօրդ զիմանայի նմա: Եւ ասէ վէզիրն. երկրով ձեր ի յանդուռնդ անցէք: Եւ ասէ վարդապետն. սվ մեծ իշխան պատուաւոր, քանզի մեծ ևս և ձեր՝ մի անիծեր զերկիր, այլ պատիժ ունիս՝ ինձ արն և ոչ ազգիս. զի ի ներքոյ արեղական փոքրիկ հօտ

մի անիծաներ զերկիր, այլ՝ թափեան զցասունն քո յիմ վճր. միայն խնայեան յազգս իմ՝ աղաչեմ, և արան իրաւունս ի փառս արքայի և ի պատիւ երեսաց քոց. ս՞պ և զիտէ տ՞րուի՞րդ»։ (Երես 680)։

մի եմք ընդ հովանեաւ թեոց ձերոց բնակեալ. ի զլուխ թաղաւորին և քո՝ մեզ իրաւունս արան»։ (Ձեռ. թղ. 286^բ—287^ա)։

Չամչեան.

« . . . հազիւ ուրեմն ի հաշտուի՞ հկեալ յերկուց կողմանց՝ միջնորդութ՞ք խաղաղասէր անձանց և խորհրդով Մարտիրոս պատրիարզին՝ զբտին զելս այսպիսի. իբր զի չորս հազար դահեկան տացէ Նղիազար, և վեց հազար դահեկան՝ վեց եկեղեցիք կոստանդինուպոլսոյ, և չորս հազար դահեկան քսան և չորս արքն. և այսպէս բաժանելով ի մէջ իւրեանց՝ կամեցան վճարել զչորեքտասան հազար դահեկանսն՝ զոր առեալ էին յայլազգեաց. իսկ զտոկոսիսն այլք յանձն առին վճարել»։

«Բայց ժ՞ղվուրդք սկսան գանգատել զՄարտիրոս պատրիարզէ, թէ տարապարտ էարկ զհազարական դահեկանսն ի վճր իւրաքանչիւր եկեղեցեաց. և ոչ կամէին տալ զբաժին իւրեանց. իսկ Ա՞ժատուր վճրդ և Նղիազար խրատեցին զն՞ս մի ինչ հակառակիլ՝ հայելով յօգուտ հասարակաց. Անսացին խրատու ն՞ց երեք եկեղեցիք, բայց երիցունք այլոց երից եկեղեցեաց՝ այսինքն սր՞ն Նիկողայոսի, Սարգսի և Հրեշտակապետի՝ ընդդէմ դաննային զաւուրս ոչ սակաւ. Ընդ այս ցասուցեալ Մարտիրոս պատրիարզի՝ արգել ի պաշտամանէ եկեղեցւոյ զերիցունս սր՞ն Նիկողայոսի. զի նորս առաւել քան զայլս պնդեալ կային, և առաքեաց ի սեղի ն՞ց վեց երիցունս յեկեղեցւոյ ս՞ր Ա՞ժաժնի. որք եկեալ կատարէին անդ զժամերդութ՞իս և զայլ կարգաւ Տեսեալ բնիկ երիցանց ս՞րն

Ձէլէպի, ձեռ. Երունաղէմի

« . . . ճարն այս եղեալ. որ հազար հազար զուռուշ յեկեղեցեաց վերայ արկ, որ վեց հազար եղև մի բաժինն, և զչորս հազար զուռուշն ի վերայ Երունաղէմայ արկ, և զչորս հազար զուռուշն ի վերայ խօճայիցն զի յիւրեանս բաժանեսցեն. և եղև այսպէս»։

«Բայց բազում երիցունք և աշխարհականք արանջացին զպատրիզէն՝ (Մարտիրոս) թէ անիրաւութիւն արար, որ յեկեղեցեաց վերայ արկ. և որք զիտէին զեղեալն, որ զիրն ևս ի նոցունց էր, սակայն առելոյ պատճառ կալան ոմանք և ամենայն եկեղեցի հնազանդեցան և Սուրբ Նիկողոսու իրիցունք՝ ոչ. զորս և արտաքսեաց յեկեղեցւոյն զքսան և չորսն ևս միանդամայն և վեց երէց յԱ՞ժաժնէ առաքեալ, որ մշանջնաւոր աղօթս կատարէին անդ, որ յաւուրս տօնի փոխման Սուրբ Ա՞ժաժնի եկեալ՝ եղևն երաշխաւոր միմեանց և առին զհազար զուռուշն և ապա մտին յեկեղեցի»։

Ձեռ. թղ. 296^բ—297^ա)։

Նիկողայոսի՝ թէ հասք եկեղեցւոյ իւրեանց ի ձեռս աշխարհադավին, ակամայ կամօք հաւանեցան. և տուեալ երաշխաւորութի վասն՝ վճարելոյ ըզհազար դահեկանն՝ մախն յեկեղեցին»։ (Երես 685)։

Վերի համեմատութիւններէն, զոր եթէ ուզէինք՝ կարող էինք տակաւին շատ երկարել, բացայայտ կերևի այն մեծ առնչութիւնը, որ ունին Երեմիա Չէլէպիի երկու ինքնագիր հատորները՝ Երուսաղէմի «Օրագրութիւնը» * և Վենետիկի «Տարեգրութիւնը», որմէ մեծ չափով օգտուած է Չամչեան իր պատմութեան Գ. հատորի ԻԲ—ԼԹ ութը գլուխներուն մէջ։

Բայց թէ ժամանակով քրք առաջ գրուած է։ Այս հարցին վստահութեամբ կարող ենք պատասխանել, որ Երուսաղէմի ձեռագիրը եղած է նախագաղափարն կամ աղբիւրը Վենետիկի ձեռագրին։ Չամչեանի վկայութեան համաձայն «Տարեգրութիւնը» կը բովանդակէ Չէլէպիի ժամանակակից անցքերու պատմութիւնը, թերևս մինչև իւր մահուան տարին՝ 1695. և այդ պատմութեան շարունակութիւնը գրած է Չէլէպիի մտերիմ ճէվահիրճեան տիրացու Մազաքիան։ Իսկ Երուսաղէմի ձեռագիրը կը պարունակէ 1648—1662 տարիներու պատմութիւնը միայն։ Ենթադրելով որ զիրքը իւր շարունակութիւնն ունեցած ըլլայ, որովհետև ձեռագրէն յայտնի կերևի վերջէն մասեր ինկած ըլլալը, ստոյգ է սակայն՝ թէ Չէլէպի իր այս հատորը գրած է օրը օրին՝ իրրև յուշատետք միշտ ձեռքին տակ ունենալով զայն։ Ասոր ապացոյց են գրչութեան տարրեր ձեռքը՝ երբեմն մաքուր նոսր գիր, տեղ տեղ շատ արագ գրուելուն պատճառաւ անընթեռնի ըլլալու աստիճան իրար խառնուած, ինչպէս նաև թուղթերու տարրեր տեսակները և թանաքի ոչ—միօրինակ գոյները։

Ձեռագրիս այլ և այլ էջերէն քաղուածաբար առնուած հետեւեալ հատուածները բաւական են հաստատելու միայն այս կարծիքը։

ՌՃԱ [1652] Հօկա. 30.—«Եւ հօկտեմբերի 1 ին՝ օր կիրակի ի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին Կաթուղիկոսն (Փիլիպպոս) եպիսկոպոս մի ձեռնագրեաց Պուզտանցի»։

ՌՃԲ [1653]

Մայիս 7.— «Շարաթիս ի կիրակմուտ գնացաք, և օրս Նօխուճու տղան՝ Մելքիսեղ երէցն կովեցաւ իշխանացն հեա և հայհոյեաց զօրէնս և զԿաթուղիկոսն»։

« 16.— «Եւ ԲՉ. իս, որ էր ժՁ ամսոյն, ելեալ նստաք ի նաւ գնալ ի Պաբոսա՝ ուղևորել զՀօզկոբ Տէրն՝ Ներսէս վճրգախն Մինասն և Տէր Ոսկեանն, ևս և հարազատն իմ»։

» 29.— «Կիրակի՝ Սուրբ Հօգոյ գալուստ, որ ասի Պէնտակոստ, Տէր Պետրոսենք տարան գիս ի Չամլուճան»։

* Ղեւոնդ Վարդ. Փիթղալէմեան իր յիսասակագրութեան մէջ՝ քղ. 573ա ձեռագիրս անուանած է «Օրագրութիւն»։ Մենք ևս նպատակաբար գտնել նոյն անուան պատճէլ։

- » 30. — «Առաւօտուս բճշի ելաք ի Պուրսայու քաղաքէն՝ զալ ի տեղիս մեր»:
- Յունիս 2. — «Ե՛շի օրս եկաք աստ ի քաղաքս մեր»:
- Յուլիս 28. — «Ի՞՛՛՛՛՛՛ Իս ամսոյ ե՛շի օր եօթն մարդ ի ցից զարկին՝ զող լեալ»:
- » 30. — «Եւ շարաթի օրս զՆօխուտի տղան բանադրեցին վասն հայնոյութեան նորա»:
- » 31. — «Եւ կիրակի օրս ԼԱ. իս մեր տէրկեանաբ կարապեան և իւր եղբայրն փուս բունեցին ի Գըռքչէշմէն. ընդ Տէրտէրին անդ գնացաք ի շնորհաւորել»:
- Օգոստ. 25. — «Եւ ե՛շիս ի մեր տան վերի դիհն՝ մօտ ի Լալէլու չէշմէն երօցք եղև ցերեկիս և շուս մարեցին»:
- Սեպտ. 18. — «ԺԸ. իս կիրակի բարեկենդան. ի Սուրբ Սոփիա գնացաք և ի ձէպէխանան, շիրիմս սրբոցն ուխտ արարաք»:
- Հոկտ. 19. — «Սուպաշին զՍուրբ Նիկողոս կոխեց և ճէրիմէ առաւ՝ թէ շէնք շինեալ էք»:
- » 20. — «Ի. իս ե՛շի շողաօր տիրի թղթերն եկաւ օրհնութեան»:
- Նոյեմ. 24. — «Ե՛շի՛ թագաւորն ի հին պալատն գնաց կոյս աղջիկ տալով նմա յամուսնութեան: Այի շաւուշն մեր թաղին ստակեցաւ»:

ԹՃԳ [1654]

- Յուն. 24. — «Գ՛շի զմեր փուսն օրհնեցաք: Օրերքս զբանտի եղեալ աղջիկն բազում զանիւք ուրացուցին: Եւ Պաղտատու փաշան եկաւ՝ Մուստաֆան»:
- Փետր. 19. — «ԺԹ. իս կիրակի՛ Ռհան Պարոնտերն եկաւ յէտրէնու, անդ գնացի»:
- Օգոստ. 28. — «Ի՛շի առաւօտուս յանցս ճանապարհին հինգ վեց տեղ մարդիկք էին զլխատած: Յաւուրս յայտոսիկ խիստ մահ կայր, ամսոյս ժնէն սասակացաւ»:
- Սեպտ. 8. — «Ը. իս օր ուրբաթ՝ տօն Ծ՛ննդեան Սուրբ Աստուածածնի: Օրս ի փուսն գնացաք և հասպ արարին և զՎէհհէտն ի տէրկեան եղին և ես ևս»:
- » 11. — «Ի՛շիս Ռսկեան վ՛ղղտն ի մեր եկեղեցիս եկն և օրս զզազի էսքէրքն փոխեցին»:
- « 25. — «Ի՛շի քշեցին զմանգուլ եղած զազի էսքէրքն»:
- » 26. — «Դ՛շի վէզիրի լեզուն կապեցաւ ի տամլայէ և հիւանդ էր»:
- Հոկտ. 18. — «ԺԸ. իս օր զ՛շի մանգուլ արարին զՏէվրիշ Մուհամէտ փաշան և եղին զայմախամ զՄէլէկ Ահմէտ փաշան և ուզարկեցին զմօհրն ի Շամ առ Իփշիրն՝ վէզիրութեան, զի այս արհեստիւս բերցեն գնա ի ներքս»:
- Դեկտ. 15. — «ԺԵ. իս օր ուրբաթ՝ Նիկողոս վ՛ղղտն եկն յՌսկիւտարն, և լլուեալ մեր անդ գնացաք ամենայն բարեկամօք, մինչ յիրկուն գային օրք լլուանն, և անդ կացաք զգիշերն և ի գիշերին ելեալ գնացաք ի բաղանիս և անտի՛ ի ժամ, պաշտօն արարեալ և մատաղ արարեալ վ՛ղղտին»:

ԹՃԴ [1655]

- Յուն. 5. — «Ե. ին օր ուրբաթ՝ երեկոյիս ճրագալուց. ի Սուրբ Նիկողոս

- էաք և վճարն (Նղիազար) պատարագեց»:
- » 8.— «Բճի օրս Առաջնորդն (Մուզնեցի) զմեր վճարն (Նղիազար) ի պատիւ տարար յԱստուածածին»:
- Ապրիլ 2.— «Բճի շէհրէմինէ մանզուլ եղած ազան նեղացուց զմեզ վասն ցորենոյն, զոր տվեալ էին և զըստակն առեալ. այժմս ասէր՝ թէ ոչ առի զըստակն և աստ և անդ տանէր. և սապիթ արարաք առաջի փաշային, և զնաց նա ամաւթալից»:
- Մայիս 26.— «Օրս շարաթ էջմիածնի թապախն բոնեցի ի մեր ժամս փոխանակ Մղաեսուն»:
- Օգոստ. 9.— «Եճիս Մուրատ փաշան փոխեցին և ետ զժոհն վէզիրութեան Սուլէյման փաշային Ամթեցոյ՝ որդի հայոյ՝
- ՌՃԵ [1656]
- Մարտ. 31.— «Բճի օրս իմացաք՝ թէ վճարն (Նղիազար) հախին համար հուճէթ կու հանէ Մուզնեցին՝ թէ տաճիկ է, և լըւեալ զայս վճարին, ի բարկութիւն շարժեալ՝ թէ զայս զապուլ չեմ աներ, թէ ինչ ասացին կամ ինչ բամբասանս՝ նոքա թող մնան, բայց այժմ զի՞նչ անուէն է այս շար. զայս չեմ զապուլ աներ, շուտով զտէք զգործող սոցին»:
- Ապրիլ. 15.— «Եւ օրս պրծայ զտաճկաց էլիճպիկն և մտայ ի նոր բան, որ կոչի ամմե. և զէլիճն աւագ բճի բսկսայ ի յողորմութիւնն Քրիստոսի ապաւինելով, զի բազում անգամ ի մանկութենէ ի հետ հարկեալ ի ծնողաց և շատ նախատինս կրեալ վասն բանիս, զի պիտանի էր հանապաղ, և այժմ ձեռս արկաք բանիս. միթէ Աստուած յառաջացուցէ»:
- Մայիս 12.— «Օրս զԺԹ. տարին լցի և ի Ի. տարին մտայ...»:
- » 18.— «... երեկոյիս գնացաք ի Սուրբ Նիկողոս և զաս ասաց վճարն (Նղիազար) և ի մէջ զասին անիծեաց և նզովեաց զորդի Պիլէգրիկճի Յարութիւնին, որ օրս գնացեալ ի Ղալաթայ և ի ձեռաց Քոստնկացն հաղորդ է առեալ»:
- Օգոստ. 21.— «Եւ Եճի օրս մեծամեծք տաճկացն մուշափէրէ առնէին ի ներսն, վասն զի երկու բան լըւան, մին՝ թէ Քոստնկն գիլիմլէ ատան առեալ և յամենայն կղզեաց խարան առեալ բազում, և մինն այս՝ թէ Ղըզըլպաշն եկեալ ի վերայ Պաղատատայ պաշարել զնա և զեսպանն Ղըզըլպաշին զարձեալ ի ճանապարհն, որ զայր աստ»:
- Սեպտ. 5.— «Ուրբաթ օրս ձայնեալ թաղաւորին զվէզիրն և երթայ ի ներս և առեալ զժոհուրն տայ Քեօփրուլու Մէհմէտ փաշային վէզիրութեան»:
- » 28.— «Կիրակի Վարագայ Սուրբ Թաշ. ի յԱստուածածին գնացաք, զի Աստուածատուր վճարն Մարտիրոս վճարին գաւազան և տուր հայցմամբ Նղիազար վճարին»:
- Հոկտ. 9.— «Եճի ելեալ գնաց Նղիազար վճարն յՈւսկիւտարոյ, վէքիլ արարեալ զնա Նրուսաղէմայ և պատրիարզին՝ կամաւ և յօժարութեամբ Նրուսաղէմացոց և ամենայն քաղաքիս, զի երթեալ անդ զայտ արասցէ զէմրն և զհրաման թաղաւորին, որ էստ աստի»:

- Հոկտ. 13.—«Օրս Թորոս կաթուղիկոսն Սըսայ եկն յՈւսկիւտարն»:
 Նոյեմ. 11.—«Գ՛շի օրս եկն էլլի ե գեսպան Պարսից արքայէն առ Թագաւորն ե եմուա ի քաղաքս ե ունէր փիղ մի ընդ իւր ընծայ ե այլքն ի ծածուկ, ե գնաց ի սարայ Սալի՛ն փաշային»:
 » 14.—«Ուրբաթ օրս եմուա գեսպանն առ վէզիրն ե ետ զընծայան՝ նորա, ե վէզիրն մինչև տասն արանց կապա ազուցեալ խիլա-յելով գնասա ե արձակեաց»:
 Դեկտ. 9.—«Գիշերս գերազն Երուսաղէմի տեսի, որ Դիլսաղիր Սուրբ Յա-կոբն փուռ զոհար եղեալ էր»:

ՌՃԶ [1657]

- Մարտ 12.—«Ե՛շի օրս դարպազան հայ մի Ղալաթացի կախեցին ի Պարմադափուն»:
 Ապրիլ 29.—«Եւ դ՛շի ի լուսանալ առաւօտուս ի պահու ժամուն, զոր Փառք ի բարձունս ասէաք, աւանդեաց Թորոս կաթուղիկոսն զհոգին իւր առ Աստուած զուարթ երեսօք»:
 Օգոստ. 9.—«Կիրակի բարեկենդան Ս. Աստուածածնի. երեկոյիս ութներորդ ժամուս բազում թօփ նեանցին ի վերայ ծովուն»:
 Հոկտ. 18.—«Կիրակի ԺԼ. Թուղթ եկն մեզ ի կաթուղիկոսէն Քաշատրոյ, զոր ձեռնազրեալ են յուլիսի ԺԷ»:
 » 23.—«Ուրբաթի օրս եասազ արար զայմախամն զգաւուխ ե զմէսս՝ սաստիկ հրամանաւ ե ամենեքեան զկերպս իւրեանց ցածուցին խոնարհութեամբ յոյժ»:

Առաջ բերուած այս հատուածները, որոնց շարքը կարելի էր դեռ շատ երկարել, կապացուցանեն Ձէլէպի մեր այս հատորին զրի առնուած ըլլալը զէպքերն ու իրողութիւնները տեղի ունեցած օրերուն իսկ, քանի որ, ինչպէս վերը ըսինք, հեղինակը իբրև յուշատետր միշտ ձեռքին տակ ունեցած է զայն. հետեապէս կեզրակացնենք՝ թէ Մեռուսպէմի «Սրագրութիւնը» ժամանակով առաջ ե Վեմեսիկի «Տարեգրութեան»։ Յանկալի էր միայն՝ յօդուածիս մէջ առաջ բերուած հատուածները համեմատելով «Տարեգրութեան» մէջ գտնուող համապատասխան մասերուն հետ, ցոյց տալ երկուքին տարբերութիւնները։ Չայս կսպասենք Վենետիկի Մխիթարեան յարգելի հայրերէն։

Երեմիա Ձէլէպիի հետաքննութեան արժանի սոյն ձեռագրին վրայ այսքան ծանօթութիւն բաւ համարելով՝ անոր ընդհանուր բովանդակութեան մասին ճաշակ մը տալու համար պատմադէտներու ե բանասէրներու, կը գնենք բնագրէն մի քանի հատուածներ։

Հետեալը Եղիազար կաթուղիկոսի Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը բարձրանալուն ե ձեռնարկած բարեկարգութիւններուն նկարագրութիւնն է.

ՌՃԱ [1652] ապրիլ 28.—«Եւ մերայնոցն ըսկսեալ խորհուրդ առնել վասն շինութեան (Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն) առ Եղիազար վ՛դպարին, որ էր առաջնորդ ե վերատեսուչ այսմ նահանգի ե քաղաքիս՝ եկեալ թվին ՌՂԹ [1650] ին։ Եւ էաք մեք ամենայն քաղաքովս անկեալ ի ներքոյ պարտուց իննսուն հազար զուսուշի, զոր արարեալ էր Դաւիթ կպիսկուպոսն Արևելցի, կապա զգեցեալ ի Թագաւորէն հինգ վեց անգամ ե բազում զբաժս խարճեալ պարտօք ե զպարտսն բարդեալ ի վերայ եկեղեցեաց մեր. ե այս ամենայն

վասն փասաց և ոչ վասն Աստուծոյ: Քանզի որչափ զսա աքսորեցին՝ նա այնքան եկն և յայս յետին շունչն հասուց զտառապեալ ազգս հայոց: Եւ ի ժամանակիս յայսմ եկեալ եղիազար վ՛ղպան քարոզելով զբան աւետարանին ի լսելիս հաւատացելոց և ժողովք առնել վասն վանիցն իւր, որ էր վերատեսուչ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի, առնել զպատու զուազանին և զառնալ: Եւ տեսեալ քաղաքացոցս զսա այր իմաստուն և հոկտոր առ յամենայն բանս, ի մի վայր զուսարեալ երկրորդ և երրորդ անգամ, հարկիւ զսա եղին առաջնորդ և վերատեսուչ, միթէ ճար արտացէ պարտուցն և եկեղեցեացն, որ և եղևն իսկ: Եւ ի ժամանակին յայնմ Ղարա շաւուշն էր յէնկիչէր ազասի, և մտեալ ընդ նա և սիրելի ոչ սակաւ, և աւաւ նորա զբամ և հանապաղ կանխեալ կայր առ նմա, զբազում աւուրս յայսկոյս և յայնկոյս անկեալ, առնէր հնար պարտուցն: Եւ բազում զբամ շնոր[հ]²⁰ հատր և սուլֆ առնել հատր ընդ պար[տա]տէրն և զմնացեալն զրեաց ի վերայ քաղաքացոց, զբամ և ըստակ զրեալ ուրոյն ուրոյն յեկեղեցիան ըստ իւրաքանչիւր կարողութեան, հազար հինգ հարիւր զուսուշէն մինչև ի տասն և հինգ զուսուշէն էառ յամենեցունց, մինչ ի քսան և հինգ հազար զուսուշ իջեցոյց զայնքան պարսան, իրատ և քարոզ ստելով, ազաչելով, պաղատելով ժողովրդեանն, և զմնացեալն ամենայն եկեղեցոյ ըստ չափոյ բաշխեաց, զի եկած ախարէթէն երթեալ վճարեցեն:

«Եւ յիս բանից այսորիկ ըսկսեալ զկարգ եկեղեցեացն որոնել և զայլ ազգիս զանհամութիւն նկատել. քանզի նամակ և թուղթ յուղարկեաց յեկեղեցիան՝ թէ Ա. Ով ոք իրիցանց ի յատենի սաղմոսերգութեանց կամ ի կարգեալ ժամակարգութենէ հեղգեալ ծուլացցի անագան յամբ զաւով կամ զբաւելով, ինքն քահանայն լուծցի և զամենայն քահանայական զհասկն նորա աթոռակալն տէրունի վայելեացէ: Այսմ հրամանացս մտերմարար կատարողքն օրհնեալ լիցին ի Քրիստոսէ: Բ. Գարձեալ պատուէր և հրաման՝ եթէ ով ոք ի քահանայից, թէ զինչ պատճառի ևս, ի մէջիսանէ մտանէ, ինքն և իւրեան ծուխ լինող ժողովուրդն նզովեալ եղիցին²¹: Գ. Եւ զերզող քնարացն և զբազառքն, զոր տանէին ի հարսանիսն մեր ազգիս, և զօրէնսն մեր ծիծաղեալ ընդ խաղս արկանէին, քանզի հրէայ էին և մահմտական: Զայսոսիկ խափանեաց և ոչ այնուհետև կարող էին տանելոյ զնոսս ի հարսանիսն: Դ. Եւ զայնոսիկ, որք կարգէին զբուսար և զորդիսն, յիս ժամուն մօտ կէս աւուրն արբեալ և զտուցեալ, այլ և յագեալ մերձ ի պայթիլ՝ ապա երթային ի պսակ, որ և փեսան ևս չկարէր կանգնել ի վերայ ոտից, և այս՝ մեծ անօրէնութիւն, որպէս հրամայեալ են սուրբ հարքն մեր: Եւ Բ. որ երթային ի պսակ և զճէհէզն բարձեալ մի մի՝ եթէ զինչ և էր՝ թէ ոսկեղէն և արծաթեղէն, թէ պղնձեղէն և թէ ապրշմեղէն՝ առաջի այլազգացն, որ նորա տեսեալ զանհամութիւն ազգիս, կանգնեալ ապուշ մնային. ևս և երզողք քնարաց առաջի երթային երզօք, որպէս վերասացաւ ի սակաւուց: Զայսոսիկ արգիլեաց նամակ ուղարկեալ յամենայն եկեղեցիան՝ թէ յառաջ քան զճաշու

* Անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուած տառեր կամ վանկեր ու . . . նշանակուած մասեր կտրուած են ձեռագրին մէջ.

** «Եւ թէ նաեղիպէտ լինէր յերիցանց ով նարկիս Ղարաիկի Լեկչարիսն զգնուիմ զկերպս իւրեանց, որ զգնուիմ ի դեմ աղայիմ բոս օրհնի իւրեանց եւ բերէիմ առ վղպան. թէ զամ զսա ի մէջիսանս, եւ արգիլէր զնոսս յեկեղեցոյն. զայս (մէկ տող կտրուած) գործել կա . . . սեւագրուիմ նա . . . » (Ծանօ. 2էլ.)

ժամունն եղիցի պսակն, և թէ որ յանդին՝ նդովեալ է և զքահանայն արդիւնք ի քահանայադործութենէ: Եւ ոչ որ էր, որ ընդզիմանայր ազդու հրամանի նորա: Եւ զհացն մեռելոցն, որ ուտէին ի զինեծախ ակերան, և զայսոսիկ արդիւնաց՝ թէ զան և ի տուն մեռելոյն ուտեսցին զհացն: Զ. Եւ ի ժամանակի ինչ հարկեալ ի զրազմանց, նեղացեալ և փախեալ ի քաղաքէս՝ եթէ պրծուացէ զինքն. և հասեալ զինի մեծամեծաց քաղաքիս, բազում ազաշանօք բերեալ զնա աստ: Եւ նա ասացեալ՝ թէ երբ ևս ձեզ անսացի և եկի կատարեալ զինդիրս ձեր, և ևս ձեզանէ՝ մի խնդիրս խնդրեմ, որ այսքան ժամանակ ի ձեզանէ մէկ սիրոյ ընծայ մի չէ զնացեալ ի սուրբ մայրս լուսոյ ի Սուրբ Էջմիածինն. այսուհետե թող զանձանակ լիցի*: Եւ զայս արարեալ խորհուրդ ընդ իշխանացն և ինքն թուղթ գրեալ ընդ եկեղեցիսն՝ թէ ծանիր, վեց եկեղեցոյ քահանայր և ժողովուրդք, զի հրամայէ Առաքեալն՝ թէ ով որ, որ անկիցէ այդի և ի պողոյ նորա ոչ ճաշակիցէ, կամ խաշն արածիցէ և մի ումեք պարտական. և մեք եթէ ի ձեզ զհողերն սերմանեցաք, սոյնպիսի բանք. արգարե այս ամենայն և ևս ամենայնի ըստ բիւր քանքարի առակի պարտապան եմք առ ի հատուցանել բիւր բարեաց արժանի սուրբ լուսոյ մօրս և ծնողիս Սուրբ Էջմիածնի, քանզի նա է սկիզբն մեր առ Յիսուս Քրիստոս ի Տէր մեր և կատարումն, և նորին երկնեղուս մեռնունն օղեալ միանամք առ զուին մեր Քրիստոս, և ի նմանէ է լոյս երեսաց մերոց, որով արժանաւորիմք տեսանել զլոյս: Եւ զխնրդ կարողանամք հնարիլ յամենայնի յեանեալքս զփոխարէն արիտրոցն և շնորհացն հատուցանել, բայց միայն հանդոյն լուսայի այրոյն աւանդեալ հատատեցաք ի պատիւ գալլստեան Հոգևոր տիրին և հարապատօրէն զծառայականն հատուցանել, այսինքն՝ յամենայն շարաթի առաւօտուն, ուր Սուրբ Երուսաղէմայ թաղախն բռնեն, ի նոյն տեղի լուսդին զանձանակ, այսինքն է՝ թաղախ բռնել աւանդեցաւ, զի իւրաքանչիւր զիւր սուրբ հաւատոյ և զսիրոյ պատու զօգործութիւնն հատուցանելով, զվարձ և զօրհուրթիւն անդրանկաշնորհ հարապատիցն ընկալցին ի Քրիստոսէ Աստուծոյ է: Եւ յղեալ թուղթ առ ներսէս կաթուղիկոսն Սըսայ բազում բանիւք՝ թէ չլինի որ նորա խաթրն մօտիք, վասն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, և նորա հրամանին կանգնիք: Քանզի գատկիս, որ ՌՃԱ [1652] էր թվական, զնացին երկու կաթուղիկոսքն ի յերուսաղէմ՝ երկըրպաղութիւն սուրբ տեղեացն. վասն այսորիկ թուղթ գրեալ առ կաթուղիկոսն Սըսայ՝ թէ բնաւ Փիլիպպոսի զխօսն յառաջացուցեն, և այլ բազում բանաւ: Եւ սոյնպէս յառաջ քան զգնալ կաթուղիկոսին Փիլիպպոսի յերուսաղէմ, թուղթ ուղարկեաց յերուսաղէմ Աստուածատուր վճռապին և Յաշատուր վճռապին, թէ զարարողութիւնն եկեղեցոյ՝ զԷջմիածնին ստացէք, որ զայ նա և այնպէս զանէ»:

(Թղ. 31^բ—34^ա):

Փիլիպպոս կաթուղիկոս Երուսաղէմէն դարձին կուղերի Պոլիս, ուր կը ժամանէ 1651 յունիս 20 ին և տասն ամիս ու վեց օր հոն մնալէն յետոյ՝ 1653 ապրիլ 26 ին ճամբայ կելլէ զէպի Էջմիածին: Հետաքրքրական է կաթուղիկոսին Պոլիս մուտքը և ընդունելութեան հանդէսին նկարա-

* Այլ և ի գալն իւր սոս զարարողութիւնն Էջմիածնի հաստատեաց յեկեղեցիս . . . եղծեալ էր: Այլ և ի պատիւ [Էր]լիսին յամենայն եկեղեցիս դարպասաւունն շինեաց»:

զրութիւնը, զոր կը գնենք, ինչպէս նաև անոր Մայրաքաղաքը բնակութեան միջոցին պատահած կարևոր գէպերը:

ՌՃԱ [1652]

Յունիս 17.—«Ժէ. ին օր ե՞շի . . . Օրս Եզիազար վ՛ղպան գնաց վեց նաւով հանդերձ իշխանօք քաղաքիս ի դէմ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, և ես ի տեղն իւր գնարագասն իմ՝ դՏէր Մարտիրոս անուանեալն, որ ի ժամանակէ, յորում այսր եկն Վարդապետն, յայնմ օրէ ծանօթացան միմեանց և ոչ հեռացաւ ի նմանէ, այլ հանապազ կանխեալ կայր առ նա»:

Յունիս 19.—«Եւ ի շարաթիս եկն Վարդապետն»:

» 20.—«Եւ ի. իս օր կիրակի՛ տօն Եկեղեցոյ, զզուռ Դաւութ փաշային բանալ ետուն զիշերով և բերին զԿաթուղիկոսն. և իբրև մերձ եղև ի կամարն Սուրբ Գէորգայ՝ ի վերև բաղնեացն, յայնժամ Եզիազար վ՛ղպան ելեալ Եկեղեցոյն ընդ առաջ նորա, որ և ես չնչինս և տրուպս ամենեցուն կայի առ պապոյն իմ Մղաւսիւն ի Եաղուպենցն աւթեցեալ՝ թէ զգալ նորա լուեալ ելանիցեմք ընդ առաջ: Եւ զձայնն լուեալ մեր, որ Վարդապետն ել ընդ առաջ խնկօք և մոմեղինօք, զպրօք և սարկաւազօք զգետաւորեալ, զանկակաւ և ծնծղայիւք, քահանայիւք և անթիւ ուխտիւք: Եւ Վարդապետն առաջի երթայր՝ յերկու ձեռսն կերտն մոմ անվառ և զամբոխն հարկանէր յառաջ երթալ, զի մի նեղեացեն զԿաթուղիկոսն, որ կային յերկու կողմն յանցս ճանապարհին մինչև ի դրունս Եկեղեցոյն՝ մի ի վերայ միոյ անկեալ զեղերեալ կային, զի համբուրեացեն զաջ Կաթուղիկոսին և կամ միայն տեսցեն գնա: Այլ սա ոչ թողոյր, երթայր յառաջ և հարկանէր կերտնաւն զամենեսեան մինչ յԵկեղեցին մղելով, որ և մի ոգի ոչ համբուրեցին կամ տեսին: Եւ ի ձայնէ շարականին և ծնծղային յայնմ սահմանացն այլողղիքն ի մի վայր գումարեալ կային ի ճանապարհս, որ և գնոսին հալածեաց զարնելով՝ մինչ ի դրսի բակ Եկեղեցոյն, որ ասի Մէլյաան: Եւ մուծաք յԵկեղեցին, և ասացին զժամն, և զպատարագն մեծ Ոհան վ՛ղպան արար: Եւ յետ պատարագին նստել ևաուր զԿաթուղիկոսն և լլւաց զոտս նորա և զջուր լւացմանն բուսան ծաղկով ի վերայ ժողովրդեանն ցանէր, որք զային մի մի և զոտսն համբուրէին՝ անթիւ և անհամար ժողովուրդք ի վեց Եկեղեցոյ քաղաքիս: Եւ զպիրք և սարկաւազ, քահանայք և վարդապետք յաջմէ և յանկէ զշարականն ասէին. և հինգ ժամու աւուրն՝ ապա ելաք յԵկեղեցոյն: Եւ կեցեալ անդ Կաթուղիկոսն և պատարագ առնէր ի կիրակէքն, և Եզիազար վ՛ղպան ծանուցանէր ժողովրդեան՝ թէ զԿաթուղիկոսն մեր մարմնաւոր աչօք տեսեալ եմք և ճրջափ պարտիմք, որ զԱստուծոյ բարին զիտեանամք քանզի նստեալ սա յաթոս Սուրբ Լուսաւորչին և այժմ սա է Լուսաւորիչ, ապա հաւատալ պարտիմք. և սորա արժանեացն ընծայ և պատիւ առնել: Եւ ընդ բանիս զային յամենայն կողմանց ժողովուրդք և ինքն մուծանէր գնոսս ի Կաթուղիկոսն: Եւ յաուր զալոյ Կաթուղիկոսին նստոյց գնա ի մեծ խուցն,

զոր ինքն ի պատիւ Կաթողիկոսին յառաջագոյն շինել հասարակեցիկ և մեծամեծ խուցք և տեղիք նստելոյ՝ յամենայն եկեղեցիսն. և առաջի օրն ի Սուրբ Գէորգ անդ նստոյց և որչափ մեծամեծ և իշխանք կային՝ անդ նստան ընդ Կաթողիկոսին ի հացկերոյթ: Եւ նոյն օրն Վարդապետն տարեալ ի ներս և համբուրեաց զոսա Կաթողիկոսին, և Կաթողիկոսն շնորհակալեցաւ և ասաց՝ թէ տուն քո քեզ շնորհաւոր լիցի, և նստան: Եւ աւուրքս խորճ հացին Վարդապետն տեսաւ ի քսակէն իւրմէ: Եւ յետ չորս հինգ շաբաթու ելեալ գնացին ի Սոբր Լուսաւորիչ, նոյնպէս և անդ արար զայն պատիւն և զմեծարանս, և չորս հինգ շաբաթու եկեալ ի յԱստուածածին: Եւ եզրագար վճարան զըզուեալ ի քաղաքացւոց և ի վարդապետաց Կաթողիկոսին, զի յառ և տուր քաղաքիս խաւանեցան նորա, և վանս այնորիկ ել՝ թէ կերթամ: Եւ զվանքն յանձնեալ էր ի միարանքն որ կոչի Բարձրահայեաց Սուրբ Աստուածածին, և միարանքն զըզուեալ՝ թէ վասն էր ոչ զաս. վասն որոյ ել և գնաց: Նոյնպէս և վարդապետքն, որ եկեալ ևս էին ընդ Կաթողիկոսին, զայս ևս խնդրէին՝ թէ նա երթայ: Եւ ել նա գնաց իւրով կաման՝ յեկեղեցիսն մի մի շաբաթ զաս և քարոզ տալով, և ելեալ գնաց յԱսկիւտարն: Եւ եզին քաղաքիս առաջնորդ զՈհան վճարան մեծ»: (Թղ. 34^բ—35^բ.)

«Եւ յետ աւուրց ինչ Կաթողիկոսն ի Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցին Ոհան վարդապետին մեծի և ներսէս վճարան՝ առաջնորդին Տաթևոյ և Ովանէս Մուղնեցոյն՝ երեք վարդապետին զաւազան տվաւ:» (Թղ. 37^ա):

«Եւ յետ բանիցս զՈհան վճարան փոխեցին և զներսէս վճարան եզին առաջնորդ, և նա ոչ ևս կամօք զայս արար Մուղնեցի Ովանէս վճարան՝ թէ իմ վերայ հանգչի առաջնորդութիւնն, և նա ևս ձգեաց, և հինգ վեց օր Յակոբ տիրացու խաղնատարին վերայ կեցաւ, և անտի առեալ հասուն զմօհրն և զառաջնորդութիւնն Յովանէս վճարան Մուղնեցոյ *»: (Թղ. 37^ա—37^բ):

ՌՃԲ [1653]

Յուն. 6.— «Զ. ին օր կիրակի մեռան թափէք արաւ Հոգևոր տէրն, այսինքն բաժանեաց մեռան երեք եկեղեցոյս և երեք աւագ երիցունք զգեատաւորեալ և Հոգևոր տէրն ժամաբար, և ի ժամանակի ողջունին ևս նոցա, և նորա մի մի արձաթեղէն աման ըմբռնեալ տոին, որ էին աւագ երիցունք՝ Տէր Ոհանն Աստուածածնի, Տէր Աւետիան Սուրբ Նիկողոսու, Տէր Մարտիրոս հարազատն իմ Սուրբ Սարգսի Այս եղև ի Սուրբ Նիկողայոսու եկեղեցին:» (Թղ. 38^բ):

Ապրիլ 10.— «Թվիս հայոց ՌՃԲ ապրիլի Ժ. Զատիկ և յարութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Կաթողիկոսն ի Սուրբ Նիկողոս էր,

* Կ. Պոլսոյ պատրիարքն Գառնուսն մէջ եղիպարէն ամսիչապէս վերջ համակուած է Յովնանէս Մուղնեցոյն անունը: Չէլեպի այս տղերէն կիմոցուի՝ թէ եղիպարի յաջորդոյ պատրիարքն եղած ևն Մեծ Ոհան վարդապետ և Տարևի առաջնորդ Ներսէս վարդապետ, թէպէս ռոս կարն ժամանակով: Ուրեմն հարկ է, որ այս երկուքն ալ մտնեն Պոլսոյ պատրիարքն երաւ Գառնուսն մէջ: Բ. Վ. Ն.

և Լեհացի Նիկոլ եպիսկոպոսն ընդ նմա էր, եկեալ անդէն առ Կաթուղիկոսն՝ հնազանդելով սմա. վասն զի տասն և ութն տարի էր, որ ի մէջ ալեաց տատանէին ազգս հայոց անդ ի Լեհ ձեռանէն սմա, քանզի փակեալ զեկեղեցիս նոցա և զմեռեալսն ոչ տայր թոյլ թաղել ըստ օրինի և զգանձս եկեղեցոյն զամենայն ցրուեալ, զկահս և զանօթս և զզգեստն ամենայն ընդ անասակս արբեցութեամբ մինչև ցայժմ (թերի թողած)» : (Թղ. 39^բ) :

Ապրիլ 26. — «ԻՉ. իս օր զ՛շի ձայնեաց (Կաթուղիկոսն) յամէն եկեղեցոյ նշանաւոր արսն և յեկեղեցին Սուրբ Նիկողոսոս. նստեալ յետ ժամուսն ի յաթոս, քարոզ և խրատ ասացեալ և պատուէր բազում, և ես ասաց՝ թէ չորս սուր կայր ի վերայ սրախ, մէկ՝ այն այրեալ եկեղեցին Սուրբ Սարգիս, որ հնար չեղաւ շինութեան և չտեսի աչօք խոժք զշինութիւնն. և մէկ՝ այն խաչն ի կենաց փայտէն և մեռնն, զոր ի մի տաճկի քովն զբաւ են եղեալ. և մէկ այն՝ որ ի քաղաքիս մէջն ներսեցի և զբսեցի չասէք ժողովրդականբոց. և մէկ՝ այն աղջիկն, որ աւելի եղև տարի մի, որ ի բանտին է վասն հաւատոյն, և ոչ եղև հնար փրկութեան: Երկու սուրն ելաւ ի սրաէս և երկուքն մնաց. խաչն և մեռնն հանեցաք, զներսեցին և զզբսեցին այլ ինդրեմ ի ձեզանէ, որ չյիշէք. բայց երկու սուրն մնաց ի սրախ, միթէ և նոցա Տէրն ողորմեցի: Այլ ես զգանձանակն յիշեաց՝ թէ հաստատուն լիցի. և զտաջնորդն ձեր Յովանէս վ՛ղպան ձեզ մի տարի ասաջնորդ լիցի, և յետ տարուն՝ զով որ ինդրէք յինէն, զայն տաց ձեզ և ուղարկեցից, և զուք հնազանդ զօջիք յամենայնի: Եւ վասն հարազատին իմոյ ասաց՝ թէ և Տէր Մարտիրոսն Սուրբ Սարգսոյ՝ ինձ վէքիլ և աւագ երէց Սուրբ Էջմիածնայ, որպէս զի ի վերայ գանձանակին լիցի և նորին ձեռամբն հասանիցի ինձ: Եւ վից եկեղեցոյ աւագերէց, խորհրդակից մեծամեծ իշխանացն՝ թէ զինչ պատահիցի՝ թիկունք և օգնական առաջնորդին յամենայն գործս: Այլ ես բանս բազում և օրհնութիւն ետ ամենեցուն և քաղաքիս և արձակեաց : Եւ յետ արձակման զնացաք ի քովն, և հարազատին իմ ետ մի ապրջմեղէն փիլոսն, և Տէր Յովանէսին՝ վարդապետին իմոյ ետ մուխայար փիլոսն մի, և ինձ ետ մի փէշկիր մահրամա՝ շինած, Տէր Ոսկանին և Տէր Աւետիսին և Տէր Ռհանին մի մի գօտի զլիսոյ» :

Ապրիլ 27. — «Եւ առաւօտուս զ՛շի, որ օր ամսոյն Իէ. ելեալ յեկեղեցոյն և զնացաք մտեալ ի նաւ. վից եկեղեցոյ նշանաւոր և մեծամեծ իշխանօքն հանդերձ զնացաք ի կղզին Ներսէսի Մեծի հայրապետին» :

» 27. — «Ե՛Ն՛շի երեկոյիս կրկին օրհնեաց զմեզ և ել զնաց ի կղզոյն զէպի Պրուսա քաղաք» : (Թղ. 40^ա—40^բ.) :

Կը շարունակենք իրարմէ անջատ քանի մը էջեր այլ ներկայացնել

Ապրիլ 29.— «Առաւօտուս գ՛շի տէլլալն կանչեց՝ թէ ով որ ծառայ է թագաւորին և գնացն կուտէ, հազարէն մինչև մէկն, մէկէն մինչև ի հազարն՝ թող զպարաստութիւն տեսնէ, որ երթայ ի սէֆէր. թէ ի կիրիտ թային անեն՝ նա այն ծովու պարաստութիւն թող տեսնէ և թէ ի ցամաք Սէյաուն վերայ՝ նա նոյնպէս զցամաքին թող տեսնէ: Այս եղև ձեռամբ և խորհրդով զօրպաներուն, որ առաւօտուս Հասան աղան ասացեալ Ղայմախամին՝ թէ գնան զամնձախն հանել տուր, թէ չէ՝ ի զլուխդ բան կայ գալու. վասն այնորիկ զտէլլալն կանչեցուցին: Եւ յետ ճաշոյին խորհուրդ արարեալ ի միւս կողմն եղեալ մեծամեծքն և գնացեալ առ թագաւորն (Սուլթան Մէհմէմէտ Գ.) և բան եղեալ թագաւորին խրատ տալով, և թագաւորն զծառայան և զուլումայան առ ինքն կոչեցեալ, և ի ներսն ի ժօտ թագաւորին զխորհուրդն արարին: Եւ յետոյ ելեալ մուֆտին և ասացեալ յերկու կողմն՝ թէ օրինացն հնազանդ էր և թագաւորին արարմանցն ընդունող էր. և նոքա ասեն՝ թէ այն: Եւ ի ներսէն թագաւորին սպասաւորք ասեն՝ թէ եկէք ի ներս, և գնացեալ ի ծառայիցն մի գունդ, և նոյն ժամայն վեց ոգի սպանեալ և ի դուրս ընկեցեալ ի տես արանցն, որ էին զօրպայքն՝ Շամլի Հասան աղան և Մէհմէմէտ աղան, Տաղլար տէլլան (բաց թողած): Եւ ամենեքեան ցրուեցան և ի Ղօլ շուրջ եկան վէզիրն և աղան և սըրա զօլիքն, և եզին քեհեա պէկ զՔէշէճի օղլին, և նա բազում խրատ տուալ թագաւորին և թագաւորն մի խէթալէրիֆ ուղարկեալ ի յօճախ յէնկիշէրոցն՝ թէ զլուխ ձեր ձեզ պիտի և զիմ օրհնութիւնս կամիր, որպէս հնազանդ էր եղեալ հարց իմոց թագաւորացն, նոյնպէս մեզ կղերուք և մի ընդունիր զանէճքն իմ: Այսուհետև թէ չար կայ ի ձեր մէջն՝ հանեցէք, և ով հաշարութիւն անէ՝ սպանեցէք. և այլ այսպիտի բան: Եւ ազային ասացեալ՝ թէ դու հանապազ դուրս եկ և զհաշարիքն որոնէ: Եւ ով որ կայր սիրելի զօրպաներուն մեծամեծք և բարեկամ նոցա մինչև քսանից կամ երեսնից, գնոսա ի գիշերիս սպանեցին և տէլլալն կանչեց երեկոյիս՝ թէ սպահի և էնկիշէրի ամենեքեան թող յուրեանց տեղն նստին խաղաղութեամբ» (թղ. 151^ա—151^բ):

Մայիս 3.— «Շարաթ օրս գնացի ի ժամս մեր և պատարագին թուղթ մի եկաւ հասաւ և կարգացին, և էր. հրամանաւ ազգու սուրբ աւետարանին զերաստիճան վարդապետութեան և բոլոր տանս Յունաց և ամենայն Հայոց Եզրագար վարդապետէս սիրով և օրհնութեամբ. ծանիք, վեց եկեղեցոյ լեալ քահանայք և ժողովուրդք, որ վասն գանձանակին էջմիածնայ՝ այլ չբռնել. քանզի նոքա առեալ զտուրս և զօրորութիւնս մեր, առեալ տան կախարդաց և վրհուկաց, որ և ինձ զարան գործել կամեցան՝ հանել ի կենաց. վասն որոյ և այս հրամանաւ մեր եղև, որ և այսուհետև թող բարձցի ի ձէնջ, և եթէ ոք ընդդիմանայցէ, նա է մեր թշնամի, թող զայ տայ զպատասխանին բռնաւորաց,

և ի թագաւորէ կարեմք զիւրեանք ճէրթմել, և այս լիցի ճուսում անօրէն գնացից նոցա: Եւ ևս ոչ բռնեցի զթագաւորն, և այն նոյնպէս ոչ կարացին խօսել:» (Թգ. 153^ա):

Յուլիս 17.— «Եւ օրս (եշ.) սիւնհոդոս արարեալ ի յԱստուածածին Յաչատուր վճգպան և Մարտիրոս վճգպան, Իգնատիոս վճգպան և Կիրակոս վճգպան, Յաչատուր եպիսկոպոսն և Ղազար վճգպան ի մէջ մեծամեծաց քաղաքիս և աթոռակալաց, և կարգալ ետուն զթուղթն Կաթուղիկոսին (Յակոբ Դ. Զուգայեցի). և էր զրեալ թէ քաղաքիդ բանն հանապազ այգպէս է, ևս ի՞նչ ասնեմ: Դուք հրաման ունիք ի թագաւորէն, որ սեազուի չնստուցանէք այսուհետեւ. մի նստուցանէք, և ձեր իշխանաց ձեռն լինի եկեղեցիքն, որպէս և էրն յառաջագոյն. և թէ ինչրէք թէ յաստուսա յայգուսա ձեզ քարոզիչ, առաքելից զով որ կամենաք: Եւ ևս չգիտեմ զի՞նչ ասացից. ահա երեք տարի է, որ կայր ի միջի ձեր (Յովհաննէս Մուղնեցի), մի բան չկար, այս երեք ամսուս մէջն զի՞նչ եղև, որ այգպէս եղև: Մըքնդենէն մինչև ցայժմ չորս թուղթ եկաւ, չգիտեմ թէ զի՞նչ պատասխան տայցեմ, զի միմեանց չի համեմատիր: Զայս թուղթ կարգացին և արարին իրաւունք՝ թէ մեք ամենայն վարդապետքս՝ տեղեկացեալ չարութեան Մուղնեցոյն և արարաք դատաստան և բազում վկայիւք հաստատեցաւ չարութիւն նորա, և արժանի եղև նզովելոյ ի կարգէ վարդապետութեան և ի քրիստոնէութենէ, և ոչ նզովեցաք. և առեալ զիր զրեցաք Կաթուղիկոսին զեղեալ իրան և զչարութիւն նորին՝ թէ ինքն գնա բանադրէ և լուծիցէ ի կարգէն: Եւ ահա ոչինչ համարելով զայն ժողով և զայն թուղթն, յորում ամենայն վարդապետքս կնքեցաք և վեց աթոռակալքն. և այժմ իրաւունք արարէք: Իրաւունք և դատաստան արարին. որովհետև որ զմեզ ոչինչս համարելով և այսպէս զիր է առաքել, և նա ևս մեզ պէտք չէ, և այսուհետև ոչ յիշեսցի անուն նորա ի պատարագն»:

Յուլիս 19.— «Շարաթ օրս ոչ յիշեցին զԿաթուղիկոսն ի պատարագն, այլ զՍուրբ Լուսաւորիչն յիշատակեցին»: (Թգ. 176^ա—177^ա):

Օգոստ, 1, — «Օրս (ուրբաթ) Յաչատուր եպիսկոպոսն բմբռնեալ զԸնէճէպն և տարաւ ի մօտ վարդապետքն վասն յիշատակելոյ զՅակոբ Կաթուղիկոսն. և որքան ասէին՝ մի յիշեր, և նա յիշէր իրատով և թեով թլթլին: Եւ վարդապետն (Եղիազար) բազում նախատանօք ի դուրս արաւ և արհամարհեաց զեպիսկոպոսն՝ թէ զայսպիսին իմ առաջի կու բերես. և ասաց աթոռակալին և եկեղեցպանին՝ թէ ով որ նորա հետ փոխ ասէ և նորա քարոզին յեան աղօթք ասէ, և որ երէց գնա ի մահ և ի կեանք ասնի կամ տայ կատարել, գնորա փիլոնն ասէք, և թէ շառնէք, զձեզ շարաշար բանադրելոց եմ»: (Թգ. 179^բ):

Դեկտ. 21.— «Կիրակի գնացաք ի յԱստուածածին և Հոգեւոր տէրն (Սիսի Թորոս կաթուղիկոսը) դաս ասաց և պատմեաց զեղեալ իրս

Մուզնեցոյն և կրկին նորոգեաց համախոհիք և մեղադիր եղև Կաթուղիկոսին՝ թէ այն հերձուածող Մուզնեցոյն աշաց լոյս է գրեք, և զթուղթս շնորհար Ռհանին, որ վասն Աստուածատուր վ՛ղպարին ինչ է գրեալ, և զՊարմախուսին և զՎարդանն յանուննէ կասկելով կասեաց և նորոգեաց անիծիք և բանադրանօք. զի, ստէ, զսինհողոսն իմ կամէին խափանել, Աստուած խափանեացէ զնոսս հողով և մարմնով, և որչափ ի մարմնի են՝ ի մէջ աբեաց փորձանաց կայցեն. և այլ բազում բանս այլոցն հաւասարարար՝ չարեացն և համախոհից նոցա՝ Եւ ասաց՝ թէ կառաքեմք թուղթ Կաթուղիկոսին մեք և ամենայն վարդապետքս. թէ չարեացն ետ զպատիժն և բարեացն՝ օրհնութիւն և ևս քաղաքիս միխթարական թուղթ և օրհնէք, նա բարի, իմ մեծ եղբայրն է և աշաց լոյս. և թէ կրկին յամասի և զչարսն իւր գովէ, նա յայտնի ամենեցունց լինի, որ այսուհետև զթեմքն զամենայն ի վերայ Սուրբ Երուսաղէմի աթոռոյն կու կասեմք, որ անտի առնեն զսուրբ մեռանն. և այլ բազում ծանուցում արար զչարութիւնս նոցա ժողովրդեանն բազմացս (Թգ. 195^ա—195^բ):

ՌՃԶ [1657]

Մարտ 21.— «Շարաթս ի մէջ տիւսնին յամեցին և մուշավէրէ առնէին վասն հոռոմի թղթին: Եւ վէղիրն մտեալ ի թագաւորն թախլիս առնել, և թագաւորն մեծաւ սաստմամբ ստէ՝ թէ ազգաւ ջնջեացի: Եւ յետ տիւսնին վէղիրն ձայնեալ զպատրիզն հոռոմոց քաղաքին, և հարցեալ ընդ նա՝ թէ կնիքս ք՞ է. և նա ասացեալ՝ թէ իմէ. և ասպա բացեալ զթուղթն՝ թէ այս ինչ խայրնութիւն է, զոր առեալ ես: Քանզի սա ուղարկեալ թուղթ առ Մօսկօֆ և առ Պուզտան՝ թէ ահա տաճիկքս այսպէս նուստտութիւն ունին և կամին գալ ի վերայ ձեր պատերազմ, պատրաստ կացջիք, և զլեհ ի միջոյ ձերմէ վերուցէք, և ամենեքեանքդ մի լինելով՝ հեշտ լիցի աստ ի վայր գալ, և այլն բան: Եւ զայս թուղթ գտեալ սոցին, երեք օրս առաջի իւր վէղիրն, և նա ելեալ այն ճոխութեամբ գնացեալ, որպէս օրէն էր նորա, և ուրախութեամբ, որպէս զի պսակեացէ և պարգևս ինչ տացէ նմա բարութեան՝ ըստ առաջին բանիցն: Եւ վէղիրն յառաջ զկնիքն նմին ցուցեալ՝ թէ ք՞ է այս. և նա ստէ թէ իմ է: Եւ ցուցանէ անդ մեծամեծաց և իշխանացն վուպարային, և տայ ի ձեռս սուպաշուն տանել ի բանտս մահապարտաց: Եւ ի մօտ երեկոյիս քան զժամն յառաջ յետինքի՝ ատեան բերեալ սուպաշուն և հաստապաշուն՝ մեծաւ սաստմամբ ի բանտէն, և մուսեաթիկն առաջի նորա ազադակելով գնայր՝ թէ թագաւորին խայրնութիւն առնողին պատիժն այս է, և լրտես լինողին պատուհանս այս է: Մինչ ի տեղի կախադանին ի մէջ փողոցին և ի մէջ շուկայիցն անցեալ, տարեալ ձեռան ի կապ և շուան ի պարանոցն և ի զլուխան վեղարն իւր. նոյն կերպիւն և հանդերձիւն և մուշտա-

կան և վեղարան բերեալ ի սահմանս միջի քաղաքիս, որ ասի Պարմազզափու, կախեցին և աշխարհս ամենայն ի տեսս նորա գնացին՝ թէ պատրիարքն հոռոմոց լրտեսութիւն արարեալ և աստ են կախեալ»:

Մարտ 22.— «Եւ յետ կէս աւուրս եկեալ զահիճն զպատրիարքին կախելոյ գնանդերձն զամենայն տեսալ ի վերայէն և մերկացուցեալ լոկ, թողոյր միայն վասն ամօթոյն զվարտին և զգտակն իւր վեղարան, որպէս զի տեսողացն յայանի լիցի՝ թէ այն է կախագանին: Եւ օրս էր ծաղկազարդ և զալուստ Տեառն մերոյ Քրիստոսի»:

Մարտ 23.— «Բ՞շիս և աւուրքս որոնէին և զմեծամեծս՝ հոռոմոց և զպարբիզն ևս երուսազէմայ, զի փախան յորմէ այս գործեցաւ, վասն զի համախոհիւք են արարեալ զբանս: Եւ օր Բ՞շիս քանզի երեք օր եղև ի կախագանին, հրաման տայ վէզիրն սասակաբար, զի զպատրիարքի մարմինն առցեն ի վայր և յազգաց նորին ոչ ոք մի մօտեսցէ անդ կամ երեկացի, այլ շորպաճին այնմ սահմանին տայ աննել գնա ի վայր, և եղին ի վերայ համալի և տարեալ ի Ղուսդափուն, արկեալ ի ծովն և չուան կապեալ ի վարտիցէն քաշէին գնա նաւավարքն մինչև ի մէջս ծովուն, և քար կապեալ ի պարանոցն ընկզմեցին ի խորս ծովուն: Եւ աւուրքս վէզիրն յամենայն տեղիս մարդ եղ, զի զփախուցեալ հոռոմքն գացէ, և զամանս որ եղիս, եղ ի բանաս մահապարտաց, և զամանս եղիս ի ծառայից փախուցելոցն և անդ եղ, և մունեալի ձայնեալ ի մէջ շուկայիցն եթէ հայ եղողքն զփակեղս իւրեանց խառ կապեացեն որպէս և են, և հոռոմքն՝ կապուս: Եւ էին հոռոմքն յահ և ի զողումն ամենայն ազգան իւրեանց ստակացեալ, կարծեցեալ՝ զուցէ զամենայն ազգս ի սուր մաշեացեն, և ոչ ելանէին յերեսս մարդոյ, և ի նշանաւոր արանց նոցա խափանեալ Վին ի տունս իւրեանց և ոչ զիտէին զելս իրացն իմանալ՝ թէ զինչ լինիցի. և ի բերանս ամենեցուն այս էր խօսք՝ եթէ ի գտակէ կիրակիս զբանտարդեալ հոռոմսն կախելոց են, զի յոյժ ազճատեցաւ՝ անունն և տարածեցաւ ի տէրութիւնս և յիշխանութիւնս տաճկաց և յամենայն ի թագաւորութիւնս՝ թէ ազգն հոռոմոց զայս լինչ գործեալ են»:
(Թղ. 204^ա—206^ա):

Յուլիս 22.— «Դ՞շի օրս թագաւորն ի կերպ շրջոյ քաղաքականի եղեալ և շուրջ եկեալ ամենայն քաղաքս տեսանէր՝ թէ զինչ կայ. և հանդիպեալ ի ճանապարհին, ընդ որ անցանէր ի շուկայսն և գտեալ զմի ոմն, որ խմէր մուխ, գնա անդէն սասակեցուցեալ, և անցեալ գնայր: Եւ գնացեալ յեզր քաղաքին, որ է հանդէպ ծովակին՝ ի կողմս արեմտեան հիւսիսային, որ ասի Էյուպ Սուլթան, զոր անդ կայ իւրեանց տեղի ուխտից, լանդ ևս գտանէ զմի ոմն, որ խմէ մուխ, և գնա ևս անդ սպանանէ, բաժանէ զզլուխն ի մարմնոյն՝ ոչնչացուցեալ և արկանէ ի ծովն, քանզի եկնկիչէրի ասին զուր Այս էր ջան թագաւորիս մեր վասն մխին

յոյժ յոյժ. բայց կեսառօսքն և իշխանքն ոչինչ փոյթ առնէին վասն այսմ կամաց թագաւորին, քանզի նա ոչ ելանէր հանապազ, այլ երբեմն ելանէր, և վասն այնորիկ ոչ ելանէր ի գլուխ. և յորժամ տեսանէր զայն՝ յոյժ տազնապէլ: Եւ հրամայեաց զի մունեաիկն յամենայն քաղաքս ազազակեսցէ. Վսյ լինիցի այնմ մարդոյ, որ ի ձեռս ունիցի զնա, կամ արբցէ և կամ ծխեսցէ ի շուկայսն» (Թգ. 226^ա—226^բ):

Յօդուածի մը ամփոփ սահմանը չթոյլատրեր աւելի երկարել՝ շահեկան ու հետաքրքիր ուրիշ էջեր տալով ձեռագրէս: Արդէն տպագրութեան համար պատրաստած ունինք Երեմիա Ձէլէպիի այս գործը, ինչպէս նաև Գրիգոր կամախեցի կամ Դարանազցի վարդապետին «Ժամանակագրութիւնը»։ ոչ նուազ հետաքրքրութեան արժանի հատոր մը, որոնք երկուքը միասին՝ ներածութիւններով, ծանօթութիւններով, ցանկերով ու բառարաններով պիտի բաղկանան մօտաւորապէս 1200 երեսներէ: Երուսաղէմի համար զեղեցիկ առիթ մ'էր, որ հայկական տառերու գիւտի 1500՝ և տպագրութեան 400 ամեայ յօրեկաններուն ի յիշատակ այս երկու գործերը, կամ զոնէ մէկը, ի լոյս ընծայէր և ասով ինքն ալ մասնակցէր համազգային ընդհանուր մեծ աօնին: Չայս կտպանք Երուսաղէմի միաբանական Վարչութեան աննախանձ բարեյօժարութենէն. հակառակ պարագային՝ արդեօք կրնայինք յուսալ, որ արտաքին նիւթական աջակցութիւն մը ի կատար ածէր մեր այս բաղձանքը, որ շատերուն ալ բաղձանքն է, ինչպէս կը յայտնեն ազգային ծանօթ բանասէրներէ մեր ստացած կարգ մը մասնաւոր գրութիւնները:

Մեսրոպ վարդ. Նօսնեան

Երուսաղէմ, 28 փետր. 1913.

ԶԱՒԱՐԵԱՆ (ԵՐԿՄՅՆԱԲԱԶՈՒԿ) ՏՈՂՄԻ ԾԱԳՈՒՄԸ, ԳԱՂԹԸ ԳԷՊԻ ԶՈՐԱԳԵՏ ԵՒ ՆԱԽՈՐԳՆԵՐԸ.

Ժ/Ա. ԺԲ. դար.

Տաճարներից զարու առաջին կիսում Շիրակի Բազրատունի թագաւանների եշնաձուլութիւնը քայլ առ քայլ դիմում էր զէպի իւր անկումը. բ'ւ. անդական կայսրների և մահմեդական գերիշխողների երկարատև կռիւներն՝ Այրարատն իրանց տիրապետութեան ենթարկելու, միւս կողմից հայ ազգեցեակ եշխանների ներքին խռովութիւններն ու անջատողական ձգտումներն աւելի ևս արագացնում էին այդ անխուսափելի անկումը: Անուշ վերջին Բազրատունի Թաղաւորները զուրկ էին մասամբ քաղաքական անկախութիւնից, զհնուորական ոյժը ջլատուած էր, ուստի չէր նախատեսուում որևէ հնար այդ կործանումը յետ կասեցնելու: Երկրի այդ երեքուն վիճակը տեսնում էին շատերը, որոնք գուշակելով գալիք շարիքներն ու աւերածութիւնը, ձգտում էին որոնել մի խաղաղ անկիւն. սկսում է գաղթը՝ նախ փոքր և ապա մեծ շափով զէպի հարեան երկիրները, որը տեսւմ է մի քանի դար շարունակ այլ և այլ ընդմիջումներով: Հայերի մի մասը դիմում է Հայաստանի հիւսիսային կողմերը՝ զէպի Վրաստան, ուր կեանքի և գոյքի քիչ ու շատ ապահովութիւն կար: Այրարատեան նահանգից հայերի մի մեծ գաղթականութիւն դիմում է զէպի վրաց երկիրը առաջին անգամ վրաց Դաւիթ Վերաշինոց թագաւորի օրով 1120—1124 թ., շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այս հանճարեղ թագաւորը երկարատև կռիւներ մղելով մահմետականների դէմ՝ հեռացնում է վերջիններին Վրաստանի սահմաններից և երկրի ապահովութիւնը վերականգնելով՝ զբաղւում է երկրի վերաշինութեամբ: Հայ գաղթականները Վրաց աշխարհում և Հայաստանի հիւսիսային սահմաններում ապաստանարան են գտնում. Դաւիթ Վերաշինոցն առանձնապէս հովանաւորում էր նոցա. հայերից շատերը վրաց զօրքի մէջ են մտնում և իրանց անձնական արժանաւորութեամբ հասնում են բարձր և պատասխանատու պաշտօնների: Սկսած 1124 թ. վրաց թագաւորները ձգտում են տիրել Այրարատեան նահանգին. Դաւիթ Վերաշինոցն առաջինն է լինում, որ այդ ուղղութեամբ առաջ գնալով՝ մասամբ միայն հասնում է իւր նպատակին՝ գրաւելով Անինը, թէև այդ տիրապետութիւնը տեսւմ է միայն երկու տարի (1124 թ.—1126)*, բայց այն օգուտն է ունենում, որ Այրարատի բնիկ հայ-

* Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումից յետոյ՝ Քիւզանդացոց կառավարիչներ հոգիւ են կարողանում Անին պահպանել իրանց յիսխաւորեան ներքոյ մինչև 1064 թ.—1077 թ. Սուլթան Ալպ-Արսլան Աղուղ-աղ-ղին Արու Եօչը իլում է Քիւզանդացիներից Անին եւ ինք կառավարում: 1077 թ. Շեղդասին Արու-Սվար Անին գնում է եւ թալիս իւր փառք արդի Մանուչէին (Օրուսու Լես Իլա Մուսլա. Դասաւրիւ" Եր. 294). 1124 թ. Անին նուաճում է Վրաց Դաւիթ Վերաշինոց թագաւոր եւ յանձնում Արուարթին ու սոքա արդի

երբ վարանման գրութիւնից ելնելով աշխատում են զէնքով օգնել՝ վրաց բանակին և իրանց երկիրն ազատել մահմետական իշխողներից. և դա շատ բնական էր, որովհետև այդ ժամանակներում Վրաստանը միակ քրիստոնէայ պետութիւնն էր Հայաստանի հիւսիսում, որն ազազայ փառաւոր կեանքի նշաններ էր ցոյց տալիս։ Վրաց թագաւորների քաղաքականութիւնն աւելի զբաւիչ էր հայերի, մասնաւորապէս հայ իշխանների, համար այն տեսակէտից, որ վրաց թագաւորները զբաւելով Հայաստանի դանազան գաւառները, մեծ մասամբ հայ իշխաններից էին նշանակում կառավարիչներ այդ գաւառներին. բացի դորանից նորա ստանձնապէս հովանաւորում էին հայերին, նուիրարբերութիւններ էին անում հայոց վանքերին, որով և զբաւում էին հայերի սիրաւը։ Այսպիսի միջոցներով և հեռաւեւ քաղաքականութեամբ վրաց թագաւորները կարողացան իրանց իշխանութեան ներքոյ պահել Հայաստանի մի քանի նահանգները մտաւորապէս մի դար (1124—1227թ). և հայ զօրքի ու զօրապետների աջակցութեամբ ընդարձակել Վրաստանի սահմաններն և սարսափ ազդել մահմետականներին։ Ահա այդ ժամանակ Վրաստանում զործող հայ զօրապետների ամենանշանաւոր պատմական դերը կատարեցին Զաքարէ և Իւանէ Երկայնաբազուկները։*

Երկայնաբազուկների տոհմի և մասնաւորապէս Զաքարէի և Իւանէի կատարած պատմական դերը շատ մեծ է թէ Մեծ Հայքի թէ Վրաստանի համար. մի կողմից նորա օգնեցին Վրաց թագաւորներին տարածելու իրանց գերիշխանութիւնը մինչև Պարսկաստանի հիւսիսային նահանգները, Մեծ Հայքի հարաւային մասերը, Վրաստանից զէպի արևելք և մինչև Սև ծովի ափերը և այդպիսով նեցուկ եղան վրաց թագաւորութեան բարգաւաճման և նոցա հզօրանալուն, միւս կողմից նորա Մեծ Հայքի խաղաղութիւնը վերականգնեցին և նեցուկ եղան հոգևոր կեանքի վերածնութեան։ Սոցա օրով և մասնաւորապէս սոցա միջոցով կառուցուեցան հոյակապ տաճարներ, ամուր բերդեր, պալատներ և դամբարաններ և առաւ նուիրարբերութեամբ ապահովուեցան վանքերն ու եկեղեցիները, ուր սկսեց եռալ հոգևոր կեանքը։

Երկայնաբազուկների տոհմի ծագման մասին եղած պատմական տեղեկութիւնները բաւական շփոթ և հակասական են. չը նայելով այն հանգամանքին, որ թէ մեր պատմագիրները, թէ վրացի տարեգիրները և թէ մեծ քանակութեամբ մեր ձեռքը հասած արձանագրութիւնները բաւական չափով տեղեկութիւններ են հաղորդում այդ տոհմի իշխանների կատարած զործերի մասին, բայց տարբերում են էական մասերում։ Զաքարէ և Իւանէ զօրապետների համարեա ժամանակակից պատմագիր Վարդան պատմիչը Երկայնաբազուկների տոհմի ծագման մասին հետեւեալն է պատմում. «Յաւուրս ժա-

Իւանէին կառավարելու։ Փարթիս Յիսովբեպա հաս. 1 էջ 232)։ 1126 թ. Անին կրկին անցնում է Ենդղափոխներին։ 1161 թ. Անին վերցնում է Վրաց Փետրի III դր, իսկ 1163 թ. ստիպուած է լինում այլ Սելջուկ Աբուլան Շանին. 1174 թ. Փետրի III-դր կրկին նուաճում է Անին, որն ևս երկու ժամանակ սնում է Վրաց ձեռքին։

* Հայ պատմագիրներ «Երկայնաբազուկներին» երբեմն անուանում են «Ջախարեան» այդ տոհմի նախորդներից մէկի անունով. Վրաց տարեգիրներ կոչում են «մխարգանի», որ բառացի նշանակում է «Երկարաթիկունք» կամ «Երկու ուս» ունեցող։ «Երկայնաբազուկ» կոչումը յաճախեցած է Ռուսաց «Долгорукіи» կոչման վերջին դարերում, որովհետև XV-դ դարու սկզբին մեծ չեմք պատահում այդ ազգանունի արձանագրութեանց մէջ. մեծ վերապահութեամբ գործ ենք անում «Երկայնաբազուկ» բառը։

մանակաց այսոցիկ էին փառաւոր իշխանք Չաքարէ և Իւանէ, որդիք Սարգսի՝ որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Չաքարէ որդւոյ Սարգսի ի քրդազգէ հատուածեալ առ Յոյսուտոն Չարչիսն, որ Բաբտառունեաց աշղն է, հաւատացին ի Քրիստոս և պատուեցան՝* Կերպիոս Գանձակեցու պատմութեան մէջ զըտնում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Լեոնի Հայոց արքայի էին յԱրեւելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Չաքարիայ, որ հատուածեալ ի Քրթաց ի Բարիբաղան խելէն, անուն առաջնոյն Չաքարէ, և երկրորդին Իւանէ»։** Այս երկու պատմագիրների տուած տեղեկութիւնները համաձայնուած են հետեւեալ կէտերում. նախ որ երկուսն էլ Չաքարեան (Նրկայնարագուկ) տոնմբ համարում են քրդերից բաժանուած, զատուած կամ այլ խօսքով ազգով քուրդ և երկրորդ՝ այդ տոնմի նախորդների կարգը պահպանուած է նոյնութեամբ մինչև Չաքարէ (մեծը) Կ. Գանձակեցին մի յաւելում ունի միայն «ի բարիբաղան խելէն»։ «բարիբ» բառը մեզ պատահում է առաջին անգամ Ախեմենիդեան արձանագրութիւնների մէջ, ուր գործ է ածուած Բարելան մտքով. թէ յիրաւի Կ. Գանձակեցու «բարիբ» բառը պէտք է ընդունել իբրև Բարելոն, այդ մասին մի քանի լրացուցիչ տեղեկութիւններ է հաղորդում Չաքարիա սարկաւազի պատմութիւնը, որի մեծ մասը, նոյն իսկ պատմագրի վկայութեամբ, քաղուած է Կ. Գանձակեցու պատմութիւնից. «ի յերկրին Բարելացւոց՝ այդ ոմն քրիստոնեայ՝ Չաքարիա անուն՝ կարգեալ իշխան յազգէն Մարաց, և վշտացեալ ի նոցանէ, ոչ կարաց կեալ անդէն։ Եւ գտեալ ժամանակ, առնու ամենայն ընդոծինս, ծառայս և աղախինս, ախիւ բանակի իւրոյ հատուածեալ ի բարելաղան երկրէն, անկանի առ տէրութիւնս Պարսից։ Եւ անախ զնայ մեղմով և մտանէ ի սահմանս Հայոց, և զնայ յերկիրն Վրաց»։*** Չաքարիա Սարկաւազի հաղորդածից պարզ երևում է, որ նա Կ. Գանձակեցու պատմութեան մէջ յիշած «ի բարիբաղան խելէն» բառերը հասկացել է «ի բարելաղան երկրէն»։ «Յել» բառը պատահում է քրդերէն լեզուի մէջ և նշանակում է իջնանատեղի, զաւառամաս և ընդհանուր մտքով երկիր։ Այսպիսով Նրկայնարագուկների սկզբնական ընկալիչների մասին եղած պատմական տեղեկութիւնները թէ Վարդան պատմիչը և թէ Կ. Գանձակեցին տալիս են իրար համանման։ Չընայելով այն հանգամանքին, որ Չաքարիա Սարկաւազը վերոյիշեալ գէպերը քաղում է Կ. Գանձակեցու պատմութիւնից, բայց նա տալիս է մի քանի մանրամասութիւններ Նրկայնարագուկների գաղթականութեան մասին, որ ուրիշ որևէ մի պատմագիր չէ հաղորդում. գծրախտաբար հնարաւորութիւն չըկայ որոշելու նորա այդ ազբուրը, բայց անկասկած է, որ ներկայ գէպում նա օգտուել է աւանդութիւններից, ուր պատմական գէպերը քիչ փոփոխութեան են ենթարկուել. Նրկայնարագուկների մի քանի սերունդների ներկայացուցիչների անունները մոռացուել և ժամանակագրութիւնն էլ շփոթուել է։ Այսպէս ըստ Չաքարիա Սարկաւազի Նրկայնարագուկների գաղթը գէպի Հայաստանի սահմանները տեղի է ունեցել Չաքարէ I-նի օրով.† մինչդեռ մենք յետոյ կը տեսնենք,

* «Պատմութիւն Վարդանայ վարդապետի» 1861 թ. Մատկուա. էջ 184

** «Պատմութիւն Հայոց արաբեալ կիլիկոսի վարդ. Գանձակեցու»։ 1858 թ. Մատկ. էջ 94.

*** Պատմութիւն Չաքարիա Սարկաւազի 1870 թ. Վարդաբագաս հ. III էջ 11—12.

† Նոյնը.

որ արձանագրութիւնները պարզապէս վկայում են, թէ այդ Չաքարէ Լ-նի հայր Աւագ Սարգիսը և պապ Պատրովը նմանապէս եղել են Հայաստանում և որ դոցա գաղթականութիւնը աւելի առաջ է տեղի ունեցել:

Վրաց տարեգիրները այլ ծագում են վերագրում Երկայնարազուկներին. խօսելով Չաքարէ (11-դ) Ամիր սպասարի մահուան մասին՝ Քամար Թամար թագուհու պատմագիրը շարունակում է «Բումելի [Չաքարիա] իդո նաթեաւիթ արտաքսեսի խել—գրձեկիսա».* [Որն (Չաքարէ) էր Արտաքսերքս Երկայնարազուկի ցեղից]: Վրաց պատմագրի այս տեղեկութիւնը հիմնուած չէ որևէ մի փաստի վերայ և չէ կարող պատմական արժէք ունենայ մեզ համար, որովհետև եթէ հայ Երկայնարազուկները պարսից յայտնի աշխարհակալ Արտաքսերքսի** ցեղից լինէին կամ այդպիսի մի աւանդութիւն գոյութիւն ունենար, անշուշտ մենք այդ մասին տեղեկութիւններ կը գտնէինք կամ Հայոց պատմագիրների մէջ և կամ յիշուած կըլինէր այն բազմաթիւ արձանագրութիւնների մէջ, որ Երկայնագուկների նախորդներն են թողել Հայաստանի դանազան վայրերում. միւս կողմից անհնարին է ենթադրել այդ ցեղակցութիւնը և թոյլ տալ, որ Քրիստոսի ծն. յետոյ XII դարում ապրող մի տոհմ սերուել է Քրիստոսի ծն. V դար առաջ ապրող Արտաքսերքսից, այդքան երկար ժամանակ այդ տոհմը գոյութիւն է ունեցել, աւանդութեան մէջ մինչև իսկ պահպանուել է դոցա ծագման պատմութիւնը, իսկ այդ տոհմի ներկայացուցիչները ոչ մի պատմական դեր չեն կատարել: Վրաց պատմագրի այդ սխալը յատկացել է նորանից, որ Արտաքսերքսի մականունը «Երկայնարազուկ» է եղել. այդ արտաքին, բայց և ոչ ճիշտ, նմանութիւնից*** պատմագիրն եզրակացրել է, թէ հայ Երկայնագուկները նշանաւոր աշխարհակալ Արտաքսերքսի ցեղիցն են: Պատմագրի հաղորդածը մեզ համար մի նշանակութիւն միայն կարող է ունենալ, այն որ Երկայնագուկները ծագումով հայ չեն եղել և գաղթել են Հայաստանի հարաւարեկեան երկրներից: Բացի այս բոլորից Հաղարծին վանքի տաճարի դրան վերքը, դրսի կողմից, Իւանէ Աթարէկ Երկայնարազուկը թողել է մի արձանագրութիւն, ստանց թուականի, ուր յիշուած է, թէ ինքը «Բագրատունեաց ցեղիցն» է. † բայց այս կոչումը պիտի հասկանալ այն մտքով, որ Չաքարեանները Չորագետ գաղթելուց յետոյ ինամէական կապերով միանում են Կիւրիկեան կամ Կորիկեան թագաւորների հետ, իսկ վերջիններս Հայոց Բագրատունի թագաւորների ցեղիցն էին

* «Քարբիս Յիսոբեպա» հրատ. Բոսնի 6. 1. էջ 552

** Արտաքսերքս 1-ինը Պարսից Քսերքսես 1-ի որդին էր, բազմաթիւ է 465—424 թ. Քրիստոսի ծն. առաջ.

*** Արտաքսերքսի համար Վրաց պատմագիրը գործ է ածում «խել-գրձեկի» (Երկայնարազուկ), իսկ Չաքարեանների համար՝ միւս գրձեկի (Երկարաւուս կամ թէ քիչ ազատ բարձրանիմ՝ լայնարիկուցն). որ հոյճանիս չեն. բացի դորանից թէ Քամար բազուհու և թէ Քեռզի III-ի պատմագիրների տուած տեղեկութիւնների հիման վերայ պարզապէս կարելի է ենթադրել, որ Չաքարեանների «Երկայնարազուկ» (միւս գրձեկի) կոչումը հնուց գոյութիւն չուէի և ոչ մի կապ չուէի Արտաքսերքսի կոչման հետ: Վրաց պատմագիրն այդ կոչումը վերագրում է միմիայն Ամիր սպասար Սարգսին, Չաքարի և Իւանի հոր, իսկ վերջիններիս անուանում է որդի կամ որդի Լայնարիկուցնի «(Երկայնարազուկի, Քարբիս Յիսոբեպա 6. 1. էջ 266, 275 282 և Ն.՝), ուրեմ «Սիւրգրձեկի» (Երկայնարազուկ) Սարգիս Ամիրսպասարի մականունն էր, իսկ վերջինս հանդէս է գալիս 4161—4486 թ.

†. «Աստուգոսիսիս կարուիկէ էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարտայ» Յ. Եւ Շանխարունեան 4842 թ. 6, 11 էջ 570.

և իրանք էլ Բաղրատունի էին կոչուած. այսպէս Չաքարէ և Իւանէ Երկայնարազուկների քոյր Նանան ամուսնացած էր Կորիկեան թագաւոր Աբասի (11-դի) հետ. մինչև իսկ Նանան իրան համարուած էր Բաղրատունեաց ցեղից, * երևի այն մարտի, որ ինքն ամուսնացած էր Բաղրատունի թագաւոր Աբասի հետ: Չաքարեաններից ոչ մէկը, բացի Իւանէից և իւր քոյր Նանայից, ոչ մի արձանագրութեան մէջ իրան Բաղրատունի չէ կոչուած: Վրաց այդ շրջանի պատմագիրները սիրում են սահասարակ նշանաւոր գործիչների բարձր ծագման մասին քիչ ու շատ տեղեկութիւններ հաղորդել՝ կամենալով ցոյց տալ, թէ ինչպէս վրաց արքաները մի առանձին համակրանք էին տաժում դէպի բարձր ծագում ունեցող իշխանները. և եթէ Չաքարեանները Բաղրատունի ծագում ունենային, նոքա երբէք չէին զլանաւ այդ մասին յիշելու, մինչդեռ մենք վերը տեսանք, որ նոքա բոլորովին այլ ծագում էին վերագրում Չաքարեաններին:

Մի քննական հայեացք ձգելով վերոյիշեալ պատմագիրների և արձանագրութիւնների հաղորդած տեղեկութիւնների վերայ, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Կ. Գանձակեցու և Վարդան պատմիչի հաղորդածները՝ Երկայնարազուկների կամ Չաքարեանների ծագման և գաղթականութեան մասին, մասամբ միայն մօտ են ճշմարտութեան և որ վերջիններիս նախորդները սերունել են քրդերից, գաղթել են Բարեւոնի կողմից, սկզբում բնակութիւն են հաստատել Չորագետում, ուր և ընդունել են քրիստոնէական կրօնը՝ ըստ Հայոց եկեղեցւոյ գաւանդութեան: * Կասկածի տեղիք է տալիս աւելի շատ Չաքարեանների քրդերից սերուելը. իսկպէս պատմութեան մէջ յայտնի չէ մի այնպիսի դէպք, որ քրդերի որ և է մի տոհմ խաղաղ կեանք վարելու համար գաղթէ ոչ թէ Հայաստանի հարաւային կամ մինչև իսկ միջին գաւառները, այլ աւելի դէպի հիւսիս՝ Հայոց և Վրաց երկրի սահմանները. պատմագիրները մեզ չեն յայտնում, թէ արդեօք այդ քրդերն ընդունել էին քրիստոնէութիւնը և դժբա համար էին գաղթել քրիստոնէայ երկիր, թէ մի

* «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» Ս. եպ. Ջալալեան. 1842 թ. հ. I էջ 48 եւ 57—58.

* Մ. Բրուէն իւր «Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Georgie» S. P. B. 1851. տար. XVI (I §. 1. աշխատութեան մէջ մի առաջինն գրուի նուիրելով Չաքարէ և Իւանէ Երկայնարազուկների գործունէութեան, մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում, հաղելով պատմագիրներից եւ արձանագրութիւններից այն բոլոր, ինչ որ իրեն յայտնի է եղել. դժբախտաբար նա չէ կարողացել որոշ եզրակացութեան զայ նոցա ծագման վերաբերեալ, բեւե ցոյց է տալիս, որ նա ուղիղ չէ կարողացել նա պատմագիրների բնագրերը. այնտեղ, ուր Վաւրդան պատմիչը ասում է «ի քրդազգէ հաստատեալ», կամ Մ. Չապեանը (հ. III էջ 449) «հաստատեալ ի Քրդաց ազգէ», Բրուէն կարողացել է «ի քրդազգէ հաստատեալ» (Additions. XVII. p. 266. not. 3) եւ դժուարացել է բարզմանել այդ նախադասութիւնը Չրանսերէն, իրեւ անորոշ մի միտ արտայայտող դարձուած. եւ յիշուի, այնպէս ինչպէս Բրուէն է կարողացել. «աս դժուար է հասկանալ, թէ արդեօք Երկայնարազուկները ծագումով քրդ են եղել եւ հայաժուել են ուրիշներից, թէ՛ անյայտ է նոցա ինչ ազգից լինելը եւ հայաժուել են քրդերից: Առհասարակ Բրուէն իւր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ չամ է գործ դրել ի մի հաւանել Երկայնարազուկների մասին եղած բոլոր տեղեկութիւններ եւ բեւե ձգտում է ցոյց տալի րենակաւ հայեացքով վերաբերելի դէպի իւր ալլիւրները, ուղղել այս կամ այն կասկածելի կէտեր, բայց մեծ մասամբ չէ յաջողուել եւ «աս կարեւոր հարցեր նորա համար մնացել են անլուծելի:

այլ պատճառ կար. միայն Չաքարիա Սարկաւագն է, որ Երկայնաբազուկների ծագման մասին ոչ մի խօսք չստեղծեց, բաւականանում է յայանելով, թէ այդ ազգի նախահայր Չաքարիան քրիստոնեայ էր զեռ Բարեկացւոց երկրում և իշխան կարգուած. բայց հալածանքի պատճառով չէ կարողանում այդտեղ մնալ և դադրում է գէպի Վրաց երկիրը: * Չաքարիա Սարկաւագի հաղորդած այս տեղեկութիւնն արժանի է առանձին ուշադրութեան այն տեսակէտից, որ նա այս գէպում հետեւել է ոչ միայն իրեն ազբիւր ծառայող Կ. Գանձակեցու պատմութեան, այլ լրացրել է ուրիշ գրաւոր աղբիւրներից և կամ աւանդութիւնից: Թէ յիրաւի Չաքարիա Սարկաւագի վերոյիշեալ տեղեկութիւնը պատմական ճշտութիւն է բովանդակում իւր մէջ, այդ մասին լրացուցիչ և բոլորովին նոր գէպքեր է հաղորդում Վարդան պատմիչը. վերջինիս վկայութեամբ մօտ 1044 թ. մի խումբ Քաղղեացիք հեռանալով իրանց երկրից՝ գալիս են Գարդման, «և ասեն ցիշխանն Գարդմանայ—տուր մեզ գմանն խաչին, զոր ետ քեզ շերակէ՝ և լինիմք քրիստոնեայք և քո ծառայք—և կատարեցան իրքն: Եւ լուեալ ամիրայն Բաղդադայ՝ սպառնայ յոյժ, յորմէ երկուցեալ, գնացին յոսն Կովկասու. և յաջողեալք ի Քրիստոսէ յոր հաւատային՝ տիրեցին ամենայն գաւառացն—մինչ զի ոմն ի նոցանէ թագաւորեաց՝ Դաւիթ աւնուն, որ խնամացաւ ընդ արքային Զորոյ գետոյ»:** Այս զաղթականութեան և Երկայնաբազուկների Զորագետ գալու ժամանակը, ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք, բոլորովին նոյնն է. երկու զաղթականութեանց բնակավայրը դարձեալ նոյնն է, որովհետև Զորագետն և Գարդմանը սահմանակից են. ինչ վերաբերում է Վարդան պատմիչի այն տեղեկութեան, թէ Քաղղեացիներից մէկը Դաւիթ անունով հասնում է թագաւորական գահի, պէտք է ննթազրել, որ պատմագիրն այդ Դաւիթն շփոթել է Զորագետի Դաւիթ թագաւորի հետ, որի թոռ Արսա 11-ը ամուսնանում է Չաքարէ և Իւանէ Երկայնաբազուկների քոյր նանայի հետ, ուրեմն ամուսնական կապերով կապուած են արքայական տան հետ: Համեմատելով Երկայնաբազուկների և Քաղղեացիների զաղթականութեանց մանրամասնութիւնները, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ զոքա սերա կերպով կապուած են միմեանց հետ և նոյն զաղթականութեան զանազան վարիանտներն են: Թէև Վարդան պատմիչը կամ նորա աղբիւրը ճիշտ կերպով չեն որոշում այն երկիրը, որտեղից զաղթել են Քաղղեացիները, բայց յայտնի է, որ նոքա ապրում էին Բարեկունի կողմերում, մինչև իսկ Բարեկուն քաղաքի շրջակայքում վաղուց ի վեր նոքա հիմնել էին քաղաքներ և ոչ մի տարրերութիւն չը կար Բարեկացիների և Քաղղեացիների մէջ, իսկ ժամանակի ընթացքում վերանում է և Քաղղեացի կոչումը՝ իբրև աշխարհազրական տերմին և զորա փոխարէն զորժ է ածուած միայն «Բարեկունեան երկիր»:** Այսպիսով որոշում է, որ Քաղղեացիները զաղթել են Բարեկունի կողմերից. այդ լաղղեացիները եղել են քրիստոնեայ և ըստ Չաքարիա Սարկաւագի պատմութեան պիտի ննթազրել, հալածանք են կրել իրանց հաւատի համար, որի պատճառով, կամենալով մի խաղաղ անկիւն որոնել, զաղթել են գէպի Հայոց երկիրը, որտեղից յետոյ գիմել են Զորագետ կամ Գարդման և բնակութիւն հաստատել. այստեղ նոքա ընդունենել են ոչ թէ

* «Պատմ. Չաքարիա Սարկ 1870 թ. Վաղարշապատ հ. III գլ 8. էջ. 4) — 12.

** Վարդան պատմիչ 1862 թ. Վենետիկ էջ. 101.

*** Проф. Туганов „Лалачи“ Словаре „Востокъ, иа и Европа“ էջ. 5—4.

քրիստոնէութիւն, այլ քրիստոնէական դաւանանք ըստ Հայոց եկեղեցոյ: Այն ազգիւրը, որից Վարդան պատմիչը իր վերոյիշեալ տեղեկութիւններն է քաղում Քաղզէացիների մասին, ինչպէս երևում է, ուրիշ մանրամասնութիւններ չէ պարունակել, ուստի Վարդանը հնարաւորութիւն չէ ունեցել Երկայնաբազուկների և Քաղզէացիների գաղթականութեան առնչութիւնը պարզ նկատել և դորա համար զատ զատ է պատմում Երկայնաբազուկների և Քաղզէացիների ծագումն ու գաղթը. բայց իրօք այդ Քաղզէացիներն եղել են Երկայնաբազուկների նախորդները. մինչև իսկ այդ նախորդների անունները՝ Խորով, Զաքարէ և Սարգիս, որոնք անդադար կրկնուում են սերնդէ սերունդ, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ Քաղզէացիների մէջ տարածուած սովորական անուններ:

Ինչ վերաբերում է Զաքարեանների (Երկայնաբազուկ) դէպի Զորագետ կամ Գարդման գաղթելու ժամանակին, այդ մասին էլ պատմագիրների հազորքած տեղեկութիւնները բաւական տարբեր են և շփոթ. ըստ Վարդան պատմիչի այդ գաղթականութիւնը տեղի պիտի ունենամ լինի Սարգիս 1-ի (կամ Աւազ Սարգսի) օրով. * Կիրակոս Գանձակեցին և Զաքարիա սարկաւազը Երկայնաբազուկների ցեղազրութիւնը հասցնում են մինչև Աւազ Սարգսի որդի Զաքարէ 1-ինը, որից յետոյ պատմում են գաղթականութեան մասին: ** Այդ ժամանակն որոշելու համար Վարդան պատմիչը տալիս է մի յենակէտ՝ ասելով թէ Զաքարէի և Իւանէի նախորդները գաղթել են Զորագետի քաղաւորների մօտ. *** Բառացի հասկանալով վերջին խօսքը, կարելի է եզրակացնել, թէ երբ Երկայնաբազուկները գաղթել են Զորագետ, այն ժամանակ այնտեղ եղել է երկու քաղաւոր: Թէև Զորագետի կամ Կորիկեան թագաւորների մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները հատ ու կտոր են և Հայ ու Վրացի պատմագիրները նոցա մասին այն ժամանակն են միայն խօսում, երբ նոքա որ և է մի շփումն են ունենում հայերի կամ վրացիների հետ և այդ էլ այն պարզ պատճառով, որ Կորիկեան թագաւորները որ և է մի յայտնի պատմական դեր չեն խաղացել, բայց մնացած արձանագրութիւններից մօտաւորապէս կարելի է այդ փոքրիկ թագաւորութեան պատմութիւնը վերականգնել: Զորագետի Բազրատունի թագաւորութիւնը սկիզբն է առնում X-դ դարու վերջերին. Զորագետի Ա-ին թագաւորն եղաւ Հայոց Աշոտ Ողորմած թագաւորի որդի Գուրգէնը 982 թ., վերջինս կոչուում էր նաև Կիւրիկէ կամ Կորիկէ, որտեղից էլ ծագել է այդ թագաւորութեան «Կորիկեան» կոչումը: † Հայոց պատմագիրները Զորագետի Կորիկեան թագաւորներին անուանում են նաև Ազուանից թագաւորներ կամ իշխաններ այն պատճառով, որ Կորիկեանները տիրապետում էին Ազուանցի հիւսիս-արեւմտեան մասերին, իսկ XI-րդ դարու վերջին և XII-դի սկզբում նոքա մասամբ զրկուում են Զորագետի իրանց սեպհականութիւնից և քաշուում են Ազուանք, ուր, և շարունակում են իրանց իշխանութիւնը: Զաքարեանների (Երկայնաբազուկ) գաղթը դէպի Զորագետ

* Վարդան Պատմիչ էջ 181.

** Կ. Գանձակեցի էջ 94. Զաքարիա Սարկաւազ հ. III էջ 14—12

*** Վարդան Պատմիչ էջ 181.

† Բացի Հայոց և Վրաց պատմագիրներից Կորիկեանցի մասին բաւական քննարակ տեղեկութիւններ է ծոգովի արձանագրութիւններից Մ. Քրտէն, որից օգտուել ենք [Additions 267—277 p.]

կամ Գարգաման չէր կարող 982 թուականից առաջ լինել. քանի որ այդ ժամանակից առաջ Զորագետի թագաւորութիւն գոյութիւն չուներ. բայց և չէր կարող 1112 թուականից յետոյ լինել, որովհետև այդ ժամանակ վերջանում է Զորագետի թագաւորութեան գոյութիւնը՝ Վրաց Դաւիթ Վերաշինող թագաւորի ձեռքով:՝ Մեր ձեռքը հասած արձանագրութիւններից երևում է, որ միաժամանակ երկու հոգի Կորիկեանների գահն են բարձրանում 1050—1089 թ. այդ թագաւորներից մէկն էր Դաւիթ Անհողինի որդի Կորիկէ Ա-ը, իսկ միւսը վերջինիս քեռի Սմբատը. այդ մասին վկայում է Լոռու մօտ գտնուող Վարդաբլուր եկեղեցու մի արձանագրութիւն, ուր ասած է թէ Հայոց ՆՂԹ թ. [1050 թ. Ք՜ս.] Կորիկէն շինել է այդ եկեղեցին,՝ իսկ մի այլ արձանագրութիւն, որը գտնուել է Հաղբատաձորում, վկայում է, թէ վերոյիշեալ Կորիկէն թագաւորել է միաժամանակ իւր քեռի Սմբատի հետ Հայոց 538 թ. [1089 թ. Ք՜ս.],՝՝՝՝ մինչև իսկ այդ երկու թագաւորների քարի վրայ փորագրած նկարները զեւեղած են միասեղ Սանահնի տաճարի արեւելեան պատի վերայ. † նշանակում է ըստ Վարդան պատմիչի վկայութեան Զաքարեանները կարող են Զորագետ կամ Գարգաման եկած լինել Կորիկէ և Սմբատ թագաւորների ժամանակ՝ 1050—1089—1112 թուականներին: †† Բացի այս բոլորից արձանագրութեանց հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վերայ այդ առնմի պատմական անձանց միջոցով նոյն իսկ կարելի է Զաքարեանների գաղթի ժամանակը մօտաւոր ճշտութեամբ որոշել. այսպէս Սանահնի մի արձանագրութիւն յայտնում է, որ Սարգիս մեծը մեռել է 1187 թ., ††† իսկ ըստ նոյն և Հաղբատի մի այլ արձանագրութեան Սարգիս մեծը նոյն առնմի չորրորդ սերունդի ներկայացուցիչն է—Յոսրով, Աւագ Սարգիս, Զաքար Է և Սարգիս մեծ. իւրաքանչիւրին վերագրելով մինչև իսկ 40—45 տարուայ կեանք, եթէ ոչ աւելի, կը գանք այն եզրակացութեան, որ Զաքարեանները կարող են գաղթած լինել XI-դ դարու առաջին կիսին: †††† Ի մի ամփոփելով մեր բոլոր ասածները գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Զաքարեանները (Երկայնարագուկ) ծագումով քաղղէացիներ են, գաղթել են զէպի Հայաստան

* «Քարյիս Յիսկեպա» հ. I էջ 246. Մ. Այրվանեցի 1860 թ. Մտկուտ էջ 61.

** Յ. Տաշեան «Վեմ. Միլիթ. միաբ. ձեռագրասան ցուցակ՝ № 345. էջ 984.

*** Ռ. Երզնկեան «Հաղբատ վանքի պատմութիւնը 1886 թ. էջ 70.

† Ս. եպ. Զալախան մասն I էջ 41.

†† Մ. Բրուէն (Additions XVII p. 277. not. 4.) երկու արձանագրութիւն է առաջ բերում Սանահնի վանքից, որոնցից ակնյայտի երևում է, որ 1061 և 1065 թուականներին Զորագետում բազաւորում էին Կորիկէն և Սմբատը միասեղ:

††† Ռ. Երզնկեան «Հաղբատ վանքի պատմ.» էջ 52. Յ. եպ. Շահխարտեան «Ստորագ.» հ. I էջ 407. Ս. եպ. Զալախան «Ջանապ.» մասն I էջ 28. Ղ. Այրեան «Այրարտ» էջ 475. Զախարիս Սարկ. էջ 25.

†††† Մ. Բրուէն իւր «Additions...» 267 էջում աւելացնելով որոշել Երկայնարագուկների գաղթի ժամանակը, թոյլ է տուել մի քանի անճշտութիւններ՝ ճիշտուելով Կ. Գանձակեցու տուած տեղեկութիւնների վերայ. Հաղբատի մայր եկեղեցու գաղթի մի արձանագրութեան մէջ յիշած է, թէ Սարգիս I-ը կամ աւագ Սարգիսը եկել է ուխտ Հաղբատ այն ժամանակ, երբ այնտեղ վանահայր է եղել Յովնաննէս եպիսկոպոսը. բաժ Կ. Գանձակեցու վկայութեան (1838 թ. էջ 53) Հաղբատի վանահայրութիւնը սկսուում է 1016—1081 թ., ճշտակում է Յովնաննէս եպիսկոպոսը կարող էր վանահայր լինել այդ թուականներից աւելի ուշ և և հետեւապէս Աւագ Սարգիսը կարող էր գալ Հաղբատ XI-դ դարու վերջին: Կ. Գանձակեցու այս տեղեկութիւնը չ' համապատասխանում իրականութեան, որովհետև բաժ Սեփանոս Առաքիկի վկայութեան (Փա-

մատուցարայէս 1044—1050 թուականներին և բնակութիւն հաստատել Չորագետում 1050—1063 թուականներին, նոցա զեռ Բարեկոնում եղած ժամանակ նեստորական են եղել, հետեալէս քրիստոնեայ, իսկ Հայաստանում բնդունել են միայն Հայոց եկեղեցու դասանութիւնը:

Չաքարեանների (Նրկայնարագուկ) նախորդների մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները թէև քիչ ու շատ լրիւ են, բայց շփոթ. Վարդան պատմիչը հետեալ կարգով է յիշում—Սարգիս [աւագ], Չաքարէ [առաջին], Վահրամ և Սարգիս [մեծ].* Կ. Գանձակեցին նոյն կարգն է պահպանում, միայն չէ յիշում առաջին Սարգսին [աւագ].** Չաքարիս Սարկաւագը հետևում է Կ. Գանձակեցուն*** Մ. Չամչեանը նոյն անուններն է յիշում, միայն կարգը փոխում է և աւագ Սարգսից յետոյ զեռեղում է Վահրամին, † որը փոխանակ Չաքարէի [առաջին] որդին լինելու (ըստ պատմագիրներին), գտնում է յանկարծ նոյն Չաքարէի (առաջին) հայրը (sic): Արձանագրութիւնների մէջ Չաքարեանների (Նրկայնարագուկ) ճիշդագրութեան այլ կարգ ենք տեսնում. Հաղթատի ս. Աստուածածին եկեղեցու գաւթի հիւսիսային պատի վերայ տանց թուականի մի արձանագրութեան մէջ կարգում ենք հետեալը. «Մեծ յուսով ես Աւագ Սարգիս միաբանեցայ սուրբ նշանիս յառաջնորդութեան տէր Յովհաննիսի և ըստ իմում կարի ընծայեցի սուրբ նշանիս 3 (50) զանկան. տէր Յովհաննէս և միաբանքս ընկալան և ետուն մեզ պատարագ զեղիական կիրակէին՝ իմ հաւրն Յոսրովին և իմ եղբարն Քարթմին, կատարիչքն սուրհնին յԱստուծոյ»: †† Մեզ յայտնի արձանագրութիւններից սա միակն է, ուր Չաքարեանների տոհմը հասցրած է մինչև Յոսրով, որի որդին էր Աւագ Սարգիսը: Մի այլ արձանագրութիւն, որը զեռեղում է Սանահնի մայր տանարի հարուսային պատին կից խաչքարի վերայ, հաղորդում է հետեալը, «ի Ուր [1187 թ. Բ՝ս.] կատարեցաւ ի Քրիստոս մեծն Սարգիս, որդի Չաքարէի [առաջին], թուն Աւագ Սարգսի. որդիքս Չաքարէ և Բւանէ կանգնեցաք զխաչս յիշեցէք ի Քրիստոս»: ††† Նոյնն ենք կարգում և մի այլ արձանագրութեան մէջ, զեռեղած մի խաչքարի ստորին մասում, որը կանգնեցրել է Յովհաննայ վանքի ժամատանը Չաքարէի և Բւանէի քոյր նանան. «զԱստուածարնակս այս խորան և զխաչս տէրունական ևս նանայս զուտար մեծ հաղարապետին Սարգսի որդւոյ Չաքարէի, որդւոյ Աւագ Սարգսի կանգնեցի ի վերայ նորակերտ վարդապետիս Մարգարէի»... †††† (թերի): Վրաց պատմագիրները յիշում են միայն Չաքարէի և Բւանէի հօրը՝ Սարգսին (մեծ): Ի մի ժողովելով թէ պատմագիրների և թէ արձանագրութիւնների տուած տեղեկութիւնները, Չաքարեանների նախորդների մասին կտանանք հետեւեալ պատկերը.

բիզ 4839 ր. էջ 167—168) Հաղթատի վանահայրութիւնը սկսում է 955—957 րուականներին: Մ. Բրուսն իրագել չը լինելով Սս. Աստղիկ այդ սեղեկութեան, սխալում է, կարծելով բէ Կ. Գանձակեցու համեմատ Եկայնարագուկների եախորդներ զապել են Զորագե խիղ դարու վերջին եւ խիղ-դի սկզբին. միջոցաւ, ինչպէս սեւ օտանի, այդ զաղթականութիւնը չէ կարող խիղ դարու առաջին կիսից յետոյ լինել:

* Վարդան պատմիչ 1864 ր. Մակուս էջ 184.

** Կ. Գանձակեցի 1858 ր. Մակուս էջ 94.

*** Չաքարիս Սարկաւագ 4870 ր. Վարդապետ 5. III գլ. 8 էջ 44—42.

† Ե. Մ. Չամչեան «Գասմութիւն Հայոց» հասար III էջ 149.

†† Ռ. Մեղեկեան «Հայրաս վ. պատ.» էջ 52. Մ. Բրուս «Additions» էջ 267—268. not. 3.

††† Յ. եպ. Շահխաթունեան «Ստորագրութիւն...» 5. II էջ 407. Ս. եպ. Զօլպեան

մասն I էջ 28 եւս.

†††† Շահխ. Բ. 407. Զալ. Ա. 28. Ալիւան. Այր. 175.

Այս աղիւսակից պարզ երևում է, որ մեզ յայտնի ոչ մի արձանագրութեան մէջ չենք հանդիպում Վահրամ անուան՝ իրրև հայր Սարգիս մեծի կամ Զաքարէ 1-նի, ինչպէս շփոթելով ներկայացնում են մեր պատմագիրները. ի հարկէ, մեզ համար աւելի կարևոր նշանակութիւն կարող են ունենալ արձանագրութիւնների մէջ ամփոփուած տեղեկութիւնները, որովհետև այդ արձանագրութիւնները թողել են նոյն Զաքարեանների (Երկայնաբազուկ) յեանորդները, որոնք թէ ժամանակակից են եղել կատարուած գէպքերին և թէ յիշել են իրանց հօր, պապի և այլ ազգականների անունները, քան թէ պատմագիրների հաղորդածը, որոնք ժամանակի հետաւորութեան պատճառով միջոց չեն ունեցել ստուգելու պատմական գէպքերը կամ անձանց անունները: Հայ պատմագիրների սխալը յառաջացել է նրանից, որ յիրաւի, Երկայնաբազուկների տոհմի մէջ իրրև Սարգիս մեծի ժամանակից յիշուած է Վահրամ անունով մէկը, որը եղել է հայր մի ուրիշ Զաքարէի և Սարգսի. վերոյիշեալ Վահրամի որդի Զաքարէն ևս ունեցել է մի որդի՝ Վահրամ Գաղել անունով.* այնպէս որ Հայոց պատմագիրների մէջ յիշուած Վահրամը ոչ թէ Սարգիս մեծի հայրն է եղել, այլ եղբայրը և նախահայր Երկայնաբազուկների երկրորդ ճիւղաւորութեան: Հայոց պատմագիրները Զաքարեանների ուղիղ յաջորդականութեան կարգը շփոթել են շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Վահրամի հօր անունն էլ է եղել Զաքարէ (1-ին), Սարգիս մեծի հօր անունն էլ, միւս կողմից թէ Վահրամի և թէ Սարգիս մեծի աւագ որդւոց անունները դարձեալ կոչուել են Զաքարէ: Թէ յիրաւի, Վահրամը Զաքարէ 1-նի որդին է եղել, այդ մասին վկայում են Հայոց բոլոր այդ ժամանակուայ պատմագիրները, բայց թէ այդ Վահրամն եղել է ոչ թէ Սարգիս մեծի հայրը, այլ եղբայրը, այդ մասին վկայում են Վրաց տարեգիրները, անուանելով մինչև իսկ այդ Վահրամի որդիներն՝ Զաքարէ և Սարգիս Այսպէս Գէորգի III-ի պատմագիրը յայտնելով այն նշանաւոր ապստամբութեան մասին, որ Վրաստանի մի քանի ահանաւոր իշխաններ բարձրացրին իրանց թագաւոր Գէորգի III-ի դէմ, ասում է. «այն ժամանակ Դիմիարից (օրինաւոր գահաժառանգից) հեռացաւ Սարգիս Միարգրձեղին [մեծ] իւր որդու և եղբորդու նեւ» (ձմիւղուլիֆա):** Թամար թագուհու պատմագիրը շատ յաճախ է յիշում Սարգիս Միարգրձեղու այդ եղբորն և վերջինիս որդիներին. այսպէս կամենալով գէպի Դուին կատարած արշաւանքի պատմութիւնը տալ Վրաց պատմագիրն ասում է. «Դէպի Դուին արշաւեցին Միարգրձեղի (Երկայնաբազուկ) Սարգիսի և Վահրամի որդիները—Զաքարէ մեծը [Ամիր սպասաւար] և միւս Զաքարէ, Իւանէն և Սարգիսը».** Սոցանից Զաքարէ մեծը և Իւանէն Սարգսի որդիներն են, իսկ Զաքարէն (միւսը) և Սարգիսը՝ Վահրամի, իսկ այս Վահրամը, ըստ Գէորգի III-ի թագաւորի պատմագրի, Սարգիս մեծի եղբայրն էր: † Մ. Բրուսէն, նկատելով Հայոց պատմագիրների և արձանագրութիւնների տարբեր տեղեկութիւնները՝ Զաքարեանների նախորդների յաջորդական կարգի վերաբերեալ, ցանկացել է մի կէք գտնել և որ և է կերպ հաշտեցնել

* «Քարթլիո Յիստրիկա» հրատ. Բոստի. հատ. I էջ. 286, 528—529, 541, 546—548.

** «Քարթլի Յիստրի.» հ. I էջ 275.

*** «Քարթլի Յիստր.» 286 եւ 295.

† «Քարթլի Յիստր.» 275.

այդ տարրերու թիւնները, և թէև ենթադրութեամբ է միայն առաջնորդուում, բայց այդ ենթադրութիւնն էլ ոչ մի պատմական փաստի վերայ հիմնուած չէ. նա ասում է թէ հաւանական է ենթադրել, որ Հայոց պատմագիրները յիշած Վահրամը լինի Աւագ Սարգսի եղբայր Քարթիմը* նախ անհասկանալի է, թէ ինչպէս Վահրամը կարող է Քարթիմ գտնուել և միւս կողմից Քարթիմի և Վահրամի ժամանակի մէջ մօտ մի դարու տարրերութիւն կայ: Բրտուէի այդ անհիմն ենթադրութիւնը յառաջացել է նրանից, որ նա մինչև իսկ չէ առաջնորդուել Հայոց պատմագիրները և արձանագրութիւնները տուած տեղեկութիւններով և բոլորովին բարձի թողի է արել Վրաց տարեգիրների հաղորդածը, թէև ներկայ դէպքում էլ Կ. Գանձակեցին և Վարդան պատմիչը Վահրամի որդիներին յիշում են իրրև գործակիցներ Զաքարէ և Իւանէ Երկայնարագուկների:** Տեսեալով ըստ Վրաց տարեգիրների և ըստ Հայոց պատմագրերի կողմնակի տեղեկութեան Վահրամը կարող էր միմիայն ժամանակակից լինել Զաքարէի և Իւանէի հայր Սարգիս մեծին և վերջինիս եղբայրը: Այսպիսով վերականգնելով Զաքարեանների նախորդների յաջորդութեան կարգը կը ստանանք հետևեալ գասաւորութիւնը. Խոսրով, սորա որդիքը-Աւագ Սարգիս և Քարթիմ. Աւագ Սարգիս որդին՝ Զաքարէ I-ին, վերջինիս որդիքը՝ Սարգիս մեծ և Վահրամ. Սարգիս մեծի որդիքը՝ Զաքարէ և Իւանէ. Վահրամի որդիքը՝ Զաքարէ և Սարգիս:

Զաքարեանների (Երկայնարագուկ) նախորդների՝ Խոսրովի, Աւագ Սարգիսի, սորա եղբայր Քարթիմի և Զաքարէ I-ի մասին մենք չունինք քիչ ու շատ ընդարձակ տեղեկութիւններ, բացի այն արձանագրութիւններից, որ մենք յիշեցինք վերևում. Զաքարէ I-ի որդի Սարգիս մեծի մասին է, որ առաջին անգամ մեր պատմագիրները և Վրացի տարեգիրները քիչ ունիլ ընդարձակ տեղեկութիւններ են տալիս: Ըստ Վարդան պատմիչի, երբ 1161 թ. Վրաց Գէորգի III-ը թագաւորը ղէնքի ուժով Շեղդագիրցիներից առնում է Անին, իւր կողմից կառավարիչ է նշանակում Սագուանին, բայց վերջինիս կասկածելով դաւադրութեան մէջ, շուտով հեռացնում է և նորա փոխարէն նշանակում Սարգիս Երկայնարագուկին***, Վրաց պատմագիրը յիշատակելով նոյն դէպքն, ասում է թէ Գէորգի III-ը Անու կառավարիչ է նշանակում Իւանէ Օրբելեանին, իսկ Սարգիս Երկայնարագուկին նորան օգնական է թողնում†: Բայց Վրաց պատմագիրը դէպքերը շփոթել է և երկու համանման եղելութիւն միացրել միմեանց հետ, սրովհետև 1174 թ. երբ Վրաց Գէորգի-III-ը թագաւորը երկրորդ անգամն է գրաւում Անին Իւանէ Օրբելեանի խորհրդով և զրդմամբ, այս վերջինին է թողնում այնտեղ կառավարիչ, իսկ Սարգիս Երկայնարագուկին նշանակում է նորան օգնական††: Դորան իրրև փաստ կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ Վրաց նոյն պատմագիրը վկայում է, թէ երբ 1177 թ. Անում կազմակերպուեց մի դաւադրութիւն Իւանէ Օրբելեանի թելադրութեամբ ընդդէմ Վրաց թագաւոր Գէորգի III-ին, այն ժամանակ Իւանէ Օրբելեանը

* Մ. Բրտուէ «Additions...» եր. 268.

** Կ. Գանձակեցի էջ 95. Վարդան պատմիչ էջ 184.

*** Վարդան պատմիչ էջ 126—127.

† Քարթիս ջիւղիբալս հ. I էջ 266. M. Brosset «Histoire de la Géorgie» tr. de géorg. S. P. B. p. I p. 385. 397. Մ. Ռուսոյցի 1898 թ. Վազարս. էջ 126.

†† Վարդան պատմիչ էջ 126—128. Քարթիս ջիւղիբալս հ. 1 էջ 266.

և Սարգիս Երկայնաբազուկը իրանց զօրքերով Անուց զիմեցին զէպի Լօսի*։ Անա այս երկու զիպուածները շփոթել է Վրաց պատմագիրը, որոնց մասին Հայոց պատմագիրները զատ զատ են պատմում**։ Սարգիս Երկայնաբազուկի մասին Վրաց պատմագիրը գրում է, թէ նա 1161 թ. եղել է ամիր-սպասաւար կամ զլիաւոր հրամանատար զօրաց. բայց այս տեղեկութիւնն ևս չէ համապատասխանում պատմութեան, որովհետև ամիր-սպասաւարութեան պաշտօնը Վրաց թագաւորութեան մէջ միշտ յանձնուում էր մի մարզու, նոյնամասնակ երկու ամիր-սպասաւարներ չէին կարող լինել. իսկ 1161 թ. այդ նոյն պատմագրի վկայութեամբ ամիր-սպասաւար էր Իւանէն (հաւանականաբար Օրբելեանը), հետևապէս Սարգիս Երկայնաբազուկը այդ ժամանակ չէր կարող զօրքերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնն ունենալ, այլ նա ամիր-սպասաւարութիւնը ստանում է բաւական ուշ, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ. հաւանական է ենթադրել, որ Սարգիսը 1161 թ. Անում եղել է միայն տեղական զօրքի հրամանատար***։ Սարգիս Երկայնաբազուկը 1161 թ. նշանակուելով Անու կառավարիչ երկու տարի միայն այդտեղ մնաց. որովհետև վրաց թագաւոր Գէորգի III-ը՝ չը կարողանալով զիմացրել թշնամիների յարձակումներին, 1163 թ. դուրս է հանում իւր զօրքը Անուց և քաղաքը յանձնում Սելջուկ Արսլան-Շահին։ Տասն և մէկ տարի անցնելուց յետոյ վրացիները ապահովելով իրանց երկիրը թշնամիների յարձակումներից, նորից գրաւում են Անին 1174 թ. ուր Գէորգի III-ը ընդհանուր կառավարիչ և հրամանատար է նշանակում Իւանէ Օրբելեանին, իսկ Սարգիս Երկայնաբազուկին թողնում է նորան օգնական. այստեղ Սարգիս մեծը մնում է երեք տարի, որից յետոյ նա ստիպուած լինելով միանալ վրաց թագաւոր Գէորգի III-ի զէմ կազմակերպուած ապստամբութեանը՝ թողնում է Անին և գիմում զէպի Լօսի, 1177 թ. Վրաստանում տեղի է ունենում մի ներքին խռովութիւն զահաժառանգութեան համար. իշխանական տոհմերը բաժանուում են զանազան կուսակցութիւնների, մի կուսակցութիւնը պաշտպանում էր զահաժառանգ Դեմնային կամ Դիմեարուն, իսկ միւս կուսակցութիւնը թագաւոր էր համարում նորա հօրեղբայր Գէորգի III-ին, որը զահաժառանգ Դիմիարու (Դեմնայի) անշափահասութեան պատճառով թագաւորութեան խնամակալ լինելով՝ օգտուում է հանգամանքից և իրան վրաց թագաւոր հրատարակում։ Վրաց պատմական կեանքում տեղի ունեցած այս զէպքը թէև ուշադրաւ է շատ տեսակէտից, բայց զժրախտաբար զեռ ևս ուսումնասիրութեան նիւթ չէ եղել և մինչև այժմ շատերի համար մութն է, թէ ինչ՞ու Գէորգի III-ը պիտի թագաւորէր և ոչ թէ զահի օրինաւոր ժառանգ Դեմնան (Դիմիարը), կամ թէ ինչ՞ու որոշ իշխանական տոհ-

* «Քարթլիս ցխովրեպա» հ. I էջ 274.

** Վարդան պատմիչ էջ 126—127.

*** Վրաց պատմագիրը (հ. I էջ 266) տեղի մտքամտան է պատմում 1161 թ. Գէորգի III-ի ձեռքով Անիի գրաւելը՝ հետեւեալ տեղեկութիւններ օտով. «Անի մի ժամանակ եղել է Յուսաց բազաւորների արտասիտար (sic), այժմ ունի 1001 եկեղեցի։ Երբ Յայներ հեռացան և հանգամանքներ փոխուեցին, Շամեկ Գաղեանից գրուեց Կաղաբ, բայց որովհետև նա ապստամբուեց վրաց բազաւորից, զորա համար Գէորգի III-ը յարձակուեց այդ Կաղաբի վերայ. երբ որ պատարեց և օգուստի 6-ին վերցնելով՝ հարածեց այնեղից Շամեկ Գաղեան, զործեր կարգի դրաւ և իւր իշխանութեան հաստատութեան համար Անի Կաղաբում բռնեց Իւանէ Օրբելեան օգնական Սարգիս Երկայնաբազուկին»։

մեր պիտի պաշտպանէին Գէորգի III-ի թագաւորի Վրաց գահը բարձրանալը: Վրաստանի արքայական գահը սկսած Բագրատ III-ից [985 թ. Բ * սի] մինչև Գէորգի III-ը ուղիղ ժառանգական գծով է անցել⁶. գահաժառանգութեան կարգը թէև որոշ օրէնքով սահմանուած չէ եղել, բայց և իրօք մինչև 1154 թուականը ոչ մի կերպ չէ խախտուել. միայն Վրաց Դաւիթ III-ի մահից յետոյ սկսուած են գահաժառանգութեան խռովութիւնները: Դաւիթ III-ի որդի Դիմիտրու (Հայ բոլոր պատմագիրները անուանում են Դեմնա) անշահախառութեան պատճառով Վրաց թագաւորութեան ղեկը իւր ձեռքն է առնում Դաւիթ III-ի եղբայր Գէորգին, որն և իրան անուանում է թագաւոր. 1177 թ.՝ Վրաց թագաւորութեան ամիր-սպասալար կամ զինուորական նախարար Բւանէ Օրբելեանը, որի աղջիկը ամուսնացած էր թագաժառանգ Դիմիտրու հետ, Սարգիս Երկայնարագուկի և ուրիշ իշխանների հետ գաւազրութիւն է կազմում ընդդէմ Գէորգի III-ի Անի քաղաքում, շրպէս զի զրկէ նորան թագաւորական գահից և օրինաւոր գահաժառանգ ու իւր փեսայ Դիմիտրուն թագաւորեցնէ: Ապստամբները զիմում են ղէպի Վրաստան, ունենալով իրանց հետ և երիտասարդ Դիմիտրուն: Վրաց թագաւոր Գէորգի III-ը, որի համար բոլորովին անսպասելի էր այս քաղաքական ապստամբութիւնը, միտա ժամանակ վարանման դրութեան մէջ է մնում, ապա զանազան խոստումներով իւր կողմը գրաւելով նշանաւոր իշխաններից ոմանց, առաջ է շարժուած ղէպի Տաշիր, ուր զանուած էին ապստամբները. ահա այս ժամանակ Սարգիս Երկայնարագուկը իւր որդու և եղբորորդու հետ թողնում է Դիմիտրուն և անցնում Գէորգի III-ի կողմը. թագաւորը սիրայօժար ընդունում է նորան և առանձնապէս փայփայում, ինչպէս վայել է նորա ծագման: Բուսական ոյժ կենդրոնացնելով իւր իշխանութեան ներքոյ Գէորգի III-ը աւերում է Տաշիրը, Լօսին. Ազարակում տեղի է ունենում ճակատամարտ, ուր Դիմիտրու կողմնակիցները յաղթում են և ամբանում Լօսուայ բերդում: Գէորգին պաշարում է Լօսին, որը տևում է բուսական երկար. այդ միջոցում պաշարուածները գաղտնի կերպով Քարթալինիայի էրիթրաւ Լիպարիտին, սորա որդի Սմբատին, Բւանէի որդի աւագ ախոռապետ Քաւթարին և Անանիա Դուինեցուն ուղարկում են Շահ-Արմենի և Իլ-տիկուզի որդիների մօտ օգնութեան. վերջիններս թէև ցանկութիւն յայտնեցին օգնելու պաշարուածներին և զիմեցին ղէպի Վրաց երկիրը, բայց ձեռնունայն յետ դարձան. Լօսու բերդում պաշարուածները սկսեցին նեղուել և ուժասպառ լինել. գահաժառանգ Դիմիտրին, որի համար կազմակերպուել էր այդ քաղաքական ապստամբութիւնը, ծածուկ պարանով իջնում է բերդից և գնում իւր հօրեղբոր Գէորգի թագաւորի մօտ և իւր հպատակութիւնն առաջարկում: Բերդի մէջ պաշարուածները, աւելի ևս Բւանէ Օրբելեանը, որ այդ ապստամբութեան ողին ու առաջնորդն էր, տեսնելով որ իրանց թեկնածուն, որի համար իրանք արիւն են թափում, ինքն իւր կամքով ծածուկ փախել է բերդից և հպատակուել, իրանք ևս բերդի դռները բանում են և կորիզուիս գնում Գէորգի թագաւորի մօտ. վերջինս վերցնելով բերդը՝ ապստամբներին չէ պատժում, այլ ոմանց միայն աքսորում է^{6*}: Ըստ Վրաց

* «Քարթ. ցիտլը» 6. | էջ 267—264.

** «Քարթ. ցիտլը» 6 | էջ էջ 273—274.

պատմագրի այս զէպքում տեղի է ունեցել քաղաքական աղստամբութիւն Դիմիտրուս և այլոց կողմից ընդդէմ օրինաւոր թագաւոր Գէորգի III-ի: Բայց Վրաց պատմագիրը լրութեամբ չէ հաղորդում մեզ պատմական այդ զէպքը և մասամբ շեղւում է ճշմարտութիւնից: XIV-դ դարու պատմիչ Ստեփանոս Օրբելեանը թէև դարգարած է ապիս իւր առնմի ծագման և գործունէութեան պատմութիւնը Հայաստանում և Վրաստանում, բայց ներկայ զէպքում նա յայտնում է մի քանի տեղեկութիւններ, որ համեմատած մեր ձեռքը հասած արձանագրութիւնների հետ, զուտ ճշմարտութիւն են ամփոփում: Վերջինս պատմում է, թէ Դաւիթ թագաւորը մահուանից առաջ կանչւում է իւր մօտ Վրաց կաթուղիկոսին, մեծամեծ զիզեպուլներին և իւր կրտսեր եղբայր Գէորգուն և երգուեցնում, որ իւր մահից յետոյ, երբ իւր սրգի Դեմեան (Դիմիտրը) հասակն առնէ, խեղոյն թագաւորեցնեն, իսկ մինչև այդ թագաւորութեան զեկը յանձնում է իւր կրտսեր եղբորը՝ Գէորգուն: Դեմեան մեծանում և դաստիարակում է Օրբելեաններին մօտ. և ահա երբ նա չափահաս է դառնում, ամուսնանում է Բւանէի ազնկայ հետ²⁰: Այդ միջոցում Գէորգին իւր կողմը գրաւելով նշանաւոր իշխաններին, նոյն իսկ Բւանէ Օրբելեանին, թագաւոր է օժտւում այն պայմանով միայն, որ աղագայում իւր եղբոր սրգուն չզրկէ գահից. պատմագիրը ըստ արժանւոյն գնահատելով Գէորգի թագաւորի մատուցած ծառայութիւնը Վրաստանին, նորա անձնական քաջութիւնն ու արիւթիւնը, մի և նոյն ժամանակ չէ վարանում անուանելու նորան ուխտագրում՝ իւր եղբորօրդուն գահից զրկելու համար: Վրաց զիզեպուլներն և Դեմեան գալով Բւանէի մօտ յիշեցնում են նորան իւր տուած երգումը և խոստանում աջակցութիւն՝ զէնքի ուժով Դեմեանային գահ բարձրացնելու: Բւանէ Օրբելեանը, որ այդ ժամանակ Վրաց թագաւորութեան առաջնակարգ իշխաններից մէկն էր և ամիր-սպասալար, արդարութիւնը վերականգնելու համար զէնք է բարձրացնում Գէորգի թագաւորի զէմ. Լօռու բերդի պարիսպների տակ նա ստիպւած է լինում անձնատուր լինել, որի հետեանքն այն է լինում, որ Գէորգի III թագաւորը հրամայում է «գամենայն ազգատօհմ նոցին [Օրբելեանց] և զարու մանուկ, նաև զկանայսն ետ առհասարակ ջնջել և կորուսանել՝ զամանս ջրասոյց, զօմանս քարավէժ. և այնպէս երարձ ի տանէն Վրաց զանուն նոցա. և հրամայեաց ջնջել գլխատակ ազգին Օրբելեանց ի պատմադրաց իւրեանց նաև յեկեղեցեաց . . . »²¹: Թէև մի կողմից Գէորգի թագաւորի պատմագրի և միւս կողմից Ստեփանոս Օրբելեանի հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վերայ չի կարելի ներկայ զէպքում պատմական ճիշտ եզրելութիւնը նոյնութեամբ վերականգնել, որովհետև երկուսն էլ շահագրգռուած պատմագիրներ են, բայց կասկած չը կայ, որ Վրաց պատմագիրը լուծ է խօսելու Օրբելեան առնմի զէմ Վրաստանում բարձրացրած հալածանքի մասին՝ նոցա կալուածները յարքունիս գրչաւելու և Վրաստանից արտաքսելու տեղեկութիւնները իսկութեամբ մեզ հաղորդելու: Թէ իրօք այդ միջոցներում Օրբելեաններին զէմ հալածանք է եղել Վրաստանում, իբրև փաստ կարող է ծառայել այն հանդամանքը, որ Վրաց նոյն պատմագրի վկայութեամբ Լօռին Օրբելեանների ժառանգական սեպհականութիւնն էր, բայց 1186 թ. այդ կալուածքը նուիրում

²⁰ Ս. Օրբելեան Թիֆլիս 1940 թ. էջ 589.

²¹ » » » » » էջ 580—589.

են ի սեպհականութիւն Երկայնարագուկներէ*։ Անի քաղաքը նմանապէս յանձնուած էր Օրբէլեաններին, բայց յետոյ տեսնում ենք Երկայնարագուկների տիրապետութեան ներքոյ՝ իբրև սեպհականութիւն։ Միւս կողմից Օրբէլեան տոհմի ներկայացուցիչները բաւական մեծ դեր են խաղացել Վրաց պատմական կեանքում, եղել են առաջնակարգ իշխանների թուում և քաղմիցս պատասխանատու պաշտօններ են կատարել։ Բայց սկսած 1177 թուից մինչև 1223 թ. և էլի աւելի՝ Վրաց պատմութեան մէջ մենք չենք պատահում Օրբէլեան տոհմից զօնէ մի անձի, որը պաշտօն ունենար Վրաց թագաւորութեան մէջ։ Բացի այս ամենից Օրբէլեան տոհմի իշխաններից մէկը՝ Իլիկումի որդի Լիսպարիսը, նորազանգուած 1223 թ. թողել է մի արձանագրութիւն, որը կասկածի առիթ չէ ապիս հաստատապէս ասելու, որ Վրաստանում տեղի է ունեցել մի մեծ հարածանք Օրբէլեան տոհմի դէմ և խիստ վրէժխնդրութիւն։ «Ի ՈՂԻ թուականութեանս Հայոց [1223 թ. Քս.ի ծն. յետոյ] կամաւն Աստուծոյ ևս Լիսպարիս, որդի Իլիկումի, թոսն մեծի Օրբէլեանց, որ ևս հայրն իմ վասն մեծի Էրնոյն ևլ ի հայրենի աշխարհէն իւրմէ ևս ի թագաւորէն Ափխազաց ևս զնաց ի տունն պարսից Աթաբէկն Ելախուդ...»** ևն. թէև այս արձանագրութիւնը դարձեալ Ստ. Օրբէլեանն է հազորդում մեզ իւր պատմութեան մէջ, բայց Օրբէլեան տոհմի ներկայացուցիչների այդ վանքում թողած բազմաթիւ արձանագրութիւնները հաստատում են, որ, յիշուի, զորա քաղաքական որ և է մի հանգամանքի պատճառով Վրաստանից զաղթել են դէպի Հայաստանի հարաւարեկեան գաւառները՝ Իլիկումի իշխանութեան սահմանակից երկրները։

Երկայնարագուկ Սարգիս մեծի կատարած դերը Վրաց զահաժառանգութեան համար տեղի ունեցած միջադէպում բաւական ուշադրաւ է։ Սարգիս մեծը Բւանէ Օրբէլեանի հետ միարանած և զօրքի գլուխն անցած՝ Շիրակից դիմում է դէպի Լոսի՝ Վրաց Վէորդի III թագաւորը, գլուխը կորցրած և յանկարծակիի եկած՝ ամեն կերպ աշխատում է իւր կողմը դրաւել յայանի իշխաններին, որպէս զի նոցա օգնութեամբ կարողանայ հաստատ մնալ զահի վերայ. նա կարողանում է գրաւել շատերին զանապան խոստումներով, որով պատակաւում է Բեմնայի կուսակիցներին. ահա այդ ժամանակ «Սարգիս Երկայնարագուկը իւր որդու [Ջաբարէի] և եղբորորդու [Վահրամի որդի Ջաբարէի] հետ թողնում է Բւանէ Օրբէլեանին և Գիմիտրուսն [Բեմնային] և անցնում է Վէորդի թագաւորի կողմը. վերջինս սիրալիր ընդունում է նորանց և առանձնապէս հովանաւորում՝ իբրև ծագումով յայանի և նշանաւոր մարդկանց***»։ Ակնյայանի է, որ Սարգիս Երկայնարագուկը Վէորդի թագաւորի խոստումներից գրաւուելով կամ յոյս չունենալով, թէ իրանց ձեռ-

* «Քարք. Յի.» 5. լ. էջ 282.

** Ստ. Օրբէլեանի Փարիզ 4839 ք. 5. II. էջ 104—105.

*** «Քարք. Յի.» 5. լ. էջ 275. քնագրի մէջ կարդում ենք «մաւից զարժուովիղես Գիմիտրիս Սարգիս միար-գրձէլի, օվիլիթոս զս ևմիս լղուլիթոս միսիթոս, ձմա զս սաղուարէլի Օրբէլիս»։ Տակալաւովիղու հրատարակած Վրաց պատմութեան մէջ ինտիմակ «Օրբէլիս» գրած է «օրգուլիս—հաւասուրաց» (1906 ք. Թիփ. էջ 587). այս պարբերութեան վերջին մասը Մ. Քրուկն բարգմանել է Ֆրանսերէն. «avec ses fils et ceux de ses freres, frere et ami lui même des Orbellians», Դոր սխալ է, սրովնեւել քնագրի «օվիլիթոս ևս ձմիս—ղուլիթոս» (որդու ևս եղբորորդու) բառերը գրած են անուամբ եզակի զոյակիան հոլովով, մինչդեռ Մ. Քրուկն հասկացել է, թէ յոյգակի նոյն հոլովով են գրածանում։

նարկութիւնը կարող է յաջող ելք ունենալ, թողնում է օրինաւոր թագաժառանգին և սնցնում հակառակորդի կողմը. նորա այդ շայլը մեծ նշանակութիւն է ունենում այդպայտւում և Սարգիս Երկայնարագուկի օրդիները, Վրաց թագաւորների առանձին ինամքն ու հովանաւորութիւնը վայելելով՝ հնարաւորութիւն են ունենում ամենարարձը պաշտօններ ստանձնել և մեծամեծ կալուածներով պարգևատրուել. մի և նոյն ժամանակ Երկայնարագուկների առմը Վրաց իշխանական առմերի կարգն է դասուում:

Վրաց Գէորգի III թագաւորը զահաժառանգութեան հարցը զէնքի ուժով վճելուց յետոյ, ձգտում է՝ զալիք խոտլութիւնների առաջն առնելու համար, Վրաց իշխանների կամքն իմանալ և, քանի որ ինքն արու զուակ չունէր, իւր զուարթ Թամարին Վրաց թագի ժառանգ հաստատել. 1177 թ. Վրաց իշխանական ժողովը քննելով այդ հարցը՝ զանում է, թէ կնոջ թագադրուելը և զան բարձրանալը հակառակ չէ Վրաց պատմական կեանքի սովորութիւններին. այնուհետև Թամարը հրատարակուում է Վրաց թագաւոր այդ զէպրից մի քանի տարի յետոյ մեռնում է Թամարի հայր Գէորգի III թագաւորը: Պատմագիրները և Վրաց պատմութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղուող բանասէրները մեծաւ մասամբ չեն համաձայնում Գէորգի թագաւորի իշխանութեան և մահուան տարեթուերի վերաբերմամբ: Վրաց պատմագիրը նշանակում է 1156—1174 թ.*, Սէն Մարտէնը ընդունում է այդ տարեթուերը **. Կլադրուար 21 տարուայ իշխանութիւն է վերագրում Գէորգի III-ին [1150—1171 թ.]***. Վախուշար 24 տարուայ շրջան է ընդունում [1150—1174 թ.]****. Սամուէլ Անեցին նորա թագաւորութեան սկիզբը համարում է 1157 թ.† Վարդան պատմիչը և Ստեփանոս Օրբէլեանը նորա զան բարձրանալը նշանակում են 1156 թ.††: Երկայնուում, շնորհիւ մի ձեռագրի յիշատակարանի, վերջնականապէս որոշում է Գէորգի III թագաւորի մահուան թուականը. Էջմիածնի ձեռագրատան N 51 ձեռագրի (Դատաստանագիրք Մխիթար Գոշի) էջ 36 յիշատակարանի մէջ կարդում ենք, թէ Մխիթար Գոշը սկսել է իւր դատաստանագիրքը զրել շայց ՈՒԳ թուականին [1184 թ. Քս. ծն.], այն տարին, երբ մեռել է Վրաց յաղթական թագաւոր Գէորգին: Վրաց պատմագրի, Վարդան պատմիչի և Ստ. Օրբէլեանի հաղորդած տեղեկութիւնները՝ նորա զան բարձրանալու մասին աւելի համապատասխանում են պատմական Համարութեան. ուստի մի կողմից պատմագիրների և միւս կողմից Էջմիածնի ձեռագրի յիշատակարանի տուած փաստերի հիման վերայ Գէորգի III-ը թագաւորել է 1156—1184 թուականներին:

Սկսած 1177 թ. մինչև 1186 թ. Սարգիս Երկայնարագուկի մասին պատմագիրները ոչ մի տեղեկութիւն չեն հաղորդում. Թամար թագուհու իշխանութեան օրով, 1186 թուականին, Վրաստանի «Նօթն թագաւորութեանց ներկայացուցիչների»†† և երևելի շաղնուականների համաձայնութեամբ

* Քարթ. Յիստորիա՝ հ. 1. էջ 275.

** M. Brosset, Additions..., էջ 264.

† Սամուէլ Անեցի «Ժամանակագրութիւն». Վաղարշապատ, 1895 թ. էջ 155.

†† Վարդան պատմիչ. Վեմեսիկ՝ 1862 թ. էջ 150, 152. Ես. Օրբէլեան, հ. II. էջ 428. Մ. Չամչեան, «Պատմութիւն շայց» հ. III, էջ 79.

††† Վրաց պատմագիրներ (Քարթլիա Յիստորիա՝ հ. 1. էջ 277—280) ցուցաբերում են անում «Վրաստանի եօթն թագաւորութեանց ներկայացուցիչներ» դաժնուածք, երբ խօսքը վերաբերում է ազգային որ եւ է փոստաւոր ճանգիտի, երբ թագաւոր են օծում, կամ

Սարգիս Երկայնարազուկը նշանակում է Վրաց թագաւորութեան ամիր-սպասաւար*։ այս առթիւ Քամար թագունու պատմագիրն աւելացնում է. «Սարգիսը յայանի տաճից էր, պատերազմներէ և ներսութեանց մէջ մարգուած. թագունին նուիրում է նորան Լօսին Սոմխեթիայում՝ ժառանգարար օգտուելու համար»^{**}։ Թէ յիրաւի այդ ժամանակ Սարգիս Երկայնարազուկը ամիր-սպասաւարի պաշտօն ունէր, այդ մասին կարգում ենք Համայրի մի արձանագրութեան մէջ, որ ստում է թէ Աշտա անունով մէկը զնում է մի այգի «ամիր-սպասաւար Սարգսից 1186 թ. և նուիրում վանքին»^{***}։ Սարգիս մեծը երկար չվարեց այդ պաշտօնը. մի տարուց յետոյ նստ մեռաւ և թագուեց Սանահնի մայր տաճարի բակում, ուր նորա գերեզմանի վերայ Չաքարէ և Իւանէ որդիները կանգնեցնում են տապանաքար, որը մինչև այժմ գոյութիւն ունի հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Ի ՈՒՋ [թուին Հայոց] կատարեցաւ ի Քրիստոս մեծն Սարգիս, որդի Չաքարէի^{****} ... և ին»։ Ահա այս Սարգիս Երկայնարազուկի որդիներն են Չաքարէ ամիր-սպասաւարը և Իւանէ Աթարէկը, որոնք Վրաց պատմական կեանքի սկիզբու նշանաւոր գործիչները հանգիստացան։

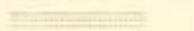
Աս. Շահնագարեանց

պետրեան առաջնակարգ պատճենաներ բնօրում, և կամ բազաւորութեան վերաբերեալ մի նշանաւոր խնդիր վնասում։ Երբ XI-դ դարում Վրաց բազաւորների շահնէր շահնի Վրաստանի մասի բազաւորութիւններ միացան, այնուհետև փոխուեց Վրաց բազաւորների գործածական շիպոսը, և նմա վերակոչուեցին «արախից արախ», բազաւոր Ափխազիայի, Քարթլիիայի, Ռանի, Պախերի . . . » և այլն. թէև այս սեռակէսից Վրաստանում կարելի էր հաշուել եօթն բազաւորութեան միութիւն (մինչև իսկ աւելի կամ պակաս), բայց Վրաց պատմագիրների այդ արտայայտութիւնը աւելի այլարանական իմաստ ունի, քան թէ իրական, այսինքն «եօթն» կոչումը գործ էլին ամում եօթն նամասեղութեան կամ սեղծագործութեան եօթն օրուայ նշանակութեամբ, որովհետև եօթն թիւը վաղուց ի վեր սրբագործուած թիւ էր համարուում Ի. Ա. Ջուախալի կարծիքով վրացիները այդ բառի գործածութիւնը փոխ են առել Արաքներից։

* «Ամիր-սպասաւար» շիպոսը վրացիները և հայերը փոխ են առել պարսիկներից. բառը կազմուած է արաքերէն Ամիր-امير (հրամայող իշխող), պարսիկէն սպաս-اسپاس (գօբ) և աւարտ-انگورագ (գորագե), միասին انگر اسپاس և կենաձակէ զլիաւոր հրամանատար գորաց մեծ սպարապետ։

** «Քարթ. Յիւ.» հ. յ, էջ 282.

*** «Շահնագարեան. ի Մեծն Հայաստան», Ս. եպ. Ջուալեան. մասն յ, էջ 99.

ՅՈՎ, ՀԱՆ ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ

Ե Ի

ՅՈՎ, ՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ

Ազգային պատմութեան և գրականութեան մէջ Մանգակունի՝ ականաւոր հայրապետի գրուած տեղն ու ցոյց տուած արժանիքը որոշելուն մի ընդարձակ, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն է նուիրել Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան*։ Բայց այն պատմական և գրական խնդիրները, որ նա պարզել է կամեցել, գծրազգարար աւելի պզտորած ենք գտնում այդ քրտնաթոր աշխատութեան մէջ։ Ուրիշ տեղ** արդէն գիտել ենք, որ ոչ մի հիմք չկայ Մանգակունուն նույնացնելու Ե. դարու՝ յիշուած այլ Յովհաննիսից որ և է մէկի հետ։ Եթէ նա յեանազարեան գրուածներում ս. Մանակի աշակերտ է աւուււււււ, ոչ տարբեր իմաստով, անշուշտ, քան ինչպէս իւր ժամանակակից Ղազար Փարպեցին, կամ այլ «կրտսեր թարգմանիչ» կոչուածներ, որոնք միմիայն ս. Մանակի և ս. Մկրտիչի դպրոցի աշակերտներ համարուել կարող են՝ առածգական բացատրութիւններով։ Որքան անհասկանալի են այն ենթադրութիւնները, որոնցով Հ. Սարգիսեան իրրե Յովհան Եկեղեցացուց տարբեր անձ է ներկայացնում Կորիւնի յիշած Յովհան Խոստովանողին, նոյնքան և աւելի խախուտ՝ այս վերջինին Մանգակունի դարձնելու հիմունքները։ Կորիւնի խօսքերը շատ պարզ են։ Ս. Մկրտիչի մահից յետոյ «վերակացու տեղապահ կարգուել են նորա զլխատը աւակերեցներ՝ ա. ք Յովսէփ և ք. ք Յովհան. Սուրբի (ս. Մկրտիչի) մահից յետոյ հանգամանքների բերմամբ այս Յովհանը Պարսկաստան է գնացել, կապանքի և տանջանքի ենթարկուել Տիգրանում և «խոստովանողական անուն ժառանգելով» վերադարձել Հայաստան՝ ի նոյն վերակացութիւն, — անշուշտ Վարդանանց պատերազմից շատ առաջ, և եթէ ս. Մկրտիչի մահից անմիջապէս յետոյ, ապա ուրիմն 440—441 թուականներին։ Այդպիսով նա կարող էր մասնակցել Շահապիվանի ժողովին իրրե «զխաւոր երէցներից» մէկը, բայց ոչ երբէք Մանգակունին լինել, ինչպէս ընդունել է նաև Հ. Ալիշան***. ապա թէ ոչ նա աւելի քան իննսամեայ դառամեալ հասակում կներկայանայ իրրե մի կորովի ձիաւարող, որին Հազարաւոյս գորավարի Գուրի վերայ յարձակուած ժամանակ ձիուց վայր ձգեցին և «կիտամա՞ թողին»****. մինչդեռ նա յետոյ առողջացաւ, և բոս նոյն Հ. Սարգիսեանի գեւ էլի տամեակ տարիներ ապրել է՝ եռանդալից դարձունելութեամբ։ Իսկ «թէ էր նա եզրօրորդի մեծանուն կաթուղիկոսին Գիւտի», Փարպեցին իւր թղթի մէջ երբէք ծանուցած չէ. սորա պարզարար յիշած † «երանելի Յովհան»ին քան զԳիւտ մեծանուն կաթուղիկոսին հետ նույնացնելու անտեղութիւնը պէտք է որ վերջապէս պարզ լինի։

* Քննադատութիւն Յովհան Մանգակունի և իւր երկասիրութեանց վրայ. Վեմեթիկ, 1895. (260 էր.)

** Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւն. մասն Ա. Վաղարշապատ, 1908 էր. 177.

*** Այբարտ, էր. 519.

**** Ղ. Փարպեցի, պատմութիւն. Վեմեթիկ, 1875. էր. 442.

† Նոյն. էր. 595.

Ստոյգն այն է, որ նոյն իսկ մեր պատմագիրները՝ Յովհաննէս Գրասխանակերացոյց սկսած, ուրիշ մի առանձին բան չեն իմացել Մանգակունու մասին, քան աւանդել էր Փարպեցին, կամ քաղել կարելի էր ինչ ինչ անորոշ աւանդութիւններից: Փարպեցու պատմութեան մէջ Մանգակունին հանդէս է գալիս Վահանանց ապստամբութիւնից յետոյ՝ իբրև «հրեշտակակրօն սուրբ կաթուղիկոս»*, և ոչինչ չենք իմանում այն մասին, թէ նա երբ է կաթուղիկոս եղել և ինչպէ՞ս, ոչինչ՝ կաթուղիկոսութիւնից առաջ նորա վարած կեանքի մասին: Փարպեցին մինչև իսկ «Մանգակունի» չի անուանում նորան ոչ մի տեղ. բայց յետագայ ժամանակի յիշատակարաններում ընդհանրացած աւանդութիւն է, որ նա «յազատ տանէ» էր և այդ իշխանական տոհմից սերուած: «Վառմական գահնամակի» մէջ** Մանգակունիք թէ. տեղն են բռնում Հայոց 70 նախարարական տների շարքում, ինչպէս և Աւարայրի ճակատամարտից յետոյ Պարսկաստան գերի տարած նախարարների մէջ Մահակ և Փարսման Մանգակունիները վերջիններից են. ուստի զժուար այդ տոհմը երբ և իցէ առաջնակարգ զիրքը գրաւած լինի, և այն ամէնը, ինչ որ Քորենացին պատմում է Տրդատ Մեծի դաստիարակ Արտաւազգ Մանգակունի սպարապետի և նորա տոհմակիցների մասին՝ առասպել պէտք է համարուի. նորագոյն հետազոտութիւնները անկասկած են գարծնում, որ Տրդատ Մեծի ժամանակ Հայոց սպարապետը մի Արտաւազգ Մամիկոնեան էր***, ինչպէս նորանից յետոյ 2—3 դար շարունակ Մամիկոնեաններն էին սպարապետ, առաջ էլ հաւանականաբար նոքա են եղել: Կարելի չէ յամենայն դէպս որոշել, թէ արդեօք Յովհան Մանգակունու իշխանական ծագումը կաթուղիկոսական աթոռ բարձրանալու համար որ և է նշանակութիւն ունեցել է: Եթէ նորա ծննդավայրը, Արշամունեաց Մախնոս գիւղը լինելով այժմեան Վարդով գաւառի մէջ էր՝, հեշտութեամբ կարող էր նա ազգակցութիւն ունենալ Հայոց հին քահանայապետական տների՝ ս. Լուսաւորչի սերընդոց կամ Մանգակերացիների հետ, և այնտեղից որոշ ժառանգական իրաւունք ստացած լինել: Սակայն այսպիսի հարցերին պատասխան տալու համար սպասենք, որ բաղդաւոր գիտւածով մի նոր պատմական յիշատակարան լոյս ընկնէ: Ան այժմ պէտք է բուսականանալ ենթադրութիւններով, և մենք ուրիշ անգամ արել ենք մեր ենթադրութիւնները այս շրջանի երկու կարևորագոյն եկեղեցական ինդիքների մասին՝ թէ երբ և ինչպէս ժառանգական կաթուղիկոսութիւնը Հայոց մէջ ընտրականի փոխուեցաւ, և երբ և ինչպէս կաթուղ. աթոռը Վաղարշապատից Դուին փոխադրուեց Վ: Եստակապէս՝ թէ աթոռի տեղագիտութիւնը տեղի է ունեցել Դիւսի կաթուղիկոսութեան օրով, այնքան միաբան են այդ նկատմամբ մեր պատմիչների և ձեռագիր յիշատակարանների վկայութիւնները, կամ՝ թէ Մանգակունու աթոռանիստը Դուինն է եղել սկզբից և եթէ, այնքան է պարզ Փարպեցու պատմութիւնից, որ զարմանալ միայն կարելի է, երբ մի նոր սպարդիւն աշ-

* Եր. 572.

** Տես. Այրարատ, եր. 450.

*** Տես. Крестовые армяны, тpy. п. и н. Н. Марго. С. Петербурга, 1905. с. 113, 123.

† Տես. Ազգապատում, Մ. ա. Օրմանեան, Կ. Պոլիս, 1912. էջ 455. Հմմտ. Աս. Տար-Աստղկան՝ Պատմութիւն սիեզեական. ի Ս. Պետրուրդ, 1885. եր. 81.

‡ Հայոց Եկ. պատմութիւն, եր. 456. էջ 6.

խատութիւն է գործ գրուում այդ տեղափոխութիւնը Մանդակունու օրով կատարուած ցոյց տալու*։ Բաւական փանստ է միթէ գորտ համար այն թիւրիմացութիւնը, որ աթոռի տեղափոխութեան իբրև նախաձեռնող յիշուել է Վարդան Մամիկոնեանը։ Եթէ բանաւոր իսկ չհամարուին այն հիմունքները, որ այդ թիւրիմացութիւնը պարզելու համար մենք յառաջ ենք բերել, պէտք էր նկատել զոնէ, որ Վարդանի անուան յիշատակութիւնը բնդհանուր չէ և որ այդ անուան տեղ Վահան զնկով խնդիրը չի պարզուի, այլ նորանոր բողբոջվին անլուծանելի թիւրիմացութիւններ կծագեն։ Մ. Աթոռի մատենադարանի ձեռագիրների մէջ ևս գտնուում է** այն յիշատակարանը, որից Հ. Սարգիսեան յառաջ է բերում*** Գիւտ կաթուղիկոսի մասին գրածը թէ՛ «Ընդ առաջինս կացեալ՝ հաստատեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Դուին, զկնի կատարման սրբոց Վարդանանցն»։ Այս խօսքերի իմաստը պարզ է, կարծում ենք։ Վարդանանց նախատակութիւնից յետոյ (որ չի նշանակուած հարկաւ՝ Աւարայրի ճակատամարտից անմիջապէս յետոյ) կաթուղիկոսանալով՝ Գիւտը առաջինն է եղել, որ հայրապետական աթոռը հաստատել է Դուինում։ Մեզ ծանօթ բոլոր պատմական յիշատակութիւնները, բացի ս. Վարդանին վերագրուած գերից, լու յարմարուում են այս պարզ նկարագրին։ Ս. Ղևնդեանց հետ Պարսկաստան գերի տարուած նախարարների թուում Արժրունեաց տէր ներշապուհից յետոյ իբրև երկրորդ Արժրունի իշխան յիշուում է մի Շաւասոյ****, և ոչինչ չի արգելում նոյնացնել սորան Դուինում մեհեան շինող Շաւասոյ Արժրունու հետ՝, որ ուրանալով կարող էր պատիւ ու իշխանութիւն ձեռք բերած և Հայաստան վերադարձած լինել, ինչպէս պատմում է Թովմա Արժրունին՝†, բայտ երեսութիւն մի լու աղբիւրից վերցնելով իւր պատմութեան մանրամասնութիւնները, և միայն ժամանակի պարագաները շփոթելով։ Իսկ այդ Շաւասոյին սպանող, Դուինում նորա շինած մեհեանն աւերող և քարերովը ս. Գրիգորի տաճար կառուցանող Վարդանի փոխարէն՝ շատ աւելի յարմար է, ինչպէս վերև մատնանշած տեղում աշխատել ենք ցոյց տալ, նորա Մաղնոս սրղուն զնել, որին յիշում են Ասողիկ†† և ուրիշները, քան Վահան Մամիկոնեանին։ Միթէ կարելի է ենթադրել, որ Վահան Դուինի կաթուղիկէն կառուցած ու Յովհան Մանդակունու աթոռն այնտեղ փոխադրած լինէր, և այդպիսի մի կարևոր դէպք չյիշէր Փարպեցին, որի պատմութիւնը շատագուրութիւն է Վահանի սխրագործութեանց և որ նորա միւս շինութիւններն ու նորոգութիւնները գովութեամբ յիշել է. մինչդեռ եթէ Վարդան իրօք մի որդի ունեցել է, որ Մամիկոնեանց տանուաւերութեան և սպարապետութեան իսկական ժառանգն էր և կարող է շատ բան արած լինել մեզ գրեթէ անյայտ մնացած մի ժամանակաշրջանում, ինչպիսին են Յաղկերտի մահուան յաջորդող խռովութեան տարիները և Պերդի թագաւորութեան առաջին օրերը, Ասղար գույշէ շատ պատճառ ունէր նորա գործը նոյն իսկ դիմամբ

* Ազգապատում, եր. 451.

** Հմմտ. Հ. 634—732, ր. 435.

*** Քննադատարիւն, եր. 15 և 14.

**** Փարպեցի, պատմութիւն. եր. 256.

† Յովն. Կարուղիկոսի՝ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912. եր. 59.

†† Պատմութիւն օսնն Արժրունեաց. Ս. Պետրուպոլ, 1887. եր. 77.

††† Պատմութիւն սիեզեռական Ս. Պետրուպոլ, 1885, եր. 79.

մտացութեան տալու: Յամենայն դէպս այն եկեղեցին, ուր Վահանանց ազատամարտիկներից անմիջապէս յետոյ ուխտեալ նախարարները, նախքան առաջին ճակատամարտի մէջ մտնելը, գնում են ազօթելու՝* անկասկած Դուինում էր, և ս. Գրիգորի անունով լինելուն ու ս. Գրիգորի նշխարները իւր մէջ ամփոփելուն համար էր, որ առանձնապէս շեշտուում է ս. նահատակ Գրիգորի ճգնութիւնը: Եւ քանի որ միաժամանակ յիշուում է այդանոց էլ հրեշտակալից ս. կարօղիկոս Յոնանը, որին նոյնպէս «երկիր-պազանէին նախարարքն և ամենայն արք զօրուն»», միթէ կասկած կարող է լինել, թէ այդանոց էր ուրեմն կաթուղիկոսարանը: Մենք ամենեին չենք տեսնում, որ «Մանգակունին ալ շարունակ Վաղարշապատի և Դուինի մէջ կերթեակէր», և երբէք չենք գտնում, որ նա հոգեոր զործերի համար Էջմիածին (?) եկած լինի, այլ Դուինն է Փարսեցու պատմութեան մէջ նորա մշտական կայանը, և այն անգամ իսկ, որ նա թափօրով հանդիպում է, Նիխորի հետ կապած հաշտութիւնից յետոյ՝ փառքով վերադարձող Վահանին, և միասին Վաղարշապատ են գնում՝ ուր Մամիկոնեանք հաւանականաբար ս. Սահակից մասանդած կալուածք ունէին, նուիրական սուրբ տեղերում գտնութիւն մատուցանելու Աստուծուն, անշուշտ Դուինից էր ընդառաջ գնացել՝ «Պատուական նշանաւ խաչին և սուրբ նշխարօք ճգնապղեաց նահատակին Գրիգորի»:

Այսպէս ուրեմն՝ Մանգակունու մասին այնչափը միայն գիտենք Փարսեցու պատմութիւնից, որ նա կաթուղիկոս էր արդէն 481 թ. ին, երբ Վահանանց ազատամարտիկան սկիզբը զբուռեցաւ, որ ազատամարտիկան տարիներում նա միշտ ուխտեալ նախարարների հետ էր՝ քաջալերութեամբ և օրհնութեամբ ճանապարհ էր գնում պատերազմ գնացողներին, անձամբ իսկ պատերազմի գաշա գնում և ազօթում ի պաշտպանութիւն քրիստոնէական հաւատոյ մարտնչողների համար, մի անգամ Դուինի վերայ եղած յարձակման միջոցին հաղիւ կիսամաս ազատուում, քանի անգամ թափօրով և գոհարանական մաղթանքներով զիմուսորում յաղթողներին, և վերջին անգամ իւր հովուապետական պարտքը կատարում Վահանի մարդպանութեան իշխանութիւնն ստանալու ասթիւ, երբ գոհացողական մաղթանք է կատարում և եկեղեցու բեմից տանարանելով՝ իւր հոգեկան հրնուսնքն արտայայտում հաւատոյ պաշտպանների յաջողութեան, խորին վիշաք՝ հաւատաւրացների անկման նկատմամբ, յորդորում առաջիններին քրիստոնէական ներդաժառութեամբ և սիրով վարուել վերջինների հետ, զզջման ու զարձի ճանապարհը բանալ սոցա առաջ: Մեզ յայտնի չէ նոյն իսկ, թէ Վահանի մարդպանութիւնը, և հետեւաբար Մանգակունու այդ տանարանութիւնը՝ որ թուականին է տեղի ունենում. յայտնի չէ ամենեին, թէ այնուհետև մինչև երբ է տեսնում սորա կաթուղիկոսութիւնը: Իսկ մեր ուշ ժամանակի պատմիչների և յիշատակարանների տուած թուանշաններով ժամանակագրութիւն կազմելու իւրաքանչիւր փորձ անպատու աշխատութիւն պիտի համարուի: Եթէ Մանգակունուն վերագրուած ամենաշատը տրուած 6 տարիները, և առաջինի կաթուղիկոսութեան սկիզբը համարենք անգամ 480—481 թ. ը, զարձեալ Բարզէն վախ-

* Փարսեցի, պատմութիւն, եր. 574.

ճանաձ պիտի լինէր 498—499 թ. ներքին. մինչդեռ սորա թղթերից շատ սրու կերպով գիտենք այժմ, որ 506 թ. ին ժողով է գումարել Գուրգուսի Ինչոն ուրեմն յուսահատական ենթադրութիւններով այդ տարածայնութիւնները հաշտեցնելու աշխատել, քանի որ պարզ պէտք է լինի, թէ ինչպէս ուրիշ գրականութեանց, այնպէս և մեր մէջ այդ ժամանակագրական թուերը յետոյ են կազմուել՝ արհեստական կերպով. և ինչո՞ւ Բարսէղնի կաթողիկոսութեան տարիները երկարացնել՝ մինչև 506 թ. ք հասցնելու համար, որի գործունէութեան մասին բացի ժողովներ գումարելուց ուրիշ բան մեզ յայանի չէ, և ո՞չ Մանգակունտն, որին պատմական և եկեղեցական աւանդութիւնը բազմազիմի բարեկարգութիւններ և հարուստ մասնագրական աշխատութիւն է վերագրում:

Վերև մասնանշած Հ. 732 ձեռագրի յիշատակարանը գրում է. «Տէր Յովնան Մանգակունի՝ յազատ ասնել, ամս Զ. սա նախ դիր՝ զսառ Հայաստանեայց ժամակարգութեանց՝ սքանչելապէս յարզարեալ քարոզս և ազոթամատոյցս և երգս հոգեորս, ի փառս Աստուծոյ, և զՏէր Աստուած զաւրութեանց պատարագամատոյցն»²⁰: Իսկ այդպէս կոչուած «Օրհնութիւնարքեր ցուցակի» մէջ, որին առանձին կարեորութիւն է ընծայում Հ. Սարգիսեան և ամենայն միամտութեամբ «անտարակոյս և զարուն գրուած» համարում, չնայելով որ այդ ցուցակի մէջ Մանգակունին իբրև մի հին մասնագիր է յիշուած, իսկ ինքը նորա կեանքը երկարացնում է մինչև 498—499 թ. ք (400-ից սկսած), ասում է²¹. «Իսկ զհիմնարկէք և զեկեղեցոյ աւրհնէք և զսրբել տաճարի և ժամանարի և սկի և հանդերձի սպասու, և աւագան և մկրտութիւն ասնել և խաչ աւրհնել և պսակ գնել, և Պանոս քարոզին՝ զայդ Մանգակունի է արարեալ, որ ԺԲ. թիւ էր ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցասայ»: Աւերացնենք սորա վերայ Յովնանէս Պատմագրի վկայութիւնը Մանգակունու մասին²², «որ առլցեալ իսկ էր ամենայն հոգեոր հանձարով, և կարգս յօրինեալ ձօխացուցանէ պայծառապէս զամենայն ազոթական ժամակարգութիւնս եկեղեցոյ սրբոյ, և յարզարէ ևս ճառս զգուշացուցիչս զխաւորական կենցաղոյս, որ բերէ զոչուցն փրկութիւն»։ Ասողիկի խօսքերը †. «ԶՀայոց բազում կարգս ուղղութեան կատարեաց, զքարոզս գիշերի և առնջեան, զկարգս մկրտութեան, զսարկաւազի, զքանանայի և

²⁰ Հմմտ. Սրբազան պատարագամատոյց Հայոց (Հ. Պարսեան և Հ. Տաշեան) Վ. իննեմ, 1897. եր. 521, որ «Սա նախագիր զսա» կարգում է. և չգիտեմ՝ ո՞րպիսի նիմ ունենալով, այս գրուածքը Յովն. Պատմագրին վերագրում:

²¹ Հմմտ. Հայկ. բարգմանութիւն ճախնեաց (Հ. Պ. Զարեանալեան). Վ. իննեթիւ, 1889. եր. 246: Կոյնը գտնուում է Մ. Արսի մատենադարանի մի Բանի մեղագիրներում. մե՞ք առնում ենք թաւրդի Արամեան գրողարանից քերած և այժմեան ցուցակի մէջ ճախելին Հ. 528-ի սկզբ գրած Հ. 4207 մեղագրից (Բ. 118 Ի.), որ սկզբում սպազից անկի ունի նեհեալ տղերք. «Կարգուարարիսն արեմաքե ցուցակիս, որ անի յինեան գծամանկ իւրամեջիւր կարգեալ կանոնաց, զեկիսն, թէ ո՞վ ո՞վ կամ յորմ՝ զաւառ՝ զհայրապետաց ժամանակս նախակեցից, թէ ո՞վ երբ ի Հայոց աշխարհս և որո՞ց նախանա կարգեալ նաեցին: Յե՞ ձձԱ. ամի սրբոյն Գրիգորի եղև բարգմանութիւն ճախելն յետիս: Երանելին Մովսէս Էլյն.»: Եւսի նորա նամար, որ տղագիրք «Երանելին Մովսէս» պարբերութեամբ է սկսում, Հ. Սարգիսեան «Ս. Սահակայ առնաղագրին՝ Մովս. Խառնացուն, անուամբ մեզ նաւած» է համարում այս ցուցակը:

²² Եր. 60.

† Պատմագրիս, եր. 81.

հրատարակել ենք Բարզէնի թղթերը* և ցոյց տուել, որ սա ժողով գումարել է 506 թ. ին՝ Գուխնում, և ժողովի բուն խնդիր եղել են նեոստորական վէճերը**։ Այնուհետև Բարզէնի թղթերը լոյս տեսան «Գիրք թղթոցի»-ի ամբողջական հրատարակութեամբ***, և շուտով լոյս կտեսնի մի ընդարձակ հատուած նոցանից վերջիշեալ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մէջ. ամենքի համար պարզ պէտք է լինի այլ ևս, թէ ի՞նչ էր Հայոց եկեղեցոյ բնած գիրքը գումանական խնդիրներում այդ կաթուղիկոսի սրով։ Աշաղբաւ մի հանգամանք կար այդպեղ, որ մինչ Արքանում կաթուղիկոսի երբորդ թղթին մէջ**** որոշ կերպով ասած է, թէ Բարզէն կաթուղիկոսի գումարած ժողովում Վրաց, Աղուանից և Սիւնեաց մասնակցութեամբ Քաղկեդոնի ժողովն ու Աննի ամարն անիծել են, Բարզէնի Ա. թղթի մէջ Քաղկեդոնի ժողովն ամենեկն չի յիշուած և թուղթն ուղարկողներին մէջ չկան Վրացիք, Աղուանք և Սիւնիք, այլ միայն հայ եպիսկոպոսների և իշխանների անուններ են։ Ասկայն Բ. թղթի մէջ ոչ միայն Քաղկեդոնի ժողովն է յիշուած, թէպէտ հարեանցորէն, այլ և ասած է, թէ «յառաջագոյն Վրաց և Աղուանից միարանութեամբ, իւրարանչիւր աշխարհի գրով» հաւատոյ մասին գրել էին։ Այս հանգամանքը ասիթ է եղել ենթադրելու, թէ Բարզէն մի երկրորդ ժողով է գումարել Վրաց և Աղուանից հետո՛, և այդ ժողովի մէջ են որոշել մերժել «Քաղկեդոնի ստաթիւնը»։ Այդպիսի ենթադրութեան նպաստաւոր մի կէտն ևս կարելի էր համարել, որ մինչ Ա. թղթի մէջ «Վարդ Մամիկոնեան» պարզապէս է յիշուում, Բ. թղթի մէջ յիշուում է իրրե «Հայոց մարդպան»։ Արդ, «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի հատուածը, որ ըստ վերնապիւն Բարզէնի Ա. թղթից պիտի լինէր ամբողջապէս՝ մի մասով միայն մեր ձեռքը հասած Ա. թղթից է, մինչ շարունակութիւնը, որ շատ լաւ միանում է նախընթացին, համեմատ է Բ. թղթի այն կտորին, ուր Քաղկեդոնի ստաթիւնից հրամարելու մասին է խօսքը։ Սորանով փարատուում են նախ այս Բ. թղթի վաւերականութեան նկատմամբ արտայայտուած կասկածները՝, և երկրորդ՝ պարզուում է, որ Բարզէնի թղթերի զանազան խմբագրութիւններ են եղել՝ նայած, թէ ում են ուղղուել և ի՞նչ նպատակով. ուստի և պէտք չէ այն թրդթից, որ ուղղուած է միմիայն նեոստորականութեան վտանգի ներքոյ երդ Պարսկաստանի քրիստոնեաներին, եղբակացնել, թէ նորա մէջ յիշուած ժողովում Քաղկեդոնի մասին խօսք չկար, և մի երկրորդ ժողով ենթադրել՝ յատկապէս Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները քննելու համար։ Առ առաւելն կարելի է մտածել, որ ժողովը երկարատե է եղել և զանազան խնդիրներով զբաղուել. իսկ Հայոց հետ միարան Վրացիք և Աղուանք կամ «իւրարանչիւր աշխարհի գրով» թղթեր են կապուել՝, կամ մասնակցել են միայն այն նիստերին, ուր իրենց աւելի զբաղեցնող Քաղկեդոնի ժողովն էր ուշադրութեան առարկայ։ Յամենայն պէպո՛ս՝ այժմ տեսնում ենք, որ Քաղկեդոնի

* Սեպտեմբեր, եր. 585 և Զոկտեմբեր, եր. 474.

** Աւստոս, 1898, Զոկտեմբեր, եր. 454.

*** Թիմիւ. 1901, եր. 40—51.

**** Աւիստան, Պատմութիւն. Վաղարշապատ, 1871. եր. 85. Գիրք բարոց, եր. 480. Կնիք Հաւատոյ, եր. 159.

† Ազգապատում, էջ 305. բայց ի՞նչ ու անպատճառ «308-ին տեղներ»։

†† Քննադատութիւն, եր. 19. մեր Հայոց եկեղեցոյ պատմութիւն, եր. 191.

††† Տես. Ազգապատում, նոյն էջ 305.

սուրբիւնից փախչելը նոր չէր Հայոց համար, և Բարզէնի գումարած ժողովում քաղկեդոնականութիւնը ոչ թէ պէտք է նոր մերժուէր, այլ իբրև մերժուած նկատուէր, որովհետև նորա ղէմ հանդէս է եկել արդէն Բարզէնի նախորդ Մանդակունին:

Հարկու Մխիթարեան հայրերի համար Մանդակունին նոյնպէս ի բնի կարողիկ է և Բաղկեդոնակոն, ինչպէս մեր եկեղեցւոյ ուրիշ նշանաւոր և բազմարդիւն հայրապետները: Հ. Մարգրիտեան պարտք է համարել առանձնապէս զրուստել «սուրբ հայրապետիս իմաստութիւնը» և «խորին քաղաքատեսութիւնը», որ ալեկոծութիւնից ազատ է պահել Հայոց եկեղեցւոյ «Արքայան աւանդութեամբք ահագնուն նաւը» և չի գործել «այն ամենամեծ սխալը, զոր անհետատեսութեամբ գործեցին ապա անոր յաջորդները, բաժնելով իրենք զիրենք Բիւզանդական կայսրութեան հզօր գաշնակցութենէն»,—առանց մրտաձելու, թէ Մանդակունին ապրում էր Ջեննն և Անտառաս (?), կայսրների որով, երբ «Բիւզանդական հզօր կայսրութեան» մէջ մերժուած էր Քաղկեդոնի ժողովը, և թէ մեր նահատակ եկեղեցին իւր առարկական անարատութեամբ հենց նորա համար պարձնեալ կարող է, որ իւր հաւատարիմ և քաջ հովիտները հաւատոյ խնդիրը քաղաքական հետատեսութեան հետ չեն շփոթել և իրենց առաջնորդող գրօշակը հոգմի ուղղութեան համեմատ փոփոխել: Զարմանալի է ապա, թէ ինչպէս պատմական շնորհատեսութեան այնչափ յառաջ գնացած մեր օրերում շարունակում են երեակայել, թէ Քաղկեդոնի ժողովից անմիջապէս յետոյ նորա պաշտպանած տեսութիւնը գործել է ամբողջ եկեղեցւոյ տեսութիւն, և միայն Հայերը, Վարդանանց պատերազմի պատճառաւ այդ ժողովին մասնակցած շլինելով՝ նորա որոշումները ժամանակին չեն ընդունել, իսկ յետոյ, երբ առիթ է ներկայացել նորանով զրազուելու, սխալ են հասկացել և մերժել են. մինչդեռ պատմական փաստերը բոլորովին հակասակն են վկայում, ինչպէս մի քանի անգամ պարզել ենք⁵⁵, պարզել են նաև ուրիշները⁵⁶: Այդ անհերքելի փաստերն ասում են, որ Քաղկեդոնի ժողովն սկզբից և եթ իւր ղէմ հանց քրիստոնէութեան խոշոր մեծամասնութեանը, և ոչ միայն քրիստոնէական գաւառագիտութեան որբան Աղէքսանդրիոյ առաջնակարգ պատրիարքութիւնը, որ նիկիոյ և նիհասոսի աթեղեքական ժողովների գաւառական սկզբունքներն էր թելադրել, այլ շուտով նաև երուսաղէմը, շատ շանցած մինչև իսկ Աղէքսանդրիոյ աթոռիան Անաթոքը, և վերջապէս Կ. Պոլիսը՝ նկատեցին Քաղկեդոնի որոշումներն իբրև նախկին 3 ժողովներով ընդունած քրիստոսաբանութեան անյարիւր և խորթ նորմուծութիւն, սաքի կանգնեցրին նոցա ղէմ ամբողջ արևելեան քրիստոնէութիւնը՝ նոր Հոովմից սկսած մինչև Ասիոյ և Աֆրիկէի խորքերը, և միայն հին Հոովմը իրեն ենթարկեալ վիճակներով հաւատարիմ մնաց նոցա, որ իրենից էլ բղխել էին: Ջեննն կայսեր 482 թ. ին արձակած Հենոսիկոն հրովարտակով այս գրութիւնը պաշտօնապէս վաւերացած և Քաղկեդոնի ժողովն իրապէս գատապարտուած էր, երբ Նուարակի հաշտութեամբ և Վաննի պարագետական իշխանութիւն ընդունելով՝ 484 թ. ին, երկարատև յուզումները

⁵⁵ Քննադատութիւն, եր. 50 Ե.

⁵⁶ Տես. Հայոց եկ. ոյ պատմութիւն, եր. 486 Ե. Արարտ, 1896. տաղիլ, եր. 455 ելլ6.

⁵⁷ Ազգապատմ, էջ 490 Ե.

Հայաստանում դադարեցին, խաղաղութիւն հաստատուեց, և կարելի եղաւ ներքին բարեկարգութեան ու հոգևոր զործերի մասին մտածել: Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի օրերից կէս դար էր անցել, և Հայոց կողմից որ և է մասնակցութիւն բնդհանուր եկեղեցւոյ մէջ արձանուած դատարանական վէճերին տեղի չէր ունեցել: պէտք էր այժմ որոշ դիրք բռնել նոցա նկատմամբ: Ուրիշ ի՞նչ կերպ վարուել կարող էր ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի առակերտ, նոցա հոգևոր մեծ ձեռնարկութիւնները վերակենդանացնող և առաջ տանող Մանդակունին, եթէ ոչ հաւատարիմ մնալ նոցա աւանդած Եփեսոսեան դաւանական սկզբունքներին և մերժել Քաղկեդոնի նորմուծութիւնը, ինչպէս և մերժում էին այդ ժամանակ իւր աչքի առաջ Յոյն-Համէական մեծ կոչսերութեան մէջ դանուող բոլոր քրիստոնեաները:

Հ. Սարգիսեան առանձին գոհունակութեամբ շեշտում է, որ մինչ Միթարեանների քաղկեդոնական համարած ուրիշ հայրապետների մասին առարկութիւններ եղել են, «Մանդակունոյ համար ոչ որ ցայսօր կարող եղած է բան մ' բնել»[•]: Սակայն նորան արդէն ձեռագրով յայտնի էր «Գիրք թղթոց»ի այն գլուխը, որի վերնագիրն է՝ «Երանելոյն Յովհանու Հայոց կախկոտոսպետի, ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զՓրկիչն և կամ մի բնութիւն»^{••}, և եթէ անաչառօրէն դատէր, պէտք է մտածէր, որ այս Յովհան կախկոտոսպետը միայն Մանդակունին կարող է լինել: Հ. Ն. Ակինեան իրաւամբ գիտել է, որ մինչ «Գիրք թղթոց»ի հնագոյն, Գրիգոր Վկայասիրի օրինակից արտագրուած, մասում՝ մինչև եր. 219, «առանձին խնամօք դասուած մէն մի թուղթ՝ ժամանակագրօրէն կը յաջորդեն իրարու ե—է դարուց թղթակցութիւնք», շարունակութիւն կազմող գրութիւնները պատահականօրէն ժողովուած և խառն ի խառն դասաւորուած են^{•••}: Արդ, մի կողմ թողնելով այն ինչգիրը, թէ արդեօք այդ հնագոյն ժողովածուն ճշ է կազմել †, Հ. Ակինեանի գիտողութիւնից բնականաբար պիտի հետեցնենք, որ ժամանակագրօրէն իրար յաջորդող թղթակցութեանց մէջ մի գրութիւն, որ ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի օրով փոխանակուած թղթերից յետոյ է, Բարդէն կաթուղիկոսի թղթերից անմիջապէս առաջ, և Յովհան կախկոտոսպետի առանձն է գրում՝ Յովհան Ա. կաթուղիկոսի գրուածքը պիտի լինի, ինչպէս և սորա նախընթաց «Երանելի մեծի քերզոզահարն Մովսէսի Թորենացի կախկոտոսի» վերնագրով գլուխը Փարպեցու թղթի մէջ յիշուած, և. դարում ապրող՝ «Երանելի Փիլիսոփոս Մովսէսի» գրուածքը. ինչպէս որ Յովհան Բ. կաթուղիկոսի թուղթն ևս ճիշտ իւր տեղում է յառաջ բերած:

Մի անհերքելի փաստ գալիս է այժմ հաստատուելու այդ եզրակացութիւնը: Կնիք հաւատոյ ժողովածուի մէջ՝ ք. 83 Վ. (եր. 130), կարդում ենք. «Երանելոյն Յովհաննու Մանդակունոյ Հայոց կաթուղիկոսի՝ ի հակաձառութեանէն Քաղկեդոնի ժողովոյն, որ ասի Ապացոյց», և այդ վերնագրով բերած է Յովհան կախկոտոսպետի յիշեալ գրութեան մի հատուածը ††:

• Քննադատութիւն, եր. 30.

•• Եր. 29.

••• Կիրիսն կարդիկոս Վրաց. Վիեննա, 1910. եր. 59.

† Մեր կարծիքն այդ մասին ասիք կունենամք շուտով ուրիշ տեղ յայտնելու:

†† Եր. 55. «Բանգի Յովհ. ի Նիկիոյ զուսարեալ», մինչև եր. 55. «Թղ զու մարդ ևս եւ զանձն Բա Ասուած առնես»:

Սակայն «Գիրք թղթոց»ի մէջ էլ այս գրուածքն այնպէս է սկսում, որ սկներն հատուած է երևում Քաղկեդոնի ժողովի զէմ ուղղուած մի աւելի ընդարձակ ամբողջական շարադրութեան: Ի՞նչն է իսկապէս առիթ եղել, որ Մանգակունին զրիչ է վերցրել Քաղկեդոնի ժողովի զէմ, մենք չգիտենք. բայց յայտնի է, որ նորա ժամանակ առիթներ շատ կարող էին լինել, ինչպէս զևս նորանից առաջ* յիշեալ նշանաւոր հայ նեղինակ Մովսէս փիլիսոփան առիթ է ունեցել մի ընտելեան դաւանութիւնը պաշտպանելու Քաղկեդոնի ուսման զէմ: Յամենայն զէսս երկու ժամանակակիցների գրուածոց մեզ հասած մասերը բաւական են տկներն կայունցանելու համար, որ Մանգակունու օրով արդէն Հայոց եկեղեցին իւր վճիռն է արձակել Քաղկեդոնի ժողովի զէմ և որ սկզբից և եթ մեր հայրերը շատ լաւ խմացել են, թէ ինչ է Քաղկեդոնի ուսումը, և մերժել են այն պարզ գիտակցութեամբ, թէ անհամաձայն է Յ առաջին տիեզերական ժողովներով ընդունուած դաւանութեան և մի նոր, խորթ տեսակէս է մէջ բերում:

«Երանելոյն Յովնանու Մանգակունույ կաթողիկոսի» վերնագրի ներքոյ գտնուած ենք «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մէջ (Վ. 33 Վ. եր. 52) նաև առաջին հատուածը այն դաւանարանական բացատրութեան, որ տպագրուած է «Ի սուրբ Երբորդութիւնն և ի ծնունդն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ» վերնագրով** և որի վաւերականութիւնը, զոնէ այս մասով, անկասկածելի է դառնում ուրեմն***: Տպագրուածի երկրորդ մասը հազիւ թէ անմիջական շարունակութիւնը լինի այդ առաջինի, որ փոստատրութեամբ վերջանում է և որին կցուած է երկրորդը ըստ երևութին պատահարար: Մայր Աթոռի մատենադարանի Ն. 920—940—993 ճառընտրի մէջ† առաջին հատուածից յետոյ, որի վերնագիրն է՝ «Երանելոյն Յովնանու Մանգակունույ Հայոց վարդապետի, Յաղագս պահոց», անմիջապէս հետևում է, բայց առանձին և առանց վերնագրի, Տառետի առակը մեկնարանող մի ընդարձակ ճառ, որի սկզբի երկու տողը միայն նման են տպագրուածի երկրորդ մասի սկզբնաւորութեանը: Ն. Սարգիսեանի տուած ցուցումներից երևում է, որ նոյնը գտնուում է իւր «Քէորդայ» անուանած †† օրինակի, զույցէ նաև Երուսաղէմի Ն. 972 ձեռագրի մէջ†††: Մենք պատճառ չենք գտնում այս ճառը Մանգակունու հարազատ զործ չհամարելու և գնում ենք ստորև՝ կից յիշեալ վաւերական հատուածին, ինչպէս գտնում ենք ճառընտրի մէջ:

Ն. Սարգիսեան յիշում է երկու ուրիշ, ըստ երևութին զարձեալ գաւանարանական բովանդակութիւն ունեցող՝ ճառեր Երուսաղէմի Ն. 77 ձեռա-

* Ռեւա՛ն առաջ արդեօք, յայտնի չէ:

** Տեսա՛ն Յովնանու Մանգակունույ Հայոց հայրապետի ճառք. Բ. ուղ. Վեներիի, 1860, եր. 212.

*** ժողովածուն կազմուած է կոմիտաս կարողիկոսի օրով, է. դարում, երբ չէին կարող չինանալ, թէ ո՛ւմ գրուածքն է այս: Ն. Սարգիսեան (Քննապատերիս, եր. 453), դիտում է, թէ այս հաստաւածը փոխառուելն է Քր. Կաղիստեանու մի նախից, որի վերնագիրն է՝ «Յաղագս ս. Երբորդութեանն... բնիզէմ Արիսի»: Մեր մասննադարանի Ն. 924—948, Բ. 57 Վ. ձեռագրում կայ. «Քրիզորի Աստուածաբանի՛ Յաղագս ս. Երբորդութեանն և մարմնակայ Ռոդոյ» վերնագրով ճառ, որի մէջ ն մ մ ն խօսքեր են գտնուած, բայց ո՛չ ն ոյ ն:

† Գտնած ՁԵ—1456 Բ. ին «ի Վերի Կոթալման».

†† Քննապատերիս, եր. 409.

††† Նոյն. եր. 74 ծան.

գրում, որոնք միացած գանձուում են կրկին նոյն գրատան շ. 1377 ձեռագրում և որոնց առաջինի մասն է համարում ս. Ղազարու գրատան ԺԳ. զարու մի ճառընարի մէջ գանձուոյ «Բանն Աստուած մարմնացաւ» հաստատար Իսկ երուսաղէմի գրատան շ. 1377 ճառընարի մէջ գանձուոյ մի ուրիշ ձեռ, որի վերնագիրն է՝ «Յազազս երկուց բնութեանց», նա առանց որ և է հիմքի անհարազատ է համարում: Սակայն քանի որ Մանդակունու Քաղկեդոնի ժողովի զէմ գրած լինելն այժմ յայտնի է գանձում, բնդհակասակն հենց այդ ձեռն ամենայն հաւանականութեամբ հարազատ պիտի լինի, և շատ ցանկալի էր միւսների հետ լոյս բնծայուած տեսնել այն, որով աւելի և աւելի կպարզուէին Մանդակունու գաւանարանական տեսութիւնները: Ստորե զնում ենք մի ուրիշ փոքրիկ հաստատ, որի Մ. Աթոսի ձեռագրատան ամենահին (Ժ. զարու) և ամենակարեւոր ձեռագիրների մէկից վերցուած լինելը երաշխատորութիւն է նորա հարազատութեան և որ ցոյց է տալիս, թէ Մանդակունին մեկնարանութեամբ էլ գրադուել է, և ուրիմն շատ հեշտութեամբ կարող էր «Տեսեախ առակի» յիշեալ մեկնութեան հեղինակը լինել:

Անցնենք այժմ այն խնդրին, թէ Մանդակունին ի՞նչ ձևեր է գրել՝ բարոյական—խրատական բովանդակութեամբ: Յայտնի է Միտիթարեանների Մանդակունու անունով Բ. ազգադրութեամբ հրատարակած ձևերի ժողովածուն, որ վերե յիշատակեցինք և որ 26 ձևեր է պարունակում՝ իսկապէս «Թուղթ» վերնագրով, հետը կցուած «Կանոնք», «Յազազս քառասնորդական պահոց», յիշեալ «Բ ս. Երրորդութիւնն և ի ծնունդն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ», «Կանն սիրոյ» և «Բան խրատու առ ճշմարտն»՝ գանձականակերպ բովանդակութեամբ հաստատման: Այս վերջին հաստատմանը միւս 26 ձևերի կամ թղթերի հետ ոչ մի ներքին աւերչութիւն չունին, այլ քաղուած են այս ու այն տարրեր ձեռագրներից և ի մի բերուած՝ Մանդակունու անունը կրող երկերի մի ամփոփում առաւ համար: Եւ նորա համարը՝ իրրե մատենագրի, մինչև այժմ կապուած է եղել մեզանում այդ 26 ձևերի հետ, որոնք և մեծ յարգ են վայելիլ՝ իրրե և. զարու հեղինակի և մեր ամենանշանաւոր հայրապետներից մէկի, բովանդակութեամբ և լեզուով հաւասարապէս արժանաւոր, գործ: Շ. Սարգիսեանի քանիցս յիշած «Քննադատութիւնք» նուիրուած է գլխաւորապէս այդ ձևերի մատենագրական յատկութիւններն ու արժէքը որոշելուն, և նա խօսք չի գանձում գերազարար գրուատելու նոցա առաւելութիւնները՝ նոցա հեղինակի մեծ հմտութիւնը: Նա մի առ մի յատաջ է բերել, թէ իրեն ծանօթ ո՞ր ձեռագիրների մէջ կան այդ ձևերը՝ ամբողջութեամբ կամ մասամբ, և սրտեղ ում անունով են: Ի միջի այլոց յիշել է նաև ս. Էջմիածնի մատենագարանի 5 ճառընարներ: Բայց ձևերից այնպիսիները կան, որ մեր մատենագարանի մինչև 20—25 ձեռագրի մէջ կարելի է գտնել, և առհասարակ աւելի բազմաթիւ և աւելի կարեւոր ժողովածուներ ունինք այստեղ նոյն ձևերի, քան շ. Սարգիսեան գրաւել կարող էր Կարինեանի ցուցակի մէջ: Մի որոշ խումբ այդ ձևերի պարբերաբար կրկնուում է մեր Կոնստանտնուպոլիսի մէջ՝ իրրե Մեծի պահոց օրերի բնթերցման նիւթ: Մինչդեռ շ. Սարգիսեան նոցա մեծապոյն մասն ինչ ինչ ձեռագիրներու վերադրուած է ցոյց տալիս ս. Եփրեմին, մի քանիսը Յովհ.

* Քննադատութիւն, եր. 36 և 38.

Ոսկերեքանին, մեր մատենադարանի ձեռագիրների մէջ միայն 8 ճառ վերագրուած ենք գտնում ա. Եփրեմին (յառկապէս «Վասն պահոց պնդութեան» 4 տեղ և «Վասն խոստովանութեան վարուց յանցանաց» 6 տեղ), 3 ճառ միայն Ոսկերեքանին («Վասն միտիթարութեան վախճանեցոց» 2 տեղ, մինչ չ. Սարգիսեանի յիշածների մէջ ոչ մի տեղ): Չ. Սարգիսեան գտնադան փորձեր է արել բացատրելու այդ երեսփը, որ ձեռագիրների մեծագոյն մասի մէջ Մանգակունու անունով մեզ հասած ճառերը ուրիշ ձեռագիրներում ա. Եփրեմի կամ Ոսկերեքանի անունն են կրում, երբեմն նոյն ճառը թէ մէկի և թէ միւսի՝ մինչև իսկ մի երբորդի (օր. Յովհան Պլուզի) անունը, և ապա շատ բարդ պատճառարանութիւններով՝ ցերեխն և արքախն փաստերով (իրօք յենուած գլխաւորապէս այն փաստի վերայ, որ այդ ճառերից ոչ մէկը ա. Եփրեմի կամ Ոսկերեքանի բնագիրների մէջ չի գտնուել), եկել է այն եզրակացութեան, թէ նորա ընդհանուր առմամբ Մանգակունու գրչի հարազատ արդիւնք են: Շատ դարձանալի է սակայն, որ նա, այնքան մանրակրկիտ հետազոտութիւններից յետոյ՝ ճառերից ոչ մէկի վրայ Յովհան Մայրավանեցու անուն չի գտել¹, մինչդեռ Մ. Աթոռի մատենադարանի 5 ձեռագիրներում՝ այսինքն բոլոր նոցա մէջ, ուր այդ ճառերը հաս հաս չեն բերած, այլ շարքով և ամբողջութեամբ, կամ մեծագոյն մասով՝ նորա կրում են Յովհան Մայրավանեցու անունը²: Նոյն անունով գտնում ենք «Վասն փոխոց և վաշխից» թուղթը Չ. 720 ձեռագրի մէջ (Պ. 198 Ե.), իսկ «Վասն հմայից դիւթականաց» ճառը, ինչպէս մասնաւոր նամակով մեզ հաղորդուած է Տ. Բարզէն եղիպատոս, Մայրավանեցու անունով գտնուում է Անկիւրիոյ կարծիր վանքի ձեռագիրների (300-ից աւելի) իւր կազմած ցուցակի Չ. 106 ժողովածուի մէջ: Յովհան Մայրավանեցու անունով են եղել նոյն ճառերը նաև Մ. Աթոռի մատենադարանի Չ. 1540 ձեռագրում, որ այժմ գծրազգարար չկայ մէջտեղ: Բայց այդ ձեռագրից օգտուել է, ինչպէս և Մայրավանեցու անունը կրող յիշեալ ձեռագիրների երեքից, Չ. Գ. Տ. Մկրտչեան՝ Նրատարակելու համար «Յազազս սիրոյ և սրբութեան ճառը»³: Հետևաբար նա վաղուց ուշադրութիւն էր դարձրել և մասնաւոր կերպով այն կարծիրը յայտնել, թէ Մանգակունու անունով Նրատարակուած ճառերը իսկապէս Մայրավանեցու գործ պիտի լինին: Միւս 2 ձեռագիրների վրայ, որ ինչպէս կանաններ, աւելի արժէքաւոր են և վերջին տարիներն են բերած Գանձասարից և Տաթևից՝ իրենց տեղում իսկ ուշադրութիւն է դարձրել Տ. Գարեգին վարդապետ, որ և հետաքրքրուել է Մայրավանեցու հեղինակութեան խնդրով և կարեւոր գիտադրութիւններ արել Նրուսաղէմի վանքի ձեռագրատանը, որտեղից կոչաւինք ստորև: Չուրի տակ եղած բոլոր վաւերագրերն ու փաստերն ի մի բերելով այժմ՝ պէտք է ցոյց տանք, որ Յովհան Մանգակունու անունով Նրատարակուած ճառերը ներկայացնում են իսկապէս Յովհան Մայրագոմեցու «Խրատ վարուց» գիրքը, որի մասին յիշում են Աստղիկ⁴ և ուրիշներ»⁵:

¹ Ինչպէս նաև Չ. Տաւեան, Վիեննայի Միտիթարեանց ձեռագիրների իւր կազմած ցուցակի մէջ:

² Բացի մի վեցերորդ՝ Գ. 490, ձեռագրից, որի մասին ստուել:

³ Արարս, 1905. յունիս, եր. 564.

⁴ Եր. 87

⁵ Տեա. Վարդան, Պատմութիւն. եր. 62.

Նախ՝ ճառերի այն «Նախադրութիւնը», որ Մխիթարեանք տպագրել են իրենց երկարագիր օրինակից՝ սկզբի կարևորագոյն մասում շատ զգալի թերութիւններով, մենք ունինք ամբողջութեամբ Տաթևից բերած Հ. 73 ձեռագրի մէջ (այժմ Հ. 3940), որ և ստորև յառաջ ենք բերում: Ընչպէս տեսնում ենք, արդէն այդ նախադրութեան վերնագիրը «Քրատ վարուց» գրուածքի մասին է, իսկ մէջն ասած է, որ սորա հեղինակն իսկապէս 44 թուղթ է գրել՝ ի բայ ասեալ աղօթքն ու սղբերը, որոնցից 24-ը, «ի իրատ հաւատոց»՝ ամփոփուած են մի ուրիշ գրքի մէջ, իսկ մնացածը՝ «ի իրատ վարուց առաքինութեան», ամփոփուել է այս գրքում: Արդ, նոյն Ասողիկ և ուրիշները վկայում են, որ Մայրագոմեցին «Քրատ վարուց»ի հետ ունեցել է նաև «Հաւատարմատ» անունով մի գրուածք, և կասկած չի կարող լինել, որ խօսքն այստեղ այդ երկու գրուածքների մասին է: Իսկ այն թիւրիմացութիւնը, որ 44-ից 24 հանելով մնում է 20, մինչ «իրատ վարուց» թղթերի թիւը նոյն իսկ աղօթքն ու սղբը չհաշուած, աւելի է, մի պատահական գրչի սխալի արդիւնք պիտի համարուի, քանի որ այստեղ ճառերը նոյն ցուցակով են, ինչ որ Մխիթարեանց տպագրածի մէջ* և Հ. Սարգիսեանի տուած ցուցումներից երևում է, որ Տաթևի այս ձեռագիրը նիւթերի դասաւորութեամբ և տպագրից ունեցած տարբերութիւններով բոլորովին նման է նորա «Ներուսագեմեան» անունանոց օրինակին. միև կողմից նա յար և նման է մեր մատենագարանի Գ. 490=2546 ձեռագրին, մինչև իսկ գրի ձևով, նման կարմրագրերով, Վրչի նման յիշատակարանով՝ ԺԳ. թղթի՝ վերջում, որ անկասկած սա փոխ է առել առաջնից և փոքր ինչ ընդարձակել, և այն տարբերութեամբ միայն, որ նախադրութիւն չունի, թղթերի հեղինակի անունն էլ ոչ մի տեղ չի յիշուած, ինչպէս և «Ներուսագեմեան» օրինակի մէջ: Այս 3 օրինակներն ուրեմն միևնոյն խմբադրութիւնն են ներկայացնում և, ինչպէս մեր մատենագարանի երկու ձեռագիրների համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, հնագոյն է և նախապիտ այն օրինակը, որ նախադրութիւնը պահել է. դուրս է միւսները գիտմամբ հանել են՝ հեղինակի հետքը կորցնելու համար:

Այսպէս և Գ. 990=2825 Գանձասարի ձեռագիրը նիւթերի դասաւորութեամբ և բովանդակութեամբ նման է տպագրին, բայց ունի ԺԱ. թղթի վերջը և ԺԲ. ի սկիզբը, որ ըստ տպ. ի ծանօթութեան** պակաս է եղել Մխիթարեանց «երկաթագրի» մէջ և ուրիշ օրինակից լրացուել է՝ զգալի տարբերութիւններով մեր ձեռագրից: Սորա մէջ տպագրից անհամեմատ աւելի ընդարձակ է ԺԸ. թուղթը, որի միայն սկիզբն ու վերջը, և ներսից սակաւ սողեր՝ քաղած ներկայացնում է տպագիրը. երկերկու երեսով աւելի են նաև վերջին «Արար Աստուած» և «Աւնայր առնէր» ճառերը. իսկ ընդհանրապէս շատ են բառական տարբերութիւններ***: Յամենայն դէպս այս երկու օրի-

* Չորմանալի է, որ Տաթևի ձեռագրի մէջ հատերի դասաւորութիւնը այդ «Տաւաբագրի» համեմատ չէ, ալի նորա նախընթաց մի ցուցակի համեմատ:

** Եր. 101.

*** Առհասարակ քէ բառական տեսակէից ևս քէ քոս շրջանդակութեան խիտ աստարեւորիւններ կան հատերի զանազան խմբադրութեանց ևս հատ յիշեմերում մուծուած օրինակների մէջ, սրով անհրաժեշտ է դասնում մի նոր լինական հետաւորակութիւն: Այս նախերի մէջ պակաս չեն, ամուտ, հատ օտար նիւթիակներից ստնուած յաւելումներ, ինչպէս օրինակ՝ «Մարագս պէս պէս առախնութեանց» հասուածի «Տե՛ս, Տէ՛ր, գտաւարսմս իմ» յաւելումը զանազան ձեռագիրներում՝ քաղուած է ս. Եփրեմի աղօթներից:

նակն ևս մի ուրիշ խմբագրութիւն են ներկայացնում, որոնց նախատիպը նոյնպէս թէ նախագրութիւնն է ունեցել և թէ հաւանականաբար հեղինակի անունը կրել իւր վրայ: Իսկ պահել են՝ Մխիթարեանց երկաթագիրը միայն (կիսեղծ և հեղինակին անձանաչելի դարձնող) նախագրութիւնը, և Գանձասարի օրինակը՝ միայն հեղինակի անունը: Վերջինս նախագրութեան փոխարէն ունի թղթերի վերջում, Գ. 366 Վ., յիշատակարան, ուր ասուած է. «Ուստի և սուրբս այս Յոհան Մայրավանեցի, երկրորդ Յոհան հանդուձակ հօրն Ոսկերերանի, լուսազարդ բանիւ գլխաւորեալ ԻՆ. կանոնս՝ ըստ արեղական կատարման ընթացից»: Իսկ ամբողջ ձեռագրի վերջի յիշատակարանում, Գ. 504 Վ., կարգում ենք. «Գրեցաւ պատմութիւն ս. վկայիցս և խրատս վարաց ի թվ. Հայոց ՊԱ, անվարժ ձեռամբ մեղապարտ քահանայի Քորոսի, ի քաղաքս Սուրղաթ, առ դուռն ս. (Աստուածածնիս)»: Կասկած կարճ է լինել միթէ այլ ևս, որ Մխիթարեանց «երկաթագիր» օրինակն էլ, որի վրայից նոքա սպել են «Տեառն Յովհաննու Մանդակունու Հայոց հայրապետի ճառքը», նոյնպիսի մի Պրուս վարաց է՝ հեղինակն իրօք Յովհան Մայրավանեցին:

Տարբեր մի խումբ են կազմում այն 4 ձեռագիրները, որոնց մէջ գտնուում է, ինչպէս վերև ակնարկեցինք, Հ. Գ. Տէր Մկրտչեանի հրատարակած «Յաղագս սիրոյ և սրբութեան» ճառը՝ Յովհան Մանդակունու անունով, մինչդեռ ապագրութեամբ իրրև Մանդակունույ զորժ յայանի բոլոր ճառերը նոյն ձեռագիրներում Մայրավանեցու անունով են: Այդ ձեռագիրներից Հ. 1539—2081 և 2240—2223 Հ. Գ. ի վկայութեամբ «ծագում են միջնադէս կամ անմիջապէս» Հ. 1530 ձեռագրից*, որ այժմ պահասում է. Ֆնացած երկուօրը նիւթերի գասաւորութեամբ, բովանդակութեամբ, զրուածքի ձեռքով ամէն բանով միմեանց նման են, մինչև իսկ յիշատակարանները երկուսի մէջ նոյն տեղերում են, և նման բառերով: Նոքա սկսում են ապագրի Գ. թղթով, որ ունի այստեղ «Յաղագս պահոց» վերնագիրը և որի առաջին հատուածը պահասում է, սկիզբն է երկրորդի «Պարկեշտութիւն առաքինութեան պարաւանդեալ զաղարեցուցանէ զամենայն անդամս մարմնոյն», նախադասութեան կիսից վերջրած՝ իսօքը: Ըստ երևութին սոցա բոլորի նախատիպը մի թերի օրինակ է եղել, որից առաջի թերթերն ընկած էին, և Ֆնացածի սկիզբն էին այս բառերը: Սակայն ապագրի Ա. թուղթը՝ «Վասն խոստովանութեան վարուց յանցանաց», կայ սոցա մէջ ԻԱ. տեղում. պակաս է միայն Բ. ը՝ «Վասն ազաշխարութեան», և յետոյ միւս բոլորը կան, բայց նախորդ երկու խմբերից ևս տարբեր գասաւորութեամբ: Սոցա հետ սերտ կապ և նմանութիւն ունին Գ. 487—3111 ձեռագրի ճառերը, թէպէտ միայն 16-ը կան այստեղ, և ոչ ձեռագրի սկզբում, ինչպէս միւսների մէջ, այլ Գ. 139 Վ. ից: Սոցա սկիզբն էլ նոյն թերի «Պարկեշտութիւն առաքինութեան պարաւանդեալ» ճառով է, միւս ճառերի գասաւորութիւնը նման ձեռք և մի տեղ միայն յետ ու առաջ դրած, նման ոչ միայն բովանդակութիւնը՝ ընթերցուածներով հանդերձ, այլ և «Վասն քահանայից տեսութեան» ճառից յետոյ դրած յիշատակարանը:

* Աւստա, 1903. Յուճիս, եր. 562, ուր ևս այդ ձեռագիրների մասին կարելուազոյճ տեղեկութիւններ տրուած են:

Այսպէս ուրեմն մեզ ծանօթ բոլոր այն ձեռագիրները, որոնք ներկայացնում են յատկապէս Մանդակունուն վերագրուած ձառերի ժողովածու՝ յաւելիալ նիւթերով, որոշ կերպով բաժանուում են 3 խմբերի, և բոլորի մէջ կամ Յովհ. Մայրապոստոսեան անունով են ձառերը և կամ հեղինակի անունը պահասում է. իսկ Մանդակունու և ուրիշների անունով յայտնուում են այդ ձառերը միայն այն դէպքում, երբ հաս հաս արտագրուում են ձառընախրների մէջ՝ եկեղեցական—բարոյակրթական գործածութեան համար: Հետևութիւնը պարզ է: Բոլոր այդ ժողովածուների նախաախրը եղել է հաւանականաբար Յովհան Մայրապոստոսեան «Խրատ վարուց» գրքի այնպիսի մի օրինակ, որի հեղինակի օվ լինելը յայտնի էր բնղհանուր վերնագրից և «Յառաջագրից»: Այն շրջաններում, ուր ներքին կամ օտար եկեղեցիների հետ եղած դաւանական վէճերի պատճառով Մայրապոստոսեան նկատուել է իբրև մի կատակածելի՝ ազանդաւոր հայեացքների մէջ մեղադրուող անձ, ջնջել են նորա անունը, և տեղը բարեհամբաւ Մանդակունու անունը դրել, կամ վերնագիրն ու յառաջագիրը ջնջելով՝ ձառերն անանուն են թողել. այդպէս և արտագրուել են նորա ձառընախրների մէջ՝ կամ Մանդակունու անունով, կամ անանուն. իսկ այս երկրորդ դէպքում յաջորդ արտագրողները համարել են այն հեղինակի գործ, որի անունը նախընթաց ձառի վրայ էր, և այդ անունն էլ դրել են վրան: Այսպէս, կարծում ենք, ամէնից աւելի հեշտ կերպով է բացատրուում նոյն ձառերի տեղ տեղ ու Սփրեմի և Յովհան Ոսկերերանի անուն կրելը: Ձառընախրների մէջ շատ սովորական է նաև ուրիշ, օտար հեղինակների՝ Յովհ. Ոսկերերանի, ու Բարսղի, ու Սփրեմի, Սերբիանոսի ևն. գործեր միմեանց հետ շփոթելը, և եթէ քննենք, կտեսնենք, որ նման թիւրիմացութիւններից է յառաջացել այդ, խոր Եւրոպիայի պատճառներ որոնելու կարիք չկայ: Իսկ թէ իբրք Յովհան Մայրապոստոսեան անունը այս ձառերի վրայից վերացնելու փորձեր եղել են, դորա ակնհերտ պայտոյցը տալիս է նրուապէմի շ. 1999 ձեռագիրը, ուր Տ. Գարեգին վարդապետ նկատուել է նոցա վերնագրի՝ հեղինակի անունն համար սովորական տեղում, երկու տող քերած՝ ջնջած: Այդ ձեռագիրը մեր բոլոր յիշածներից, հաւանականաբար նաև Միսիթարեանների երկարագրից, հնագոյն ձառերի ժողովածու է, խոշոր բոլորգրով, որ ըստ յ. 245 ր. յիշատակարանի՝ «Գրեցաւ յորում եր թուական Հայոց ՈժԹ, ի լեաան, որ կոչի Ակասկամեր, ի զեղն Մուշեղկայ՝ ի յանապասն Նորսիսի, առ դրան աստուածարնակ սուրբ Աստուածածնին, յառաջ. հաւր Նորսիսի և երկրորդին Թեոդոսի»: 1170 թ. ից մնացած մի վաւերագիր բաւական պատկառելի հնութիւն պէտք է համարուի, անշուշտ, մեր առանց այդ արդէն հանած եղբակացութիւնները հաստատուելու համար: Նոյն վաստահութեամբ չենք կարող վկայութեան բերել Մ. Աթոսի մասնադարանի շ. 908 «Ոսկեփորթիկի» մէջ մեր նկատածը, որ «Մուսկան օսկերք իմ» ձառի վերնագրում Յոհանու անունն մօտի բարբ գրչով ուղղած «Մանդակունեցոյ» է գործըրած. ԺԸ, դարու հետեակ ձեռագիր է այդ, և գրողի պատահական շեղումից կարող է յառաջացած լինել ուղղումը: Սակայն նոյն իսկ այդ «Մանդակունեցի» ձեռ, ինչպէս շ. Գալուստան էլ նկատուել է, մտածել է տալիս իւր արհեստական կազմութեան մասին: Իշխանական տան անունն ունի վերջաւորութիւնը ինչու պէտք է ինքն իրեն ծննդեան կամ բնակութեան տեղ մատնանշող ունեցի գտանար, որ մանաւանդ ներկայ դէպքում բոլորովին անիմաստ է: Աւելի ուշագրաւ այն հան-

զամանքն է, որ ոչ միայն Մանգակունցի մեռլ է զործածած այս անունը ճարտարներուս գրեթէ ամէն տեղ, ուր «Յրատ վարուց» գրքից վերցրած ճառերի վերնագրի մէջ է այն, այլ և օր. Ն. 940—993 ճարտարի մէջ, մինչդեռ նախընթաց այգպիսի ճառերը «Մանգակունցոյ» անունով են՝ ք. 343 Կ. «Սրբոյ անգուգական» հասուածի վերնագիրն է, ինչպէս յիշեցինք՝ «Ներանկոյն Յոհաննու Մանգակունցոյ, ևն.», և ք. 347 Կ. «Ահեղ անաւրէնութիւն» ճառի վերնագրում զարձեալ՝ «Մանգակունցոյ»: Ի՞նչ աւելի բնական բացատրութիւն կարող է լինել այս երևոյթի համար, քան այն, քր «Յովհաննու Մայրավանցոյ», կամ ըստ մեզ, ինչպէս յետոյ կ'տեսնենք, աւելի հաւանականօրէն՝ «Յովհաննու Մայրագոմեցոյ» վերնագրի երկրորդ բառի միջին տառերը այնպէս քերել ջնջել և վրան նորն են գրել, որ զարձեւ է Մա(նգակուն)եցոյ, որ և յետոյ ձեռագրից ձեռագիր արտագրուել է:

Այս փոփոխութեան սկիզբը պէտք է որ շատ վաղ գրուած լինի, և հաւանական է, որ արդէն Յովհաննէս Պատմագիրը այս ճառերի ի միջի այլոց Մանգակունուն վերագրուած լինելը գիտէր, երբ սորա համար մութ կերպով գրում էր, ինչպէս տեսանք. «Յարգարէ ևս ճառս զգուշացուցիչս գիտաւորական կենցաղոյս»: Պակաս հաւանական չէ և այն, որ նա գիտէր, թէ այդ ճառերի իսկական հեղինակը Մայրագոմեցին է համարուում, բայց ամենայն յարգանօք խօսելով նորա, իրրև կեղեցեոյ ուղղամիտ վարդապետի մասին՝ այնպիսի զգուշութեամբ է անցնում նորա համար ենթադրուած աղանդաւոր հայեացքների վրայից, որ հասկանալի է դառնում, թէ ինչո՞ւ խոյս կտար նորա անունով գրուածներ ճանաչելու և նորա հայեացքների ուղիղ կամ թիւր լինելը զոցանով ստուգելու հարկից: Աւելի պարզ է Ասողիկի վերև մասնանշած վկայութիւնը Մայրագոմեցու մասին. «Սա գրեաց երիս գիրս, և գանուն իւր ոչ վերագրեաց ի նոսա, վասն չընդունելոյ ժողովրդեանն. անուն միոյն՝ Յրատ Վարուց, և անուն միւսոյն՝ Հաւատարմատ, և անուն միւսոյն՝ Նոյեմակ»: Եթէ ուղիղ են մեր պարզարանութիւնները, այս խօսքերից պիտի հետևենք, թէ Ասողիկին յայտնի էին «Յրատ վարուց» գրքի այնպիսի օրինակներ, որոնց վերնագրում հեղինակի անունը չէին գրել՝ «ժողովրդեան» գայթակղութիւն չզատճառելու համար, բայց որոնց Մայրագոմեցու զործ լինելը ամէնքը գիտէին: Պէտք է ենթադրել, որ այնուհետև՝ մանաւանդ Կիլիկիան շրջանում, Մայրագոմեցու անունը աւելի և աւելի մոռացութեան արուեց, պահուելով միայն «արևելեան» հայերի մէջ, նեղ շրջաններում, մինչ Վարդան պատմիչը Մանգակունու համար գրել կարող էր արդէն, ինչպէս յիշեցինք՝ «Յորինեաց զճառս խրատուց», և հասկանալ անկասկած բոլոր մեզ յայտնի ճառերն իրրև նորա երկասիրութիւն: Բայց այդ «խրատուց» բառը ոչ միայն նորա պատմութեան մէջ մնացել է՝ ճառերի իսկական աղբիւրը յիշեցնելով, այլ և մեր մատենադարանի Ն. 921 ճարտարի մէջ⁶, ուր Մանգակունուն վերագրած ճառերից չորսը բերած է ս. Նփրեմի անունով՝ առաջին (Ազգոյ և օգտակար) ճառի վերնագիրն է. «Յրատար վարուց, զոր ստացեալ է երանկոյն Նփրեմի հայրապետի»: Ուրեմն նոյն իսկ զարեղար և անունէ անուն փոխանցումներից յետոյ հետքերն իսպառ չեն կորել, որ այդ ճառերը վեր-

⁶ Գրուած անցման երկարագրով. 1496 ք. ին.

ցրած են «Յրատ վարուց» գրքից. իսկ թէ սորա հեղինակը Յովհան Մայրապոստոսեան էր՝ հասկածից զուրս է ի հարկէ:

Այսպէս ահա մեր բոլոր գիտողութիւնները բերում են այն եզրակացութեան, որ նախ այդ «Յրատ վարուց» գրուածքին պատկանող ճառերը պէտք է հանել Յովհան Մանգակունու մատենադրութեանց շարքից, ապա անանկ, թէ ի՞նչ գրական վաստակներ ունի նա իրօք, և ըստ այնմ գնահատել նորա արժանիքն՝ իբրև մատենագրի: Եւ կանանկնք, որ կարիք չկայ ամենին պահելու նորան ուրիշների փետուրներով, այլ առանց այդ էլ նա շատ բազմակողմանի մատենագիր է և կարևոր տեղ պէտք է բռնէ մեր գրականութեան մէջ: Յիշեալ ճառերի հետ Մխիթարեանք տպել են «Կանոնք» վերնագրով մի հատուած*, որ Մանգակունու անունը կրող ուրիշ կանոններից** առանձին մտել է մեր կանոնագրքերի մէջ: Սովորական 9 կանոններից կցած է կանոնագրքերում ևս մի հատուած՝ «Դեք առանց հրամանի Աստուծոյ» սկզբնաւորութեամբ, որ առանձին գտնուում ենք մեր մատենագրարանի Հ. 921—948 ձեռագրում (ը. 29 Վ.), իսկ մի քաղուածք է նոյն կանոններից՝ «Յաղուհացն զշարաթսրն» սկզբնաւորութեամբ պատասիկը, Հ. 740—783 ձեռագրում (ը. 198 Վ.): Դոցա փաւերականութիւնն ու այլ յատկութիւններ որոշելը պէտք է մանկ կանոնագրքի ընդհանուր ուսումնասիրութեան մէջ: Ապա տպուել է մի հատուած «Յաղագս քառասնորդական պահոց և բաղգատութիւն նորա ընդ զաւակական քառասնին» վերնագրով***, որի սկիզբն է. «Արդ վասն զի պահոց քառասնորդ կոչի», և որ ամբողջութեամբ մտնում է Տ. 43—3771 ի ձեռագրի ը. 117 Վ. ճառի մէջ. սորա վերնագիրն է՝ «Տեսան Յոհաննու Մանգակունոյ Հայոց կաթողիկոսի տապեալ յաղագս պահոցն քառասնորդացն», և սկիզբը. «Արդ, քանզի սկիզբն և կատարումն տարոյն զաւր կիրակի ասի լեալ»: Այս ճառի մէջ մտնում է նաև յիշեալ «Կանոնք» վերնագրի տակ տպուած՝ «Արդ ևս ըստ իմ գիտելոյ ասեմ» հատուածը և ամէնից վերջը տպուած «Բան խրատու առ ճգնաւորսն»† ճառի առաջին պարբերութիւնը՝ «Քանզի գրեալ է—զցերեկն լեզուով», որով, և մի փառատութեամբ՝ վերջանում է: Նոյն ճառը բովանդակութեան մի քանի մասերով, բառերով և դարձուածներով ակներև նմանութիւն ունի Հ. Գ. Տէր Մկրտչեանի վերոյիշեալ «Յաղագս սիրոյ» ճառին կից հրատարակած երկու ուրիշ ճառերի հետ, որոնց վերնագիրներն են. «Յաւաք Յովհաննու Մանգակունոյ՝ խրատ և զովութիւն ճգնաւորաց և յանդիմանութիւն ծուլից և արհամարհոց զպատուիրանս Աստուծոյ» և «Նորին ի նոյն գրոց»††: Ըստ Հ. Գ. ի սոցանից առաջինի «մասն է ուրիշ խմբագրութեամբ» Մխիթարեանց տպած նոյն «Բան խրատու» ճառի վերջին երկու պարբերութիւնը. սակայն սորա միայն մի փոքր հատուածը նմանութիւն ունի նոր հրատարակուածի հետ, մինչ ամբողջի շարաշարութիւնը տարբեր է. ոչստի և աւելի հաւանական է ենթադրել, թէ այն հատուածը մի ընդարձակ գրուածքի շարունակութեան մէջ կրկնուել է, իսկ այդ ընդարձակ

* Յովն. Մանգակունոյ՝ հառժ. եր. 207.

** Տես. Պատմութիւն ժողովոց Հայ. եկեղեցւոյ. Ա. արժ. Մխիթարեանց. Վաղարշապատ, 1874. եր. 75:

*** եր. 209:

† եր. 216:

†† Արարտ, 1905. սեպտեմբ. եր. 774 և 779:

գրուածքի զանազան մասերն են բոլոր յիշած ձևերը: Հ. Գ. այն երկու ձևերը հրատարակել է Մ. Ա. մատենադարանի շ. 613—716 ձեռագրից, որի մէջ առաջինը՝ «Ասն մանողունի» սկզբնաւորութեամբ, թերի է. բայց մենք ունինք նոյնը ամբողջութեամբ շ. 223—229, և միայն սկզբից ու վերջից մի մի սող պակաս՝ շ. 346—2532 ձեռագրում, որոնց համեմատութեամբ և լրացնելով հրատարակուածը՝ նորից ի լոյս ենք ընծայում: Բերում ենք ստորև Տ. 45—3771 ձեռագրի ձառը նոյնպէս, որի համեմատութիւնը ծանօթ հատուածների հետ պէտք է ցոյց տայ, թէ որչափ հաւանական է բոլորի Մանդակունու մի ընդարձակ գրուածքից քաղուած լինելու ենթադրութիւնը: Յամենայն դէպս բովանդակութեան և լեզուի* մի քանի բնորոշ կողմերի վրայ աւելացրած այդ երեսոյթը, որ տարուբեր կերպերով իրար հետ զուգած հատուածներ խիստ տարուբեր ձեռագիրներում միշտ նոյն Մանդակունու անունն են կրում՝ կարեօր նշան պէտք է համարուի նոցա վաւերականութեան:

«Ի ս. Երրորդութիւնն» հատուածի և նորա յաւելեալ մասերի համար յիշեցինք արդէն. մնում է Մխիթարեանց հրատարակութեան մէջ «Վասն սիրոյ» վերնագրով մի փոքրիկ ձառ, որի նկատմամբ ոչինչ չունինք աւելացնելու շ. Սարգիսեանի գիտողութիւնների վրայ**; Այնուհետև Մ. Ա. մատենադարանի շ. 542—581 ձեռագրի մէջ (ը. 56 շ.), որ բազմապիսի զուսանական, բարոյախօսական, կանոնական, վկայարանական ևն. գրուածների մի ստուար ժողովածու է՝ ԺԳ—ԺԵ գրքերի բոլորգրով (անթուական), գրանում ենք մի գրութիւն, որ հասկանալի չէ, թէ ինչպէս է ստացել «Յոհանու Մանդակունոյ խրատ ոգեշահ» վերնագիրը, մինչ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցիների մէջ գործածուող, համառօտ, կամ ինչ ինչ յաւելումներով ընդարձակած և մի քանի խմբագրութիւն ունեցող «առաքելական հանդանակը», որի 12 առացուածները՝ արեւմուտքում շատ տարածուած և հին աւանդութեան համաձայն, 12 առաքելացիների բերանն են գրուել: Ինչպէս սորան հետևող մի շարք հրահանգներից՝ սասնարանեայ պատուիրանների, սպաշխարութեան, խոստովանութեան, ողորմութեան, խորհուրդների ևն. վերաբերեալ, երևում է՝ ունիթոսների միջոցաւ մուտ գործած պիտի լինի այն*** և Մանդակունուն ընծայուած՝ այդպիսի մի նշանաւոր հայրապետի անունով նորան հեղինակութիւն տալու համար. իսկ «խրատ» անուանել են երևի հետը հաշուելով նաև յաջորդ հրահանգները: Ստորև գնում ենք այդ գրութիւնն և՛ ի նկատի ունենալով նորա նշանակութիւնը ընդհանուր եկեղեցական տեսակէտից: Մ. Ա. մատենադարանի շ. 489 (ը. 167) ձեռագրում կայ շ. Սարգիսեանին ևս յայտնի՝ † «Կոչումն ապաշխարութեան, զոր ասացեալ է Տիտան Եովհաննու Մանդակունոյ Հայոց կաթողիկոսի» մի աննշան քաղուածք, որի առաջին սողերը միայն կարող են Մանդակունու կանոնական գրուածներից առնուած լինել: Վերջապէս մեր մատենադարանի Գ. 1073—2939 (եր. 619) և շ. 908—941 վերջնադարեան հետևակ նոսրգիր ձառընտիրներում գտնում ենք «Քարոզ Եոհաննու Ման-

* Օր. «հարիկ» անսովոր բառը:

** Քճնագատարխն. եր. 456—458:

*** Յովհան Եղևնկացու պատարագի մեկնութեամբ է սխալմ այս ձեռագիրը և պարունակում է նորա ուրիշ գրուածներ, բայց ևս հակառակեղանակա՞ն էս բան:

† Քճնագատարխն, եր. 55.

զակունեցոյ. ասացեալ է վասն մեզաց և հայհոյողաց» վերնագրով մի գրութիւն*, աշխարհաբարտախան լեզուով և գոհնկարանութիւններով, որ ի հարկէ ոչ մի առընչութիւն չունի Մանգակունու հետ, բայց եթէ այն գուցէ, որ նորան վերագրուած ճառերի մէկից առաջնորդող մաքեր է վերցրել: Հ. Սարգիսեան յիշում է մի քանի ուրիշ ճառեր՝ բարոյական և ծիսական նիւթերի վրայ, որոնց «անուանցը միայն հանդիպած է ձեռագրաց ցանկերու մէջ»**, երկու ճառեր՝ Յաղագս հուսաց, Երուսաղէմի մի ձեռագրի մէջ, խուսաներ էն. վերագրուած Մանգակունուն, թէ արշափ իրուամբ՝ յայանի չէ: Սակայն արդէն մեզ ծանօթ այնպիսիները, որոնց վաւերականութեան մասին կասկածելու հիմք չկայ, ցոյց են տալիս, որ Մանգակունին բարոյակրթական-խրատական և ծիսական-հրահանգչական բովանդակութեամբ աչքի ընկնող գրուածներ է ունեցել, որոնք և միջոց են առել Մայրազոմեցու «Քրատ վարուց» թղթերը նորա անուան հետ կապելու: Եթէ այդպիսի վաւերական գրուածների մեզ հասած բեկորների հետ վերցնենք նորա դաւանարանական երկերի յիշեալ մնացորդները և ժամագրքի ու ծիսարանի այնպիսի մասեր, որոնց Մանգակունու գործ լինելու համար շատ վստահելի վկայութիւններ ունինք, ինչպէս որ. առաւօտեան «Զարթուցեալքս» քարոզը և «Զքէն գոհնամբ» աղօթքը, որոնց մասին վկայում է Օձնեցին***, կամ եկեղեցւոյ հիմնարկէքը իւր հնազոյն պարզ ձևով, որ ձեռագիրներում ամէն տեղ նորա անունով է, ապա հնարաւորութիւն կունենանք համեմատութիւններով ստուգելու հետզհետէ միւս նորա երկասիրութիւն համարուող գրուածների վաւերականութիւնը, կամ թարգմանութիւնների որպիսութիւնը:

Անցնենք այժմ է. զարու այն նշանաւոր եկեղեցական գործչին, որ մեծի հեղինակութեան ենթարկուելու և ընդհանուր արամագրութեան համակերպելու ոգով տոգորուած մի միջավայրում աններելի սխալ է գործել, մինչ իւր ինքնուրոյնութեամբ է հանդէս եկել և բաց ճակատով իւր համոզմունքն արտայայտել. ուստի և անողոք հալածանքի է ենթարկուել միջավայրին հաւատարիմ պատմութեան կողմից: Ոչ միայն հակառակորդները, այլ նաև կուսակիցներն ու յարգողները վախեցել են, կարծես, Յովհան Մայրազոմեցու, այդ կորովի գէմքի՝ արտաստվոր սուր գծերը ցուցադրել. սքողել են և կասկածաւոր մթութեան մէջ թողել: Եթէ նա 3 զիրք է գրել, ինչպէս տեսանք Ասողիկի վկայութիւնից, Մայրազոմեցին այն մարդը չէր, որ ինքնին խոյս տար իւր անունը դոցա «վերագրելուց». բայց յաջորդ սերունդները, զնահատելով հանդերձ այդ գրուածների ներքին արժանիքը և աշխատելով պահել կորստեան վտանգից՝ անջատել են հեղինակի դատապարտուած անունից և նորա յիշատակի հետ նոյնչափ անարդար վարուել, որչափ անարդար էին եղել ժամանակակիցները կենդանութեամբ իրեն հետ: Գոհ պիտի լինինք այնուամենայնիւ, որ այսօր հնարաւորութիւն ենք գտնում նորա ոգու և նորա զաղափարների հետ անմիջական ազդիւրից ծանօթանալու և այսպէս, նորա մասին եղած մութ աւանդութիւնները փոքր իշատէ պարզելով՝ գուցէ աւելի որոշ հասկացողութիւն կազմելու նորա անձի և գործի մասին, քան ուրիշ շատ պատմական անձերի մասին ունինք:

* Մէկի սկիզբը՝ «Երկեւոյ և վախեցի և զարհուրեցի», միւսի սկիզբը՝ «Երկեւոյ, երկեւոյ և զարհուրեցի»:

** Բնագրաստիւն էր. 56.

*** Մատենագրութիւնք. Վեհեթիկ, 1834. էր. 66:

Կոմիտասի կաթուղիկոսութեան մասին խօսելով Ասողիկ գրում է. « Եւ ի սորա ժամանակս փայլէր վարդապետութեամբ Յովհան Մայրազոմեցի, որում զկաթուղիկոսութիւնն հաւատացեալ էր Կոմիտաս»⁶. ապա յիշում է նորա գրուածները՝ վերև յառաջ բերած խօսքերով: Այդ վկայութեամբ ուրեմն Մայրազոմեցին շատ աչքի ընկնող մի եկեղեցական էր Կոմիտաս կաթուղիկոսի օրով (616—628 թ.), և ոչ միայն իւր վարդապետութեամբ էր փայլում, այլ և կարևոր դեր էր կատարում կաթուղիկոսական իշխանութեան վերաբերեալ գործերի մէջ: Արդ, վերև մի քանի անգամ յիշուած «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուն, որ ըստ վերնազբին կազմուել է Կոմիտաս կաթուղիկոսի օրով, պարունակում է ի միջի այլոց մի քանի հատուածներ Մայրազոմեցու անունով. իսկ Ասողիկից և ուրիշներից իմանում ենք, որ «Յրատ վարուց» գրքի հետ նա թողել է «Հաւատարմատ» անունով մի գրուածք. «Յրատ վարուց» գրքի Յ.Ա.Ա.Ղ.Ա.Ղ.ԻՐԵՆ Է՛Լ, ինչպէս տեսնւնք, հաստատում է, որ նորա հեղինակը 24 ուրիշ թղթեր ունի գրած «Ի իրատ հաւատոյ»: Ինչպէս համաձայնեցնենք միմեանց հետ այս վկայութիւնները: «Կնիք հաւատոյ» գրքի Մայրազոմեցու անունը կրող 7 հատուածներից 2-ը վերնազբի համաձայն վերցուած են «Ի Բանէն», որ վասն անօրէնութեան փրկչին», 2-ը «Ի հաւատոյ բանէն» և 1-ը «Ի բանէն, որ վասն չարչարանաց և աներկիւղ մտանել զանձն իւր ի մահ վասն արարածոց» (մնացած 2-ի աղբիւրը ցոյց չէ տուած): Մնում է ենթադրել ըստ ինքեան, թէ այդտեղ յիշուած են 3-ը այն 24 թղթերից, որոնք կազմում էին Մայրազոմեցու «Յրատ հաւատոյ» գիրքը: Իսկ ինչպէս են մտել այդ հատուածները «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մէջ, եթէ ժողովածուն կազմուած է Կոմիտասի օրով, մինչդեռ Կոմիտասի մահից շատ յետոյ դեռ կենդանի եղող Մայրազոմեցին նոյն հատուածների վերնազբիներին մէջ յիշուած է իրրև վաղուց վախճանած, «երանելի հայր»: Քանի որ ժողովածուն Կոմիտաս կաթուղիկոսի օրով կազմուած լինելու նկատմամբ ուրիշ ոչ մի կասկածի տարիք չկայ, պէտք է ենթադրել ուրեմն, որ կամ այդ հատուածները յետոյ են մացրած, կամ նոցա վերնազբիներն են յետոյ փոխուած: Սակայն նոյնչափ անհաւանական է, որ կազմ և պատրաստ ժողովածուի մէջ, ժամանակ անցնելուց յետոյ, մէկը վերցնէր, նորա հետ կապ չունեցող Մայրազոմեցու գրուածներից այդ մասերը հանէր ու նորա մէջ դնէր, որչափ մտածել, թէ ժողովածուն կազմողը մի ժամանակակից վարդապետի գրուածներն այնչափ հեղինակաւոր կհամարէր, որ նոցանից վկայութիւններ բերէր և դնէր Լուսաւորչի ու Ոսկերերանի ասացուածների կողքին, — եթէ միայն ինքը Մայրազոմեցին չէր կազմողը: Եւ իսկապէս կարելի էր, որ «առ ի պահպանութիւն սրբոյ հաւատոյ»՝ քրիստոսաստուր աւանդութեան» Հայոց եկեղեցու համար այսչափ կարևոր մի ձեռնարկութեան մէջ մասնակցութիւն չունենար այն անձը, որ ժամանակի ամէնից փայլուն վարդապետն էր, որին «հաւատացել էր իւր կաթուղիկոսութիւնը» ժամանակի հայրապետը: Տ. 66—3937 ձեռագրում՝ ք. 128 Վ., գտնում ենք հաւատոյ հանգանակը մեկնարանող մի գրութիւն, որի վերնազբին է՝ «Ի հաւատոյ արմատոյն է գրուագու» և որ մի և նոյն ժամանակ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի վերջարանն է՝ «Մեկնութիւն ի յայտարարութիւն և կշտամբանք հերձուածոցն» վերնազբով: Արդ, պարզ չէ միթէ, որ «Կնիք հաւատոյ» և «Հա-

* Պատմաբան, եր, 87:

ւատոյ արմատ» միևնոյն գրուածքը պէտք է համարուին՝ զոնէ իրենց էական կազմով, և եթէ Մայրագոմեցին է «Հաւատարմատի» հեղինակը, ուրեմն նաև «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի կազմողը: Այս դէպքում ոչինչ չկայ անհաւանական, որ նա իւր գրուածներէից էլ պատշաճ հատուածներ բերած լինի՝ հարկաւ առանց հեղինակի անունը յիշելու (ինչպէս յիշեալ «Մեկնութուն»ը, որ կրկին նորա զործը պիտի լինի, մնացել է առանց հեղինակի անուանը): Իսկ յետոյ մի ուրիշը արտագրելիս աւելացրած լինի իրեն ծանօթ անունը: Ի նկատի ունենալով սակայն երես վարաց յօռազարթի տուած տեղեկութիւնը, որ Մայրագոմեցին թղթերէ մի ժողովածու է ունեցել՝ հաւատոյ նոյնպիսի խնդիրների վերաբերեալ, որոնց պարզարանութեան են ծառայում «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի ս. հարց վկայութիւնները, մեզ թւում է, թէ նա սկզբում իւր թղթերը հրատարակել է իրրև յաւելուած այս ժողովածուի** և, իսկ զորա համար իրրև նախատիպ ծառայած կարող էր լինել նորան Տիմոթէոս Կուզի հակաճառութիւնը, որից նա ամենամեծ չափով օգտուել է ժողովածուն կազմելիս: Աս այժմ միայն հարեանցի կերպով ծանօթ և զեռ լաւ շուսումնասիրուած, մեր եկեղեցւոյ պատմութեան մի կարևոր՝ խնդիր է այն, որ Մայրագոմեցւոյ յետոյ երկար ժամանակ Հայոց վարդապետների մէջ եղել են երկու հակառակ կուսակցութիւններ՝ հետեղ նորան և ախոյեան, և եթէ յիրաւի Յովհան Օձնեցու ուսուցիչն է այն Թէոդորոսը, որ զրել է «Ընդդէմ Մայրագումացոյն»** ճառը, եթէ Ը. զարում Օձնեցին ինքը, Խոսրովիկ և այլք հակառակորդ էին Մայրագոմեցւոյ, իսկ Ստեփանոս Սիւնեցին համախոհ էր, բայց վերջը Օձնեցու պէս նշանաւոր հայրապետի և Մանազկերտի ժողովի կողմը մնաց յաղթանակը, և այնուհետև շատ ցանկալի համարուեց, որ անհաճոյ վէճը մոռացուի և եկեղեցւոյ այլապէս բարեհամբաւ վարդապետների անունը յարգի ու անաղարտ մնայ բոլորի աչքում, ապա հասկանալի է, թէ ինչ՞եւ բարւոք կնկառակին մոռացութեան տալ նաև վէճի նիւթ եղող գրուածները, և ինչ՞եւ ի միջի այլոց Մայրագոմեցու գրուածներն էլ կրածանէին բուն ժողովածուից և այս վերջինս, իրրև մի արժէքաւոր թանգարան եկեղեցւոյ գաւառութեան վերաբերեալ վկայութեանց՝ պահպանելու հոգ կտանէին: Այդ դէպքում ահա Մայրագոմեցու համախոհներից մէկը վերցրել է զուցէ մի քանի նշխարներ նորա բուն գրուածներից և մտցրել նորա կազմած ժողովածուի մէջ:

«Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի կազմութեան պայմանները կաշխատանք աւելի պարզել մեր հրատարակութեան ներածութեան մէջ. այստեղ կակնարկենք միայն, որ Յովհան Մայրագոմեցու «Հաւատարմատը» մենք այս ժողովածուն ենք համարում, և ոչ նորա «Խրատ հաւատոյ» թղթերի ժողովածուն առանձին վերցրած՝ նաև այն հիման վրայ, որ սորա հետեղութեամբ, անշուշտ, «Արմատ հաւատոյ» է կոչուում ԺԳ. զարից մնացած ս. հարց վկայութիւնների մի ուրիշ ժողովածու***, որի գլխաւոր մասերը շատ ձեռա-

* «Կնիք հաւատոյ» բաժանած է 10 գլուխների. զուցէ այդ գլուխներից իւրաքանչիւրի համար մի «բաղք» ունէր նա՝ յամփոփումն հայերի վկայութեանց, և իւրիմացաբեամբ է 24 բաղք հաւաքած:

** Տես. Յովհաննէս Իմաստարի Աւմեցւոյ մասեմագրութիւնք.—Վեներիկ, 1855. եր. 147:

*** Տես Զեռագիր Հ. 4558—2080, Բ. 25, *Գիւրք հաստատութեան ևս արմատ հաւատոյ:

գիրներում կրկնուում են և սպաղարթեամբ ծանօթ են՝ Եւ այսպէս ընդունելով՝ մենք այժմ կարող ենք բաւական պարզ գաղափար կազմել Մայրագոմեցու դաւանարանական հայեացքների մասին, ոչ միայն սեփական ասացուածներով, այլ նաև եկեղ. հայրերի այն վկայութիւններով, որ նա ընտրել՝ ի մի է ամփոփել, հաստատելու համար իր պաշտպանած դաւանութիւնը, ի՞նչ դաւանութիւն էր նորա պաշտպանածը, որ միաժամանակ պէտք է համարուի Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնական դաւանութիւնը է. զարի սկզբում այդ մասին եւ իւր տեղում աւելի ընդարձակօրէն կրօսուի. իսկ այստեղ կրաւականանանք նկատելով, որ Մայրագոմեցին ամէն կերպ հաստատել ջանալով Քրիստոսի անսպակաս մարդեղութեան ուսումը՝ մերժում է յիբաւի Ղուկ. ԻԲ. 43—44-ի վաւերականութիւնը և սնդում, թէ ոչ մահուան երկիւզը վայել էր Փրկչին և ոչ մանաւանդ արեան քրտը, որ նոյնչափ անյարիր է մարդկային, որչափ և աստուածային բնութեան, — տեսութիւններ, որոնց զէմ և ուղղուած է Թէոդորոս Քսէննաւորի ճառը, որոնք խոր հետքեր են թողել մեր անցեալ գրականութեան մէջ²⁶, որոնցով բացատրուում է մասամբ նորա հակառակութիւնը եզր կաթուղիկոսի օրով և Հերակլ կայսեր ճնշմամբ տեղի ունեցած եկեղեցական համաձայնութեան զէմ և ամբողջովին հասկանալի դառնում նորա անունով յառաջացած ազանդաւոր շարժումը, վէճն ու յուզումները: Սակայն այդ չի խանդարում ի հարկ է, որ նա ներկայանայ իբրև շատ աչքի ընկնող անձնաւորութիւն մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ, իսկ մեր եկեղեցական գրականութեան մէջ մէկը սակաւաթիւ անկախ մտածողներից և ինքնատիպ գրիչ գործածողներից՝ իւր գիտական հմտութեամբն ու բարոյական նկարագրով հաւատարապէս մեծ հեղինակութիւն ժամանակակիցների և մի օրոշ զծով եկող յեանորդ սերունդների աչքում: «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի հրատարակութեամբ բանասէրները կտեսնեն, որ նա նոյնպիսի ուժեղ բանագատութիւն, աննկուն համոզմունք, կուռ ոճ և վստահ արտայայտութեան եղանակ է հանդէս բերում սորա պարունակած դաւանարանական հաստատմանը, որպիսին և «Յրատ վարուց» ճառերի մէջ: Հ. Մարգրևեանի Մանդակունու համար շուայրած զովտասնքը կամայ ակամայ պիտի անդրադառնայ այժմ «Յրատ վարուց» և «Յրատ հաւատոյ» ճառերի իսկական հեղինակի՝ Մայրագոմեցու վրայ: Իսկ թէ ի՞նչ էր «Նոյնեակ» խորթ անունով այն երրորդ գրուածքը, որ Ասողիկ ընծայում է Մայրագոմեցուն՝ օրոշ բան կարելի չէ տեսլ առ այժմ և կիմայ բաւականանալ ենթադրութիւններով: Գուցէ յունարէն Νοήματα բառի ազճատումն է այդ բառը, որ կնշտակէր՝ «Մտքեր, խորհրդածութիւնք», և կարող էր յարմարուել իբրև վերնագիր այլ և այլ բովանդակութեամբ գրուածների: Մ. Ա. մատենագարանի Հ. 2261—2244 ձեռագրում վերջնադարեան ուրիշ խառն գրուածների հետ կազ-

²⁶ Յօդուածիս սրբագրութեան միջոցին մնարս հասաւ՝ Armenische Irenäusfragmente, von D. Hermann Jordan. Leipzig, 1915. գրքոյկը, որ հրատարակութիւնն է «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուից իմ արագգրած եւ մի բանիսի գերմաներէն Պարզմանութեան հետ ուղարկած Իրենէոսեան հատուածների եւ ուր տեղեկութիւններ ու խորհրդածութիւններ յառաջ են բերուած թէ այդ, թէ «Յրատ հաւատոյ» ժողովածուի եւ թէ Մայրագոմեցու մասին՝ հիմնուելով գլխաւորապէս իմ հազորդածների վրայ իմ գիտողութիւններն այս մասին կանեմ ուրիշ տեղում:

²⁷ Յիւլեմ այն միայն, որ Ալեքսանի բազմաթիւ մեռաղբերի մէջ պակասում է Ղուկ. ԻԲ. 43—44.

մամ գանուս կնք անցման երկաթագրով 20 թերթից բաղկացած (Վ. 153 ր.— 175 ր.) մի երկ, որի վերնագիրն է. «Յոհաննու Մայրագոմեցոյ՝ Վերլուծութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ և որ ի նմա կարգաց»: Նոյն երկի մի խոշոր հատուածը, որ, նոյնպէս անցման երկաթագրով գրած՝ գանուս կնք Հ. 943—1525 ճառընտրի մէջ, ստորև յառաջ կնք բերում, համապատասխան մասերը միմեանց հետ համեմատում. բայց հարկաւ պէտք կլինի շտապել տպել ամբողջ գրուածքը, որ զժրագրագրաբ լրիւ չէ, թերթներն իրար խառնած: Ահա ուրեմն մի երբորդ գրուածք Մայրագոմեցու անուանով, որ և դուրէլ յիշեալ «Նոյնեակի» մի մասն է, կամ մանուս էր այդ խորթ անուան ներքոյ ծածկուած նորա բացատրական մի ուրիշ շարք գրուածների մէջ՝ եկեղեցական կարգերի, ասուերի և աւանդութիւնների վերաբերեալ:

Մայրագոմեցու այսպիսի խնդիրներում ևս հեղինակութիւն համարում լինելը յայտնի է Մ. Կաղանկատուացու և Մտեփանոս Օրբելիանի շատ հետաքրքրական յիշատակութիւններից: Կաղանկատուացին Ազուանից պատմութեան մէջ՝ քաղուածօրէն բերել է Դաւիթ Մեծի կողմանց եպիսկոպոսին ուղղած Մայրագոմեցու պատասխան-գրութիւնը պատկերամարտների մասին, որ վաւերականութեան գրոշմը իւր վրայ կրում է և որ ուրեմն կարելի կլինէր դնել Մայրագոմեցու երկերի երբորդ շարքի մէջ, եթէ մի այդպիսի շարք եղել է: Մայրագոմեցին այստեղ շատ արժէքաւոր տեղեկութիւն է տալիս՝ նախ, Մովսէս Ազուարդեցու օրով հակաթոս կաթողիկոսութիւն յառաջանալու հանգամանքների մասին, որ բաւական լոյս է սփռում այդ այլապէս մութ մնացած խնդրի վրայ: Ապա իմանում ենք, որ Լ. և Թ. զարեւում ամբողջ Բիւզանդական կայսերութիւնը տակն ու վրայ անող Պատկերամարտութեան շարժումը իւր յառաջընթացն է ունեցել Հայերի մէջ դեռ է. զարի սկզբներին և, որ աւելի նշանակալից է՝ այդ շարժման առաջին ասիին եղել է Մովսէս կաթողիկոսի հրամանը՝ «ամենինն ոչ հազարգել ընդ Հսոսում՝ Նաղանդեալս քաղկեդոնական ժողովոյն ... մի գիրս, մի պապեւս և մի նշխարս ի նոցանէ ընդունել»⁷⁷: Քաղկեդոնի ժողովի դէմ լարուած լինելով ուրեմն՝ Յեսու անուն հայ քահանան երկու ընկերներով քարոզում են Ազուանից մէջ պատկերների խոտումն. նոցա կազմ ուղարկում են Արրահամ կաթողիկոսի մօտ, ուր Մայրագոմեցին նոցա խրատում է և նոցա սխալն ուղղում: Այստեղից հետեւում է, որ Կամխատից էլ առաջ՝ արդէն Արրահամ կաթողիկոսի մօտ Մայրագոմեցին շատ պատուաւոր և հեղինակաւոր զիրք ունէր: Արրահամ կաթողիկոսի օրերին է վերաբերում նաև միւս աւանդութիւնը, որ պահել են՝ թէ Կաղանկատուացին⁷⁸ և թէ Օրբելիանն է, և որ շատ մութ տեղեկութիւն է տալիս եկեղեցական ինն պատկարզութեանց վերաբերմամբ այդ օրերում ծագած խնդրի և Մայրագոմեցու տուած բացատրութեան մասին: Այս մութ աւանդութիւնից ևս այն կարգապահութիւնը միայն հանել կարող ենք, որ Մայրագոմեցու յայտնած կարծիքը այս կամ այն եկեղեցական խնդրի նկատմամբ զարեւ շարունակ աւանձին կշիռ է ունեցել որոշ շրջաններում:

⁷⁷ Մոսկվա, 1860. եր. 242:

⁷⁸ Հմմտ. իմ Die Paulikianer etc. գրուածքը, Leipzig, 1893. S. 51 ff.

⁷⁹ Պատմութիւն եր. 246:

† Պատմութիւն սանն Սիսակաճ, Մոսկվա, 1864. եր. 75:

Եթէ կամենանք այժմ Մայրագոմեցու կենսագրութիւնը կազմել՝ բացի յիշած նիւթերէց, Յովհան Պատմադրի, Ասողիկի և ուրիշների տուած տեղեկութիւններից՝ ունինք ձեռքի տակ նաև մի «Պատմութիւն Յոհաննու Մայրագոմեցոյ», որ Տ. Գարեգին վ գրեւէ Երուսաղեմի շ. 1272 ձեռագրում* (Վ. 391 Վ.): Այստեղ Կարնոյ ժողովի պատմութիւնը Ստ. Օրբելեանի նման անկուց յետոյ՝ մի քանի կարևոր մանրամասնութիւններով նախընթաց հանդամանքների մասին, հեղինակն աւելացնում է. «ևս եկն Մաթուազայ ի Սիւնեաց և ընկալաւ ձեռնագրութիւն եպիսկոպոսութեան յեզրէ, և միաբանեցան ամենեքեան և միահաւատ եղին, և նետարարանէք յայնմհեռէ Թէոզորոս Մաթուազայեան և ներբողումն ատնէք զովեստական բանիւք ժողովոյն Քաղկեդոնի, և հնազանդէին նմա ամենեքին, բայց ի Յոհանայ և ի նորին աշակերտացն, որ ոչ հնազանդեցան և անկան ի բանս և ի պատուհաս և ի հալածանս՝ ի ներսիսէ Տայեցոյ Հայոց կաթուղիկոսէ: Յաւուրս Մարկաթազաւորի Ենոփս երանելի ընտրեցաւ, որ ոչ հնազանդեցաւ անիծեալ ժողովոյն Քաղկեդոնի, և յաւուրս Հերակլի կայսեր Մայրագոմեցի, և այլ ոչ: Յառաջ քան զգալն Հերակլէսի ի Կարնոյ քաղաք եկին եպիսկոպոսունք յԱսորոց Հերակլէսի հրամանաւ ի քննութիւն հաւատոյ առ Հայք, և նոյն Թէոզորոս եկեալ ի Սիւնեաց քննել զնոսա, և միաւորեցան ընդ նոսա. բայց Քրիստափոր կաթուղիկոս ի հետի ճանապարհ էր. ապա ի գալ նորս խնդրեցաւ ի Յոհաննէ Մայրագոմեցոյ ...»: Այս «պատմութիւնը» ժամանակով թէ հշրրաբանութեամբ ակներև շատ աւելի մօտ է կատարուած իրողութեանց, քան Յովհաննէս Պատմադիր և միւսները. ափսոս, որ թերի է մնացել այն և չի տուել խկապէս Մայրագոմեցու պատմութիւնը: Շատ հետաքրքրական է այստեղ և պատմութեան ստուգութեան ապացոյց՝ նախ Մայրագոմեցու համեմատութիւնը Ենոփս երանելու հետ, որի մի վրնելլ աւելի պարզ տեսնում ենք Մայրագոմեցու իւր իսկ խօսքերէց՝ պատկերամարտների մասին տուած նորա բացատրութեան Կաղանկատուացու յիշեալ շրջադասքի մէջ^{***}. պատմելով «Յովհանն ոմն Սիւնեականի» հակաթոս կաթուղիկոս նստելը և «Հոտոմոց» կողմի բոլոր հայերի նորան հնազանդելը՝ աւելացնում է. բաց յենոփսայ երանելոյ, որ զնաց ի նացանէ և եկն առ Մովսէս կաթուղիկոս, զոր ուրախութեամբ ընկալան»: Երևա կարևոր է ապա այն տեղեկութիւնը, որ Կարնոյ ժողովից ստորինը առաջ՝ զևս Քրիստափոր կաթուղիկոսի օրով, «հաւատոյ քննութիւն» է տեղի ունեցել և միութիւն հաստատուել ստորինների հետ, իսկ Հայոց կողմից խօսող վարդապետն այդտեղ էլ նոյն Թէոզորոսն է եղել, ինչ որ Կարնոյ ժողովում, հակառակորդ դարձեալ Մայրագոմեցին: Սորան ըստ ամենայնի համապատասխանում են այն տեղեկութիւնները, որ ստորական պարբերներ հազորում են Հայոց Քրիստափոր կաթուղիկոսի մասին^{***}, կասկած չի կարող վրնել ամենեին, որ ստորինների հետ հաստատած այս միութիւնը մէկն է այն երկու միաբանութիւններից, որ յիշուում են Գրիգոր Կաղիստրոսի «Ասորոց կաթուղիկոսին» զբաժ պատասխանի մէջ, թէ տեղի

* Գրուած 21թ.—1290 թ. Լեւոնի որդի շերտի բազաւորի օրով. ի միջի ալլոց պատմական է Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետի գրուածներ:

** Եր. 215:

*** Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւններ սասորոց եկեղեցիների հետ.—Ե. Վ. Տեր-Մինասեանց. ս. էջմիածին, 1908. եր. 422—455:

են ունեցել «յաւուրս Տեառն Զաքարիայի և Տեառն Քրիստափորի»^{*}. ապա և հետևում է ըստ ինքեան, որ ինչպէս այստեղ խօսքը Քրիստափոր Բ-ի մասին է, և ոչ Քրիստափոր Ա. ի, այնպէս և մինչև Մարմաթայի վանքը ճանապարհորդողը և Գարմային մեարսպոլիա ձեռնադրողը Քրիստափոր Բ. ը պիտի լինի, և այս իսկ ճանապարհորդութեան համար է «Մայրա-գոմեցու պատմութեան» մէջ ասած. «Բայց Քրիստափոր կաթողիկոս ի հետի ճանապարհ էր»։ Թէպէտ այս եզրակացութեամբ տարածայնութիւն է յառաջանում ասորի ազրիւրների ժամանակագրութեան մէջ, որ Գարմայի Ե. ժառանգ Քրիստափորն է հանդէս գալիս իբրև Քրիստափոր Բ. ի ժամանակակից, որ 629 թ. ին մեարսպոլիա է ձեռնադրուում Ասոր-ւոց պատրիարքից. բայց այդ ազրիւրները ոչ ժամանակի գործեր են, որոնց մէջ ժամանակների և անձերի շփոթութիւնը շատ սովորական երևոյթ է։ Պատմական գէպերի շարայարութիւնը մեր եզրակացու-թեամբ միայն պարզուած կարելի է համարել։ Եթէ ասորիների մէջ Հայոց կաթողիկոսից եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունելու կարիքը յա-ռաջացել է առաջին անգամ նորանից, որ Սուրբով Անուշիրվանի 540—544 թ. ներին Ասորիքից Պարսկաստան գաղթեցրած ասորիներն անդուխ են մնացել, ապա շատ համաձայն է դորան այն լաւ յայտնի իրողութիւնը, որ առաջին անգամ եպիսկոպոս է ձեռնադրել ասորի Արդիշոյի Հայոց ներսէս Բ. կաթողիկոսը, որ և Սուրբով արշաւանքներից յետոյ հայրապետական աթոս էր բարձրացել. մինչ Քրիստափոր Ա. ը և թէ ոչ արշաւանքներից առաջ վախճանած, զոնէ մինչև նոցա ժամանակը միայն իշխանութիւն վարած կա-րող է լինել։ Ի՞նչպէս կարելի է ուրեմն ենթադրել, թէ գաղթականներն այնպէս շուտ կհաստատուէին իրենց տեղերում, նոցա նախկին եպիսկո-պոսները կվախճանէին, և նոր եպիսկոպոսի կարիք յառաջ կգար. մանաւանդ թէ Քրիստափոր Ա. ը ճանապարհորդութիւն կկատարէր և նոցա համար եպիս-կոպոս կձեռնադրէր, իսկ ներսէս Բ. ի հետ Արդիշոյի ձեռնադրութեան առ-թիւ տեղի ունեցած թղթակցութեան մէջ այդպիսի կարևոր և մտաւոր մի գէպք չէր յիշուի։ Իրութիւնը պարզ է. երբ Յակոբ Բարադէոս երկարատև ճանապարհորդութիւններով և յամառ արնութեամբ Հոսմէական կայսերու-թեան հպատակ ասորիներին բուն Ասորիքում համախմբեց և Սևերեան վար-գապետութեամբ առաջնորդուող եկեղեցի կազմակերպեց՝ Անախրի պատ-րիարքութեան ներքոյ, Պարսկաստան գաղթած և առաջուց այնտեղ գտնուած ասորիները շուղեցան համակերպուել և Սևերեան վարգապետութիւնն ըն-դունելով՝ սահմանի միւս կողմում մնացած, Անախրի պատրիարքին հպա-տակուել. այլ հաւատարիմ մնացին հայրերի գաւանդութեան և զերազատե-ցին Հայոց ներսէս Բ. կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ մանել, որ ինչ-պէս Փոտի Զաքարիա կաթողիկոսին գրած թղթից երևում է^{**}, Սուրբով Անուշիրվանի առանձին շնորհը վայելելով՝ քաղաքականապէս էլ երկի զգալի պաշտպանութիւն կարող էր ցոյց տալ իրենց։ Յայտնի է ապա, որ Կոմի-տաս կաթողիկոսի օրով շատ սերտ յարաբերութիւն վերահաստատուեց Հա-յերի և Ասորիների մէջ, և Պարսկաստանում եղող բոլոր ոչ նեստորական (հարկաւ և ոչ Սևերեան) ասորիները Հայոց կաթողիկոսի իշխանութեան

* Իրիգուր Մագիստրոսի քրիեր. հրատ. 9. Կոստանեանց. Ազգասնդրագոյ. 1906. եր. 168:

** Տես. ձեռագիր Հ. 530—500, p. 255:

ենթարկուեցան: Կամխասի անմիջական յաջորդ Քրիստափոր Բ-ի համար շատ հասկանալի և բնական է ուրեմն այն, ինչ որ Քրիստափոր Ա. ի նկատմամբ տարօրինակ կլինէր. երկար ճանապարհորդութիւն է յանձն ատնում նա, որովհետեւ իւր հօտի մի մասին այցելել պէտք էր և եպիսկոպոս ձեռնադրել նոցա համար: Աւելի ևս հասկանալի է դառնում այս գուցէ նրանով, որ ըստ ասորի պատմիչ Բարճերբէոսի Քրիստափոր Բ. ինքն ասորի է եղել ազգաւ^{*}. և այդ են հաստատում, անշուշտ, մեր պատմիչները, երբ գրում են նորա մասին, թէ «յԱրբահամեան տանէ» էր, ինչ որ մեր ժամանակիւ արտայայտութեամբ կլինէր. Սեմական ծագումն ունեցող Յովհաննէս պատմագրի վկայութեամբ Վարդապետց ասպետն իբրև մարզպան Հայաստան եկած ժամանակ նորան՝ «խորհրդակցութեամբ Թէոդորոսի Ռշուունեաց Տեան կացուցանէ յաթոս հայրապետութեան»: Քաղաքական որ և է նկատում չկան արդեօք մէջակեղ, որ հայ եպիսկոպոսներին թողած մի ասորի եպիսկոպոսի յանկարծ կաթուղիկոսական աթոս են բարձրացնում,—և աւելի լուրջ պատճառներ չէին արդեօք, որ երկու տարի յետոյ վար ատնել տուին նորան աթոսից, քան ինչ որ պատմում են Յովհաննէս Պատմագիրն^{**} և ուրիշները նորա իբր թէ Ասպետի և իւր եզրայրների մէջ քսութեամբ թշնամութիւն ձգելու մասին: Հերակլ կայսեր փառաւոր յազթութիւններից յետոյ հայ իշխանները չէին կարող չտեսնել, որ Պարսից պետութիւնը արագ կերպով քայքայուում էր և գորութեան գերակշռութիւնը դէպի Բիւզանդական կայսրութեան կողմը հակուում. իսկ Հերակլ կայսեր արեւելքի բոլոր քրիստոնեաներին իւր պաշտպանութեան ներքոյ ատնելու պայմանը և նուաճած երկրներում իւր իշխանութիւնը հաստատուն դարձնելու երաշխիքն էր՝ եկեղեցական միութիւն հաստատել Հայերի և Ասորիների հետ: Գուցէ արդէն Քրիստափորին կաթուղիկոսացնելիս հայ իշխաններն ի նկատի ունէին՝ զխրացնել միարանութիւնը Ասորիների հետ, որով կղիւրանար նաև Յոյների հետ միարանութիւն հաստատելը. գուցէ և զիսմամբ՝ խոյս տալու համար այդ միարանութիւնից, որ Սեբեանների հետ պիտի լինէր, ճանապարհորդութիւն յանձն ատա՛ իւր դաւանութեամբ և համոզումներով հակասեցեան, կաթուղիկոսը: Իսկ երբ նորա բացակայութեան միջոցին Հերակլի հրամանաւ բանակցութիւն տեղի ունեցաւ Հայերի և Ասորիների մէջ, և միարանութիւն հաստատուեց, հասկանալի է, թէ ինչպէ վերագարձին նորան է զիմում բողոքով Մայրապետեցին, որ անապակասութեան ուսման զիանական ջերմ պաշտպանն էր և ոչ մի կերպ հաշտուել չէր կարող Քրիստոսի շնորհակցութեամբ մարմին բնորոնող Սեբեանների հետ: Այստեղ և ամենայն հաւանականութեամբ երևան եկաւ Քրիստափոր Բ-ի այն նպատարիւնն ու ամբարտաւանութիւնը, այն իբրև զոտը սուսեր լեզու, որի մասին գրում է Սերէոս^{***}. Կաթուղիկոսը չկամեցաւ երեւի բնորոնել իւր բացակայութեամբ տեղի ունեցած ժողովի որոշումները, մերժեց Ասորիների հետ հաստատած միարանութիւնը, բնագլխապա իշխաններին, և այդ եղաւ զլիսաւոր պատճառը նորան աթոսից ձգելուն: Այսպիսով ինքն իրեն բացատրուում է շատ բան, որի համար հարկ է տես-

* Տես. Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւններ, եր. 422:

** Պատմութիւն, եր. 75:

*** Պատմութիւն ի Հերակլից. եր. 98:

նույն հետևոր ենթադրութիւններէ մէջ մտնել^{*}։ հասկանալի է գտնուում նաև այն, թէ ինչպէս հենց այս ժամանակ առիթ գտան Անտիոքի պատրիարքները Պարսկաստանի ասորիներին իրենց թևի տակ առնելու։ Երբ Անտիոքի և Հայոց եկեղեցու մէջ դաւանական միութիւն էր հաստատուել, ինչք հատուկ էր այլևս ասորիներին ազգային պատրիարքի փոխարէն Հայոց կաթողիկոսի իշխանութիւնը ճանաչելու։ Յիրուսի միութիւնը տեսական չեղաւ և այն վերականգնելու փորձերն էլ յաջորդ դարերում ապարդիւն անցան, քանի որ ազգային ինքնուրոյնութեան գիտակցութիւնը դնալով աւելի և աւելի էր հաստատուում նոցա մէջ, բայց նորանից ճարտիկ կերպով սղուտ քաղեց երևի Աթանասիոս պատրիարքը և իւր «խցակից Յովհաննէսի» միջոցաւ կարողացաւ իւր կողմը դրաւել Պարսկաստանի Ասորիներին^{**}, ձեռնադրութիւններ կատարել և մի անգամ ընդ միշտ կտրել Հայոց հայր-աթոռից իսկ նոքա, որոնք շարունակեցին յետոյ հակառակել Սեբեոսի դաւանութեանը՝ Հայերից էլ երևի անջատուած մնացին ու ազանգուոր երևոյթ ընդունեցին։

Դանձալով Մայրազոմեցուն՝ տեսնում ենք, որ մինչ Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով նա գրութեան տէրն էր, արդէն Քրիստափոր Բ. ի ժամանակ սկսուած միարանական ձգտումների նկատմամբ հակառակ դիրք պիտի բռնած լինի, և եթէ չի հալածուել ու շարունակել է մնալ «Փակակալ որբոյն Գրիգորի», ինչպէս աւանգում է Յովհաննէս Պատմագիրը^{***}, շնորհիւ երևի այն հանգամանքի, որ առիթ չի ներկայացել նորան հրապարակաւ հանդէս գալու ի պաշտպանութիւն իւր հայեացքների, զույգ է և այնպիսի ընդհանուր յարգանք էր վայելում[†], որ քանի քաշուած իւր գործին էր, ոչ որ շարժի մտածէր նորան զիպչելու Բայց որ նորան Կարնոյ ժողովին շտարան, իսկական պատճառն այն չէր երևի, որ յառաջ է բերում եզրի խօսքերով Օրբեիան, թէ «Յովհաննէս եկեղեցին և զկաթողիկոսարանն ոչ կամեցաւ թողուլ», կամ վերև յիշած «Մայրազոմեցու պատմութիւնը», «Ամենեքեան այդպէս ասացին, թէ մինչ Մաթուազայի աշակերանն ընդ մեզ է, չէ ինչ նա մեզ պիտոյ», — այլ որ շատ լաւ գիտէին, թէ ինչ մարդ էր նա և ինչ հայեացքի տէր, և ինչ հայեացքի տէր էր Մաթուազայի աշակերտը։ Աւելորդ կլինէր, կարծում ենք, մի անգամ ևս ծանրանալ այն բացորոշ ճշմարտութեան վրայ, որ Հերակլի օրով, Կարնոյ ժողովում և այլուք՝ հաստատուած միարանութեամբ Հայերն ու Ասորիները ոչ թէ Քաղկեդոնի ժողովի 2 բնութեան դաւանութիւնն էին ընդունում՝ այն գրութեամբ, ինչ որ մինչև այժմ ընդունում է Օրբեոզոս կամ Հոսովական եկեղեցին, այլ մի կամի վարդապետութեամբ նոյն դաւանութեան համար արուած բացատրութիւնը, որ մերժել և բանադրել են յետոյ Քաղկեդոնի ժողովի պաշտպան եկեղեցիները^{††}։ Սակայն Մայրազոմեցին իւր տեսութիւններին հաւատարիմ մնալով՝ նոյն իսկ մի բնութեան վարդապետութիւնը չէր կարող ընդունել այն ձևով, ինչպէս սուսցանում էին Սեբեոսի Ասորիները, կամ ինչպէս պարծենում էին, թէ

* Տես. Ազգագրութիւն, էջ 677—684։

** Տես. Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւններ, էր. 126։

*** Պատմութիւն, էր. 77։

† Վայելում էր արգիօք յսկսապէս Թէոդորոս Թեոսուեոս պոստոլատիկոսը։

†† Պատմութիւն սանն Սիսակամ. էր. 85։

††† Հմմտ. Ազգագրութիւն, էջ 694c։

միութիւն հաստատող ժողովներում Յոյների դէմ պաշտպանել ու նոցա ընդունել էին առեւի՛ Հայերն ու Ասորիները Այստեղից և յառաջանում է նորա հանրածանօթ ընդդիմութիւնը, երբ Եզր Յունաց հետ միութիւն հաստատած և Կողբի աղանձնքով պարզեցնուած Հայաստան է վերագրանում: Ընդդիմութեան հետեանքն այն է լինում՝ բոա Յովհաննէս Պատմագրի, որ «Հրամայէ Եզր մարցացի տանջել զպարանոց նորա և զկզակս», և նա փոխանակ ընկճուելով՝ հետանում է բարձր ի գլուխ, զտնայով՝ «զի վասն անուանն Տեառն արժանի եզէ անարգելոյ»². Ասողիկ, Օրբելիան ելն. նոյնպէս հաստատում են, թէ նա անարգանօր է հետացել և այնուհետև հալածական վիճակի մէջ եղել: Եսա զարմանալի չէ ի հարկէ, որ այդ բիրտ ժամանակներում մի շատ յարգուած անձնասորութիւն էլ հանգամանքների փոխուելովը ծանր անարգանքի և հալածանքի ենթարկուէր. բայց «Մայրագոմեցու պատմութիւնից» այս նկատմամբ յառաջ բերած ատգերը ենթադրել են տալիս, թէ հալածանքն աւելի նորա աշակերտների դէմ է ուղղուած եղել, և յետոյ ուսուցչին շփոթել են սոցա հետ՝ նորան վերագրել այն պատիժները, որոնց իսկապէս սոքան են ենթակայ եղել: Այդպէս ենթադրելու ստիպում է մեզ մանաւանդ նոյն տեղեկութեան այն աւելի ընդարձակած և յեղաշրջուած ձևը, որ գտնում ենք Փոսի վերև յիշուած թղթի մէջ³. «Իսկ Յոհանն Մայրագոմեցի, որ զՍարելի և զՊետրոսի Անուարացոյ ախան ունէր, ընթանայր ի վեր և խնայր, և շփոթեալ խանակէր զամենիսեան. և յաւուրս Կոստանդիանու, որդւոյ Հերակլի, ներսէս կաթուղիկոս, որում Շինողն կոչեն, և Թէոդորոս Ռշտունեացն տէր, որ զՀայոց ունէր զիշխանութիւնն, բմբունեալ զնա և երկաթի հրատեալ՝ ազուհասարոյժ եղին ի ճակատին, և այնպէս իայտառակեալ բացահալածական արարին ի լիսան Կովկաս: Իսկ նա զկնի մահուանն ներսիսի զարձա ի Հայս և զոր ինչ խորհէրն արար: Մանաւանդ յարժամ թարգմանեցան ի Հայս զիրքն Յուլիանեա Աղիկանացւոյ, ի ձեռն Սարգսի՝ ի ժողովն Մանակերտի առաւել զորացան բանքն նորա և թուոցեալ տիրեցին ընդհանուրց աշխարհի ձերս: Պարզ է որ, արդէն Աբրահամ կաթուղիկոսի ժամանակ իբրև գիտնական վարդապետ հոչակուած՝ Մայրագոմեցին չէր կարող 45 տարի էլ ապրած, ներսէս Շինողի մահից յետոյ Հայաստան վերագարձած և իւր քարոզութիւնը շարունակած լինել՝ այն ևս մինչև Մանակերտի ժողովը (726 թ): Բայց անհաւանական է նաև, որ նա կենդանի լինէր ներսէս Շինողի ժամանակ և սորանից հալածանքի ենթարկուէր: Ինչից կարող էր յառաջ գալ այդ հալածանքը: Եթէ Եզրը նորան պատժել է իբրև կաթուղիկոսական իշխանութեան ընդդիմացողի և Կարնոյ ժողովի որոշումներն անարգողի՝ հասկանալի է: Իսկ ներսէս Շինողի կաթուղիկոսութեան առաջին շրջանում, մինչ Եզրի օրով հաստատուած միութիւնը Յունաց հետ բոլորովին չէր էլ պահուում⁴, ինչպէ պիտի հալածուէր մի անձ, որ մինչև վերջը հաւատարիմ էր միացել նախնեաց աւանդութեան և որի միակ յանցանքը միութիւնը մերժելն էր: Այդպիսի հալածանք հասկանալի է այն ժամանակի համար միայն, երբ Կոստանդ կայսրն անձամբ Հայաստան եկաւ և Դուինում միու-

² Պատմութիւն, եր. 79:

³ Ը. 350—360. ր. 254 v. Հրատ. Ն. Մուս. Православный Палестинский Сборникъ. С. Петерб. 1892. Т. XI, 1.

⁴ Տեա. Սիրէս, պատմութիւն, եր. 449 շ.

թիւնը վերահաստատեց * (652 թ.). իսկ այդ միութեան ղեմ նոյնպիսի ընդդիմութիւն յառաջ եկաւ, որպիսին Եզրի օրով, և օրովհետեւ ոչ մի հաւանականութիւն չկայ, որ այդ ժամանակ Մայրապոմեցին կենդանի լինէր, ուրեմն հակառակութիւն հանողը նորա աշակերտներն էին, որոնք և հալածուել ու ներսէսի մահից յետոյ վերադառնալով՝ իրենց քարոզութիւնը շարունակել կարող էին:

Փոսի նկարագրութիւնը իւր կամքի հակառակ աւելի է հաստատում մեր պատմիչներին՝ Յովհաննէս կաթողիկոսի, Ասողիկի եւն. ջատագովութիւնը Մայրապոմեցու մասին, թէ զրոյարատութիւն է նորան հերձուած վերադրելը և թէ այդ հերձուածը նորա գործը չէ, այլ նորա աշակերտ Սարգսինը: Նոյն նկարագրութիւնը պարզում է նաև, թէ ի՞նչ հերձուածի մասին է խօսքը: Ի նկատի ունենալով, որ, Սեբոս Անտիոքացու յանձին Քրիստոսի ապակասեցու մարմին ընդունելու ղեմ՝ անապակասութեան ուսումն էր քարոզել Յուլիանոս Հալիկաոնացին, Մայրապոմեցուն էլ իբրև անապակասութեան ջերմ պաշտպանի հակառակորդները մեղադրում էին երեի, թէ Հալիկաոնացու հետեոյ է: Բայց որ նա անապակասութեան ուսումը պաշտպանել էր անկախ Հալիկաոնացուց, ինչպէս սորանից շատ առաջ պաշտպանել էին Փիլոքսիանոս և ուրիշները, որոնց նա վկայութեան է բերել «Արմատ հաւատոյ» կամ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մէջ. հաստատուում է նորանով, որ Հալիկաոնացու գրուածներն առաջին անգամ Հայերին ծանօթացրել և հայերէն է թարգմանել նորա աշակերտ Սարգսուր: Մայրապոմեցուն ոչ մի ժամանակակիցից հայ չէր կարող իբրև հերձուածող նկատել, որովհետեւ նա նորութիւն չէր մտցրել, հաւատարիմ էր եղել հայրերի դաւանութեան, Արքանամ և Կամրասս նշանաւոր կաթողիկոսների օրով, իբրև մեծ վարդապետ՝ այդ դաւանութեան ջատագով-ներկայացուցիչ էր հանդիսացել հերձուածողների և օտարների ղեմ: Հերձուածի կասկած և մեղադրանք կարող էր յառաջանալ միայն այն ժամանակ, երբ հայերին անձանօթ նոր գրուածներ էին հրատարակ գալիս՝ թէկուզ ի պաշտպանութիւն չին տեսութիւնների, և նոր շիտթութիւն յառաջ բերում մտքերի մէջ, իսկ այդ եզաւ՝ Մայրապոմեցուն անարդող Փոս պատրիարքի վկայութեամբ իսկ, նորա աշակերտ Սարգսի Հալիկաոնացու գրուածները հայերէն թարգմանելով: Ինքը Մայրապոմեցին, ինչպէս Յովհաննէս պատմադիրը և ուրիշները պատմում են, Եզրի հետ ունեցած ընդհարումից յետոյ քաշուել է Բջնուոյ մօտ մի վանք, և թուում է թէ այդտեղ էլ առանձնութեան մէջ կրնարել է իւր մահկանացուն: Նոյն պատմիչների աւելացրածը, թէ այնտեղից էլ նորան հալածել են, և նա Գարգմանի գաւառն է ապաւինել ու այդտեղ խիստ ճշմարիտ կենօք վախճանել, տարրեր բան չէ, կարծում ենք, քան Փոսի ասելը՝ «Թայտառակեալ բացահայտածական արարին ի լեւոն Կովկաս», և վերաբերում է նորա աշակերտներին:

Յամենայն ղեզպ Բջնուոյ մօտի այն վանքը, որ նա առաջ ապաստանել էր, եթէ Յովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակ Մայրապոմ էր կոչուում, հաւանականօրէն սկզբից էլ այդպէս կոչուել է, և պատմիչների դիտողութիւնը, թէ սկզբում Մայրոյ վանք է կոչուել այն, Եզր կաթողիկոսն է՝ ի նախասինս Յովհանի, փոխել անունը՝ Մայրապոմ գրել, թիւրիմացութիւն պիտի հա-

* Նոյն եր. 141:

մարուի՝ արգիւնք անտեղի սրամտութեան: Եթէ Մայրագոմեցի անունը նախատական լինէր կրողի համար, ապա անհասկանալի կմնար, թէ ինչպէ՞ս բոլոր հին գրուածներում, յատկապէս նոցա մէջ, ուր Յովհան Չատագոմեցի կամ յարգանօք է յիշուած՝ միշտ Մայրագոմեցի անունն է արուում նորան. օրինակ, ինչպէս տեսանք, «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի բոլոր նորան պատկանող հատուածների վերնագիրներում, երկաթագիր «Վերալուծութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ» գրուածքի վերնագրում, մեր յիշած պատմութեան վերնագրում են: Մայրավանքի անունը հանդիպում ենք միմիայն նորագոյն ձեռագիրների մէջ, և այնպիսի տեղերում, ինչպէս օրինակ՝ «Թրատ վարուց» ճառերի առանձին առանձին վերնագիրներն են, ուր հեղինակի անունը սկզբում պէտք է որ բոլորովին եղած չլինի, այլ յետոյ արագրողների ձեռքով ընդհանուր վերնագրից, կամ կողմնակի ծանօթութիւնից մացրած, և Մայրագոմեցի «Մայրավանքի» դարձրած՝ պատմագիրների յիշեալ տեսութեան ազդեցութեան ներքոյ. մինչդեռ նոյն ճառերը օտակականների մէջ առանձին առանձին արագրողները սկզբում երևի, եթէ ուղիղ էր մեր վերևի գիտողութիւնը, Մայրագոմեցի անունով էլ գրել են, և յետոյ ուրիշները սրբագրել՝ Մանդակունցի են դարձրել: Ինչպէս Եզր կաթուղիկոսը է-Ը դարերում անարգուած անձնաւորութիւն չէր անհասկած, այլ յետին դարերի նախանձայոյցներ միայն, նորան զուտ քաղկեդոնական համարելով՝ անուան սկզբնատարը զլխովայր էին գրում, այնպէս էլ Մայրագոմեցին նոյն դարերում, բացի իւր աշակերտների անձնական հակառակորդներից, ամէնքի համար յարգի և մեծ անուն ունեցող եկեղեցւոյ վարդապետ պիտի եղած լինի, և միայն վերև ակնարկուած գաւառաբանական վէճերի պատճառով յետագայում կասկածի ենթարկուած: Գորան ապացոյց այն հանգամանքը, որ Ը. դարու ամենանշանաւոր հեղինակներից մէկը՝ Ստեփանոս Իմաստասէր Սիւնեցին, Չ. Գ. Տէր Մկրտչեանի հրատարակած յիշեալ գրուածքի մէջ*, «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի նորա անուամբ հատուածների մէկից վկայութիւն է բերում՝ «Չնոյն և Յովհան Իմաստասէր ասէր» վերնագրով: Այդ դարում ուրեմն, «Յովհան Իմաստասէր» ասելով՝ ոչ թէ նոյն դարու նշանաւոր հայրապետ Օձնեցուն էին հասկանում, այլ նախկին դարու յայտնի փիլիսոփայ Յովհան Մայրագոմեցուն, և զոնէ որոշ շրջաններում սորան վկայ էին բերում իբրև եկեղեցւոյ ուղղադաւան հեղինակաւոր վարդապետի: Արդեօք չկամն ուրիշ գրուածներ էլ «Յովհան Իմաստասիրի» անունով, որ մինչև այժմ Օձնեցու աշխատութիւն են համարուել, բայց իսկապէս Մայրագոմեցուն են: Ապագայ հետազոտութիւններ կպարզեն թերևս այդ խնդիրն էլ և նոր նիւթեր կտան՝ ընդարձակելու մեր ծանօթութիւնը, մեր գնահատութիւնը և մեր պատկառանքը այդ բազմահմուտ և բարոյապէս շատ արժանաւոր պատմական անձի նկատմամբ:

Կ. Սպս

* Արարտ, 1902. Խ. 392:

Հ. 940—993. ք. 343 v.

**ԵՐԱՆԵԼՈՅՆ ՅՈՂԱՆՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆՈՅ ՀԱՅՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՀՈՑ:**

Սրբոյ, անզուգական և միասնական Երրորդութեանն. երեք անձինք՝ մի բնութիւն, մի աստուածութիւն, մի էականութիւն, մի ինքնութիւն, մի թագաւորութիւն, մի արքայութիւն, մի տէրութիւն, մի իշխանութիւն, մի փառաւորութիւն, մի հասասարութիւն, մի հասարակութիւն, մի սրբութիւն, մի լուսաւորութիւն, մի կամեցողութիւն. մի են կամք, մի խորհուրդք, մի փառք, մի պատիւ, մի հաւատք, մի յոյս, մի սէր. մեծ, կարող, ի վեր քան զամենայն. անմեղ, անանց, անսկիզբն, անհաս, անտես, անքնին. ոչ իւր կարուտ, ամենայնի հայր, ամենարար, ամենատէր, ամենագութ, ամենախնամ, ամենազար, ամենազարդեալ, ամենահաս, ամենատես, ամենազէտ, ամենափրկիչ, ամենակեցոյց. որ ակնարկելովք զարմանէ զամենայն արարածս՝ զերկնաւորսն և զերկրաւորս, զերեւելիս և զաներեւոյթս, զշէնս և զանշէնս՝ Յամենայն արարածոց՝ յերեւելեաց և յաներևութից, յերկնաւորաց և յերկրաւորաց՝ նմա փառք և պատիւ և երկրպագութիւն, յաւիտեան և յաւիտենից յաւիտեանս, ամէն:

| Միածին Բանն կամաւք Հաւր եկեալ յերկիր և ի սրբոյ Կուսէն մարմնացեալ, մարդացեալ, չարչարեալ, խաշեալ, թաղեալ, յարուցեալ և համբարձեալ փառք յերկինս՝ նստաւ ընդ աջմէ Հաւր և զաւոյց է զատել զկենդանիս և զմեռեալս: Եւ ետ պատուիրանս փրկաւէտս և կեցուցիչ՝ զաւետարանն փրկութեան, զի սնանիցին նովաւ մանկունք նորածնեալք, նոր ժողովուրդք նորոյ աշխարհին, որ հանդերձեալն է լինել առ յապա ժամանակի ժառանգորդս որդիս վերնոյն Երուսաղեմի: Արդ, ամենայն բանք աւետարանին կեցուցիչք և ողեշահք են, զի խօսք աստուածայինք և բանք աստուածահրամանք են՝ յօգուտ և ի փրկութիւն մարդկան: Վասն սրոյ, լուեալ զաստուածային ձայնն՝ մտադիւրութեամբ մատուցէք զյսելիս ձեռք, և մի գտանիցիք ստունդանողք աշապիսի հոգեղէն բարբառոյ, որպէս Ազամն այն, և այնունեակ արտասահմանիցիք՝ ոչ ի անկախիտ զբախտէն, այլ ի նոյն ինքն յէական բարոյն: Եւ զի՞նչ իցէ բարբառն.

«Այր մի եր օանուսեր, որոյ եր սնեսս. եւ եղև ամբաստանութիւն զմամնէ, որպէս քէ վասնիցէ զինչս նորս. եւ ասեցևս. Տո՛ւր զհամար սնեսսութեան քո, զի ո՞չ եւս կարես լինել սնեսս»: ¹

Եւ զոր ասէն՝ աշապիսի ինչ է. տանուտէր զինքն անուանէ, քանզի նա իսկ է ճշմարիտ Տէր երկնի և երկրի, մարդկան և հրեշտակաց, հոգւոց և մարմնոց՝ արարիչ և նախախնամաւղ համարուր կենդանեաց: Արդ, ի գոյացուցանելն Աստուծոյ զարարածս հանդերձ ամենայն գոյիւ իւրով՝ ստեղծ և

զմարդն ըստ պատկերի անեղծ փառաց իւրոց՝ բանաւոր, մտաւոր, ինքնիշխան, ինքնաւեր, թագաւոր որոց ի վերայ երկրի. ոչ որ նմա հրամանատու, և ոչ ընդ հարկաւորութեամբ կապեալ, որպէս և այլ կենդանիք. այլ որպէս տէրութիւնն Աստուծոյ ի վերայ ամենայնի տիրէ, այնպէս և մարդոյն իշխանութիւնն ի վերայ ամենայնի տիրէ՝ ունելով միտս ընտրողականս, որ զիտէ որոշել զչարն ի բարոյն և զբարին ի չարէն: Այլ մարդոյն չարին եղեալ գտակ, զարտնոս լեալ յազգի ազգի մեղս, ոչ բարւոք տնտեսեաց, այլ զրկեաց զաղքատս, յափշտակեաց զտնանկս, կողոզտեաց զօրքս և (Մ. 344) զայրիս, չարչարեաց լիկեաց զայնոսիկ, որք ընդ՝ ձեռամբ նորա: Արդ, ի յափշտակութենէ և ի զրկանաց բազումս ժողովեաց զանձս ոսկւոյ և արծաթոյ, ստացաւ ջուկս ծառայից և ընդոճնաց. յաճախեցին նմա հաւաք և բազմացան նմա արջառք, և այլ բազում ստացուածս անչափս և անթիւս: Ստացաւ շինել ապարանս զեղեցիկս և բարձրարարձքս՝ հաստահիմն և յարմարակուսս, բազմականս բարձրագոյնս և ծաղկազարդս. բարգաւաճեցաւ, ամբարտաւանեցաւ ի միտս իւր, խորխտացաւ, ամբարհաճեցաւ ի խորհուրդս իւր. քանզի արտաքս քան զքնութիւնն խորհրդածէր, և մարդ էր կերպարանաւք, այլ զազան էր բարուք. խուսէր մարդկաւրէն, այլ կեղեքէր զազանարար. ձեւն մարդոյ, և անպարտութիւնն որպէս զչար զիւի. բնութիւնն էր մարդոյ, այլ բարք իւր անողորմն: Հէք և թշուառական անձն, որ անմահ կարծէր զինքն, և ոչ իբրև զմի ի մահկանացուաց, այլ և զեր ի վերոյ քան զհասարակաց բնութիւնս ախտացաւ: Եւ այս զործի առ ընչեղն. յորժամ յաճախէ և բազմանայ նորա ստացուածն, ոչ հաւասար կարծէ զինքն բնութեան մարդկան, ոչ հաղորդի ընդ աղքատս և ոչ հաւասարէ ընդ տնանկս՝ դէմք շատագունեալ և այլակերպեալ: Եւ ապա զի՛նչ: Գայ այնուհետև հասանէ ժամանակ մահուն. սկսանի ապա մարմինն տապանալ շերմութեամբ ախտին հիւանդութեանց՝ լուծանին ջիւղքն, սարսափին ոսկերքն, թուլանան յաւղքն, կափկափին ատամունքն, թնդին շրթունքն, կապի լեզուն, սպտոի բարբառն, նուազի բանք բերանոյն, այլակերպի գոյն երեսացն, ցնդի մարմինն: Յայնժամ ասէ ցնա Աստուած. Տուր զզիր գործոց քոց, զի ոչ ևս լինիս զու ի վերայ երկրի. այս շատ և բաւական լիցի քեզ, զի ներեցի քեզ, զի զտանաս յուղղութիւն, և ոչ կամեցար. այդի անկեցի զքեզ, եթէ բերցես ինձ խաղող, զու բերեր փուշ և տատասկ՝ զանաւրէնութիւնս քո. արդ, ևս քակեցից զցանկս քո, այսինքն է զամբութիւն մարմնոյդ, և արարից զգա յապականութիւն՝: Զի ամենայն տունկ, որ ոչ տանիցէ զպտուղ բարւոք, հասանել պարտի գնա, զի մի և զերկիրն խափանիցէ². ժողովեցից զգա և արկից ի հուրն անշէջ: Իսկ մարդոյն՝ զիտացեալ զելս գնացից իւրոց յաշխարհէս և ահարեկեալ յահազին սպառնալեացն Աստուծոյ և ի սաստիկ զիմաց հրեշտակին, որ կամի պահանջել զհողին, ծանեաւ, թէ որ աստի առանց բարի գործոց գնաց՝ դառն և անողորմ տանջանաց հանդիպի. խորհուրդ իմն բարի յինքեան բերելով, զի որպէս ի չարիան եղև զիւրաշարժ, նոյնպէս և ի բարիան, կոչեաց զմի մի ի պարտապանաց Տեառն իւրոյ, որ ևն աղքատք, զորս զրկեացն և յափշտակեաց. քանզի և նոքա պարտականք ևն Աստուծոյ և պարտին համարս տալ Աստուծոյ՝ որպէս մեծատունն զբաշ-

4) Հմմտ. եւ. ե, 1—2, 3: 2) Հմմտ. Մատթ. Գ, 10. է, 49. Դավ. Գ, 9. ԺԳ, 7:

խելն, նոյնպէս և աղքատն զգոհանալն: Զի եթէ իցես մեծատուն՝ առաւելաւ ամենայն բարութեամբ, և զայն ոչ ընդ կարաւտեալս և աղքատս վայելիցես՝ ընդ կռապարիշտս և ընդ ազանս զատապարտեացիս: Սոյնպէս և թէ աղքատ իցէ արանջող և զող, և բոցով ցանկութեան հաշի և մաշի, յորժամ զայլս ի փարթամութեան տեսանէ, զԱստուած հայհոյէ, այնպիսիքն ոչ երանելի աղքատք են, այլ ողորմելիք. զի աստ տանջեցան և անդ տանջելոց են: Եւ ասէ ցառաջիմն. 'Իու Բանի' ինչ պարսիս տեսն իմում. եւ նա ասէ. Հարիւր մար ձիբոյ. եւ նա ասէ ցնա. Կա՛ զգիր Բո եւ նի՛ս գրեա՛ վաղվաղակի ուրսան: Եւ ասէ ցմբսն. 'Իու Բանի' ինչ պարսիս. եւ նա ասէ. Հարիւր Բո ցորեմոյ. եւ նա ասէ ցնա. 'Նի՛ս գրեա՛ վաղվաղակի յիտուն':

Քանզի ծանեաւ զընութիւնն իւր մարզն, եթէ ի կենցաղումս ունի զշահ աւգտութեան ընչիցն յանախութիւն, և անձնիւր ի կեանս իւրում փափկացի, իսկ յետ աստի երթալոյն կապուտ կողոպուտ զնայ. քանզի ոչ իցեն փառք ասն նորա ընդ նմա, այլ տունք նոցա գերեզմանք նոցա, և ի հող բնակեացին անձինք նոցա, մտանելով յարկս հարց իւրոց, և զյաւխտնից զլոյս ոչ տեսանել. զիտացել թէ՛ մերկ եկի յաշխարհ և մերկ անդ երթալոց եմ: Առանց վարդապետի հերէր և առանց սողովրայից թարգմանէր. ինքն իսկ ընութիւնն ուսուցանէ զմարդ՝ ի յառաջադոյն եղելոցն զհանդերձեալսն իմանալ: Ո՛ւր թաղաւորք հաւորք. ահա մեռան, և ոչ երկին նշմարանք կերպարանացն, զի որպէս զխոտ ցամաքեցան (Բ. 344 Կ.), իբրև զծաղիկ թարշամեցան, չորացան և անկան. իբրև զփոշի հոսեցան, որպէս զսարդիտատայն քակեցան, իբրև զծուխ յաւդս ցնդեցան, իբրև զշիթ ի դուլէ պակասեցան: Եւ զայս հաւատեաւ ծանեաւ, եթէ ընդ միոյն հարիւրապատիկ առնուն զբարեացն զհատուցումն, թողացոյց պարտականաց իւրոց զծանրութիւն պարտուցն. քանզի իիզճ մտացն զնա յանդիմանէր. զի՛նչ աւելուտ է ինձ, ասէ, զի յետ վախճանի իմոյ ինձ թողից զատախաղ, և ոչ վայելեմ յարձաթն, այլ բանս աղեղութեան, որով զիս թշնամանեն. ի կեանս իմում ոչ ստացա անուն յաւութեան, իսկ ի ժամ մահուս ընդէ՛ր ոչ զգատանամ. յայնժամ պատճառ ունէի, եթէ վայելեմ և ուրախանամ ի կեանս իմ, իսկ այժմ ոչ ունիմ կենդանութիւն. ընդէ՛ր ոչ առատանամ, ժամ թողից զայս ամենայն. որդճցն. ոչ ահա և նորա մահկանացուք են, և յետ սակաւ մի և նորա գնեա իմ գան. այլ գիտեմ զի՛նչ արարից. տաց զգա ի ձեռս այնորիկ, որ ի չզոյէ ի գոյ ամ զամենայն և ակնարկելովն իւրով նախախնամէ զամենայն. բացից զզանձն իմ, և զոր շարաշար ժողովեցի՝ արդարութեամբ բաշխեցից:

Յայտ վայրի՛ Գովեաց Տերն գոհեցն անիրաւութեան, զի իմաստութեամբ արար:

Զի անցաւոր կենցաղս զիւրախարող է և զբաղումս իբրև ցանցիւք որսայ. իսկ որք զգաստ են՝ բազում հարիւք ջանան զերծանել և ըստ Գաւթայ աղաղակին. Անձինք մեր ապրեցան՝* որպէս ճնճուկ յորոգայթէ որսողաց. որոգայթք նոցա փշրեցան, և մեր սպրեցար: Աւգնութիւն է մեզ յանուանէ Տեառն, որ արար զերկին և զերկիր: Քանզի զօգութեան ար-

* Չեւագրում այս եւ յաջորդ սաղմոսներ կրնա ձեռով լեց բերած:

1) Լուկ. ԺԶ, 5-7: 2) Հմմտ. Սաղմ. ԼԶ, 2. ճԲ, 18-16. 2Թ, 9. ԼԶ, 20. ձԱ, 4. 3) Լուկ. ԺԶ, 8: 4) ՃԻԳ, 7-8:

ժանի համարի զայնպիսին Աստուած, որ զժամանակս կենաց իւրոց ի մեզս ծախեաց և ի ժամ մահուան իւրոյ զգաստացաւ արովք անանկաց և զթով և ողորմութեամբ աղքատաց: Երբժամ զտառապանս նոցա զմտաւ ամիցես և յիշեսցես, եթէ այնպիսի տկար մարմին ունի իբրև զիս և կարօտէն ամենայն ընչից՝ յարկաց ծածկութից, կերակրոց, բանդագուշեալ յածին տանէ ի տուն՝ մերկ մարմնով և հաշմ անդամաւք, կարաւտեալք, նեղեալք, շարչարեալք, հերք թաղկեալ և խոռացեալ, զէմք զեղնեալ և երիթացեալ, յորժամ տեսանես զայն, ով մարդ, յիշես և զմտաւ ամ զժանրութիւն վշտին՝ մի ցուցաներ զերեսս ք(ո) խոժոռ նոցա, զի մի զարձուցել Աստուած զդերեսս իւր ի քէն. մի փակեսցես զդուրս քո ընդզէմ նոցա, զի մի փակեսցին քեզ զբունք ողորմութեանն Աստուծոյ. ձգես զձեան քո և տնւր նոցա զպէսս նոցա, զի տացի քեզ առատապէս ողորմութիւնն Աստուծոյ: Դու տաս զոյգն ինչ կերակուր աղքատին, և առնուս զյաւիտենական փափկութիւնն. տաս փոքր ինչ արծաթ, և առնուս զյաւիտենական մեծութիւնն. տաս զանպիտան քեզ զզրզլին, և զանմահութեան հանգերձն զգնուս. նիւթես ծառայակցին, և Քրիստոս իւր անձին համարի. տաս առ անկեանն, և ի վերայ ամենայն արարածոց պատմի. իբրև ինքեան բարւոյ պատահեալ Տէրն՝ հազորդս զքեզ իւր արքայութեանն առնու. քանզի ասէ. Եկայք, աւրճեալք Հաւր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ արքայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի. քանզի քաղցեայ, և ետաւք ինձ ուտել, ծարաւի՝ և արբուցիք ինձ, մերկ՝ և զգեցուցէք զիս՝ վասն այսորիկ Աաղմոսերզուն ասէ. Երանի որ խորհի զաղքատն և զանանկն, յաւուր շարի փրկէ զնա Տէր՝ 2: Եւ զի մի կարծիցես հաւատար չափովն միայն լինել զհատուցումն, լուր քաս կարգի Գրոցն. Տէր փրկէ զնա և կեցուցանէ, երանելի ասնէ զնա ի վերայ երկրի և ոչ մասնէ զնա ի ձեռս թշնամեաց իւրոց: Տէր աւգնական է նմա ի մահիճս ցաւոց իւրոց, զամենայն անկողինս նորա զարձուցանէ ի հիւանդութենէ նորա՝ 3: Տեսանես որչափ հատուցանէ Աստուած բարի գործոցն յաղքատս. հրաժարումն ի շարեաց, զդուշութիւն և պահպանութիւն ի կենդանութեան, յերկարումն կենաց երանութեամբք, լուսազոյն առնել ի վերայ թշնամեացն, ի հիւանդութեանց աղատութիւն շնորհելու Այսչափ բազմութիւն քեզ բարեաց ոչ զնելի է աղքատախրութեամբն. մարգարէս և բաշխաւոր լինի քեզ աորնթերակայ երանութեանն, մանաւանդ թէ Աստուած իսկ ի ձեան մարգարէիս Քրիստոս խոստանայ զարքայութիւնն երկնից՝ ասելովն. Մասնայ բարի և հաւատարիմ, ի վերայ բազմաց կացուցից զքեզ, որովհետև ի սակաւուն, այսինքն յանցաւոր ինչս՝ հաւատարիմ գտար և զայն կարաւտելոց բաշխեցեր. արդ, մնա յուրախութիւնդ՝ 4 ի մշտնջենաւոր կեանսդ, յանսպառ մեծութիւնդ, ի յաւէտ ցնծութիւնդ, յաննուաղելի վայելչութիւնդ. ընդ հրեշտակս պարեանայ, ընդ առաքեալսն թուեանայ, ընդ մարգարէսն զասեանայ, ընդ մարտիրոսսն (Մ. 345 շ.) սրակեանայ, ընդ իմաստուն կուսանան մնա յառազասան. ընդ Աբրահամաւ բաղմեսլիբ, ընդ Իսահակայ կարգեսլիբ, ընդ Յակովբայ զԱստուած տեսես. հանդուցեր զաղքատն ի տուն քո և զանանկն, մնա համարձակապէս յերկնային խորանն. լցուցեր զքաղցեալն հացիւ, կերիցես զպտուղ ծառոյն կենաց և կեցցես յաւիտեան. արբուցեր ծարաւելոցն բաժակ, արբցես զջուրն

1) Մատթ. ԻԵ, 54—56. 2) Մաղմ. Ե, 2. 3) Ե, 3—4. 4) Մատթ. ԻԵ, 24. 25. Ղակ. ԺԹ, 17:

խաղացելոյ ի կեանսն յաւիտենից. որոց լիցի ամենեցուն մեզ հասանել՝ շնորհաւքն Քրիստոսի, որում փառք յաւիտեանս:

Գ. 102—2679, ր. 220 v.

(գրուած 971 թ. ին)

ՅՈՂԱՆՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆՈՅ.

Շմաւոն և Ղևի եղբարք կատարեցին զանաւրէնութիւն. ի խորհուրդս նոցա մի մացէ անձն իմ՝ Զի ի նոցանէ էին քահանայքն և ատենական զպիբք, որ և յանդգնեցան նոքայ ի վերայ Տեառն մերոյ և կատարեցին զանաւրէնութիւն. զի զՏէր Յիսուս սպանին և կտորեցին զմարգարէան և զտաքեալսն առ նայ: Արդ՝ Անիծեալ սրամտութիւն նոցայ, զի խիստ է, և բարկութիւն նոցա, զի յանդուգն է. վասն այսորիկ բաժանեցի զնոսա, և ցրուեցան նոքա ընդ շորս կողմս աիեզերաց երկրի՞:

Տ. 73—3940. ր. 2 r.

ՅԱՌԱՋԱԳԻՐ ԹՂԽԹՈՅՍ ԽՐԱՏ ՎԱՐՈՒՑ:

Ամենայն վիրաւոր մարմնով, (յ)որժամ առ բժիշկան մերձեանս, զվերսն ցուցանեն և զցաւան պատմեն, և հնարագէտ բժշկութեան ըստ ցաւոցն ցաւածին, ըստ վիրին շարութեան զեզս աւրինեն՝ այնմ անդամոց, ուր վերն կա(յ)ցէ, և ոչ եթէ վեր ի յանձն՝ և զեզ սենականն որ տանիցէ նոյնպէս, յորժամ մեղաւոր որ մեզս սենիցի և առ բժիշկ հոգւոյն երթայցէ, զոր ոչ վերս մեղացն իւր ցուցանիցէ վիրաւ(ս)րն, պար(ս) է բժշկին զնո(յ)ն շարութիւն ծանուցանել, և վասն նորին խրատել և (յ)անդիմանել և միթիթարութիւն կատարել զխրատ բանին վարդապետութեան, զի թանձրաշղուռիցն լա(կիբք) զխրալուր բանին հանդուրժել կարիցեն, և զշարութիւն վիրին ծա(նուցանել) (ր. 2 v.) և զզեղոցն հանգամանս: Սոյնպէս և բանից թխտոյս շարագրութիւն ոչ խառնիխառն զամենայն անաւրէնութիւն տոաջի արկեալ ցուցանելին, և կամ զայլ և այլ ինչ (յ)անցանաց պատմեն, այլ ըստ ինդրոյ խընդրողին, զոր ինչ անաւրէնութիւն շարութեան՝ ծանուցանեն, զի լսելիքն աւգտել կարասցեն: Ոչ նուրբ ինչ բանից և կսայ(կիսա?)արուեստական ինչ բառից փոյթ արարեալ, այլ հեշտայբար, հորդայբան, զխրայլուր ցուցանել, և ոչ հարցական ինչ պատմեն՝ որ թանձրաղուռիցն զխրաւ և քաջ ի միտ տոնուլ. զի ոչ եթէ յերկրայութեան ինչ բանից խնդրէ զբան, (այլ ո)ր զխրալուր բանիւ զհանգամանս ստողջացուցիչս զեզոց (ոգ)ոց վիրացն ցուցանիցէ և զ(ր. 3 r.) ախտս մեղացն փարատեսցէ աստուածային վարդապետութեամբն, ոչինչ աւելի ձեացուցանել, քան որ Հոգոյն Սրբոյ են հրա(մա)նք: Զի թէպէտ և զիրք բազում գրեցան, սակայն միևնոյն պատգամք այսպիսի է, զոր ինչ ասեմս: Ընկալաւ Մովսէս Ժ. պատգամեան աւրէնս ի

1) Ծննդ. ԽԹ, 5—6. 2) ԽԹ, 7.

Հողոյն, որ ունէր զամենայն կաման Աստուծոյ, նմին վկայ և մարդարէքն զբեցին և զնոյն բարայտատիկ ևս յարարին. նովին Հողով զայն և առա-(ք)ևալքն զբեցին, ևս առաւել յայնմայգոյնս ցուցին նովին Հողովն: Զնոյն և վարդայտեաքն թարգմանեցին և մի ըստ միովէ զիւրայլուր ևս արարին ի լրումն եկեղեցւո: զի թերևս թանձրալուրն և զձանրայխորհուրդն զարթուցանել կարացեն ի յերկիզն Աստուծոյ: Եւ ոմանք յերկիզածից, որք զանեղ ատենին զան (զ)մտաւ ամիցեն, և բազում յաւժարութեամբ խնդրէին՝ ոմն վասն պանոց, ոմն վասն ազաւթից, ոմն վասն ողորմութեան և որ այլ ինչ պակասութիւն հաւատոց և զործոց. որ թէպէտ և ոչ կամեցեալ մերձե-նալ ի մատակարարութիւն բանին, սակայն ոչ կարացեալ արդելուլ զխըն-դրողացն խնդիր՝ վասն երկիրդին Աստուծոյ, զմտաւ ամելով և զմիոյ անհնա-զանդին պատուհասն, թէ՛ Մատա շար և վատ, քեզ պարտ էր և զսակաւս ի լսելիս արկանել, և ևս եկեալ զանլուրսն պահանջէի՛:

Յաղագս որոյ և զբեցան ըստ խնդրողացն պիտոյից թուխթ ԽԴ, հանդերձ Ազօթիւքն, Ողբաւքն, որս են (ը. 4 Ե.) ԻԴ. ի խրատ հաւատոց, որ ի յա(յ)լ զիրս զբեցան, և ի խրատ վարուց առաքինութեան, և են այսոքիկ. Առաջին. Վասն խոստովանութեան և պաղատանաց, և թէ որպէս պարտ է բազում ողբաւք և զթածին արտասուաւք պաղատել առ Աստուած, յորժամ զգջանայ մեղաւորն և զառնայ ի մեղացն պղծութենէ. և վասն շար հակառակորդին, եթէ որպէս հնարի արդելուլ ի զգջանայլոյ. պատմէ և վասն անեղ աղետիցն տանջանաց և անա(ն)ց կենացն բարութեանց: Բ. Վասն խրատ ապաւխտութեան, և թէ որպիսի ինչ զեղ բժշկութեան պիտոյ են վիրաց մեղացն, կամ որպիսի լալումն և հառաչումքն և հեծութիւնք. պատմէ և զազդի ազդի մեղացն շարութիւնս, եթէ (ը. 4 Վ.) որպէս զանազան առաքինութեամբք պարտի քաւել. ծանուցանէ և զմեղաւորացն այրումն և զարդարոցն փափաքումն ի փափաքելի զբախտին փափկութեան: Գ. Վասն խրատ պանոց պնդութեան, և թէ որպէս աւկտակար են ամենայն մեղաց ախտին պանոց առաքինութիւնք. ուսուցանէ և զանազան կարգս պանոց և զանազան շահս նոցա. ուսուցանէ և զանընարող պանոցն զհանգամանսն և զկեղծաւորութեան պատիժս. պատմէ և զքաջ արանցն ճգնութիւնսն և զձուլացելոցն կորուստն. յիշէ և զքառասներորդացն պանոց, թէ որպէս պարտ է պահել, կամ որպէս պարկեշտութեամբ պարտ է մտանել ի պանոց պնդութիւնս, և թէ որպիսի աւգաութիւն զա(ը. 5 Ե.)անեա: Դ. Վասն խրատ ազաւթից, և թէ որպիսի անիւ և զողութեամբ և ջերմեանեղ արտասուաւք պարտ է կալ առաջի Աստուծոյ, և թէ որպիսի ազաւթք են անընդունելի և զինչ վարձք նորա, և կամ որ ընդունելիք և որպիսիք պատիւ նորայ, և թէ որպիսիք մեքենայիւք ջանայ սատանայ խաբանել զաղաւթս աղաւթականին. ծանուցանէ և զդառն դատումն ձուլացելոցն և զանմահ կենացն վայելչութիւնսն.—Վասն ողորմութեան և անողորմութեան. թէ որպէս շահաւոր է քան զամենայն առաքինութիւնս և թէ որ աւգուտ հզարին է՝ որպիսի ինչ ազքատին ի տրոցն ողորմութենէ ուսուցանէ, և զանայզան կարգս՝ ողորմութեան հանգամանս, և զկեղծաւորացն պատիժս պատմէ (ը. 5 Վ.) և զնեղելոցն նեղութիւնս և զանողորմիցն թշնամանս. յիշեցուցանէ և զանողորմիցն զգատաստան անողորմ, և ողորմա-

4) Հմմտ. Մատթ. ԻԵ. 26:

ծացն զողորմութիւնս՝ յահեղ աւուրն յայտնումն: Զ. Վասն պողոց եւ պա-
 (ա)րագաց, եւ ողորմութեան աղիասաց, և թէ կերպարանաւք բարոյ զործ
 անաւրէն կատարէ սատանայ, և թէ պարա է զոր ինչ ոգւոցն սերմանես՝
 երկիզիւն Աստուծոյ կատարել, և ոչ ի ցուցս մարդկան, զի մի զխտանն մա-
 տուցանելով՝ յանդիմանեցուք իբրև զԿաշէն. և ապա ի խրատ մատուցեալ՝
 յայտնէ զչարութիւն հնարից սատանայի և ցուցանէ, թէ որպէս պարա է
 զերծանիլ ի նմանէ: Է. Վասն փոխոցն վաւսից չարեաց. և թէ որպէս անա-
 րէնագոյն են քան զամենայն անօրէնութիւն փոխոց տոկոսքն և անթիւ.
 (Ր. 6 v.) հոյլս ամբարշտութեան ծնանին. և թէ պիղծ են պատարագն և
 ողորմութիւնք, զոր ի վաշխից նոքա անիցեն: Սպառնայ և ահա զհենկին,
 եթէ յայնմ աւուր շուրջ զնովաւ տեսանելոց է զչարեաց պատկերն՝ զրկեալսն
 և զկոփեալսն: Ը. Վասն յանդիմանութեան տեսնողացն, եւ մխրբաբութեան աղ-
 իասացն՝ զոնացողացն, և թէ որչափ չար է արտունջն՝ է հաւասար հայնոյու-
 թեան, և որպիսի շահք են յազքատացն զոնութենէ, որք զպսակս մարտի-
 րոսաց սատանն. և ուսուցանէ, թէ որ են պառւորք և պատարագք և ողոր-
 մութիւնք ազքատին, որ առանց սկիոյ և արծաթոյ է բաշխումն. պատմէ և
 զհոյլս արտմութեան մեծայտանց, և զազքատացն՝ անհողութիւնն յիշէ, և
 զտանջանացն արհաւիրս, և ապա ի խրատ խոնարհի (Ր. 6 v.): Թ. Վասն փա-
 նանայից տեսնութեան ի վերայ ժողովրդեան, և թէ որպէս ահա և զողորմեամբ
 պարա է առաջնորդել, զի աւանդ Աստուծոյ է ոգիք ժողովրդեանն, զորս բա-
 զուս քննութեամբ խնդրէ ի քանանայէն. և թէ ուղից տանջանք են՝ որ զժողո-
 վուրդն ոչ զգուշացուցանեն բանիւ վարդապետութեամբ: Ժ. Վասն բամբաստ-
 ողաց՝ շղատելոյ զվարդապետս, և թէ մեծ անաւրէնութիւն՝ քամբաստողացն չա-
 րութիւն, և ընդ պոռնիկս և ընդ յափշտակողս դատապարտին, և առաւել ևս
 որ զքանանայս և զվարդապետս և զառաջնորդս բամբաստեն. և թէ որչափ աշ-
 խատութիւն քանանային վասն հաւարն տեսնութեան. պատմէ և զահեղ տան-
 ջանաց և ցուցանէ զճանապարհ կենացն յախտենից: ԺԱ. Վասն սիրոյ եւ
 (Ր. 7 v.) յանդիմանութեան, մախանաց եւ նախանձու, և թէ որ է սէրն սա-
 տուածական, և կամ ըստ մարմնոյ, և թէ որպիսի անօրէնութիւն է նախանձ
 և ստեղծութիւն, զոր զունելիսն սատանայի նմանեցուցանէ և նորուն տանջա-
 նացն տանջանակից. ապա ի խրատ խոնարհի և ի սպեղանիս վերացն հրա-
 մայէ ըստ ախարն չարութեան: ԺԲ. Վասն բարկացողացն բարուց եւ ան-
 հաւօք բեւեմութեանցն մտաց, և թէ որչափ անհամբերք են և վայրենաբարբոք,
 և զթիւնս թշնամութեան յանձինս կրեն հանապազ իբրև զանձս թիւնաւորս.
 ուսուցանէ զհաշտելն ընդ ընկերին և զսոսկումն խղճի ահեղ խորհրդոյն: Յի-
 շեցուցանէ զթշնամանս (Ր. 7 v.) Քրիստոսի, զոր առ ի մէնջն և համբեր,
 և զպսակս համբերողացն, և զանհազանդիցն տանջանս: ԺԳ. Վասն սխա-
 պահացն եւ քննանանացն, որ ծանուցանէ զմեծամեծան անաւրէնութիւնն.
 զի ոչ եթէ ըստ չափոյ ընչիցս դատի, այլ զվրէժ պատուիրանապահութեան
 պահանջէ. յիշէ, և զահեղ դատաստանին և զանմահ կենացն վայելչութիւնս *,
 ԺԴ. Վասն շար սովորութեան երգմանց, և թէ անաւրինագոյն է քան զկուս-
 պաշտութիւնս, և եթէ արգելեալ ամենին ի պատուիրանաց զերդ(ուն)ս

* Հմտ. Տեառն Յովնանու Մանգակունոյ՝ ձառք. Բ. տպ. Վենետիկ, 1860. եր. 9.
 այսեղ ժԳ. գլխի վերնագրի տաշին տղին կցած են անխլապա ժԳ. գլխի վերնագրի
 վերջին տղերք, որով մի վերնագիր բաց է մնացել:

սատանայականս, զի անհաւատից են երգ(մ)ունք, և ոչ հաւատացելոց. ապա խրատէ և զճմարտութիւն ուսուցանէ՝ զանբաւ (Վ. Տ Ե.) բարերարութեանցն վայելչութիւնն: ԺԶ. Վասն արեւոյնացն անաւրեւութեան, և թէ ընդ պոսնիկս և ընդ զբարտոզս զատապարտեացին. պատմէ և զզանազան շարեացն, որ անտի են ողոց և մարմ(ն)ոց եղի, և գլխմարութիւնս, որ արեւոյնաց լինի, որ խոյն սրոյն երկնչին և նմանեաւն սատակին, ի նոցէ պոռնկութեան սարսին՝ և բոցով արեւոյնութեան այրին և խորովին. որոց պատկեր յերկոցունց հեանալո ապա խրատէ, և յիշեցուցանէ զարեւոյնացն զտանջանս և զպատուիրանացն պարզես: ԺԷ. Վասն անաւրեւութեան բաւերցն զիււականաց, և թէ սատանայական է ժողովն և մայր ամենայն մեղաց, (Վ. Տ Ե.) յորմէ ծնանին անթիւ մեղացն բազմութիւնք. և առաւել ևս ի կատականաց և ի զուսանացն ելանեն հայհոյութիւնք և զազրալի հոյք սնրաբըշտութեան. և թէ հայհոյիչք են պատուիրանաց, որ ի թատերս մտանեն, և ի շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ մերկննան: Արդ, խրատէ հեռնալ ի բազմաշար տխրանէն և առ Աստուած մերձենալ: ԺԸ. Վասն կեարողաց, թէ անպատշաճ ինչ բանից թէ լուսւ՝ սխ բազմաբայս ունիցի, և զործ մահու զործեաց որ զկին իւր եթող. այնպիսին անձնասպան է, որ հեռացաւ յԱստուծոյ, և աններկի տանջանացն մատնեացի. այլ թէ վասն չքաւորութեան որ որդոյն առնիցէ (Վ. 9 Ե.) ասելութիւն ընդ ամուսնոյ՝ չար է առաջի Աստուծոյ, որ սպառնայ ահի. զհենին: Ապայ ի խրատ խոնարհի և սպուշացուցանէ բանիւ վարդապետութեամբ: ԺԹ. Վասն անասնամուլացն եւ իգացելոցն եւ անաւրեւութեան, և թէ յորպիսի անդունդս անաւրեւութեան իջուցանէ զմարդիկ սատանայ, որ քան զհեթանոսութիւն այլ ևս սղծագոյն է, և չէ իսկ ի մարդկան համարի. զարմանամ և ընդ ներդոյնութիւն Աստուծոյ, թէ կենդանոյն իսկ փայլատակմամբք ի յերկնից պարտ էր սատակել զայնպիսին. յայտնէ և զամենայն սղծութիւնն և ազաշխարհութեան ցուցանէ: Ի—երրորդն Վասն չունելոյ սեբ բարեկամութեան ընդ բեամիսն Աստուծոյ եւ փախչել յազանաց, յափրեաւ(Վ. 9 Ե.) կողաց եւ յարեւոյնաց սեղանոյ. զի պեղծ են ազանացն և փրշտակ(ո)զացն կերակուրք, պեղծեն զայնոսիկ, որ մերձենան ի նոսա և սէր և բարեկամութիւն ասնեն ընդ թշնամիան Աստուծոյ. և թէ պարտ է ի սուրբս յարիլ և զաստուածայէն սիրել, զի յերանութիւնս նոցա երանեացին: ԻԱ. Վասն մխրաբութեան կարկաթին հարուածացն, և թէ որպիսի իրաց նեղեն ըզմարդիկ ցասմունք ազգի ազգիք, և թէ զոր Աստուած զործէ՝ զամենայն ի բարին մատակարարէ մեղ. յայտնէ և այլ զլուխս բազում անաւրեւութեանց և ապայ մխրթարէ և զոհանալ հրամայէ զորդորմութենէն Աստուծոյ, որ անցաւորաւքս խրատէ, և ոչ (յ)ախտենական տանջ(Վ. 10 Ե.) անաւքն: ԻԲ. Վասն զգուռութեան ի սուրբ խորհուրդ մեր(ձ)եկալոյ, և թէ սրպէս պարտ է ահիւ և զողութեամբ և բա(զ)ում երկիւղիւ ընդունել ի մարմնոյ և յարեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. և յոյժ աններկի զատապարտի քահանայն, որ զխիզ մեղաց ուրաք զխիցէ, և ի սուրբ խորհուրդն մերձենայ, և ոչ սատակ նմայ, թէ որպիսի սրբութեամբ պարտ է մերձենալ ի սուրբ մարմին և յարին աշրուական: ԻԳ. Վասն սգաւորաց մխրաբութեան ի վերայ վախնանելոյ. և թէ հեթանոսական և սատանէ սուք մեռելոցն, և լինին աթեանք չար զիւացն խորհրդոց. և եթէ լու է մահ աւգտակար. թէպէտ և մեղաւք որ իցէ վախճանայլ, սակայն յառաջիկայիցն զազարեաց. պատմէ և զանառակ(Վ. 10 Ե.)ութիւնս կոծողացն և զփեսողացն և մերկայտիգ արիւնահա-

նացն. զճշոդս, զհասաշոդս յանդիմանէ, և առ սղաւորն մխիթարութիւնն խոնարհիւ ԻՊ. Եւ ապա Ողբքն և նորին Աղաւթն: ԻԵ. Խրատ հայրց յաղագս առափնութեանց երիտասարդի, Եւ վասն անբարեաւանութեան, յոր յետ ելանելոյն Աղամայ նախահարն մերոյ ի գրախառն ի վերայ ծննդոց նորա հաստատեցան: ԻԶ. Վասն հմայից Եւ անաւրեկն դիւրականաց, որք թիւրեցան յաշխարհ ի ճշմարիտ և յուղիղ պատուիրանացն, զնացին զկնի սատանայի առ կախարդս և առ թողիչս և առ վհուկս և առ ձեռնածուս, և թողին զկաթուղիկէ կկեղեցի և զխաչն աստուածընկալ. զնոսս յանդիմանէ և լուծանէ և քրիստոնէական հուստոց (Վ. 11 Բ.), և առ ճշմարիտ պատուիրանապահան ի խրատ խոնարհի և յաւիտենից բարկութեան ժառանկորդս կացուցանէ:

Եւ զայս ամենայն փոքր ի շատէ ծայրաքաղ արարաք, Եւ պատուց Եւ ? բայց են և այլ անթիւ հոյլ խրատուց և բազում աւրինակ շարեաց մեղացն և առաքինութեանց, որք կարի կարևոր են առաջնորդաց կկեղեցոյ՝ ի խրատ և յանդիմանութիւն և յերկիւզ և զգուշութիւն ամենայն ժողովրդոց. զի ինչ մի անգամ պակասութիւն մեղաց և յանցանք վարուց եղեալ են ի ամայ՝ ամենայն խրատք վարդապետութեան, որ պիտոյ են կկեղեցոյ, ի ամա գտանին յայտնապէս, և ոչ ծածկարար: Յայտնէ և զմեղացն շարութիւնսն և զբժշկութեան հանգամանս, որով պահէ անարատ և առա(Վ. 11 Բ.)նց զայթակղութեան զազիտայդունիցն լեզուս, որք փութան ուսանիլ վասն երկիւղին Աստուծոյ, և պակասին բանիւ և կամ գիտութեամբ: Յուցանէ և զանագան մեղացն շարութիւնս, և զանեղ տանջանացն արհաւիրան. ծանուցանէ և զխոստովանութեան զհանգամանս և զապաշխարութեան զղջումն, զորդորումն սորորութեան զփոյթիցն, և զսնդութիւն պահոցն. ուսուցանէ և զխոնարհութիւն մեծամեծաց և զհնազանդութիւն նուաստայդունիցն. ասէ և զփոյթ խրատոյ քահանայից՝ զգուշութիւն պատուիրանապահութեան ժողովրդեան: Ծանուցանէ և զաւրինակ սիրոյ, զմախանսըն նախանձու, զշարութիւնս խորհրդոց, զպղծութիւնս զործոց, զանպարկեշտութիւն մարմնոյ, զգայթակղութիւն լեզվի, զխորայմանկութեանց աներեւոյթ փաստումն. և զամենայն (Վ. 12 Բ.) ազգի ազգի հոյլս անաւրէնութեան յայտնէ և յանդիմանէ, և ուսուցանէ զանագանութիւն վարուց առաքինութեան, ըստ հաճոյից կամացն Աստուծոյ, և ամենայն իսկ շարաշար ախտից և վիրաց մեղացն բժշկութեան, որում ցանկանայ և խնդրէ անձն ապաշխարեողի՝ զհնարս զեղոց բժշկութեան ի ամայ գտանէ, որ են այսոքիկ:

(Ճատերի ընդհանուր վերնագիրը)

Սուրբ Եւ ամենեղանիկ երիցս երանեալ վարդապետին Յոհաննիսի Մայրավանեցոյ ասացեալ հառս ԽՊ յաղագս վարուց առափնութեան Եւ վասն աւզի մեղուցեալ անձանց, որք գրեցան յայ(ս)մ գրի: Ճառս ԻԷ, զուս զգամ յաւրինակի Եւ եղաք:

Մրաս եւ զովութիւն ճգնաւորաց եւ յանդիմանութիւն՝ ծուլից
եւ արհամարհողաց զպատիրաւս Ասուծոյ՝*:

Առն մտնողոսնի ուսելոյ եւ խմաստնոյ, որ ունի զգիտութիւն՝⁶ որոշողու-
թեան՝, որոշել զչարն ի բարւոյն՝, աներկեան՝ պահել զանձն յամենայն
իրաց շարաց: Եւ շարիքն այս են: Եթէ յանկարծ երբեք ուրեք՝ խարեցաւ՝⁴
եւ անառակեցաւ եւ սարածամ եկեր եւ արք, եւ կամ եթէ՝^{4a} ժամ մի զատարկ
անցոյց ի կեանս՝^{4b} իւրում, եւ կամ թէ՝^{4c} բան մի զատարկ խաւսեցաւ յա-
ւուրս իւր: Սակայն վասն այնք պարտի՝^{4d} զցայոյ լալ եւ զզջանալ, եւ առ վա-
ղիւն՝^{4e} զղուշանալ մտաց իւրոց՝^{4f}, եւ վարժել զանձն՝^{4g} իւր՝^{4h}, եւ նահանջել
զցոփութիւն՝⁴ⁱ լիզուի իւրոյ, եւ կացուցանել զմիտս՝ ի հաստատութեան եւ
ի բնութեան՝^{4j} իւրում՝^{4k}, զի մի զարձեալ նովին բծով ծուլացցի եւ խարես-
ցի, եւ լինիցի՝^{4l} սովորութիւն կրթութեան՝^{4m} իւրեանց՝⁴ⁿ: Զորս ապա մե-
ծաւ՝^{4o} աշխատութեամբ ոչ կարացել հանել՝^{4p} զարմատացեալ բիծ անձին
իւրոյ, այլ անցեալ՝^{4q} ըստ՝^{4r} այս երիս մեղանս առն մտնողոսնի՝ աւելի քան՝^{4s}
զայս եթէ մեղանչէ՝ նա իրբն (զիս) անխմաստ՝^{4t} եւ բազմամեղ է եւ ամենա-
թշուառ:

Զի մերժեցաք յայսմանէ՝^{1p} եւ հեռացաք յայնմանէ՝^{1q}, թողաք զայս եւ
չառաք՝^{1r} զայն. ելաք յայսմանէ եւ չհասաք այնմ՝^{1s}:

Արդ՝^{1t} մտնողոսնի՝^{1u}, որ հացիւ եւ ջրով յագի, եւ քնով զմայլի՝^{1v} եւ զանձն
առ մտնողոսնի՝^{1w} ունի, նա որպէս զիս ի անմիտիս է եւ հպարտ, վասն զի ոչ
կարէ իր զիտել զբիծ անձին իւրոյ: Քանզի ի զործ եւ ի գիտութիւն իոյ կոչեցաւ
մարդ, իմանալ իոյ զլաւն եւ առնել զբարին, որոշել զչարն ի բարւոյն ին:

Արդ՝ կրանաւոր, որ ճաշէ եւ ննջէ, քան զայն անառակութիւն իոյ ինչ խէ
ոչ կայ, քանզի լիութիւն կենաց զփաստսիրութիւն եւ զպտնակութիւն ուսու-

* Տպագրուածք բերում ենք նայնութեամբ. Է. 645—746 ձեռագիրք, որից առնուած է
այն, նշանակում ենք Ա. տառով, Ը. 225—229 Բ. տառով եւ Գ. 546—2552 Պ. տառով:

ա) Բ. Խրատ Յանանու Մանգակունցոյ՝ Միանմանց. բ) ԱՊ. Մանգակունց
գ) Պ. ի զովութեան ճգնաւոր կրտսաւորաց եւ ի յանդիմանութիւն զ) Պ. Տիտոն
ե, Պ. Զ. Առն մտնողոսնի—զգիտութիւն զ) Պ. եւ ի յարազարթիւն է) ԲՊ. ի բարոյն
բ) Ա. անարկեան, Բ. եւ աներկեան բ) Պ. յամեն՝ ժ) Բ. խօսեցաւ ժա) Բ. եւ երէ-
Գ. կամ բէ ժբ) Պ. զկեանս ժգ) ԲՊ. երէ ժդ) Բ. խօսեցաւ, պարտի վասն այտցիկ
ժե) Բ. առ վաղի ժզ) Բ. իւր ժէ) Պ. յամեն ժբ) Զ. ժբ) Պ. զցոփութիւնն
ի) Պ. զգիտն իս) Բ. ի բնակութեան. Պ. ի բնութիւն իբ) Բ. իւր իգ) Պ. ծուլացցին
եւ խարեցցին եւ լիցի իզ) Զ. եւ կրթութիւն իե) Ա. խրանց. Պ. իրացն իզ) Պ. մե-
ղաց իէ) Պ. հաստանել իբ) Բ. անցանել. Պ. անցել իբ) ԲՊ. բնոյ յ) Բ. աւելիք են
լա) ԲՊ. իրեն անխմաստ յբ) Պ. ի յայսմանէ յգ) Բ. մերժեցաւ յայնմանէ յդ) Բ. ոչ
առաք իե) Բ. ոչ նառաք այնմ. Պ. Զ. ելաւ—այնմ յզ) Պ. Քանզի իէ) Ա. մտնողն
յբ) ԲՊ. եւ զատարկութեամբ եւ խօսելով զմայլի յբ) Պ. առ մտնողոսն իս) Բ. Զ.
լա) Պ. անխմաստուն իբ) Պ. կարաց իզ) Բ. ի գիտութիւն եւ ի զործ իզ) Պ. յիմա-
նայ իե) ԱՊ. ի բարոյն. Բ. Զ. որոշել—ի բարոյն: իզ) Բ. առակութիւն իէ) Պ. Զ.

ցանէ, և կարաւտութիւն կենաց զխնարհութիւն կարապետէ՞: Մի կշիւր զքեզ առանց մեղաց, վասն զի ասէ՝ Սուտ են որդիք մարդկան և՞ ի կշիւտ իւրեանց մեղանչեն՝: Մանիր և տես նախ զքեզ, եթէ՞ օրոց արտից յազթեցեր և մերժեցեր ի քէն՞, և՞ ապա ունիս համարձակութիւն առ Աստուած:

Ձի՞ համարձակիս, քանզի չես՞ մտեալ ի լուծ կրաւնաւորական կարգաց՞: Ձի՞ փառասիրիս՞, քանզի չես անցեալ՞ ընդ նեղ՞ և ընդ նորք ճանապարհն, որ տանի ի կեանս: Ձի՞ բարձրամտես, քանզի չես անցեալ յասպարիսի տարեառիկ մրցանակի փորձութեան՞: Ձի՞ մեծամտիս, զի չկարացեր՞ հրաժարել յաշխարհէ՞ և առնել՞ զբոյն քո յանապատի և լինել ազաւնի անապատասէր: Որ երկվարաց՞ թեալքդ՞ կոչնոց ի կոչունս ազաւտացեալ՞ շրջիս, իբրև դանստացուածն անապատական լեանէ՞ ի լեան՞ թռչիս՞: Ձի՞ հպարտանաս թանակեր բերանովդ իբրև զհանապազորդ զհարակաւորն՞, որք ի լերինս անցուցանեն զաւուրս իւրեանց խոտարոյժ սոճկաւք՞: Քաջաց յատակ են միաք ջրարբուաց և ասոզ՞ մարմինք խոտակերաց՞:

Ձի՞ պարծիս, որ հանապազ յազիւղդ ես հացիւ և ջրով և զմայլեալ քնով՞ և զատարկութեամբ, քանզի ասէ, թէ Ձգործող ձեռաց՝ անկեր բերան: Ձի՞ խրոխտիս՞, քանզի զատարկակեացք՞ չունին համարձակութիւն առ Աստուած:

Դատարկութիւն առիթ՞ անկման ի ձեռս արտից, չլինելոյ ընդունելական՞ աղաւթից նորա: Աղաւթք զատարկաց՝ զատախազ անձանց, և՞ աղաւթք մշակաց՝ բարեխաւս աշխարհի՞, և քրտունք աշխատողաց՞ բժիշկ անձանց, և աղաւթք նոցա հանոյ Աստուծոյ: Որպէս ասէ՞ Ձվաստակս ձեռաց քոց կերիցես, երանի է քեզ և բարի եղիցի քեզ՞:

Ձի՞ փառասիրես՞, որ չե ևս ես՞ հաստատեալ զմիտս՞ քո սիրով, սրբութեամբ և խնարհութեամբ: Մի խարիր ի մտաց քոց, զի չես հասեալ ի կէտ կատարեալ՞ ջանիւ և՞ աշխատութեամբ: Ձի՞նչ ունիս զոր ոչ աշխատեցար, և եթէ աշխատեցար՞ զի՞ պարծիս իբրև զաշխատեալ՞:

Ձիք ոք որ կարգայ և ի միտ անուս, և ոչ գոյթ, որ ուսանի և ասնէ: Ձիք ոք հոգևոր, և ոչ գտանի՞ անապատասէր:

Հրաժարեցաք յաշխարհէ և չհրաժարեցաք ի ստացուածոց: Հրաժարեցաք ի ծնողաց իւր և չհրաժարեցաք ի ծանախից: Հրաժարեցաք ի յոյ և կենացիւ:

* Գ. 546—2552 ձեռագրում բերքեր խառնուած են. այս տարաձայնութիւնք փոխանակ Բ. 42 սեւ. Բ. 46.

ա) Գ. զխառնութեանէ կարապետին Բ) Գ. չ. գ) Բ. ի լեւնէ դ) Բ. չ. համարձակութիւն—Ձի է) Գ. ոչ ես գ) Ա. կարգից է) Բ. փառասիրես. Գ. փառասէր ես ք) Գ. եւ զի չես անցել ք) Բ. նեղ դուռն ժ) Գ. տուրաւ մեղակամի փորձութեանց ժա) ոչ կարացեր ժք) Բ. աշխարհէ ժգ) Գ. դնել ժդ) Գ. երկարաց ժե) Բ. բնօրդ Գ. դնեղ ժզ) Գ. ազաւտացեալ ժէ) Բ. չ. Գ. ի լեւնէ ժք) ԲԳ. ի լեւնէ ժք) ԲԳ. արջիս ի) Բ. գնաւկաւուս լա) Գ. խոտարոյժ սոճկաւք լբ) Բ. ասոզի լգ) Բ. եւ խոտակերաց լդ) Գ. չ. լե) Ա. Ձի՞ խոտիս, Բ. Ձո՞ խոտիս, Գ. Ձի՞ ոչ խոտիս լզ) Բ. զի լէ) գոտարկեցի լք) Գ. է առիք լք) Բ. բնդուակ. Գ. բնդուակամ լ) Բ. չ. լա) Բ. առ Աստուած եւ աշխարհի լբ) Գ. աշխատեցի լգ) Բ. երանի լեզ ք. Գ. չ. լեզ լդ) ԲԳ. փառասէր ես լե) Բ. չ. լզ) Գ. ի միտ լէ) Գ. կատարեալ. Բ. չ. Մի խարիր—կատարեալ լբ) Բ. չ. լք) ԲԳ. զատարկեալ լա) Բ. եւ գոյ լա) Բ. եւ գտանի լբ) Բ. ի ծնողաց Գ. ի ծնալոց լգ) Գ. հրաժարեալ լդ) Բ. ի կանանց Գ. ի կանաց

1) Սաղմ. ձեւէ, 2) Հմմտ. Ա. Կորնք. Գ, 7:

և չհրաժարեալք³ ի տանտիկնաց², չհրաժարեալք⁴ ի տանց, և չհրաժարեալք⁵ ի դրաց, չհրաժարեալք⁶ յանապատաց⁷, և չհրաժարեալք յիշխանաց⁸, չհրաժարեալք ի հողոց, և չհրաժարեալք ի խորհրդոց, չհրաժարեալք ի կենաց, և չհրաժարեալք ի մեղաց, չհրաժարեալք ի լերանց, և չհրաժարեալք ի հրապարակաց, չհրաժարեալք ի հարակաց, և չհրաժարեալք ի բազմականաց, չհրաժարեալք ի պահոց⁹, և չհրաժարեալք ի կոչնոց:

Ի հանգիսի վատաց բազումք անցանեն² և ի հանգիսի կրանուորաց սակաւք, Յասպարիսի³ [. . .] բազումք անցանեն և յասպարիսի վարուց սակաւք, Զգիւտ բանից բազումք ունին, և զգիւտ⁴ մտաց սակաւք, Զգիւտ մարմնոյ բազումք ունին, և զգիւտ հողոյ⁵ մասակաւք⁶, ըստ բանին Տեառն, եթէ Բազումք են կոչեցեալք և սակաւք են ընտրեալք⁷:

Նոյմ սաստիկ ոչ կարէ⁸ շարժել զձառ հաստատուն, և ախտ ձանձրութեան զմիտս հաստատուն⁹, Միտք ձանձրիտ իբրև զձովու ալիս յաճեալ¹⁰ ծփին, և աչք նորա զտեսաւզս խնդրեն¹¹, Ախտ ձանձրութեան կերիչ¹² է սրտի, զերիչ է մտաց: Յաւ¹³ խորհրդոց արգելիչ է կամաց, իտիանիչ է յաւժարութեանս խտազոյն [է]¹⁴ ցասունն քան զցաւս մարմնոյ:

Արդ՝ այսու գիտացիր զառողջութիւն¹⁵ ան¹⁶ վանականի¹⁷, յորժամ զտեղի¹⁸ ունիցի և ընաւ ամենևին շանցուցանիցէ¹⁹ ժամ մի դատարկ, այլ սաղմոսէ, աղաթէ, կարգայ²⁰, գրէ, ուսանի, ուսուցանէ, կարէ, կարկատէ, արբանեկէ, և լինի իբրև զձառ հաստատուն ի միում վայրի, և տայ զպտուղ իւր ի ժամու անթափ տերեղի:

Արդ՝ երանեմ լեռնակեցացն²¹ հանապազորդաց²², որք²³ չհրաժարեալ են յաշխարհէս²⁴, հեռացեալ ի ստացուածոց, արձակեալ ի կանանց, ազատեալ ի տանտիկնաց, զատեալք յիշխանաց²⁵, մեկնեալք ի հարկաց, աւտարացեալ ի բանակաց, արտաքսեալք ի տերանց, սրտեալք²⁶ ի հողոց²⁷, քեցեալ²⁸ ի խորհրդոց, մաքրեալ²⁹ ի շարին սերմնացանութենէ³⁰, սրբեալ³¹ ի մեղաց և լեալ³² անստացուած, ունելով զմիտս իւր³³ ի սրբութեան և ի խնամարձութեան³⁴, և թուցեալ ի լերինս իբրև զազանիս և եղեալ զրոյնս իւրեանց ի քարանձաւս, զմայլին³⁵ պարարին՝ ըմպելով զականակիս և

* Գ. շարունակութիւնը Բ. 42 Դ.

** Այսեղ վերջանում է Բ. 615—746 ննազիրք. տարունակութիւնը լրացնում ենք Է. 225—229-ից և զնում Գ. 546—2552 ի սարկուրիւններք.

ա) Բ. չհրաժարեցաւ բ) Ա. ի սանդիկնաց գ) Բ. հրաժարեցաւ դ) Ա. չհրաժարեալք Բ. չհրաժարեցաւ և) Բ. չհրաժարեցաւ զ) Բ. չհրաժարեցաւ իւրեանց է) Բ. ի պատուոց Գ. ի կոչնոց թ) Գ. անցան. ԲԳ. և ի հանգիսի քաջաց սակաւ. Բ. ի հանգիսի անառակաց բազում անցանեն. Գ. ի հանգիսի անառաց բազում թ) Գ. ի յասպարիսի ժ) Ա. զգոս ժա) հողոյ ժբ) Բ. չ. Զգիւտ բանից—հողոյ սակաւ: ժգ) Բ. ոչ կարեն ժդ) Գ. հաստատուն ժե) Գ. յաճել ժզ) Ա. իմրդեն ժէ) Բ. զերիչ ժբ) ԲԳ. ցաւ ժբ) Բ. խտազոյն է ի) ԲԳ. զառողջութիւն և զհաստատութիւն իա) Գ. չ. իբ) Ա. վանական իգ) Բ. զմի տեղ. ԱԳ. զմի տեղի իդ) Բ. ոչ լրացուցանէ իե) Բ. կարգայ, ազորէ իզ) ԲԳ. լեռնակեցաց իէ) Ա. համապազորդոց իթ) Բ. որ իթ) Գ. յախարհէ յ) Բ. իւրեանց. Գ. յախարհականաց յա) Ա. սրտեալք յբ) Գ. ի հողոց յգ) Բեցեալ յդ) Բ. մաքրեալք. Գ. զտեալք յե) Ա. սերմնացանութենէ. Բ. սերմնացանութենէ, Գ. սերմնացանէ յզ) ԲԳ. սրբեալք յէ) Բ. լեալք. Գ. լինել յթ) Գ. ի սրբութիւն և ի խնամարձութիւն յր) Գ. զմայլեալք

4) Սաղմ. Ի, 16. ԻԲ, 44:

զքաղցր ջրիկ աղբերականց^ա, լինելով միակրօնք, անբիծք, անարատք, անպարտաւ, անբասիր^բ, ապատամնեալք ի լերինս, զօրացուցեալ զանձինս^գ, պնդեալ^դ զմէջս, սրբեալ զսիրտս, ուղղեալ զմիտս^ե, միացուցեալ զխորհուրդս^զ, արիացուցեալ զկամս, քաղցրացուցեալ զբարս և զբանս: Անզբաղ^է, անզբօս, միամտեալ պարապեն կրօնաւորական վարուց՝ սաղմոսիք և օրհնութեամբ և^ը անզաղար փառարանութեամբ անցուցանեն զօրս և զգիշեր, և քրիստոսաբեր^թ սիրովն^ժ բերկրին առ իրեարս, ուրախացեալք առ միմեանքս: հացիւ չորով և ցրտիւ ջրով, հատով^ժ և փոխընդով և խոտարուս սոճկօք^ժ քաջացան^ժ կատարելով, ցանկացեալ երանութեան^ժ մարդարէին թէ՛ Ռ՛վ աացէ ինձ զթեա^ժ ազաւնոյ, զի թաուցեալ հանդէի յանապատի^է, շնորհօք Ս. Հոգւոյն^ժ:

Մտնողոն իմաստուն զպիտոյից աւուրն^ժ միայն հոգայ^ժ և^ժ զպէտս որովայնին^բ հացիւ և ջրով միայն վճարէ, և ոչ ծառայեցուցանէ զմարմինն իւր կերակրովք բազմօք^բ. քանզի յազումն կերակրոց^բ ծնանի զպէտպէս ցանկութիւնս խորակաց, իսկ կարօտութիւն հացին և ջրոյն՝ զքաղցն և զժարան միայն հոգայ անցուցանել: քանզի յորմէ կերակրէ յազթի օր՝ ուտէ և մեղանչէ: Պարապեան^բ զհոգիդ^բ քո պատուիրանան Աստուծոյ^բ և կերակրեան^բ զմարմինդ քո հացիւ և ջրով: վաստակեան^բ զխաութեամբ, և հանգիցես իմաստութեամբ:

Յօդ մտուցանէ զպէտս^բ անոց^բ, և բանք հոգևորք^բ պարարեն զմիտս ուղիզս: Մեղք և խորխիս զմտյեցուցանեն զճաշակս քմաց մարմնոյն, և քաղցրութիւն պատուիրանաց^լ Տեառն պարարեն զմիտս սիրողաց նորա: Քանզի երբեմն բարձրացեալ^բ թոշի իրբն զազաւնի ի բարձունս և դնէ զբոյն իւր ի քարանձաւս և անցուցանէ զաւուրս իւր խաղաղութեամբ, առանց մեղաց՝ որոշեալ և մեկնեալ^գ յաշխարհէ, զաեալ և ազատեալ յամենայն իրաց շարաց^գ. քանզի որչափ յաշխարհէ մերժեալ հեռանայ, այնչափ Աստուծոյ մերձաւորեալ^գ ծանօթանայ, և լինի վանք և ասպնջական Հոգւոյն Սրբոյ, իսկ ամանց^գ վաստացեալ, իջեալ ի լերանց՝ զեղջէ ի դեղ, տանէ ի տուն, յապարակէ յազարակ, կոչնոց ի կոչունս. որ^է երբեմն ի լերինս յարանց^է փախչէր^է, այժմ ի ջջեալ ի շէնս և ի կանանց մեծարեալ խա զրգի և զբզուի ի^բ, մինչ զկանանց կանօթն կատարէ նա ի^գ, զանձին ախա մտուցանէ ի^գ իրբն զխոզ և զխոզոր ի^ե: Տեսանեա, զի բողոքէ մարդարէն ի^գ վանականաց հրաժարելոց յաշխարհէ՝ հեռանալ ի քաղաքաց և ի շինաց փախչել ի լերինս, և ապրել: Տեսի, սաէ, զանօրէնութիւն ի քաղաքի^լ:

ա) Գ. աղբերականաց բ) Գ. և անբասիր գ) Բ. զօրացուցեալ անձինս դ) Բ. պնդեալ և) սրբեալ զմիտս զ) Գ. միացեալ զխորհուրդն է) Բ. անզբաղգ, Գ. անբարաղ բ) Բ. չ. բ) Բ. զքրիստոսաբար, Գ. ի քրիստոսաբեր ժ) Բ. սիրով ժա) Բ. հասիվ ժբ) Բ. ասոճկ ժգ) Բ. քաջացն ժդ) ցանկոյ կեանքեանց ժե) Բ. քեւս ժզ) Բ. Հոգոյն ժէ) Բ. աւուրցն ժզ) Գ. մէն հոգս ժբ) Գ. չ. ի) Բ. յորովայնի իա) Բ. զմարմինս իւր կերակրոց բազմաց իբ) կերակրոյ իգ) Գ. պարապեալ իդ) Բ. զհոգիս Գ. զհոգիս իե) Գ. Տեսան իզ) Գ. կերակրեալ իէ) վաստակեալ իբ) Գ. պէտս իբ) Բ. անզաց ի) Բ. հոգևոր իա) Գ. պատուիրանացն իբ) Գ. քաղցեալ իգ) Գ. որոշել և մեկնել իդ) Բ. չ. զեալ—չարաց իե) Գ. մեծաւոր է իզ) ամանք իէ) Բ. չ. իբ) Գ. քաղաքն իբ) Բ. փախչել իա) Բ. յայժմ իաա) Գ. մեծարել և իբ) զպի իսգ) Բ. նա զկանանց կանօթ կատարէ իսդ) Գ. ախսն անուցանէ իե) Գ. իրբն զխոզ իսզ) Բ. մարդն

1) Սաղմ. ԾԳ, 10:

Արդ, փախիցո՞ւք ի կանանց և ի տեսութենէ նոցա^ա, և ի բնակութեանէ՞ և յամենայն աշխարհական ցանկութեանց^ա, զի հասանիցեմք արքայութեանն Երկնից՝ ի Քրիստոս Յիսուս, ի Տէրն մեր, որում փոօք յախտեանս, ամէն:

S. 43—3771 p. 117 r.

ՏԵՄԹՆ ՅՈՒՀԱՆՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆՈՅ ՀԱՅՈՑ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍԻ ԱՍՍՏԵԱԼ ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՀՈՅՆ ՔԱՌԱՍՆԵՐՈՐԴԱՅՆ.

Արդ, քանզի սկիզբն և կատարումն տարոյն զաւր կիրակի ասի լեալ, վասն զի եւք տարոյն ի շարաթու լինի և սկիզբն միւսոյ տարոյն ի կիրակէի է: Արդ, վասն զի Պահոց քառասներորդս կոչի^ա աւր մի ուրբաթի՝ չարչարանք խաչկութեանն Տեառն, և առիթ կոչման չարչարելոցն յաշխարհէ՛ յունել յանձինս զաւրինակ չարչարանաց Տեառն, առ ի լինել չարչարակիցք խաչկութեանն Տեառն, առ ի կոչումն մեղաւորաց յապաշխարութիւն: Արդ, այս քառասներորդի, որ կոչի ուրբաթ, աւրէն է զշարաթն և զկիրակէն, որպէս զուրբաթն և զչորեքշարաթն՝ պահել զհետ աւրինացն ասնելոյ (p. 117 v.), և յայնն քառասներորդի, որ կոչի կիրակէ, կոչի աւր ասաջին և սկիզբն աւուր յարութեանն Տեառն, և ուրախութիւն աշխարհի և աւետիք արքայութեան, լի ամենայն երանութեամբ անձանց պատուիրանապահանաց արդարութեան, աւրէն է զշարաթն և զչորեքշարաթն և զկիրակէն ուսել. քանզի զորաւրինակ ի Չաակէն մինչև ց՛կերացումն Տեառն յերկինս ծուներ չք զնի, նոյնպէս և պահելն չվայելէ. զի ամենայն կիրակէ կոչի: Արդ, քեզն ան զքեզ ի հաւան և զիւղեան զայս քառասուն քաւութեան, և զայն քառասուն ուրախութեան. կշռեանք քառասուն ընդ քառասնի|և զուրբաթ և զչորեքշարաթ ընդ շարաթու և ընդ կիրակէի, և զտանես առհասարակ՝ ոչ ի սմայ անկումն և ուրախութիւն, և ոչ ի նմա պահք և արամութիւն: Արդ, այս քառասուն առիթ քաւութեան մեղաց տարոյն, և այն քառասուն սկիզբն ուրախութեան տարոյն:

Արդ, աւրէն է զայս պահոց զքառասներորդս հարթիկ պահել՝ ի Բարեկենդանէն մինչև ց՛Չաաիկն. քանզի քաւիչ և թողիչ մեղաց տարոյն կոչի. այլ զինի և ուղի, ձուկն, ձու, պանիր, կոզի, կաղաթի, բաձին, շինակ, կանթն, հեր ձկան, մորէ՛ զայս բնաւ ամենեին չէ աւրէն և ոչ վայել է հաշակել, (p. 118 v.) ամենայն ումեր մեծի և փոքու, արդարոյ և մեղաւորի. շատ են մեղ, այլ կամակք են, քառասուն աւուրն՝ կանափհատ, կտաւհատ, փոխինտ, հատ, սամթաջուր:

Արդ, այս քառասներորդով Տէրն ի լերինն տարաւ յետս զսատանայ՝ զփորձիչն, որ է աւրինակարեր յաղթութեան ամենայն հաւատացելոց: Միթէ Աստուծոյ պահել ինչ արդեաւք պիտոյ եր. ոչ ապաքէն վասն աւրինակի մարդկան ասնելք զայն: Արդ, եթէ զհանապազաւրն մեռանել չկա-

^ա Գ. 516—2552 ձեռագիրք այս բառի կիսից (ցանկու) թիւ է մնում:
^ա Հմմտ. Տեառն ցովհաննու Մանդակունայ՝ ձառն. Բ. սպ. Վեհեթիկ. եր. 209:
 ա) Բ. չ. նոցա. Գ. ի սեսողութեմէ նոցայ բ) Բ. չ. եւ ի բնակութեմէ. գ) Բ. եւ յաշխարհական ցանկութեանց յամենայնէ.

բեմք ըստ բանին Պաւղոսի, այլ դաւանեալ քառասուն աւուրբս լինել հաղորդ չարչարանացն Քրիստոսի, և զբախանալ մեզս տարոյն քառասուն աւուրբս ընկեացուք յանձանց: Մէջ դիտես, թէ որք մտեալ մտաւք չարչարակից լինին չարչարանացն Քրիստոսի, նոքայ միայն կարեն լինել փառակից յարութեան Տեան. քանզի սաէ՛նչ միայն հաւատալ ի Քրիստոս, այլ և չարչարիլ վասն անուան նորա:

Արդ, այս քառասուն չարչարանք խաչելութեանն Տեան, և այն քառասուն յարութիւն կենդանութեանն Տեան. այս քառասուն քացախ և լեղի ի չարչարանացն Տեան, և այն քառասուն խորիսխ մեղու և ձկան խորովու յարութեանն Տեան. այս քառասուն ևմուտ մահ (Յ. 118 ՚.) յաշխարհս վասն յանցանաց նախամուռն, և այն քառասուն հրեշտակացն զաւետիս տալ Մարիամանց զյարութենէն Տեան. այս քառասուն բխումն արտասուացն Պետրոսի վասն ուրանալոյն զՏէրն ի չարչարանս, և այն քառասուն երիցս խոստովանելոյ Պետրոսի զՏէրն սիրով. այս քառասուն հանապազ մեռանիլ վասն Տեան, և այն քառասուն պատկաւոր լինելոյ Պաւղոսի վասն Տեան. այս քառասուն արամութիւն սուաբելոցն վասն չարչարանաց Տեան, և այն քառասուն ուրախութեան սուաբելոցն վասն յարութեանն Տեան. այս քառասուն արամութիւն Մարիամայ վասն խաչելութեան Տեան, և այն քառասուն ուրախութիւն Մարիամայ վաստաւք յերկինս երթալոյ վասն յարութեանն Տեան. այս քառասուն զուրացուցիչ բարեզործաց, և այն քառասուն հատուցիչ վարձուց. այս քառասուն երաշխաւոր սղաշխարողաց, և այն քառասուն միջնորդ թողութեան. այս քառասուն քաւիչ յանցանաց, և այն քառասուն թողիչ մեղաց. այս քառասուն աղաչող Աստուծոյ, և այն քառասուն հաշտարար խաղաղութեան. այս քառասուն ցածուցիչ ցածման, և այն քառասուն անցուցիչ բարկութեան. այս քառասուն առիթ արքայութեան, և այն քառասուն (Յ. 119 ՚.) մատակարար արքայութեան. այս քառասուն սղոյ և արամութեան, և այն քառասուն սիրոյ և ուրախութեան. այս քառասուն լալոյ և արտասուաց, և այն քառասուն ցնծութեան և խնդութեան. այս քառասուն սերմանելոյ ցուտաք և հեծութեան, և այն քառասուն ժողովելոյ վաստաք և զոհութեամբ. այս քառասուն առիթ սաղաշխարութեան, և այն քառասուն ցաւագացան աւրհնութեան. այս քառասուն զաստիարակ բարեզործութեան, և այն քառասուն պարզկարաշխ բարութեան. այս քառասուն նաւաւար շահաւորութեան, և այն քառասուն նաւահանգիստ խաղաղութեան. այս քառասուն սատար արդարութեան, և այն քառասուն զոհարաց արքայութեան. այս քառասուն սկիզբն սաղաշխարութեան, և այն քառասուն կատարած արդարութեան:

Արդ, այսու քառասանորդով էառ մեծ մարգարէն Մովսէս զուրէնս ժողովրդեանն: Այսու քառասանորդաւ քաւեաց Մովսէս զյանցանս Ահարոնի և զանհնարին զմեղան: Այսու քառասանորդիւ չոգաւ Եզրայ ի լեան Սինէական՝ անուլ հրաման Աստուծոյ վասն վերանալոյն իւրոյ յերկինս: Այսու պահաւ սպրեցան երեք մանկունքն (Յ. 119 ՚.) ի բարձրաբերձ առչորական հրոյն սատակման: Այսու պահաւ լուծին ննուէացիքն զվճիս մահուան ակրունական հրամանին, և յընկեցիկ աննելով անձանց՝ զանց արարին զառժամայն մահուամբն սատակմանն մահարեք մարգարէին: Տեաննս զարագալուր հաւանութիւն և զվաղիմաց հնազանդութիւնն ննուէացոց, որոց նչ միայն մարդիկն և եթ մեծ և փոքր առհասարակ պահէին, այլ և խաշանց

ևս տային ծոմել, առ ի լինել ընդունելակ անպահք ապաշխարութեան նոցայ՝ առ արագաթող լինելոյ մեղք՝ յանցանաց նոցա:

Այլ քանզի կանոնս եկեղեցոյ այս քառասներորդի, որ կոչին Հարչարանք Տեառն, չիք գրեալ մատուցանել պատարագ զչորեքշաբթի, զուրբաթ և զշաբաթ, բայց միայն զկիրակէն. քանզի քահանայից յեկեղեցոյ վասն իւրեանց տկարութեան կարգեալ է այսմ քառասներորդի պատարագ մատուցանել ի շաբաթու և բերան լուծանել, վասն զի մի նոցայ անարգանք լիցին առանց պատարագի բերան լուծանել, այլ ասեն, եթէ վասն ծովականացն մատուցանեմք ի շաբաթան պատարագ: Արդ, որովհետև քահանայքն վասն ծովականացն լու(Վ. 120 Վ.) ծանեն զկանոնս պահոցն, արդ, աւրին է պահել աւրբասաւրէ, վասն քանին Պաւղոսի եթէ՞ Ոմն պահէ աւրբասաւրէ, և ոմն պահէ զաւրանապաղ՝, և ճաշակել իրիկունն, քան շաբաթ հանել և այդոյն բերան լուծանել, և կամակս ուտել, և լուծանել զկանոնս պահոցն. զի եթէ արձակ յաւուրսն վանականքն տարածամ բերան լուծանեն, ոչ ապաքեն ամաթալից և գրսովեալ լինիցին ի մարդկանէ. արդ, որչափ ևս առաւել ի կարեօր և ի պատուական յաւուրսն: Զի թագաւորք և դատաւորք և նախարարք և համաւրէն աշխարհակալք ի հրամանի Տեառն և ըստ իւրաքանչիւր կարի պահեն: Իսկ արդ, վայն է կրանաւորի ի կարեօր աւուրս տարածամ բերան լուծանել և լինել (սղալեալ?) մտաք* և ամաթալից երեսաւք, և զայթակղութիւն այնոցիկ, որ ուղիղ են կրանիւք. հանապաղ հարթիկ երթիցեն՝ մինչև ի կէտ կատարման, իւրով սրբութեամբ և արդարութեամբ:

Արդ, ևս ըստ իմում զիտելոյ ասեմ զայս, թէ որ մանուկ տղէա և զահալս երէց առնէ, որ ոչ կարէ կարգալ զաւետարանն ի բեմի, զպատիժ քահանայութեանն նորա տայ՝ որ առնէ զնա: Քանզի զհասկոցն և զուսելոցն զմեղացն անձինք իւրեանց տան: Այլ աւրէն է առնել զգիտունն և զհասունն, որ կարող է զանձն ապրեցուցանել և ժողովրդեան առաջնորդել: (Վ. 120 Վ.) Վասն որոյ մեծին իսկ Պօղոսի ձայնարձակ բարբառով զաղաղակ բարձեալ, ասեք Տիմոթէի թէ՞ Զեռն վաղվաղակի ուրուք վերայ մի գնիցես և մի կցորդ լիցիս մեղաց աւտարաց՝, և զարձեալ թէ՞ Մի մատաղատունկ, զի մի հպարտացե(ա)լ՝ ի դատաստան և յորոգայթ սատանայի անկցի՝, Պարտ է, ասէ, քահանային անարատ լինել, որպէս Աստուծոյ տնտեսի. վերայկացու լինել՝ հաւատարիմ բանին Վարդապետութեան, զի կարող լիցի միխթարել ողջամտութեան և զհակառակորդսն կշտամբել. հեղ, հանդարտ, ցածիկ, պարկեշտ, ուսուցիչ, հիւրասէր, բարէսէր, արդար, սուրբ, ժուժկալ. մի յանդուզն, մի բարկացող, մի թշնամանող, մի հարկանող, մի կուտող, մի երկրան, մի արծաթասէր, մի զաւշայքաղ, մի զինէսէր՝: Արդ, զորաւրինակ Պաւղոս զՔրիստոս միջնորդ զնէր Աստուծոյ և մարդկան և երաշխաւոր և փրկանս ամենայն աշխարհի, արդ, ոչ ապաքեն նոյնաւրինակ և քահանային աւրէն է ամենայն անարատութեամբ լինել առաջնորդ և փրկանք քաւութեան ժողովրդեանն Աստուծոյ: Արդ, եթէ վասն մեծին Մովսէսի ասէ Գիր, եթէ հեղ և իսնարճ էր և հանդարտ քան զամենայն մարդիկ, և ուսեալ զամենայն իմաստութիւն յնդիպապաւցոցն. զի եթէ հեզն և հանդարտ և իմաստունն և անարատն ի բժոյ՝ հաւատարիմ պատգամաւոր Աստուծոյ

* Զնազուրմ եղծուած է այս երկու օտոր. զժուտութեամբ կարելի եղաւ այսպէս կարգալ:

1) Հնում. ԺԳ. 5. 2) Ա. 8իմ. Ե. 22. 3) Գ. 6. 4) Հմմտ. Գ. 2—5.

և մտերիմ ժողովրդեանն, ոչ կարաց ամբողջ պահեալ զժողովուրդն ի մեղացոյ և ապրեցուցանել զնոսայ (Յ. 121 v.) ի հարուածոցն Տեառն, և ժառանգեցուց զնոսա ի խոստացեալ երկիրն պարզեականի՝ զհանեալսն յնկիտոսէ, բազում նշանաւք և արուեստիւք՝ զկնի հարուածեալսն. իսկ արզ, այլ և քահանայապետք տղէտք և արուեստորք զիմրդ կարեն ապրեցուցանել զժողովուրդն ի մեղաց, որք և զանձինս իւրեանց անզգամ ոչ կարեն ի մեղաց պահել, թնզ թէ ժողովրդեանն Աստուծոյ լինել միջնորդ և երաշխաւոր՝ տանել յարքայութիւնն Աստուծոյ. քանզի գրեալ և պատուիրեալ է եթէ՝ Մի յաջ խոտորեացիս և մի յահեակ:

Արդ, զշնչական յախան յաջոյ կոչէ, և զմարմնական ախան կոչէ՝ յահեակ. և բազում իսկ, որ դատարկութեամբ անցուցանեն զաւուրս իւրեանց, երկոքումք վարին՝ մեղանշնն, և ոչ գիտեն. քանզի թշնամին Աստուծոյ և մարդկան այսու ախտիւ յաղթեաց հողեզինին Ազամա. այսու ախտիւ սպան զերկրաւոր Ազամ, և սովին ախտիւք սպանաւ ինքն ի խաւարն արտաքին. այսու ախտիւ ընկէց զԱզամ ի գրախտէն, և սովին ախտիւն ընկրղմեցաւ ինքն խոզիւքն ի ծովուն. այսու ախտիւ յաղթեաց կերացողի Ազամայ, և սովին ախտիւ յաղթեցաւ ի պահացողէն Ազամայ յանապատին. այսու ախտիւ յաղթեաց զտղէտ Ազամ ի գրախտին, և սովին (Յ. 141 v.) ախտիւ խաբեցաւ ինքն և չոգաւ յեսս ի լերինն փորձութեան: Արդ, փորձիչն մարդկան, իբրև կամեցաւ զստեղծոցն փորձել իբրև զստեղծեալ, ինքն փորձեալ՝ զտաւ որդի խաւարի և ժառանգաւոր կորստեան: Արդ, քանզի հոգով ախտիւ զմարմնաւորն եհան ի գրախտէն, վասն այնորիկ հայր ամենայն ախտից շնչոյն կոչի հպարտութիւն և մայր ամենայն ախտից որկորքստութիւն: Արդ, այս երկուց ախտից ծնանին ամենայն ախտք մարմնականք և շնչականք: Այսու ախտիւ կոտի ընդ վանականս յայտնապէս և ընդ աշխարհականս զազանապէս: Այսու ախտիւ սերմանէ զցայգ և զցերեկ՝ քնովք և երազովք, և խորհրդով և լեզուով: Ընդ որս և մեք ազաչեսցուք զամենասուրբ Երբորդութիւնն՝ փրկել զմեզ այսպիսի ախտից, շնորհաւք և մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որում փառք յախտեանս, ամէն:

Հ. 542—581, Յ. 56 v.

ՅՈՂԱՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆՈՅ ԵՐԱՏ ՈԳԵՇԱՀ:

Այսոքիկ են հիմունք հաւատոյ, զոր պարտ է ամենայն քրիստոնէից հաւատալ զկանոնքս զայս զերկոտասան ատաբելոցս. զիւրաքանչիւր առաքելոցն, եղ այսպէս. Հաւատամք ի մի Աստուած՝ Հայրն ամենակալ, Արարաւոցն երկնի և երկրի, Զերկրորդն եղ Յոհանէս աւետարանիչն. Եւ Յիսուս Քրիստոս՝ յՈրդի նորա, միայն Տէր մեր, Զերբորդն Յակորոս. Որ յղացաւ Հոգւոյն Սրբոյ և ծնաւ ի Մարեմա սրբոյ կուսէն: Զչորբորդն եղ Անդրէաս. Զարչարեալ փ ներքո Պանդացւոյ Պիղատոսէ, թաղեալ: Զինդերբորդն եղ Քովմաս՝ ասելով. Իջաւ ի դժոխս: Զվեցերբորդն եղ Բարդղղովմէոս. Մեռեալ և յերբորդ աւուր յարուցեալ ի մեռելոց, Զեթներբորդն եղ Փիլիպպոս՝ ասելով. Ելեալ յերկիրնս, նստաւ ընդ աջմէ Հաւր: Զութերբորդն եղ Մաթէոս՝ ասելով. Եւ զաւրց է դասել զկենդանիս և զմեռեալս: Զիններբորդն եղ Սիմոն. Եւ ի սուրբ կաթուղիկէ կկեղեցի և ի սրբոցն հաղորդութիւնն: Զմեսասանսն եղ Քաթէոս, որ է Յուդա Յակորայ. Ի թողութիւն մեղաց: Զերկոտասանսն եղ Մատթիաս. Մարմնոցն յարութիւն և ի կեանս յախտեանականս:

Հ. 943=1525. ր. 474 v.

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵՒ ՈՐ Ի ՆՄԱ ՅԱՒՐԻՆԵԱՆ ԿԱՐԳԱՑ*,

Երանելին Պաւղոս առաքեալ զրէ՞՞ Երբայեցւոցն՝ այսպէս ասելով. Զատուեր հանդերձելոց՞ բարեացն ունէին աւրէնքն՝, և առակաւ և աւրինա- կաւ պաշտէին երկնաւորացն: Եւ ապա ասէ՞ զխորանէն և զորոց ի նմայն. Մարմնոյ, ասէ, արդարութիւնքն, որ՞ մինչև ի ժամանակին ուղղութիւնն՞, և Եւ յետ այսորիկ զՔրիստոս քահանայապետ ասէ անձեռագործ խորանին՞, այս է՞ ոչ՞ իբրև յարարածոց մարդ որ ի մարդկանէ՞, այլ Բան և՞ Որդի Աստուծոյ, իջեալ մարդ, ի սուրբ և յաստուածածին՞ կուսէն Մարիամայ՞ աննով՞՞ մարմին և հոգի և միտս և զամենայն ինչ, որ է ի մարդ՞՞, բայց ի մեղաց. և իւրով արեամբն եմուտ, ասէ՞, ի սրբութիւնսն յաւիտենա- կանս՞, տուեալ մեզ՞՞: Եւ ապա յիշէ զաւրինաւորսն, և զարձեալ ասէ. Հարկ էր աւրինականաց երկնաւորաց այնպիսեաւք սրբիլ՞՞, և բուն իսկ երկնաւո- րացն, առաւել ևս պատարագաւք քան զնոյնս՞: Զայս զքրիստոսիցն՞ կար- զաց ասէ՞, և յետ այսորիկ ասէ. Ոչ եթէ ի ձեռագործ սրբութիւնսն՞՞ եմուտ Քրիստոս յաւրինակ ճշմարտութեանն, այլ ի բուն իսկ յերկինս՞ յանդիման լինել երեսացն Աստուծոյ վասն մեր՞:

Ահաւասիկ, սիրելի իմ, հրաժարեաց ի ձեռագործ սրբութենէ, այլ յեր- կինս՞՞ ասաց, այս է եկեղեցի՞՞. քանզի ի սմա հացիւն, որ մատուցանի յանդիման Աստուծոյ Հաւր, և բաժակաւն զոհութեան, որ է մարմին և ա- րիւն Քրիստոսի Աստուծոյ, տուեալ լինի ի վերլութիւն՞ սրբութեամբ ճաշա- կողացն, որդեգրութեան շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ՞՞ արժանի եղելոց: Եւ զարձեալ յետ այլոց՞՞ ի նմին թղթի արտայայտէ յայտնագոյն ևս՞՞ զեկե- ղեցւոյ խորհրդոյ՞՞ փետեկումն առ հաւատացեալսն, հրաժարականարար պատմութեամբ զաւրինացն՞՞, ասէ. Ոչ էք՞՞ մատուցեալ առ լեառն շաշա- փելի, որ հուրքն վառեալ էր՞. և ապա ըստ միտջէցն՞՞, նոյնպէս հրաժարե- լով և հաւանական պատմութեամբ զըստ՞՞ եկեղեցւոյ՞՞ ասէ. Մատուցեալ էք ի Սիոն լեառն և ի քաղաք Աստուծոյ կենդանւոյ՞՞ յերուսաղէմ յերկինս, և ի բիւրաւոր բանակս հրեշտակաց, (ր. 475 Ե.) և յեկեղեցիս անզրանկաց՞ զրելոց յերկինս, և առ դատաւորն ամենեցուն՞՞ Աստուած, և յողիս արդա- րոց՞՞ կատարելոց, և ի նորոց կտակարանաց միջնորդն Յիսուս՞: Ահա քա- ջերեսագոյն՞՞ արտայայտեաց սուրբ առաքեալն զեկեղեցւոյ վերերկութիւն՞՞ ոչ երկիր լինել, այլ՞՞ երկինք, ոչ երկրային քաղաք, այլ վերին Երուսա- ղէմ, ոչ երկրային տաճար, այլ երկնային առաքաստ. ոչ իբրու ստացակա-

* Հմտ. Հ. 2261=2244. ր. 433 v.

ա) Քանզի զրէ ր) Ասուի համդերձելոցն գ) ասի դ) ասելով արդարութիւն
 ե) ի ժամանակս ուղղութեան զ) խորանաւ է) այս եղիցի ր) շ. ր) շ. և յա-
 ստածածին ձ) առեալ ձա) շ. որ է ի մարդ ժր) մեզ փրկութիւն ժգ) արինաւո-
 րաց երկաւորաց այնպիսեալն սրբի ժդ) զՔրիստոսէից ժե) ասաց ժզ) սրբութիւն
 ժէ) երկինս ժր) զեկեղեցի ժր) շ. ի յետ այլոց դարձեալ իա) յայտնագոյն
 արայայտէ իբ) զարիմաց իգ) զաստի միտջէն իդ) զաստի իե) ամենեցուն
 իզ) արդարոցն իէ) յայտնագոյն իբ) այլև

1) Եբր. փ, 4. 2) Եբր. փ, 40. 3) փ, 44—42. 4) փ, 25. 5) փ, 24. 6) փ, 48. 7) փ, 22—24:

նաց հոգեղինաց դասակցութիւնն^ա, այլ որպէս բանականաց^բ հոգեղինաց և որոց բոս նոցին^գ։

Եւ արդ, թուի ինձ լինել, սրբոց առաքելոց ակնարկութեան^դ, կարգ բրիտաննէութեան^ե աստուածային երկնային^զ յաւրինածոց կարգաց՝ վերբերելով^է զմեզ յղղալեացս^զ և յերկրայնոցս յիմանալիսն և յերկնայինսն, միշտ տեսանելով զանդ^բ լիալ կարգսն, և զհանդերձեալսն լինելոյ^դ յաւրինուածոց պատրաստութիւն։ Եւ արդ, եկեղեցի հարսն Քրիստոսի, զայս զեկուցանէ^ա մեծն ի ծնունդս կանանց, ասէ. Ոյր հարսնն^զ, նա է փեսայ^լ. փեսայ Քրիստոս է^գ, բոս իւրում անուուս բանին, և հարսն եկեղեցի^զ. սոյն և երկինք և երկնից երկինք կոչին^ա, և երկնային առաջատ և հարսնարսն, և վերին Երուսաղէմ։ Այսպիսիք անուամբք կոչի եկեղեցի, զորոյ և ցուցականն^զ ունի յայտնապէս։ Բայց երկնի երկու են յաւրինուածք, այլ զսկզբբանէն^է, զանցեալն և զայժմու ներկայս և զապառնիսն՝ զհանդերձեալսն լինելոյ^զ։

Իսկ եկեղեցի երկու խորանաւքս^ա թուի ինձ զայժմուս և զհանդերձեալսն լինելոյ^բ։ Իսկ յիսկզբբանէն մինչև ցապառնին մեզ այսպէս ցուցանին պատմութիւնքն^բ։

Երկուք լինին^ա խորանք, որ ասին երկինք. ի միումն իսկ, ի սուրբ եկեղեցւոջ, Երրորդութիւնն^բ, և յերկրորդումն՝ անմարմնական դասք հրեշտակաց, և որ վերագոյն քան զնոսս^գ. և երկու անջրպետք վարագուրիցն^դ իմանին, միովն՝ հրեղինաւն, սուրբ Երրորդութիւնն ծածկի յանմարմնոցն, և երկրորդ՝ շրեղինաւս^ե, անմարմն զարութիւնքն ի մարմնականացս։ Զի յազազս այսորիկ ոմն ի կատարելագունից սուրբ վարդապետացն այսպէս իմաստասիրեաց յազազս սուրբ Երրորդութեանն, ասէ. Միայնակի ի սուրբ սրբոցն ի ներքս շրջի^գ, իսկ զարարածս ամենայն միայն^է արտաքոյ եթող, զոմն առաջնաւն^ե և զոմն երկրորդաւն արգելլով զվարագուրաւն^բ. առաջնով յաստուածութենէն զերկնայինսն՝ զհրշտակականսն, և երկրորդաւս^լ զմեզ յերկնայնոցն։ Բայց որպէս սուրբ^է առաքեալսն^ա ակնարկեաց՝ սուրբ եկեղեցի, երկրորդ (Յ. 475 Տ.) խորան^բ, հանդերձելոյ երկնին է նմանութիւն. զի այժմ ոչ ոք առ սուրբ Երրորդութեանն^գ իմանի, բայց յապագայսն ամենայն արժանաւորք ընդ նմա^գ լինելոց են, որպէս Որդին Աստուծոյ ծա-

ա) դասակցութեան բ) այդ իբրև բանակաց գ) հոգեղինաց. այսպիսի է ցոյց
Քրիստոսի կարացից կանգուց լինել առ անհետար բանաւոյն սաստնութիւն՝ այդ և անոր
առքերութեան խորհրդոց, մեցուկ ունելով գնաւասն նսմարտութեան, բերես առաջնորդեցէ
Հոգւոյն Սրբոյ շնորհ և յերանաւէսն հասանել բազմակամութիւն խորհրդոյ՝ յայնելով ինում
անարժանութեանս զաստի միտչեսն։ գ) բոս որոյ առաւելոյն ե) քրիստոնէութեանս
զ) և երկնային է) կարգացն անցելոցն և ներկայիս և ապառնեաց ամենակացն ցոյց
ի ստարինս վերաբերելով. բ) ի սզալեացս բ) զանդն ժ) կարգս և զհանդերձեալսն ի-
նելոց ժա) զի զայս զեկոյց մեզ ժբ) որ հարսն ժգ) է Քրիստոս ժդ) է եկեղեցի ժե) կո-
չին երկնից երկինք ժզ) զցուցանակն ժէ) երկնից մեզ երկուք ցուցանին իմացուածս. այդ
զիսկզբբանէն և ժբ) և այլ զապառնիւն՝ զհանդերձեալսն լինելոց ժբ) խորանաւն ի) և
զհանդերձեալսն լինել ի) ցուցանի պատմութիւն իա) լինել իբ) ի միումն ինքն իսկ
սուրբ Երրորդութիւնն լիզ) չ. և որ—զնոսս իզ) վարագուրից իե) շրեղինաւն իզ) Ռե-
պէս ասէ Աստուածարան, երէ միայնակ ի սուրբ սրբոցն երջի. իէ) չ. իբ) առաջնովն
իբ) վարագուրաւն լ) առաջնովն զերկնայինսն յաստուածութենէն, և երկրորդաւն լա) ա-
ռաւելալ լբ) խորանաւն լգ) Երրորդութիւնն լդ) արժանաւորն ընդ նոսս
4) Յովն. Գ, 29.

նոյց մեզ յազաւթան իւրում առ Հայր վասն ամենեցուն հաւատացելոց արժանաւորաց^ա, առև. Որպէս դու, Հայր, յիս և ես ի քեզ, զի և նոքա^բ ի մեզ իցեն¹: և ե յես սակաւուց առև. ևս ի նոսա, և դու յիս, զի եզիցին կատարեալք ի մի²: և դարձեալ առև վասն ամենայն սրբոց^գ առ Հայր. կամ միմ, զի ուր ևսն իցեն, և նոքա անդ իցեն, և⁴ յամենայն ժամ զգառան⁴ իմ տեսցեն⁵: Զսոյն և սուրբ առաքեալ առև առ հաւատացեալս⁶. Քանզի մեռարուք, և կեանքն ձեր ծածկեալ են ընդ Քրիստոսի յԱստուած⁷. Իսկ յորժամ⁸ Քրիստոս յայտնեսցի⁹ կեանքն ձեր, յայնժամ ևս դուք ընդ նմա յայտնեսցիք փառաւք¹⁰. և այլուք առև¹¹. Եթէ չարչարանացն¹² կցորդ լինիցի մք¹³, և փառացն հաղորդ լինելոց ևմք¹⁴. և դարձեալ առև¹⁵. Եթէ համբերեմք, ընդ նմին և թազաւորեսցուք¹⁶:

Զսոյն և սուրբն Գրիգոր յայտնէ¹⁷ վասն արդարոցն, թէ աստուածեզինի լինելոց հաղորդ¹⁸, առև. Յորժամ յերկնից ծագեալ փառաւք Հայր՝ զայցէ¹⁹ առաջի ամենայն հրշտակագունդ դուրուն, զձեռանէ առեալ իւրոցն սիրելեաց, այսինքն²⁰ հանեալ, յանիցի յիւր²¹ աստուածեզէն բնակութիւնն, յանդրաւական կեանսն²² ի մասնական կեանսն²³ վայելեցուցանէ:

Ահա ցուցաւ²⁴, եթէ յարժանաւոր²⁵ արդարքն ընդ Աստուածութեանն են լինելոց²⁶ ի հանդերձելում յաւիտենին²⁷, Իսկ սուրբ եկեղեցի երկրորդ խորհրդան հանդերձելոյ²⁸ երկնին է նմանութիւն, ուր ամենասուրբ Երրորդութիւն է արժանաւորաւք²⁹, որպէս ահա³⁰ ցուցաւ:

Իսկ սուրբ սեղանն զսրբոյ³¹ Երրորդութեանն ծանուցանէ³² մեզ զմասնականութիւնն³³, որպէս սուրբն Սահակ ուսուցանէ տեսլեամբն: Իսկ ծածկեալն սգեսաւք արժանաւորաւք, այս³⁴ ծածկեալ խորհուրդ ըստ ինքեան արժանի սուրբ Երրորդութեանն³⁵, որ և այս ցուցաւ ի տեսլեան սրբոյն Սահակայ³⁶ Իսկ պատկս³⁷ այս անզուգական պատիւ³⁸ սուրբ Երրորդութեանն: Իսկ³⁹ նուիրանոցք արժաթիք սրբոյ⁴⁰ սեղանոյն՝ այս բանք Տեանն, ընտրեալ և փորձեալ որպէս զարժաթ⁴¹, որպէս կանխաւ մարգարէն և յետոյ սուրբն Սահակ ցուցանէ⁴²:

Իսկ ինկանոցն՝ այս⁴³ զսուրբ Աստուածածնին ունի զնմանութիւն, որպէս և⁴⁴ սուրբն Գրիգոր աւրինակ⁴⁵ կուսին Մարիամու սասց, առև. Որպէս նա լի էր հասով սրբութեան⁴⁶, այնպէս և⁴⁷ սա Հոգւով Սրբով⁴⁸ և զաւրութեամբ Բարձրելոյն: Իսկ հրատու նուիրանացն թուի ինձ զհրեշտակագիտին նմանութիւնն (Ն. 475 Վ.) բերել⁴⁹ իսա առ սուրբ Կոյնն աւետարանութեան իւր: Իսկ բուրումն անոյշահատ ից ինկոցն՝ անոյշութիւն Աստուծոյ

ա) Որպէս Քրիստոս ծանոյց մեզ յազաւթին իւրում առ Հայր, բ) սոյնպէս եւ սոքա
 գ) սրբոցն դ) զի ե) զփառս գ) առ հաւատացեալսն է) չ. Բանգի—յԱստուած
 բ) եւ թէ յորժամ թ) չ. ալլուր առև ժ) լինիմ ժա) չ. ժբ) բազաւորեմք ժգ) առև
 ժդ) երէ աստուածեզէն փառացն են լինելոց հաղորդ ժե) զայցէ Քրիստոս ժզ) զիւրոց
 սիրելեացն, առ ինքն ժէ) յիւրում ժբ) չ. ի մասնական կեանսն ժբ) եւ զարձեալ առև
 վասն սրբոցն, երէ բնակութիւնն նոցա լինելոց է ի հուրն Աստուածութեան: Ահա ցուցաւ
 ի) արժանաւոր իա) ի հանդերձեալ յայն յաւիտենից իբ) խորանսն հանդերձելոց
 իգ) արժանաւորաւքն իդ) սրբոյ իե) ծանուցանի իզ) միասնական էւրեամբն իէ) Իսկ
 ծածկեալ խորհուրդ է ազեսիմ արժանակամաւ, այս է իր) Երրորդութիւնն իբ) չ. որ եւ—
 Սահակայ ի) պատկն իա) պատիւ անզուգական իբ) որպէս սուրբն Գրիգոր առև. Զմբ
 պատկ սրբոյ Երրորդութեանն: Իսկ իգ) սպասու իզ) որպէս զարժաթ բնութեալ իե) ու-
 սուցանէ իզ) չ. իէ) զլինկանոցն յաւրինակ իբ) սրբութեամբ իբ) սոյնպէս եւ
 ի) Սուրբ Հոգւովն իա) բերել զնմանութիւնն իբ) աւետարանութեամբ իզ) անուարեանն
 1) Յովն. Ժէ, 21. 2) Ժէ, 25. 3) Ժէ, 24. 4) Կող. Գ, 5—4. 5) Հուսմ. Ը,
 47. 6) Բ. Տիմ. Բ, 12:

առ մարդիկ^ա ցուցանիւր. իսկ^բ հաշտութիւն առ Աստուած՝ զմահն Քրիստոսի ասաց առաքեալ. Հաշտեցար, ասէ, ընդ Աստուծոյ մահուամբ Որդւոյն նորա¹. զսոյն եւ յԱրհնութիւն արհնութեանցն նշանակեաց զինկանոցն զմահն Քրիստոսի լինել, ասէ. Նարդոս եւ զհոս իւր². այս է՝ մահն Փրկչին, Տեառն ամենայնի. եւ զարձեալ ասէ. Իջի եւ ի պարտէզ ինկոց, կըթել զբմուռ³. այս է՝ թաղումն Քրիստոսի. եւ զի ոչ այլ ումեք, այլ քահանայական դասուն է իշխանութիւն զայս ընծայ մատուցանել Աստուծոյ, այսուիկ եցոյց համանման լինել քահանային հրեշտակապետին, որ նովաւ ազդեցաւ Մարիամու սրբոյ կուսի Աստուածածնին աւետարանութիւնն. իսկ ի նմանէ մարմնանալովն ամենայն արարածոց եղև հաշտարար Քրիստոս արեամբ խաչին իւրոյ՝ որ ինչ յերկինս եւ որ ինչ յերկրի՝

Իսկ բեմին վերամբարձութիւնն ցուցանէ յամենայն աստուածային ուղղութիւնս ի յերկրէս ընծայեալ⁴ բարձր եւ կանգունս զհաւատոյն զաւանութիւն ճշմարտութեան, որով վերանան արդարքն ի ծանրութենէ կենաց աշխարհի ի թեթեւութիւն երկնից ընակութեանն: Իսկ վարագոյրն անջրպետող զերկինս ցուցանէ զատուցանել, զոր ինքն միայն զիտէ՝ սուրբ Արքայութեանն զարժանիան առ ինքն ընակութեանն: Իսկ լապտերացն հանապազօրգութիւն ցուցանէ զմշտընջենալոյս արդարոցն պայծառութիւնս: Իսկ խորհրդոցն յաջմէ ցուցանէ զեկեղեցւոյ սպասուց եւ զպատարագաց՝ ընծայս եւ զտուրս ողորմութեան առ ազբատս եւ առ անանկս, որ իրրեւ ի գանձանակս ժողովեալ բարեկործութիւնքն՝ յերկինս վարին եւ պահին առ Հաւրն հաւատոց, ըստ Փրկչին բանի թէ՝ Գանձեցէք ձեզ զանձս յերկինս. զի ուր զանձք ձեր են, անդ և սիրտք ձեր եղիցին⁵:

Իսկ աւազանն՝ այս մշտածին որովայն հարսինն Քրիստոսի է, որ է եկեղեցի: Իսկ յաջմէ ցմեղ, եւ յահեկէ նորին հարսինն Քրիստոսի. զի մատուցումն ի մէնջ յաջմէ է. զի զասուն կա(յ)ան խորհել է մկրտելովն եւ որդիս Աստուծոյ լինել Հոգւովն շնորհաց: Իսկ յահեկէ նորին ծնաւդի՝ զի զկոչեցեալն նախ մերժէ ի ձախու կողմանէն, է եւ նորին պետութեան զլիսուորի, և ապա^ա մատուցանէ աջոյ կողման^բ զասուն արժանեացն^գ Հաւրն և որոց ընդ (բ. 476 Ե.) նմա՝ համապատիւ^դ Որդին և Սուրբ Հոգին. և ապա նոցին անուամբք ծնեալ^ե ջրով և Հոգւով՝ ընծայէ յորդեգրութիւն^զ, անուամբն ժառանգս Աստուծոյ լինել: Իսկ ջրով և Հոգւով^է է ծնունդ աւազանին, զայս սուրբն^ը Գրիգոր ուսուցանէ, ասէ. Ջուրք վերինք մածեալք բնակութիւնք են հրշտակաց^թ: Արդ, զայս ջուրս իրրեւ զայն ջուրն^ժ արար, զի ամենեքեան Հոգւովն ի ջուրցն^ճ նորոգեալ՝ հրեշտակացին^{ժբ}, և նոյն Հոգի ջրոց զամենեանին^{ժգ} յորդեգրութիւն մատուցանէ^{ժզ}:

^ա Ետրունակութիւնը պակասուած է Հ. 2264 = 2244 մեռացրուծ (բ. 458 Ե.), մի թերթն ընկած լինելու պատճառով:

^ա Հ. 2264 = 2244. Բ. 459 Ե. այս բառով շարունակուած է:

ա) խնկոցն, այս յարիմացն մեզ խնացալ լիցի. բանգի անդ մատուցումն խնկոցն հաւատարմութիւն Աստուծոյ բնոց մարդիկ բ) կողմանն գ) արժանեաց դ) համապատիւ բ) ծնեալ է) ընծայէ որդեգրութեամբ է) Իսկ զի ջրովն եւ Հոգւովն բ) սուրբ բ) հրեշտակաց են ժ) ջուրս ժա) Հոգւով ի ջրոց ժբ) հրեշտակացին ժգ) ջրոյն զամենեանն ժզ) մատուցեմ

1) Հանմ. Ե, 40. 2) Երզն. 12. 3) Հանմ. Երզն. Ե, 4. 4) Մատթ. 2, 20 եւ 24:

Իսկ յարեւելս աննելոյ՝՝ զգիր շինուածոյ եկեղեցւոյն, հարսին՝՝ Քրիստոսի՝՝ այս յարեւելից սաղասել զալ(ս)տեան փեսային, ըստ ինքեան Փրկչին բանի, ասէ. Զի՞՞ որպէս փայլակն, որ՞՞ ելանէ յարեւելից և երևի մինչև յարեւմուտս՞՞, այնպէս եղիցի և զալուսան՞՞ Որդւոյ Մարդոյ՞: Զսոյն և երեմիայ մարգարէ ակնարկեաց յառաջագոյն, համանուն՞՞ աննելով Երուսաղեմի եղական անուամբ զամենայն եկեղեցիս Աստուծոյ՞՞, ասէ. Արի Երուսաղէմ և հայեաց ընդ արեւելս՞՞, և տես զեկեալ փրկութիւն զո յարեւելից՞՞. և այս թէպէտ և զղարձ՞՞ զերութեանն Բարկուղիսի նշանակէ, այլ՞՞ ասոյց ի միսանգամ զալուստ՞՞ Փրկչին իմանի, փրկելով զժողովուրդ եկեղեցւոյ՞՞ ի զերութեանէ մահու և յարութեան՞՞:

Իսկ զարդարութեան՞՞ ժամուցն մեզ հնչման լսումն՞՞ այս զհրեշտակական փողոյն մեզ լսումնն՞՞ իմանի, ի յետ սորին թողուլ մեզ զջան մարմնոյ՞՞ և զվատասկ, և միաբան յեկեղեցին՞՞ հասանել և անդ կատարել զպաշտունն՞՞: Ահա արդարեւ յերկրէ և յերկրայնոցս զմեզ մերժելով և յերկինս և առ երկնայինսն մերձեցուցանելով, որպէս և ի հարիւրերորդ երեաներորդ առաջներորդ սաղմոսին մեզ զեկուցանէ հոգեհնչողութիւնն. քանզի անդ՞՞ ոչ տալ քուն աչաց ասէ և ոչ նինջ արտեւանաց, մինչև զաից զտեղի յարկի տեաան Աստուծոյ Յակովբայ՞՞. և տեղի յարկի տեաան Աստուծոյ Յակովբայ երկինք են, որ մեզ յերկրի եկեղեցի ասացաւ՝ առակաւ երկնից արիւնակեալ:

Իսկ զասուցումն պաշտանեիցն՞՞ զայս յառաջակայքն մեզ նորին սաղմոսի ուսուցանեն. քանզի առ եկեղեցւո ասէ. Քահանայք զո զգեցցին զարդարութիւն, և սուրբք զո ցնծալով ցնծասցեն՞՞: Իսկ պաշտանեայք սեղանոյն, այս քահանայիցն ըստ սաղմոսին զարդարութիւն զգնուլ է, որ զասակցին ընդ հրեշտակս:

Իսկ Հայրապետն, որ նախ ինքն է գլուխ (ը. 476 յ.) եպիսկոպոսաց, միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան՞՞ այս արինակ կենարարին, որպէս սրբոյն Դրիգորի ի տեսլեանն ասացաւ, ասէ՞՞ քահանայապետութիւնն արինակ է Աստուծոյ պատկերին մարմնացելոյ, այս է, Որդւոյն Աստուծոյ:

Եպիսկոպոսք և քահանայք և սարկաւազունք և կէսք սարկաւազացն, և զրակարդացքն և սաղմոսացքն և այլ պաշտանեայքն՞՞ իորհրդագոյնք մի քան զմի, ահա այս ըսովկերին անմարմնական զասուցն երկնային զաւրացն և թն մեզ տեսանին որոշեալ պաշտանեայք, ըստ Բարսղի և Դրիգորի եղբարց սրբոց եպիսկոպոսաց հարցաքննական վարդապետու-

* Հ. 2264—2264, ձեռագրում շարունակաբար բարձրվիմ օտրբե է. «այս բողոյ յայնմամ զնողարուալ մարմնոյ աշխատութեան, և համաւեմ ամենեցուն յարութեամբն ի դասասանին ձեղի հասանել»: Եկեղեցւոյ պաշտանեաների զաստկարգութեանց մտոնն ամենեին խօսք չի լինում այսեղ:

ա) ունել բ) շինուածոյ եկեղեցւոյ հարսինցն գ) չ. դ) զի ե) ի մուսս արեւու զ) զալուստ է) Երեմիա ակնարկէ, համանուն բ) Քրիստոսի բ) արեւեալս ժ) ի դարձ ժա) Բարկուղի Եսայիսի, այս ժբ) զալուստն ժգ) իւր ժդ) ապականութեան ժե) ազդարարութեան ժզ) Երեւակական փողոյն զոչման լսումն ժէ) իսկ բողոյն զմարմնոյ շան ժբ) ի պաշտանարանն

4) Մատթ. ԻԳ, 27. 2) Բարուք Ե, 5. 3) Սաղմ. ճԼԱ, 4—5.

թեանն վասն երկնայնոցն: Իսկ արանց և կանանց կարգ զատուցեալ յեկեղեցւոջն՝ այս ըստ Սաղմոսին արդարեւ է սրբոցն ցնծալով ցնծալն¹, որք արժանացեալք երկնաւոր մտիցն կայանի, այս է եկեղեցւոյ՝ ցնծան, ուրախացեալք յաստուածային պաշտամանցն ցնծութեանց: Եւ ահա այսօրիկ ի նոսին յաւելեալք՝ ինն թուին զատուցեալ զասք, ըստ Դիոնիսեայ Աբխայագացւոյ ի հրեշտակն խաւօից. և զի ըստ նոցին թուոյ են պաշտաւանեայք եկեղեցւո, սուրբն Գրիգոր ասէ զմկրտելոցն թէ՛ Յաւանեցան ի զաւրսն լուսեղէնս. և ինքն ի Վարդապետութեանն ասէ. Փոխանակ հրեշտակացն, որք կործանեցան յաստուածակիր սպասաւորութենէն, որդիք մարդկան հրեշտակացին, կալցին գնոցա տեղին. զի թիւք կարգեալ փասաւորութեանցն անխախտա պահեալ լիութեամբքն, ուստի ի հասարակաց համեմատութենէ անախ գովեստքն անեցեալ զաւրասցին, հասարակացն ալելուոյ(?) համեմատութիւն եցոյց, եթէ ընդ ամենայն լուսեղէնսն խառնեալ զասս երամանան: Եւ զի երկնից աւրինակ է եկեղեցի յերկրի, սակս այնօրիկ գնոյն զասակցութիւն ցուցանէ մեզ իւրոց պաշտանէիցս Տէր թուով:

1) Հմմտ. Սաղմ. ՃԼԱ, 9 եւ 46:

Ման. Բոյոր մեր այսեղ հրատարակած նիւթեր առնուած են ձեռագիրներից ըստ կարելոյն նայնութեամբ. միայն շատ աչքի բնկեող սխալները, կամ անհասկանալի բառերը, շղագրեալով նշանակել ենք ևս փակագծի մեջ դրած տառերով լրացրել. ինչ որ մնացել է՝ բոլոր սխալ չհամարուի, այլ ձեռագրի տառացի վերահագրութիւն: Այս վերջին հասուածի նկատմամբ պարզ է, որ Հ. 2261—2264 ձեռագրի օրինակն աւելի բնօրէն է ևս նախնական, բայց այն բոլորն ամբողջական հրատարակութեան համար. ուստի ձառքների օրինակը դրինք առաջին տեղում: Տ. Գարեգին վարդապետ հրատարակութեան համար պատրաստ ունեւ «խրատ վարուց» Յառաջագիրը. բայց մեր աշխատութիւնը ամբողջացնելու համար հարկադրուեցանք կանխել նրատարակել:

Հ. տառով նշանակել ենք Կարինեան ցուցակի ձեռագիրների վրայ եղած համարները. Գ. տառով Դեղարկ կարողիկոսի օրուանից աւելցածներինը, Տ. տառով Տաթևից բերածներինը. իսկ—զուգանեականով մօտը դրել ենք վերջերս նշանակուած նոր համարները:

Պատճէ ենք համարում դիտել նաև, որ Յովնան Մանգալկունուն Յովնան Թոսովանոզի և Փարպեցու յիշած «երանելի Յովնանի» հետ չնայնացնելու մասին մեր վերև յայնուած կարծիքները այս օրերս պատահմամբ գտանք շատ նման ձևով Նորայր Բիւզանդացու «Կարին վարդապետ և նորին քարգմանութիւն» գրքի մեջ արտայայտուած (Տփլիս, 1900 թ. էր. 489), որ առաջ աչքի տակ չէինք ունեցել:

ԱԶԻՑ ԶԱՅ ՀԱՅ ԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. Ասորի Դանիէլի հայերի համար կազմած այբուբենը հաւանօրէն պիտի լինէր աջից-ձախ գրուած ըստ ասորականին: Մաշտոցի արած փոփոխութիւններից մէկը պիտի լինէր ըստ յունականին գրութիւնը զարձնել ձախից աջ: Մինչև մետրոպոլիտան կատարելագործուած այբուբենի ընդհանրանալը երկար տարիներ, հաւանօրէն տասնեակ տարիներ, Դանիէլիան գրութիւնը աւանդուած պիտի լինի զօնէ Դանիէլ կպիտկոպոսի գործնէութեան շրջանում՝ Հայաստանի հարաւում, քանի որ այբուբեն կազմելու նպատակն էր քրիստոնէութեան քարոզութիւնը օժանդ աղպիտի մի ուժեղ զէնքով: Կարիւնից զիսկնք որ այդ այբուբենով զպրոցներ բացուեցան նաև Առաջնապօսէի հրամանով (տես իմ յօդուածը «Հայ գրերի 1500 ամեակի առթիւ» Արարատ 1912 մայիս—յունիս միացեալ համարը): Այդ այբուբենից որևէ հետք զանկը որչափ ցանկալի բանասիրութեան համար նոյնչափ թերևս և անյուսալի մի բան է: Սակայն նոյն իսկ մետրոպոլիտան տառերով մի գրութիւն՝ աջից ձախ գրուած՝ մեզ կապում է հին Դանիէլիան աւանդութեան հետ: Եւ եթէ մեզ յաջողուի այսպիսի գրութեան գոյութիւնը ապացուցանել՝ մի քայլ աւելի առաջացած կլինինք հայ, նաև վիր, այբուբենների ծագման հետազոտութեան ճանապարհում:

2. «Սիւսականում» էջ 79, խօսելով Սեանում գանուող ըստ աւանդութեան Լուսաւորչից օժուած խաչքարի մասին՝ Ալիշանը աւելացնում է ծանօթութեան մէջ հետևեալը. «Գոյ ի խաչվիմին թուական ՊՂԵ, 1446—7, (ըստ Զաւար. Բ. 109): Այլովալա գերմանացի (Բ, 510) յամի 1826, յիշէ տեսեալ երիտ խաչվէմս ի Սեան, և միւս մեծագոյն ի պասալղեան տախտակն վիմի քանդակեալ գրուագօք, և շուրջ գրուած՝ զոր կարծէր հնագոյն հայերէն տառս, յորոց քաջորոշադրեսս սակ գայտոսիկ (այստեղ գրուած է մի տող փորագրութիւն), զոր և ցուցեալ բազմաց՝ ոչ կարացին ստուգել ինչ, և արդարև չէ մարթ իմանալ կամ լուծանել այսի. բայց թուի տող գրուածոյն խտոր կամ յետս շրջեալ, զոր և մեր շրջելով՝ յանդիման լինի այս ձև. (Ալիշանը զնում է մի տող փորագրուած, որ մենք տալիս ենք տղազիր զլիսատառերով) Գ է Բ Զ Կ Պ Տ Ք Հ Յ Ա Ղ, յորում մարթ է ընթեանում՝ յետ առաջնոց երկից տառիցն, ԶԿարաՊԵՏ ՔաշանաՅ յԱՂ(օրս յիւեցեմ կամ տղաշեմ): Որիշ ի սմանէ կարծեմ զմեծ տփաքար (ուղում է ստել «m. 3» քարից շինուած) խաչն, յորում և քանդակապատկեր խաչեցելոյն. (թիւ 28):» Այսքանն Ալիշանից:

3. Ալիշանի այս ծանօթութիւնը շատունց զբաւել էր իմ ուշադրութիւնը: Այլովալղ գերմանացին, որի աշխատութիւնը չունիմ, անշուշտ իրանից չէր հնարել այդ մի տողը: Հաւանօրէն տառերը զլիսիվայր էր նկարել:

անձանօթ լինելով հայերէնին: Սրանից 18 տարի առաջ լինելով Սեանում մի քանի օրով, որոնել տուի երկար, բայց ինձ հաւաստեցին, որ այդպիսի խաչքար չկայ Սեանում: Անձանօթները պիտի իմանան, որ ահա 25 տարի է որ զրկուած լինելով ոտքերի գործածութիւնից, ես անձամբ անկարող էի փնտրել իմ ուղածը: Անցեալ տարի, 1912-ին, նորից հանդիպեցայ Սեան, և այս անգամ աւելի երկար ժամանակով: Մնացի այնտեղ ուղիղ 2 ամիս: Մատենադարանի հին ապագիրները աչքից անցնելուց յետոյ, նորից յիշեցի Այլավալղի առեղծուածային արձանագրութիւնը: «Կարապետ քահանայ» անունից արդէն դժուար չէր գուշակել, որ շատ հին բան չպիտի լինէր այդ արձանագրութիւնը, սակայն պէտք էր վերասուզել այդ խոսքը կամ շօշուած գրերով արձանագրութիւնը, եթէ միայն այդ լսկ թիւրիմացութեան արդիւնք չէր: Մտածում էի, որ օտար ճանապարհորդը կարող էր էստամպած վերցրած լինել և verso-ն recto-ի տեղ ընդօրինակած: Պետքու սպասուորս, որ բաւական վարժուած է արձանագրութեանց ընդօրինակութիւնների, մի երկու միաբանների հետ, ունենալով Այլավալղի տողը մատիտով թղթի վրայ քաշուած, հաս հաս խուզարկեց կղզում եղած բոլոր արձանաքարերը և խաչքարերը: Վերջապէս մեր ուղածը գտնուած էր, մարդանա մի խաչքար, ոչ նման միւս խաչքարերին, որ կամեաձև են, այլ խկապէս խաչանա կրտսրուած քար, բազկատարած թևերով, մամուտապատ և մի քանի քարս (շքր-ջուած) կարգացուող տասներով: Այդ օրերը Սեան եկաւ և մեր միաբանակից Ն. Մարտառեանը, որին և խնդրեցի մատիտով ընդօրինակել խաչքարը երեցած տասներով և բոլոր քանդակներով: Այդ թևթև նկարից ոչ մի կասկած չմնաց, որ մեր այս խաչքարն ինձ արդէն ծանօթ է Ալիշանի պատկերից (Սիւսական էջ 89, պատկեր 28 «խաչքանդակ տափաքարի Սեան»):

4. Արձանագրութիւնը բաւարար վերձանելու և մանրամասն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ էր երկար ժամանակ, և աւելի դիւրին էր խաչքարաբլրից բերել իմ բնակարանս, քան ինձ տանել բլրի գլուխը: Այդպէս և եղաւ: Մի քանի շաբաթ խաչքարը իմ պատշգամբումս էր և հնարաւոր եղաւ զգուշութեամբ մաքրելով մամուտն ու քարոքոսը վերձանել բոլորը:

Մաչքարը բլրից ցած բերին 4 նաւաստի և ծանրութիւնը, ի հարկէ աչքի չափով, կլինէր ոչ աւելի 8—10 ուսու պուղից: Կարծբաւուն փերաքար է, փոքր ինչ հեռուից անուս է բուրբովին փայտի տպաւորութիւն: Կարծես թէ քարից իմիտացիա է նախնական փայտախաչի: Մաչի ուղղահայեաց մասը, բունը, ունի 25¹/₂ ուսու վերջոյ երկարութիւն, իսկ պատուանդանի մէջ մտած մասը—4 վերջոյ. հորիզոնական մասը՝ թևերը՝ մի ծայրից միւս ծայրը՝ 15 վերջոյ: Թևերի լայնքսը՝ 4 վերջոյ, իսկ բնինը՝ 5 վերջոյ, Բանդակի նկարագրութիւնը չեմ տեսնու, տես Ալիշանի մէջբերած պատկերը (էջ 89), միայն այսչափն ստենք, որ Գրիստոս «պատկերով» է, իւրաքանչիւր բնեւում ասին մի մի փոքրիկ խաչ, իսկ ոտքերը հաս հաս, առանձին, բնեւում, ուրեմն և չարս բնեւ, երկուսը ձեռքերին և երկուսը ոտքերին: Անհրաժեշտ է թէ տասերի և թէ պատկերի մանրամասնութեանց համար լուսանկար, որ զժբախտաբար ինձ չյաջողուեց ձեռք բերել, այդ մնում է սպաղայ ուսումնասիրողին: Տասերի բարձրութիւնը բոլոր տողերում հաւասար չէ, նոյնպէս տողերի երկայնքսը, բայց այդ բացատրում է քանդակից ազատ տեղի,

խաչի շքթունքներին կամ եզրերին տրամադրելի եղած տարածութեամբ: Գրերը գեղեցիկ են, տողերի թիւը, հաշուելով և թուականը, որ գտնուում է խաչի սարսում, է ինք:

5. Այսպիսով ստացանք հետևեալ արձանագրութիւնը.

1. ՍԱ Է ՓԲ
2. ԿԻԶ ԱՇԽԱՐ
3. ՀԻ ԵԻ ՅՈՅՍ
4. ՀԱԽԱՏԱՅԵԼՈՅ
5. ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱ
6. ԳԷՔ ԶԿՊՏ ՔՀՅ ԱՂ
7. ԱԽԹՍ ԵԻՇԵՅԷՔ
8. ԶՔՐ ԿԱԶՄՈՂ
9. ՊՂԷ

6. Երեք ընդգծուած տողերը՝ 5, 6, 7 փորագրուած են աջից ձախ Վեցերորդ տողն է Այսովազի ընդօրինակածը և բացի մի տառից (երրորդ տառը) ճիշդ է, միայն թէ գերմանացին տառերը նկարել է գլխիվայր: Ընթերցողին հարաւորութիւն տալու համար, որպէս զի պարզ դադափար կազմէ աջից ձախ գրութեան մասին՝ երեք ընդգծուած տողերի ետեին՝ միւս երեսում, գտաւարկ տեղ ենք թողնում: Պէտք է լոյսի դիմաց բանել արձանագրութիւնը և ետեի բացասում կունենանք երեք տողը աջից ձախ՝ տողերի և տառերի ճիշդ դասաւորութեամբ, ինչպէս որ է խաչքարի վրայ: 8-դ տողը խաչի մի թևի ստորին եզրումն է, ուրեմն երեք տող աջից-ձախ գրութիւնից աւելի բարձր տեղում: Այդ տողն ես կարդում եմ ԶաՔաՐ ԿԱԶՄՈՂ, երկրորդ զիրը Ք-ն բաւական անորոշ է և շատ մաշուած: Կարելի էր ենթադրել փոխանակ Ք-ի Մ և Ղ փակագիր, որով կստացուէր ԶՄՂՐ=ԶՄԵՂԱԻՈՐ, բայց հազիւ թէ: ԿԱԶՄՈՂ բառից յետոյ կարծես թէ մաշուած տառերի հետքեր կան, Ս և Բ փակագծով, որ պիտի կարդացուէր=ՍՈՐԱ, որով ամբողջ տողը՝ Զմեղաւոր կազմող սորա: Այս գէպում կազմողը կլինէր Կարապետ քահանան ինքը. բայց աւելի ազանով թուեց ինձ առաջին ընթերցուածը՝ ԶՔՐ ԿԱԶՄՈՂ=: Թուականը շատ պարզ է և լաւ պահուած՝ ՊՂԷ (և ոչ թէ ՊՂԵ), այն է 1448 Փրկչ. տարին, որ հայ շարժական հաշուով ընկնում է 1447 նոյեմբեր 30-ից (նաւասարդի 1)—1448 նոյեմբ. 28-ը, իսկ Սարկաւազի անշարժ տամարով՝ 1448 օգոստ. 11-ից—1449 օգոստ. 10-ը:

7. Ուրեմն իրողութիւն է, որ մեր այս արձանագրութեան մէջ տնինք 3 տող աջից-ձախ հայ գրութիւն, ընդամենը 32 տառ, չհաշուելով կրկնուածները՝ միայն 20 տառ, որ են հետևեալները՝ ա գ և գ է թ, ի կ հ զ, յ շ ո պ, որ ց ս է ք: Համարել թէ այս գրութիւնը Դանիէլեան նշանագրերի ֆեսցորդ է՝

անհնարին է: Մի կողմ թողնելով ժամանակի հեռադուրսիւնը, չենք գրանում նաև որևէ առա տարբեր մեարդպեան գրութիւնից, այլև առերի թուից ոչինչ պակաս: Պակասող 16 տարը՝ հարկաւ լոկ պատահականութեան արդիւնք են, այդ տասերով բառ չլինելով այս երեք տողի մէջ: Մնթադրել որ և է գրչախաղ, կամ ինչպէս ձեռագրերում պատահում է, «գրչափորձ», նոյնպէս բոլորովին անհաւանական է: Իմ տեսած և թերթած հազարաւոր ձե-

ռագրերում չեմ յիշում, բազմաթիւ և բազմատեսակ գրչափորձերում, որ և է մի դէպք, ուր փորձուած լինէր աջից ձախ գրել: Թերևս ենթադրուի թէ կարող ետ քահանան իւր անունը, ինչպէս շատ անգամ պատահում է ձեռագրերում, այս իւրատեսակ ծածկագրով է ուղեցել գրել: Բայց առաջին՝ որ բազմաթիւ ծածկագրերի, «նշանագրերի», շարքում, որ մեզ ծանօթ են ձեռագրերից և ոչ մէկը կայ այսպիսի աջից ձախ գրութեամբ և երկրորդ՝ որ այսպիսի գրութիւնը հազիւ թէ ծածկագրի պաշտօն կատարէր, քանի որ առաջին հանդիպողը պիտի ճանաչէր պարզ գրերը՝ միայն թէ դէպի ձախ շրջուած: Եւ ինչու արձանագրողը, որ ինդրում է իրան յիւել ազօթքներում, պիտի ուղենար ծածկուիլ, և սրտեղից պիտի ծագէր աջից ձախ գրելու միտքը՝ եթէ չլինէր այդպիսի մի աւանդութիւն, կամ աւելի լաւ՝ այդպիսի մի օրինակ: Եւ ամենահաւանականն է թուում, իմ կարծիքով, այն, որ եղել են այդպիսի գրութեամբ խաչեր, որին և հետեւել են կազմողն ու արձանագրողը: Այս տեսակէտից յատուկ ուշադրութեան արժանի է նաև խաչկութեան քանդակը իւր մանրամասնութիւնով և յատուկ մտախներով, թէ արդեօք սրչափ հին կարող է լինել և թէ ինչ նախընթացներ ունի շնումը աջից ձախ գրելու սովորութիւնն ունէին ոչ միայն ենթադրեալ Գանիէլեան գրերը գործածողները, այլ բոլոր հայ գրագէտները, որոնք ասորերէն էին գրում և կարդում: Այսպիսիները պիտի հակուած լինէին՝ ձեռքի վարժութեամբ, աջից ձախ գրել՝ ճիշդ այս օրերս կարգացի, կարծեմ ՅԱԵՅ լրագրում, որ Գաղղստանի լեռնականները, որոնք մատրասաներում տարինելով վարժուած են արարերէն գրելով (աջից ձախ), սովորելով ուսանելն իրենց ազգանունները

գրել՝ շատ անգամ ստորագրում են ուսուցիչներն՝ աջից ձախ: Ուրեմն մեծ է հակման գորութիւնը: Բայց այս բոլոր բացատրական փորձերը առ այժմ վաղաժամ են: Պիտի բաւականանանք եղած իրողութեամբ և աշխատինք դանել այսպիսի գրութեան նոր օրինակներ: Մասնաւորապէս այդ պիտի որոնել խաչարձանների և յատկապէս՝ այսպիսի մտղանալու և փայտանման խաչքարերի վրայ, ուր խաչը կերտուած է ամբողջապէս քարից, բազկատարած թևերով, կարծես թէ գերանի երկու տաշած կտոր խաչմէրուկ գրուած լինին միմեանց վրայ:

8. Այս մտքերով էի գրադուած անցեալ 1912-ի աշնանը Սեանից Էջմիածին դարձիս, երբ բարեկատես՝ այցելութիւնն ընդունեցի պ. Աշխարհբէկ Լորիս Քալանթարի, որ վերագառնում էր իւր գիտական ճանապարհորդութիւնից: Պատմելով ինձ զբաղեցնող այս նիւթի մասին՝ տեղեկացայ նրանից, որ այսպիսի մի արձանագրութիւն, աջից ձախ գրուած, յայտնի է նրան Լօսի գաւառում և խոստացաւ ինձ այդ մասին գրել: Մինչև այժմ ոչ մի տեղեկութիւն չունիմ: Եթէ բարեբախտաբար ճշգուի պ. Աշխարհբէկ Քալանթարի հաւաստածը, այն ժամանակ մենք նոր նիւթ կունենանք համեմատութեան համար և թերևս հնարաւոր լինի աւելի հիմնաւոր եզրանկացութեան համակարգ: Մնում է որ ժամանակը և աւելի ուշադիր հետազոտութիւնները մեզ նոր լոյս տան այս մեր յարուցած հետաքրքիր խնդրի մասին*:

Դալուս Տէր Մկրչեան

6 սեպտ. 1912.

* Ծ ա ն. Հայ եկեղեցիք տանքից երեք, Ռ, Ս, Փ, որոնք եւ ունին այս անանգութեան մէջ, այնից ձախ գրութեան մէջ էլ մնում են անփոփոխ, չկրկնով դիւրի եւ կրկնաւորութի փոփոխութիւն: Բարեզրի մէջ անփոփոխ կմնայ եւ եւստամ այր (ա):

ԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՇՈՒՐՁԸ

ՄԷՏՏԵՒ ԼՈՐ ԵՐԿԻ ԱՌԹԻԻ

Ինչպէս յայտնի է (տ. ԱՐԱՐԱՍ, 1913 ասորի), վերջերս Հայգէլըրգում լոյս տեսաւ Ուսուցչապետ Ա. Մէյլէի Altarmenisches Elementarbuch անուն գործը, որով ծանօթ հայազէտը միջոց է ապլիս գերման համալսարանականին հիմնովին ճանաչելու գասական հայերէնը: Հակառակ խորագրի համեատութեան՝ այս գործը շատ տեսակէտներով և յատկապէս գասականութեան ու բառական-քերականական ձևերի վերլուծութեան կզանակի տեսակէտից մի թանկագին աշխատութիւն է, որին արժէ լըջորէն ծանօթանալ: Փորձենք ուրեմն, նախ քան մեր անձնական գիտողութիւնները, ապ ըսն իսկ գործի պատկերն՝ ըստ կարելոյն լրիւ:

Altarmenisch բառով նկղինակն հասկանում է յատկապէս Ն. դարու գասական լեզուն և ոչ առհասարակ հին հայերէնը կամ գրաբարը: Նա կողմնակից է Վիեննայի Միխիթարեան հարց, որոնք առաջին անգամ սկսան զանազանութիւն զնել ըսն գասական և յետագասական շրջանների միջև լեզուական որոշ առանձնայատուկ երևոյթների հիման վրայ: Ինչ որ Վիեննայի գարցըր սկսաւ գուտ բանասիրական հոգի վրայ, — մեզ հայերիս այդ բանասիրական կողմն է միայն ծանօթ, — Մէյլէն նոյնը ջատագովեց իր ուղղութեամբ իբրև լեզուարան: Ան ներկայ աշխատութեան նիւթ տուողն էլ այդ իսկ գասական լեզուն է կամ, ըստ Վիեննացոց, սկկկարեան հայերէնը:

Ան այս նրան օժանդակել են մէկ կողմից իբրև բնագիր Սուրբ Գրքըր, Եզնիկըր, Ազաթանգեղոսը, Փաւստոս Բիւզանդըր, միւս կողմից՝ հայ քերականութիւններից՝ Չալբխեան, Մալխասեանց և Գարագաշեան, ինչպէս նաև մի քանի ծանօթ բառգրքեր, յատկապէս Հայկազեան երկնատորը: Հեղինակին անձանօթ շեն Բազրատունու «գարգացեկոց»ն ու այլ քերականութիւններ, որոնցից սակայն հաղիւ թէ օգտուած լինի:

Ներածութեան մէջ համառօտակի յիշատակում է տասերի գիւտն ու հայ գրականութեան սկղրնատորութիւնը Ս. Մեսրոպի ձեռով: Նախամետրոպեան շրջանի մասին զգուշաւոր նեղինակը շատանում է նետեալ հակիրճ գիտողութեամբ միայն. «Ոչ մի ապացոյց չկայ, որ հայերէն լեզուն գրանից առաջ իբրև է գրի տանուած չինի» էջ 2. — Սկկկարու շրջանն համարում է մինչև 460-ական թուականները ու այդ միջոցներին էլ յունարէնից թարգմանուած Ազաթանգեղոսն ու Փաւստոս Բիւզանդըր: Բուն գասական մատենագրութիւնը բաժանում է չորս գասի. 1. Եզնիկ և Ս. Գրքի մեծ մասի թարգմանութիւն (Հնգամատեան, Սարգմաներ, Աւետարան, ևն.) 2. Կորիւն, Ազաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, ևն. 3. Թարգմանութիւն մեկնութեան Ս. Գրոց յեփրեմայ (ասորերէնից), ևն. 4. Թարգմանութիւն Գործոց Կիւրղի և Ս. Գրքի մի քանի մասերի — Յուդիթ, Եզրաս, ևն.: Այս բաժանումը ոչ ըստ ուղղագրութեան է ոչ ըստ քերականական ձևերի, այլ ըստ բառերի ու գարձուած-

Ըստ ոմանց են, իսկ ըստ Մէլլէի Չ. զարից սկսում է հեղինարան փրիսոփաների, Դաւթի և իր յաջորդների շրջանը. սրանց լեզուն պարունակում է մի քանի քերականական առանձնայատկութիւններ, որոնք գոյութիւն ունին այսօր հիւսիս-արեւելեան հայերէնում: Սրանց գրուածները թարգմանութիւններ են յայն փրիսոփայական գործերի, որոնց բնոյթն էր թերևս, որ առիթ տուաւ հայ թարգմանիչներին կազապարելու մի շարք բառեր յունարէնի վրայ: Այդ բառերի մեծ մասը սիրով հիւրընկալուեցաւ յաջորդ դարերի հայ մատենագիրներից և մինչև այժմ էլ գործ են ածուած թէ գրական թէ խօսակցական լեզուի մէջ. միայն գասական հայերէնն է, որին անծանօթ մնացին:

Գալով գասականին՝ պահպանուած է, գմբախաարար, ուշ ժամանակի ձևազրկուած միայն. սրանցից հնագոյնը Թ-րդ զարից այն կողմը չի անցնում և ազգայր հրատարակութիւններն էլ կատարուած են այդ ձևազրկերի վրայ, այն եւս առանց մանրադնին հետազոտութեան. միայն վերջերս է, որ դիտական հրատարակութեանց կարիքն աւելի և աւելի զգայի է դանտում: Սկիզբն արդէն գրուած է: Գ. Տէր Մկրտչեան և Հ. Աճառեան հրատարակեցին «Քննութիւն և համեմատութիւն եզնկայ նորագիւտ ձևազրկին» և Ս. էջմիածնի հրատարակութեամբ լոյս է տեսնում Հայ պատմագիրների շարքը. Դազար Փարսեցի, Ազաթանգեղոս և Խորենացի արդէն հրատարակուած են:

Մի էական պարագայ, որ Մէլլէի սոյն գործի մէջ աչքի է բնկնում և որի մասին ինքը ներածութեան մէջ էլ առանձին խօսում է, որոշ բառերի ու ձևերի ուղղագրութիւնն է: Յայտնի է, որ գասական հայերէնում օ տառը չկար և նրա փոխարէն գործ էր ածուած աւ. նոյնպէս րե, երե բառերի վերջում ե-ի փոխարէն գրուած էր ե, ինչպէս նաև անկատարուած—եր, բերի, են., փոխանակ եի, բերի, են. հեղինակը պահպանել է գասական ուղղագրութիւնը՝ հիմնուելով հնագոյն ձևազրկերի վրայ, որոնք աւելի են հաստատուած համեմատական լեզուարանի եզրակացութիւնները հնգերուզական լեզուների ուսումնասիրութիւնից:

Անցնինք այժմ բուն գործին:

Թէև այս քերականութիւնը, ըստ հեղինակի իսկ ասութեան (էջ 6), նկարագրական է, բայց հայ քերականութիւնների համեմատութեամբ ունի բազմաթիւ առաւելութիւններ՝ արդիւնք ոչ այնքան հեղինակի հիմնաւոր ծանօթութեան հայ լեզուին, որքան նրա սուր դիտողութեան և այն մեթոդին, որով սովոր է նա ուսումնասիրել: Առաջին իսկ էջերից աչքի են զարնում այդ առաւելութիւնները:

Գլ. Ա. խօսում է գասական հայերէնի գրութեան ու արտասանութեան մասին: Իւրաքանչիւր տառի արժէքը ճշտում է այն ժամանակակից լեզուների միջոցով, որոնցից կամ փոխառութիւններ կան հայերէնում, ինչպէս պահուերէնը, և կամ պահուած են յատուկ ինչպէս և հասարակ անուններ այդ լեզուներից կատարուած թարգմանութեանց մէջ, ինչպէս ասորերէնն ու յունարէնը:

Բ. Գլուխը նուիրուած է ձայնական փոփոխութեանց. Այստեղ ուշա-

նկատուեալ զործածութեան շնորհիւ եւ հազմական հանգամանքների բերումով իր մէջ ձուլել է բազմաթիւ տարբեր ժամանակակից կամ երբեմնի հայ բարբառներից, որոնցից նեպեր միայն զգնում ենք արդի հայ բարբառների մէջ: Աւելորդ է տակ, որ սեռնով չի ժխտուած գասական հայերէնի սկզբնաւորումը մի առ եւ է հայ բարբառից, ինչ որ աս էլ բնական է:

գրութեան արժանի է ի ձայնաւորի ե-ի փոխուելը, երբ յաջորդ վանկը կազմուած է ու-ով, օր. սերտրիւն, անաւրեմութիւն փոխ. սիրտրիւն, անաւրեմութիւն, ինչպէս սպասելի էր:

էջ 19 անշեշտ իա-ի ե-ի փոխուելու, ինչպէս և էջ 21 e) բարդութեանց մէջ երկրորդ մասի ն-ի անկման լուսադոյն օրինակներից մին էլ, ըստ իս, աներկեւան բառն է, որ կազմուած է *ան-երկի-հաւ.ան-ից ճիշտ այնպէս ինչպէս երկերիւր-ը *երկի-նարիւր-ից: Ես այս օրինակը յիշում եմ այստեղ իբրև à propos, որովհետև, որքան գիտեմ, այս բառի ստուգարանութեան մասին զեռ ոչինչ գրուած չէ:

էջ 20. խօսում է դ-ից առաջ գտնուած ե-ի մասին, որ ներկայացուցիչն է մի հնազոյն ի-ի Բայց ե-ն ոչ միայն դ-ի այլ և ու-ի առաջ ներկայացնում է մի սկզբնական ի. հմ, ծիծեռն (←*ծիծիռն) և բիբեռն (←*բիբիռն):

Յաջորդ ասոցերում Ա՞ժ, Ա՞յ, Ա՞վ կրճատ ձևերն համեմատում է յոգնակի սեռ. աստուածոց ձևի հետ և մեր արդի արտասանութիւնն — Աստուծոյ, են., համարում է միջնադարեան և ոչ սակեզարու: Համամիտ գտնուելով հանդերձ հեղինակի ենթադրութեան, չենք կարող ուշադրութեան շահանել և այն, որ հին ձևադրերում պատահում է ոչ միայն աստուածոյ և աստուածոց, այլ և աստուծոց ձևը «չաստուածոց» իմաստով. տ. Հ. Ա. 1913, թ. 1. էջ 4. յոգ. Հր. Աճառեանի, նաև Հ. Ա. 1913 թ. 5. Մ. վ. Մարտ.

էջ 20—23-ում տալիս է բաղաձայնների կրած կերպարանափոխութեանց պատկերը, որով և աւարտում է ձայնարանական մասը: Ըստ իս, հեղինակի նկարագրած երևոյթների վրայ կարելի է աւելացնել նաև հետևեալը—դ-ի անկումը բաղաձայնից առաջ, այն ևս յատկապէս բնի նախորդի մէջ. օր. բնկեր (←*բնկկեր), բնկրկեմ (←*բնկրկեմ), բնանի (←*բնգանի), բնրեանում (←*բնր-բերի-նում), բնձեռեմ (←*բնգձեռեմ), բմբանեմ (←*բնգբանեմ), բնրեմ (←*բնգ-դր-եմ ←*բնգ*դր-եմ) հմ. յն. նշտէլլա), բնրեմ (ս-ով) ուշ ժամանակի ուղղագրութիւն է:

Նախ քան նշումներին ու խոնարհմանց բաժնին անցնելը՝ հեղինակն ընդարձակօրէն խօսում է դասական հայերէնի բառակազմութեան մասին, §§ 28—40, հետևեալ խորագրերի ներքոյ. **անուանածանց կազմութիւններ** (օր. բազաւոր—բազաւորեմ). **բայածանց կազմութիւններ** (օր. նստ-այ—նստ-ուցանեմ). **եմբակայական անուններ** (Nomina agentis «գործող անձի անուններ») օր. ուսուցանեմ-ից ուսուցիչ, տամ-ից տախչ և տուղ, ծնանիւմ-ից ծնող կամ ծնուղբ, երկիր պագանեմ-ից երկրպագու. **ինչպէս և եղբուր-ից եղբւրու, մեղր-ից մեղու. գամ կատ. եկ-ի-ից եկ սեկող»**. գիտեմ-ից գեհ). **վերացական բառեր՝ ածանցուած անուններից** (օր. գերի—գերութիւն. անիրաւ—անիրաւութիւն). **գործողութեան անուններ. վերացական բառեր՝ ածանցուած բայերից** (ուսայ—ուսումն. գոչեմ—գոչիւն. շինեմ—շինում. կատարեմ—կատարում. հալածեմ—հալածանք, կեամ—կեանք. անիծանեմ, կատ. եգ. Գ. անեծ—անեծք. բխանեմ, երուք—բուք). **բանձրացեալ բառեր**—անոց—մեղու—մեղուանոց.—ոց—ժողիկ—ժողկոց.—տրան—տեքս—տեքստ.ան. կերպ—կերպարան-ք.(ա)տան—մեղայ—մեղատան.—նի—ձեք—ձիքնիք.—ակից—ուղի—ուղեկից.—ուցի—բազ—բազուցի). **ճուգականներ.** (-իկ—մտնկիկ.—ակ—ձովակ.—ուկ—մժղուկ). **ածականներ** (եւ միեւնոյն կազմութեամբ **գոյականներ**). (-ական—աշխարհական (ած.). կոչնական(գոյ.).-ային—հարաւային.-այն—առ ժամայն. լոկիայն.-ացի—Արեւնացի.-աւոր—երկրաւոր.- ազին—անագին.-ագոյն—վազագոյն.-ած—ողորմած.-

կայ—երեւաբայ.—եան—երեմնան.—եղ—անեղ.—եղեն—մաւելիզեն.—ի—աղի,ակա-
նի(ակն-ից).-ին—առաջին.-ոյ—հանոյ.-ոս—լուսնոս.-որդ—առաջնորդ. մնա-
ցորդ.-ուն—խաւսուն.-ուս աւագուս. մակբայներ. (բայի մասնակականներից
ու եզանակականներից հետեւալ մասնիկներով. -ին, գործիականի վրայ—բն-
աւ-ին. -պէս—այսպէս.-ապէս—յայտն-ապէս.-աբար (հմ. բարբ)—զայեկաբար.
-արեն—բրայեցեբեն (< *եբրայե-ցի-արեն). բարդ ածականներ. (ան-միս. ս-զեղ.
ն-լու, երկ-ապի. բան-բեր. բաց-աւթեալ (< *բացաւթի-ազ). ձերբ-ա-կայ.
արեկո-դիր. աւն-ակիին. ց-երեկ. առ-աչաւ. այր-եւ-ձի). Կերպարիւն. (լու ի լու.
մեծամեծ. խարխուս. ոզոզիւմ. ազջամուղջ. քիքեւն): Փակազձերի մէջ առ-
նուած սոյն օրինակներից ամէն մէկը ներկայացուցիչ է մի մի որոշ դասի,
որ հեղինակը մանրամասն նկարագրում է, զձեռով իւրաքանչիւր կազ-
մութեան ու կիրառութեան սահմանները:

Դ. գլուխը, որ բովանդակում է § § 41—103, նուիրում է հոլովմանց.
բաժանում է երկու մասի, որոնցից ա.—ում կէտ առ կէտ բացադրում է հո-
լովմանց տեսակներն ու կազմութիւնը, իսկ բ.—ում իւրաքանչիւր ձևի նշա-
նակութիւնը կիրառութեան մէջ:

Անուանական հոլովում.—

Հայ քերականներն ընդհանրապէս անուանական հոլովումները դասա-
ւորում են ըստ սեռականի վերջաւորութեան, ինչպէս օր. Չալքիեանը, որ
ընդունում է ինը կանոնաւոր հոլովում: Մէյյէի դասաւորութիւնն ըստ բնոյ
է և ըստ իւրի. նա զանազանում է երկու կարգի բուն—անփոփոխ և փոփո-
խական. առաջին կարգը բաժանում է 4 տիպի—ա, ի, ո, ու (միասին վերց-
րած—ի վերջացած երկու տիպի—նոզի, նոզուով*) և երկու. տեղեւ.— իսկ
երկրորդը՝ -ր, -ղ, և -ն բների: Այսօրինակ դասաւորութեամբ միայն կարելի
է հայերէնի հոլովումները համեմատութեան մէջ զննել հնդեւրոպականների
հետ, ինչ որ արդէն հեղինակը մի անգամ արել է իր մի այլ աշխատութեան
մէջ. (Esquisse, 40—70**):

Մէյյէի աշխատութիւնը. արդիւնք խզճամիտ ուսումնասիրութեան, չի
կրում որ և է հայ քերականութեան ազդեցութիւնը, թէև օգտուած է ձանօթ
քերականութիւններից շատ մեծ չափով. հետեւալ օրինակները հաստատում
են մեր ասածը. 1). Տիւ բառի ներգոյականն ըստ Չալքիեանի (էջ՝ 27) (ի)
տուրնջեան է առանց յիշատակութեան (ի) տուէ ձևի, մինչդեռ ըստ Մէյյէի՝
«մեծ մասամբ (ի) տուէ, երբեմն (ի) տուրնջեան» (էջ՝ 58***): 2). ու տիպի

*) Դասական հայերէնում հոլովման բնոյք որսուող եզ. գործիականն է կամ յոզ. սեւ. ր:

***) պ. Մալխասեանի «Փարսի հոլովումը, եւն», կարգ էր ըստ իս, նոյնպէս մի
օրինակի գիտական գործ համարուել, եթէ հեղինակը, հարկից ասիւտած, ինչպէս յիշում է
լուսաշարքում, կամովին շեղած չլինէր լեզուաբանութեան պատմացած մեթոդից:

****) Ծ ա ն. Յոգուածս աւարտել էի, երբ ստացայ MSL-ի վերջն քիւր, Tome XVIII,
fasc. III. որ պարունակում է ի միջի այլոց Մէյյէի մի յօդուածը «գիբեր» բառի մակ-
բայական արտայայտութեան մասին: Այդ յօդուածում յիշատակում է նաև սոյն ի տուէ
ձևը իբրև մի նակաղիք արտայայտութիւն «ի գիբերի» ներգոյական արտայայտութեան: Երոզու-
րիւնն այն է, որ միւս հնդեւրոպական լեզուներում «գիբեր ցերեկ» արտայայտութեան մէջ առա-
ջին բառը տարբեր հոլովով է դրում, երկրորդ բառը տարբեր. այսպէս Հերոզոս և Պլատոն
գիբեր դնում են սեւ., իսկ ցերեկ՝ նախդրով հայցական. նոյնպէս նին պարսկերէնում ըստ

հորվման բառերից ոմանց բացառականը վերջանում է -ուե փոխանակ -ե-ի, ի թիւս որոց նաև նախանձ-նախանձուե. բայց հեղինակն այդքանով չի բաւականանում, այլ մասնանիչ է անում աղբիւրը—եղնիկ, որի դասականութիւնն անհերքելի է: 3). Յունական հոշականները թէ բոլոր ծանօթ քերականութեանց մէջ*) և թէ ապագիր բնագրերում միշտ -և-ով են, օր. Պետրե. Ղազարե, են., մինչ Մէլլէին չեն կասեցնում ոչ առաջինները ոչ երկրորդները և նա իր ենթադրած ձևն հետախուզում ու գտնում է հնագոյն ձեռագրերում և գրում Պետրե. ցոյց ապով միևնոյն ժամանակ, թէ նոր կառկարանի որ մասերում գործ է ածուած (էջ՝ 51): 4) Ազուէս բառի հորվումն ըստ Չալխեանի է բազուես, ուխու կամ ուեսու. Մէլլէի համար դասական ձևն է միայն վերջինը—ազուեսու. որովհետև նրան քաջ յայտնի է, որ ուղղականի վերջավանկ ե-ն ե-ի փոխարէն է (էջ՝ 19. հմ. նաև Հիւրշմ. Arm. Gramm. էջ՝ 415) ուստի և բացէ ի բաց մերժում է ազուխու ձևը: 5) Եղեկիէի մարգարէութեան մէջ միևնոյն իմաստով գործ է ածուած որբու և որբոյ (խաղողի որթ): Մէլլէն առանց վարանման որբու յայտարարում է սիւալ, այդ ձևն բնորոշելով իրբև մի այլ սրբ (=հորթ) բառի սեռականը (էջ՝ 49):

Այսպիսի կարևոր դիտողութիւններ ամէն էջում կը գտնենք:

Հորվական պատկերներում հայցական, ներգոյական և բացառական հորվները ցուցադրուած են առանց զ, ի, կամ յ նախդիրների, Այսպիսով հորվների շարքը աւելի պարզ ձևով է ներկայանում, քանի որ սրտը հորվներ ձևով նոյնանում են: Գերանուններից արժէ հետեւել երկու կէտերը ի վեր հանել. 1) նոյնիմաստ կամ զէթ իրբև նոյնիմաստ բմբանուած ձևերի գանազանումն.—2) բերուած օրինակների յաջողութիւնը:

1) Օր. ըստ իմաստի ոմն և ոմ միևնոյն բառերն են, մինչ ըստ ձևի կամ կազմութեան տարբեր են. նոյնը կարելի է ասել նաև իմն և ինչ (կամ լաւ ես * իմ. հմ. չ-իմ) բառերի համար. ըստ ձևի մի գծի վրայ կարող են գրուել ոմն և իմն, ոմ և * իմ (կամ ըստ գործածութեան ինչ). այդպէս էլ արել է Մէլլէն, ա. § § 69, 70. այնպէս որ ուսանողը առաջին իսկ ակնարկում կըմբռնէ ցուցադրուած այնքան պարզ պատկերների** իմաստը.—Ինչպէս ոմն և իմն անորոշները, այնպէս էլ ո՞վ կամ ո՞ւո՞ւ* և զի* (զ-ի) կամ զի՞նչ (զ-ի-նչ) ըստ ձևի անբաժանելի են. ա. էջ՝ 63.

2) Հեղինակը, ինչպէս այլ առթիւ եւ, յատկապէս վերջին անգամ հրատարակուած Ազաթանդեղոսի մասին գրած իր քննադատականում, ցոյց է տուած, որ քաջ ծանօթ է հայերէն բառերի ոչ միայն չոր ու ցամաք ձևերին, ինչպէս իրբև լեզուարանի նրա մասին ենթադրուած է յաճախ, այլ և հայ մատենագրութեան լեզուին եւ ընտանեցած է:

Բեհիասունեան արձանագրութեանց: Սլաւերէնում ցերեկ (կամ օր) դուռն է նախդիրով ներգոյական կամ հայցական, իսկ զիբե՝ ներգոյական: Ռիզվեդայում՝ ց ե բ ե կ՝ դուռն է գործիական, իսկ զիբե՝ հայցական: Ըստ այսմ եւ արտակուսելի է դառնում նաեւ ի ս ու է բառի ներգոյական լինելը եւ նիտ որ ներկայանում է «une forme énigmatique» (անպծուածողին ձև): Վերջապարտիւնը բացառականի է. բայց ի՞նչպէս հատեցնել սեռականի նե—սուրեցեան: Ահա մի յարգ երևոյթ հայերէն հոլովների պատմութեան համար:

*) Մախ-ի աշխատութեան մէջ չի յիշատակուած:

**) եւբ. paradigma կամ յոգ- paradigmata, որ նշանակում է օրինակ կամ, բառացի, յարացոյց. բարգմանում ենք պատկեր կամ ցուցադրուած պատկեր:

***) Նախնականն հաւանօրէն ո՞ է, իսկ ո՞վ-ի վերջին վ-ը ժամանակի բնրացում է զարգացած:

Այն բաղաձայնները, որ նա անձամբ քաղել է հայ մատենագրութիւնից, ազգայնաց են մեր սասածին: Ահա շատերից մէկը, որից աւելի յաջողն անսպասելի էր. Ազգ. թ. § 44 (էջ 28) պոյ սաս (wo wir sind—ուր մենք ենք) այր մի ի գրան քում, զի իրքդ այդ (wovon du sprichst—որի մասին դու ես խօսում) նովաւ (durch jenen—նրա միջոցով) վճարինք էջ 62. այս հատուածի արժէքն բմբունելի պիտի լինի յատկապէս զերման ուսանողին, որի մայրենի լեզուի ցուցականներն ունին միայն երկու աստիճան—dieser և jener, մինչդեռ հայերէնում կայ նաև դ որոշիչ յօդով կազմուած մի միջին աստիճան եւ: Այս օրինակի մէջ զորք են ածուած երեքն էլ:

Թուական անունների մէջ ուշադրու են հետեւեալները. էջ 66. մի թուականն ունի երկու ներդոյական—միւսմ և միւոջ. վերջինիցս կազմուած է բացասականը՝ միւոջէ. իսկ միւոջ ձեւը միենայն ժամանակ է նաև սեռական. Նմ. Չար. էջ 31.

էջ 68. չորհեստան բարդ բառի առաջին մասում պահուած է 4 թուական անունն ուղղականի սկզբնական ձեւը: Բայց սա իսկապէս աւելի համեմատական քերականութեան է վերաբերում:

Դ. Գլխի Բ. մասը, §§ 84—103, յատկացրած է անուանական ձևերի (Nominalformen) կիրառութեանը: էջ 70—71. մի քանի հաւարականներ, ինչպէս մարդիկ, մսկիսի, աւագանի, սրբար, համարում են գասական, մինչ ուրիշներ, ինչպէս բանեար, վսնեար, զրեան, են. յայտարարում են իրրև միջնադարեան բառեր:

էջ 72. Բառեր՝ որոնց կզակին տարրեր իմաստ ունի, յոգնակին տարրեր, օր. Բարի-բարիք, անձրեւ-անձրեւ (հեղեղ): Ես կաւելացնէի նաև ժամանակ բառը, որի յոգնակին մերթ դարեւ-ի, մերթ (տարուայ) կզանակներ-ի իմաստով է զորք ածուած:

Յաջորդ հատուածը §§ 87—95 նուիրում է նախդիրների ու հոլովների կիրառութեանը: Օրինակներով չափազանց ճշիւ է այդ հատուածը և, ինչպէս մանուանդ յաջորդ էջերում, օրինակները եթէ Ս. Գրքից են, համեմատուած են բնագրի հետ: Այս հատուածից սկսած մինչև գլխի վերջը իսկապէս աւելի համաձայնութեան է վերաբերում քան ձևաբանութեան: Յիշատակութեան արժանի է աննախդիր բացասականի զորքածութիւնը միաժանկ բառերի կրկնութեան զէպքում. ժամն ի ժամ, քանն ի քան, են. (էջ 81). Իրրև համաձայնական երևոյթ շատ յաջող կերպով բացատրուած է կրկնուած նախդրի նշանակութիւնը. օր. էջ 89. «ոչ թողոյր զերկոցունց տոհմացն զորձ կորին և ոչ զմի», որակզ զ նախդրի կրկնութեամբ որոշում է գոյականների յարաբերութիւնը միմեանց հետ: Նման նշանակութիւն ունի նաև յօդի յաճախութիւնը, օր. «անդ ոմն ապրեցուցանէր ի հինէ անախ յորդուցն Պոսորդու թագաւորին Հայոց մանկիկ մի փոքրիկ անուն Տրդատ» (էջ 90), ուր ի ճիճն և յորդուց առանձին առանձին մի մի յօդով (անախ—ն յօդի բացասականի մօտ) որոշուելով՝ իրարից մնում են անկախ: Իսկ բազաւորի ստացել է ն յօդը իրրև բացայայտիչ:

Ե. գլուխը, §§ 104—135, մանրամասն ներկայացնում է բայական ձևերը: Այս գլուխը բաղկանում է հետեւեալ չորս մասերից. 1) բայերի խոնարհումը. 2) սրեւոյ եղանակների (Verbum finitum) կիրառութիւնը. 3) սնուրե եղանակների (verbum infinitum) կիրառութիւնը և 4) բայերի համադրութիւնը:

1) Բայերի խոնարհման վերաբերմամբ աւելի մեթոդի ինքնուրոյնութիւն է հանդէս բերել հեղինակը քան ձեերի ուսումնասիրութիւն: Այդ մեթոդը որքան խելացի, այնքան և համապատասխան է լեզուի ոգուն, որով մէկ կողմից տեսնում ենք պատկերներ ծաւալով շատ փոքր, միւս կողմից չենք դանում բայական ոչ մի ձև, որ կանոնաւոր կերպով բացաղբուած չլինի:

Բայերի խոնարհման հիմքը կազմում են երկու տարբեր բներ—ներկայի և կասարեայի (aorist): Առաջինն ունի մի կերպ խոնարհում, երկրորդն երկու կերպ. սիրեմ, սիրիմ, լամ, նկում, *գոմ (որից գոյ, գոն, ևն*), հակառակ իրանց տանրեայի զանազանութեան խոնարհում են միևնոյն կերպով, ըստ որում զբանցից ամէն մէկի միայն վերջին տառերն են փոխում ներկայից սերող բոլոր ժամանակներում էլ:

-իմ վերջաւորած բայերի աներևոյթը նման է -եմ վերջաւորածների տանրեայիին, այն է՝ -ելի, Հայերէն քերականութիւնները, բացի Գարագաշեանից, դնում են երկու ձևն էլ: Մէյյէն -իլ վերջաւորութեան մասին ոչ մի յիշատակութիւն չի անում. բայց այն ձևերը, որոնք աներևոյթից են անանցում և որոնք յիշուում են շարունակութեան մէջ, ազացոյց են -ելի-ի նախնականութեան. այսպէս սիրելոց (ներգ. և կրաւ.), սիրելի (կազմուած կրաւորականի աներևոյթից), երեւիլ՝ անանցուած երեւիլ-ից, մինչ սահմ. ներկան է երեւիմ:

Կատարեայի ձևերը, կամ, ուրիշ խօսքով, կատարեայից սերող ժամանակները խոնարհում են երկու կերպ, այն է՝ ներգործակերպ և չեզոք-կրաւորակերպ (medio-passiv), օր. սիրեցի և սիրեցայ, սիրեցից և սիրեցայց:

Յարգելի հայագէտն այս բաժնում ևս անում է մի թանկագին դիտողութիւն, որ արդիւնք է մէկ կողմից համեմատական լեզուագիտութեան, միւս կողմից հետազոտութեան հայ ձևապրերի: Թօսքը կատարեայ կղ. Գ. զէմքի աճման (Augmentum) մասին է. ըստ Մէյյէի (էջ՝ 94) երբ բայը յիշեալ ձևի մէջ միաժանկ է և սկսում է ձայնաւորով, օր. ամ (անեմ բայից), աճում չպէտք է ստանայ, և ընդհակառակը բազաձայնով սկսող միաժանկերը պէտք է աճում ստանան. այսպիսով՝ ամ դասական է, իսկ «կամ»*) յետգասական. եմուս դասական, մուս՝ յետգասական: Իսկայէս ամ և նման ձևերի մէջ ևս աճումը, հնդկերօպականի տեսակէտից, չի բացակայում, միայն թէ ձուլուած է ձայնաւորի հետ, որով ամ=*եամ, հմ. յուն. դոր. ἄγε, աստ. ȁγε. տ. Մէյյէ Introd. à l'ét. comp. d. lang. ind. էջ՝ 223.

Շնորհիւ Մէյյէի այս դիտողութեան ամ-ի դասականութեան և կամ-ի յետգասականութեան մասին՝ մենք հնարաւորութիւն ենք ստանում որոշ բաներ վերլուծելու. օր. գերձանեմ բայը, բաղկացած զ նախորդից (այս զէպում կարող է անուանուանել նախաբայ մասնիկ (præverbium) և մեկ անձանօթ մի *երձանեմ բայից, որի կատար. կղ. Գ. զէմքը պիտի լինէր *երձ, ինչպէս այժմ գերձանեմ-ինը լինում է գերձ, որովհետեւ գ-ն նախորդ է. եգերձ ձևը յետգասական է:

*) Մ ա ն. Այս կամ ձևն էլ հուանօրէն սկիբում եղել է *եամ և միայն երկու ձայնաւորների (ե+ա) հանդիպման պատճառով է, որ առաջացած է կամ, լանի որ է-ն հուանաւոր է ե+յ-ի: Այսպիսով պարզում է ե այն ինքզիք, որ է-ն գեր ն. դուրում արտասանել է եյ և ոչ է այժմեան ձեով: Միևնոյն բացաղբուրիւնն ունին նաև անկասարի -եի և -էի վերջաւորեան ճնազոյն և արդի ուղղագրութիւններ:

2) որոշեալ եղանակների կիրառութիւնը.

Հայերէնը մին է այն հնդեւրոպական լեզուներից, որոնց մէջ բայական վերջաւորութիւնները բաւական են որոշելու գէմքն ու թիւը, մինչդեռ արդի եւրոպական լեզուներում գոյական ենթակայի բացակայութեան գէղքում համադաստասխան գերանուան ներկայութիւնն անհրաժեշտ է: Այս առթիւ հեղինակը զանազանում է երեք ձև—բայ առանց գերանուան, բայ յետագաս գերանունով, բայ նախագաս գերանունով: Առաջին երկուսը իմաստով նոյն են, իսկ երրորդը գործ է ածուած, երբ գերանուն ենթական մասնաւորապէս շեշտուած է (էջ՝ 106): Գծրախտաբար, հակառակ հեղինակի սովորութեան այս գէղքում օրինակներն ամբողջ նախադասութիւններով չեն բերուած:

Ներկայ եւ աօրիս. Գործողութեան եղանակն արտայայտուած է կամ ներկայով (=ներկայի բնից կազմուած ձևերով) կամ աօրիստով (կատարեալի բնից): Այս երկոյթն յատուկ է նաև հնդկաիրանական ճիւղին, յունարէնին և սլաւերէնին: Հենց այն տերմինները, որ հայերէնում գործ են ածուած, այն է՝ կատարեալ և ազաոնի, ինքնին հայ քերականների ուշադրութիւնից զրկուած են գործողութեան այս երկու եղանակները, որոնք սակայն այնքան բնորոշ են: Մէյյէն՝ առաջնորդուելով իր լեզուարանի գիտողութիւններից՝ ինչպէս տերմիններն է ուղղում (կատարեալի փոխարէն՝ աօրիս, ազաոնիի փոխարէն՝ ստորադասական աօրիս), այնպէս և այդ երկու ձևերի իմաստն է բացաղրում պատշաճ օրինակներով. էջ՝ 107, § 120 *):

էջ՝ 101. ուշադրութեան արժանի է մեր քերականութեանց մէջ իբրև հրամայական ընդունուած ստորադասական յոգնակի Բ. գէմքի -իջիմ վերջաւորութեան մասնաւոր գործածութիւնը. օր. ի նմին ասև ազանիջիմ, ու-թիջիմ եւ քնայիջիմ ի նոցանէ. այս իմաստով գործածուած ստորադասականը կոչուած է պատկերական (präskriptiv):

3) Անորոշ եղանակների կիրառութեան առթիւ ինձ հնարաւոր է թուում մի զիտողութիւն անցեալ գերբայի մասին: Առանց յիշատակութեան է մնացած կիրառութիւնն այն ներգործական անցեալ գերբայների, որոնք մէկ կողմից ստորոգելու կամ բացայայտիչի պաշտօն են վարում, միւս կողմից հայցական հոլով խնդիր աւնում. օր. «Պատահեցէ ձեզ այր մի բարձեալ սափոր յուս իւր», կամ «նման է ուսկանի արկելոյ ի ծով և յամենայն ազգաց ժողովելոյ»: Հմ. Չալ. էջ՝ 435 և շար.

4) Այս բաժնի երկրորդ հասուածը, էջ՝ 116, ուր խօսում է նախաբայ մասնիկների մասին (Präverbien), թերևս աւելի յարմար լինէր զեանդել հայերէն բառերի կազմութեան (Wortbildung § § 28—40) բաժնում: Գալով

*) Ծ ա Ն. Այս կարեւոր երեւոյթը, որ, ինչպէս յիշուեցաւ, իր սկիզբն առնում է ննդեւրոպականից, քսե երեւոյթին նոյնիսկ զասական մտեմագրութեան մէջ բախում է նախասուրբան, օր. եզն. Գ. 1. «ապա երե ունիցիս զոմ այլ սասուածս բայց յինէն, գիտաջիւր (այժմ—aorist) զի մահու մնումիցիս»: Բայց երե ուսաղրութեամբ դիտեմ, այսեղ էլ ոչ մի նախասուրբան չեմ գտել: Սոյն հասուածի բուն խնասն է. «իսկ երե (եր եւ իցէ) ուրիս սասուածներ էլ ունենաս (միտեուագ մի քանի սասուածներ քնտել չէր կարող, այլ յաչարարար), նասաս գիտեմաս, որ (ամէն անգամ էլ) մանկ անխուստիկի է»: Բայց երե լինին իսկ այդպիսի նախաող օրինակներ, օրեմի դարձեալ մնում է միւսնոյնը, քանի որ լեզուի մէջ ունի իր բազմաթիւ արտայայտութիւններն եւ, միւս կողմից, համաձայն է զայնս բուն ննդեւրոպականի սղուն:

միւս երկու հատուածներին—համադրուած բայեր (Nebeneinandergesetzte Zeitwörter էջ՝ 115) և անուց-բայական արտայայտութիւններ (Nominal-verbale Ausdrücke էջ՝ 117), միանդամայն համադրաստիանուած են դրուած վերնագրին—բայերի համադրութիւն (Gusammenfügung der Zeitwörter) և, մանաւանդ շնորհիւ յոյն բնագրերի հետ կատարուած համեմատութեան, շատ յաջող կերպով յուսարանուած են նկատելու արժանի է, որ այսպիսի համադրութեանց ժամանակ ուր հայերէնում երկրորդական նախադասութեամբ է արտայայտուած միտքը, յունարէնում համադր նախադասութիւններ են քալ (և)-ով միացած և ընդհակառակն՝ ուր հայերէնում համադր նախադասութիւններ են, առանց և շաղկապի, պարզապէս համադրութեամբ, յոյն բնագրում գտնուած ենք զլիսուոր և երկրորդական նախադասութիւններ. օր. էջ՝ 113 «նոքա առեալ ասնիկն զնա» յն. παραλαβὼν αὐτὸν καὶ παρήγαγον), մինչդեռ «եկն բնակեցաւ» յն. ἐβλῶν κατοικῆσεν. «երթնչք ասացէք» յն. πορευθεῖσθε εἰπατε, հն. էջ՝ 115: Մեթոդի տեսակէտից կարելի էր գտնադանել նաև այնպիսի դէպքեր, ինչպէս «արի կաց» յն. ἐγαίρου (արի), էջ՝ 115.

էջ՝ 117. Շատ արժէքաւոր է, յատկապէս օտար ուսանողի համար, Nominal-Verbale-Ausdrücke անուանուած հատուածը, ուր խօսուած է հայերէնի յատուկ դարձուածների մասին. ինչպէս ի բաց առնել (յն. ἄρα), ի բաց առնուլ (յն. ἔκχολῶ, Յովն. ԺԸ. 10 ε'πίχοῦρον), բոլլ տուք (յն. ἄρατε), ևն.

§ § 136—187. վերջին գլուխն է, ուր բացադրուած է համաձայնական երևոյթներ, թէև, ինչպէս տեսանք, նախորդ գլուխներում ևս մէջ ընդ մէջ համաձայնութեան վերաբերեալ հարցեր շոշափուած են: Սկսուած է նախադասութեան տեսակներից, ապա իր բացադրութիւններն ընդհանուր լեզուաբանական տեսակէտից, ինչ որ երևում է իր գործածած տերմիններից ևս:

Կայ երկու տեսակ նախադասութիւն—բայական նախադասութիւն (Verbalsatz) և անուանական նախադասութիւն (Nominalsatz) ու դեռ մի երրորդ, խառնուրդ այդ երկուսի, անուանաբայական նախադասութիւն (Nominalverbalsatz) օր. ուսեմ բայական նախադասութիւն է, ինչպէս և այն բոլոր նախադասութիւնները, որոնք կազմուած են ոչ էական բայով: Ասուած հոգի կենդանի է կամ նա բնի իս է անուանական նախադասութիւն է. որ կազմուած է ենթակայից և ստորոգելուց (Prädikat) ու երբեմն էլ նաև մի էական բայից, որ անուանուած է յօդ կամ կապ (kopula): Այն նախադասութիւնը, որի մէջ էական բայը շեշտուած է և գոյութեան իմաստ է արտայայտուած, կոչուած է գոյական նախադասութիւն (Existenzialsatz), օր. ապա ուրեմն է՝ ինչ գաւուրիւն ծածուկ: Վերջապէս նախադասութիւնը անուանաբայական է, երբ ոչ էական բայի հետ դրուած է մի ստորոգելի, օր. այստ մեծարոյ երեւին առաջնորդ քեթին կամ պանի գունչս մարդկան կենդանիս:

Այս բնորոշումները գուցէ մեր զարոցականներին այնքան էլ մատչելի չլինին, թէև ինքն ըստ ինքեան շատ պարզ են, բայց գերման ուսանողի համար միանդամայն բնութեկի են, քանի որ նա միւս գասական լեզուներն էլ միևնոյն ձևով է ուսանում:

էջ՝ 126—127 խօսուած է հարցական նախադասութեանց մասին: Արդի աշխարհարարում հարցականի շեշտը գնում ենք այն վանկի վրայ, որին պատկանում է, մինչ լեզուներ կան, որոնց մէջ հարցականի շեշտը կրկնուած է նախադասութեան վերջում, որի համար և հարցականի նշանն էլ գնում են

վերջում. ուրիշ խօսքով մի տեղ վանկն է շեշտուում, միւս տեղ ամբողջ նախադասութիւնը: Հին հայերէնի հարցականի նկատմամբ հեղինակի կարծիքը, թէ շեշտուում էր ինչպէս այսօր, արժէքաւոր է այն պատճառով, որ այդ կարծիքը արդիւնք է անձնական հետազոտութեան: 1905-ին անձամբ այցելելով Մայր Աթոռ՝ ուսումնասիրել է նախնեաց շեշտադրութեան օրէնքները ամենահին ձեռագիր աւետարանների վրայ: *Steu Sur quelques évangéliques arméniens accentués, in Mémoires orientaux publiés par l'École des langues orientales, Paris, 1905.*

§ 178-ում քե, քի շաղկապների մասին բաւական մանրամասն խօսելուց յետոյ՝ բացառուում է գրեթե բոլոր կազմութիւնն ու կիրառութիւնը, վերադարձելով այդ բառին «այսպէս ասած» (sozusagen) իմաստ, որը թէև մեզ համար նոր է, բայց հաստատուում է իր բերած օրինակով—լուսին ամսոյ ամսոյ ճիւղանի, գրեթե եւ մեռանի (Նզն.)—լուսինն ամիսը մէկ հիւժուում, այսպէս ասած, մեռնում է: Սոյնօրինակ մի նոր բայց ուղիղ բացառութիւն էլ տրուած է քան մասնիկին, որ ցարդ ընդունել ենք միայն իրրեւ բաղադրական աստիճան կազմող, մինչ ծառայում է նաև պարզ համեմատութեան օր. քի ունիցիք հաւաստ քան զհաս մանանխոյ—թէ մանանիկի հաստի շափ հաւաստ ունենաք, յն. «είν ἔχγγτε πίστον ὡς κόκκον σινάπεως. էջ՝ 136.

Ինձ թւում է սակայն, թէ միևնոյն քան մասնիկի մասին տրուած բացառութիւններն անբաւարար են լուսարանելու համար նրա իմաստը Բիւզանդի հետեւալ նախադասութեան մէջ, որ իրրեւ օրինակ բերել է. քան սակաւ ժամանակիք են, այսեւն արժաւեսցեն բժամաքին in kurzem werden die Feinde hier einfallen. քա Պ. Տէր Մկրտչեանի պէտք է ուղղել՝ քանիք սակաւ ժամանակիք են....»: Այս սրբադրութիւնն ինձ թւում է բանաւոր:

Այժմ ներուին ինձ մի քանի մանր դիտողութիւններ:

ա. էջ՝ 105. չոգայ բառն անտարակոյս պարունակում է իր մէջ չուարմատը, որի վերջի կիսածայն ՚ն փոխուած է գ-ի ինչպէս լոգանամ բառի մէջ (հմ. լուանամ): Այսպիսով փակազօծի մէջ աւանուած չոգայ յայտնի սխալ է: Առաջին ձևի առաւելութիւնը ցոյց տալու համար կարելի էր յիշատակել նաև չու-ն:

բ. Հեղինակի այն կարծիքը (էջ՝ 3), թէ ս. Գրքի հայերէն թարգմանութիւնն սարկական է յոյժ—ganz sklavisch, թւում է չափազանցութիւն. ընդունելով հանդերձ հեղին համաձայնութեան ազդեցութիւնը տեղ տեղ այդ թարգմանութեան մէջ, զժուար չէ ցոյց տալ էջեր ես, ուր հակառակն ենք տեսնում. օրինակները վերցնում եմ հեղինակի իրաւ բերածներից.—էջ՝ 128 ամենեքին որ լսին՝ վարմանային վասն բանիցն գոր խաւեսցան բնից նոսա հովիւքն. բնագրում փոխանակ յարարերականների՝ գործ են անուած գերբայներ: էջ՝ 134. պատուիրեաց նոցա զի մի՛ ումեք պատմեսցեն գոր տեսին, բայց յորժամ օրդի մաւոյ ի մեռելոց յարիցե, որի փոխարէն սարկական պիտի լինէր՝ թարգմանութիւնն, եթէ ունենայինք. պատմիրեաց նոցա, զի, մի՛ ումեք գոր տեսին(ն) պատմեսցեն, երև մի (ոչ) յորժամ եմ.

Մրա փոխարէն ճիշտ որ սարկական է παρακτός λόγου παραίτα-ը թարգմանել առանց բանի պոռնկութեան, փոխ. առանց պատմաւաց պոռնկութեան, կամ Յովհ. աւ.-ի գրեթէ ամբողջ Ա. գլուխը, ուր հայ թարգմանութիւնը բառացի համապատասխանում է յունարէնին:

գ. էջ 117 ἐκκόψαι, էջ՝ 141 ἐκπορευόμενον, ինչպէս և էջ՝ 132 (հարցցուք)

և մեք) զնսսա անուշադրութեամբ վերցրած են իբրև ἀπέχοψεν աներև, ἀποκόψαι), εἰς πορευόμενον և ցնսսա.

դ. էջ՝ 130.... սձեք ի հաւանութիւն, ուշադրութիւնից վրիպելով, թարգմանուած է... führte er.... zum Glauben փոխ.... führte er.... zur Überzeugung (կամ Zustimmung).

ե. էջ՝ 136. նա-ին տրուած է, և իրաւամբ, այն ժամանակ-ի (սուս. το) իմաստ, բայց առանց օրինակի մնացել է մութ:—Նզնիկի մէջ մի կամ երկու անգամ այդ իմաստով զործածուած կայ:

Միննոյն էջում օրինակի պակասն զգալի է նաև անա բառի վերաբարեմամբ:

դ. էջ՝ 63-ում թիւրիմացութեամբ սպրդած է հետեւեալ վրիպակը- իմնեկ ձևի զիմաց, փակագծում, զրուած է իմնե օրպէս Նզնիկից վերցրած (Նզն. Ա. 24. էջ՝ 99). Նզնիկի մասնանշուած հատուածում գտնուած ենք նոյնպէս իմնեկ և ոչ իմնե: Ակներև վրիպակներ են նաև էջ 11-ում նակաս բառի պահլուական ձևի վրայ զրուած աստղանշանը (*) և էջ՝ 155-ում, առ Չ ցածրից, սսեաց փոխ. սսեաց-ի:

Քերականական մասին յաջորդում են ընթերցանութեան և թարգմանութեան վարժութեանց համար զրուած մի քանի հատուածներ Աւետարանից, Նզնիկից և Փաւստոս Բիւզանդից: Աւետարանական հատուածները իր իսկ ձևով ընդօրինակուած են Մայր Աթոռի հնագոյն ձևագրերից, որով երևան է բերուած մի այնպիսի հետաքրքիր ձև ինչպիսին է մի երե փոխանակ միքե-ի. իսկ միւսները վերցրած են ծանօթ տպագիր հրատարակութիւններից: Բիւզանդից վերցրած էջերն ենթարկուած են մի քանի աջոգ սրբագրութեանց:

Այս հատուածների ընթերցումից յետոյ՝ հայ դասական լեզուի իբրև դասագիրք առաջարկում է հեղինակը Հ. Թոսնեանի ծանօթ «Հաաբնտիր ընթերցուածքը», որի զործածութիւնը ցանկալի է նաև հայ բարձրագոյն զպրօցներում, մանաւանդ համեմատութեամբ յոյն ընագրերի:

Վերջացնելով այստեղ իմ խօսքը՝ պիտի մաղթէի, որ նոյն զիտական մեթոդով դասական հայերէնն աւանդուէր նաև մեզնում, ինչպէս և ձեռնարկները պատրաստուէին միննոյն ձևով: Բայց այս մասին աւելի երկար ուրիշ անգամ:

Մեծոպ վարդապետ Մաճուղեանց.

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀՆԱԴՈՅՆ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐԸ

1. Հինգ տարի սրանից առաջ, Արարատ ամսագրում, փորձեցի որոշել Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառութեան թարգմանութեան թուականը (տես Արարատ 1908, էջ 564—589, կայ և արատապուրին առանձին տետրով): Այդ յունարան գպրոցին պատկանող թարգմանութեան քառամեակը իմ հաշուով զուրս եկաւ 480 փեւ. 29—484 փեւ. 28, հիմնուելով սեպտեմբեր 2—չոսի վեց զուգաւորութեան վրայ: Զուգաւորութիւն տերմինը նշանակում է զուգադրութիւն և առնուած է մեր հին ամարագէտներից: Հինգերորդ զար տանելով այդ յունարան թարգմանութիւնը, զրա հետ միասին և քաղկեդոնական դաւանարանական վէճերը Հայաստանում, գիտէի որ յարուցանելու եմ մեծ ընդգիմութիւն մասնագէտների կողմից: Եւ այդ մասին արտայայտուել էի հետեւեալ կերպով. «Ընդհանրապէս առած [Տիմոթէոսի Հակաճառութեան] հրատարակիչների գլխաւոր թեղիւնների հետ՝ թարգմանչի և թարգմանութեան ժամանակի վերաբերեալ՝ եւ կհամաձայնէի այս սահմանափակութեամբ, որ Տիմոթէոսը թարգմանուած է վեցերորդ զարու երկրորդ կիսին, յոյն բնագրից, յունարան լեզուով, առանց երկրորդական ենթադրարար ասուածներին առանձին կշիռ ընծայելու: Բայց բարեբախտաբար Տիմոթէոսի հայ թարգմանութեան մէջ պահուած է մի այնպիսի ժամանակարանական ցուցում [2 սեպտ—6 չոսի], որով հնարաւոր է ճշտիւ որոշել թարգմանութեան քառամեակը, և որով յեղաշրջուած են ոչ միայն հրատարակիչների յառաջարանում յառաջ բերուած գլխաւոր թեղիւնները, այլ և մեր, վերջին քառորդ զարում, հայագիտութեան մէջ մշակուած ընդհանուր հայեացքները յունարան գպրոցի, դաւանարանական վէճերի շրջանի և յատկապէս՝ նրա սկզբնաւորութեան վերաբերեալ: Մօտ մի զարով ընդլայնուած է տեսութեան հորիզոնը զէպի յետ և փոխուած է այդ խնդիրներին վերաբերեալ հարցերի հիմնակէտը» (տես վերին յիշուած յօդուած, § 4, Արարատ 1908):

2. Եւ իսկապէս սկսան ընդգիմարանութիւնները, Մի թուով այսպիսի մեծ փոփոխութիւն յառաջ բերելը ընդունուած և լաւ հիմնաւորուած կարծիքների մէջ՝ շատ դժուարին պիտի լինէր: Ուրեմն և պէտք էր կամ իմ արած հաշիւների սխալը ցոյց տալ—և այս ոչ ոք չփորձեց—և կամ իմ հիմունքը՝ սեպտ. 2—չոսի 6 ընթերցուածը՝ խախտել: Թէ բերանացի և թէ նամակներով ինձ յայտնուած մասնագէտների կարծիքը այս վերջին կէտի վրայ ծանրացան: Նոյնն արաւ և Հ. Ակիւնեան (տես նրա գեղեցիկ ուսումնասիրութիւնը «Ազգային Մատեն. ԾԸ. Տիմոթ. Կուզ Հայ Մատենագրութեան մէջ», Վիեննա 1909, նախապէս մաս մաս տպուած Հանդս. Ամս.): Իմ ուսումնասիրութեան մէջ կշռելով բոլոր հնարաւորութիւնները հաշուել էի նաև որ Դիոսկորոսի մահուան թուականին, 454 թուին յետ Գրիս., սեպտեմբերի 9-ին էր հանդիպում չոսի վեցը (տես իմ յօդ. § 9): Իմ կարծեաց հերքման համար այս կէտի վրայ և կանոց առաւ Հ. Ակիւնեան:

Ծանօթ լինելով նրան ուրիշ աղբիւրից, (O. Bardenhewer: Patrologie, p. 350) որ Դիոսկորոսը մեռաւ Գանդրայում 454, սեպտ. 4-ին և այս սեպտ-ի

4-ը մերձեցնելով մեր հասուածուս ունեցած սեպտեմբերի 2-ին, յաջող գուշակեց որ «Տիմոթէոս հռոմէի թուականով ուզած է յայտնել Դիոսկորոսի մահուան տարին: Չեռազբին սուսած բնթերցուածն հաւատարիմ չէ ամէն մասամբ»: Մեզ հիմնակէտ ծառայող հասուածն էր, առանց մանր տարբերութեանց, հեռեկայը. «Ներանելուոյ Հօր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոստպետի Ազեքսանդրեայ և խոստովանողի՝ ի գրեցելոյ առ Սեկունդինսն թղթոյ ի Գանդրայ յեքստրաց, ուր զընթացսն կատարեաց ի Քրիստոս Թուղթ և թներորդ: Սեպտեմբերի երկրորդ, Հոսի վեցերորդ»: Այս հասուածուս Հ. Ակինեանը, որպէս զի թուականը կապէ Դիոսկորոսի մահուան հետ առաջարկուս է «Թուղթ և թներորդը» փոխել «Ինդիկախոնի և թներորդ» (= 454 թուականը), սեպտեմբերի երկրորդը կարգաւ «սեպտեմբերի իններորդ», հիմնուելով հայ Բ և Թ տասերի հնարաւոր շփոթութեան վրայ: Այսպիսով յիշուի կատարուի Դիոսկորոսի մահուան թուականը, թարգմանչի կողմից յիշադարձ տամբական հաշուով՝ հոսի վեցին համապատասխանող սեպտ. 9-ն և կանհետանայ ինձ իրրե կուսան ծառայող և թարգմանութեան ժամանակը որոշող գուշակութիւնը: Մանրամասնութիւնները լաւ բմբնելու համար՝ հետարբերուողը պիտի գիմէ նորից իմ յօդուածին և Ակինեանի գրքին, էջ 20-22:

3. Ակինեանի առաջարկի մէջ ինձ շատ հաւանական թուեց մեզ հետարբերող գուշակութեան մէջ տեսնել Դիոսկորոսի մահուան թուականը, մանաւանդ որ ուրիշ ազբիւրից երեւեց, որ խկապէս Դիոսկորոսը վախճանուել է սեպտեմբերին, թէև ոչ երկուսին, այլ 4-ին, Գանդրայում, ուրեմն և շատ յարմար՝ ամսաթիւը կցելու անմիջապէս «ի Գանդրայ... ուր զընթացսն կատարեաց ի Քրիստոս» տասցուածին: Բայց ի՞նչպէս բացատրել, որ «Ինդիկախոնը» շփոթմամբ «Թուղթ» կարող էր կարգացուել, կամ ի՞նչպէս հաւանական համարել թարգմանչի կողմից յիշադարձ հաշիւ (տ. իմ յօդուածը § 10), կամ Բ և Թ-ի շփոթութիւն: Այս բոլորը ինձ համար մնում էր անընդունելի և հաստատ էր մնում իմ կուսանը 2 սեպտ. = 6 հոսի, ուրեմն և Կուզի թարգմանութեան իմ որոշած թուականը: Միւս կողմից Հ. Ակինեանի Ինդիկախոնի հաշիւն էլ բոլորովին զերծ չէր թերութիւնից: Արեւելքի համար Ինդիկախոնը պիտի հաշուել սեպտեմբեր 1 տարեդիսով և ոչ յունուարից յունուար, ինչպէս որ էր աւելի ուշ արեւմուտքում (այսպէս անուանուած պապական Ինդիկախոն), ուստի և սեպտեմբերի 2-ը, կամ 4-ը, կամ 9-ը, արդէն չեն Ինդիկախոնի և թներորդ տարում այլ ութերորդում: Այս բոլոր դժուարութիւնները ինձ ստիպեցին չհամոզուել Հ. Ակինեանի առաջարկած ուղղադրութիւններին:

4. Թնդիրը մնում էր այս վիճակում և ահա նոր լոյս ենք ստանում ուրիշ անակնկալ ազբիւրից: Կարապետ սրբազանը, որ իր Իրենիոսով և Կուզով արդէն անգնահատելի ծառայութիւն է մատուցել յաւկապէս մեր սասուածարանական գրականութեանը, տալիս է այժմ մեզ մի նոր ստուար ժողովածու գաւարանական հասուածների «Կնիք հաւատոյ» անունով, և թներորդ դարից, կազմուած Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ, անշուշտ ունենալով նաև յաւելուածներ յաջորդ դարերից: Կնիք Հաւատոյի մէջ պահուած է մեզ հետարբերող հասուածը, ժողովածուի զանազան մասերում, երկու տարբեր խմբադրութեամբ, ուրեմն և հաւանօրէն երկու տարբեր ձևերից և անշուշտ տարբեր ձևազրկերից մուծուած հաւաքածոյի մէջ: Այսպիսով այժմ

ունինք 4 տարբեր ազդիւրներից միևնոյն թուականով և զուգաւորութեամբ հատուածը, որ զնում ենք այստեղ գէժ առ գէժ:

Ա.

Կնիք Հաւատոյ

էջ 112

Երանելւոյն հօր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետին Ազէքսանդրու, եւ զբեցելոյ թղթոյն ի Գանդրայ յԱտրիս, ուր զաշակերտան կատարեաց ի Քրիստոս՝ թուղթ եւթներորդ: Սեպտեմբերի Բ. հոռի վեցերորդն. Առ Միայնակեացսն ի Հենասան զբեցեալ թղթոյ:

Տիմոթէոս էջ 335.

Կար. ցուց. № 454 Ձ-ից.

Երանելւոյն հաւրն մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետին Ազէքսանդրու եւ զբեցելոյ թղթոյն ի Գանդրայ յատրիս, ուր զաշակերտան կատարեաց ի Քրիստոս, թուղթ է-երդ. սեպտեմբերի Բ. հոռի վեցերորդն. առ միայնակեացսն ի Հենասան զբեցեալ թղթոյ:

Բ.

Կնիք Հաւատոյ

էջ 357

Երանելւոյն Դիոսկորոսի, եպիսկոպոսապետի Ազէքսանդրու, ի զբեցելոյ առ Սեկենդիանն թղթոյն Գանդրայ յատրիցն, ուր զընթացսն կատարեալ ի Քրիստոս. Թուղթ. Ե. սեպտեմբեր Բ. հոռի Զ.

Տիմոթէոս էջ 277

(Երկաթագիր Ձ-ը անթուական)

Երանելւոյ Հաւր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Ազէքսանդրեայ եւ խոստովանողի՝ ի զբեցելոյ առ Սեկունդիանն թղթոյ ի Գանդրայ յատրաց, ուր զնթացսն կատարեաց ի Քրիստոս: Թուղթ եւթներորդ, Սեպտեմբերի երկրորդ, Հոռի վեցերորդն:

Մի ակնարկ բաւական է այս մէջբերուած հատուածների վրայ, որ տեսնինք որ մեր առաջն ունինք երկու խումբ Ձ-երի, շատ կանուխ բաժանուած միմեանցից, հաւանօրէն եւթներորդ զարից առաջ: Իւրաքանչիւր խմբից ունինք երկերկու օրինակ շատ մօտ միմեանց: Երկրորդ խումբը լուսագոյն պահուածն է: Բայց առաջին խմբի աղճատ «զաշակերտան» ընթերցուածը փոխանակ «զարշաւանս» հարազատ ընթերցուածի ցոյց է տալիս, որ այդ խմբի նախազադափարը զեռ շունէր «զընթացս» լուսանցազրութիւնը: Հմմտիք Դիոսկորոսի մասին ստուածը՝ «... ի Գանդրացւոցն քաղաք, ի Պափղագոնիա, աստ ուր զարուսանն կատարեաց եւ զհաւատն պահելով կատարեցաւ» (Կուղ էջ 147): Նախկին յօդուածումս խօսել եմ ուղիղ և սխալ ընթերցուածների մասին, այժմս առանց ընդարձակուելու, մի կողմ թողնելով մանր տարբերութիւնները, կատանանք հետեւեալ նախնական ձևը:

«Երանելւոյ Հաւր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Ազէքսանդրեայ եւ խոստովանողի՝ ի զբեցելոյ առ Սեկունդիանն թղթոյ, ի Գանդրայ յատրաց, ուր զարշաւանսն [լուսանց. զընթացսն] կատարեաց ի Քրիստոս. Թուղթ. Ե., Սեպտեմբեր . Բ., Հոռի . Զ.:

Անհետանում է «թուղթ» ընթերցումը, որ այնչափ զգուարություն էր յարուցանում: Իսկապէս ճշուում է, որ այստեղ ունինք Դիոսկորոսի մահուան ամսաթիւը և այն աղերսանդրեան թովթ=thoth ամսով, բայց ոչ տարեթիւը, ուրեմն և ոչ մի հնարաւորութիւն որ և է յետագարձ հաշուի: Ամենարեւականն է, որ Աղերսանդրիայի հայրապետի մահուան օրը նշանակուած է եղիպտական ամսաթուով: Մնում է բոլորովին անազարտ մեր նախկին հաշիւը՝ սեպտեմբեր 2=հոսի 6՝ զուգուարութեան վրայ հիմնուած, և աւելի զօրացած թովթ հնգով, որ կէտ առ կէտ համապատասխանում է սեպտեմբեր երկուսին:

Բոլոր 2-երն էլ, թէև տարբեր ծագումի, և ըստ երևութին՝ հօթներորդ դարից առաջ միմեանցից բաժանուած, ունին անփոփոխ սեպտ. 2 և հոսի 6 ընթերցումը: Թովթ հնգի փոխանակ՝ երեք 2-ր ունին հօթը, որ ակնհերե Ս և է տասերի ամենասովորական շփոթութիւնն է: Մեզ հասած են բազմաթիւ հայ 2-եր, որոնց մէջ ազանովութեամբ զգուար, շատ անգամ անհնարին է սրտել այդ երկու տասերը միմեանցից: Բայց գիտելու արժանի է, որ Bardenhewer-ում մէջ բերուած սեպտ. 4 ամսաթիւը, մեզ այնչափ ազբիւրից, ճշտիւ համապատասխանում է թովթի հօթին և ոչ հնգին: Ուրեմն խնդրական է մնում Դիոսկորոսի մահուան ամսաթիւը, որ պիտի լինի կամ 5 կամ 7: Եթէ 7 ն է նախնականը՝ հայերէն թարգմանուելուց յետոյ էն շփոթմամբ կարգացուել է Ս և վերջինիս զիմաց միայն հնարաւոր էր դնել սեպտ. 2: Մեր թուերի զուգուարութեան համար բոլորովին անկարևոր է ուրեմն Դիոսկորոսի մահուան ճիշտ օրը:

Աղերսանդրեան եկեղեցական տոմարը քրիստոնէութեան առաջին դարերից սկսեալ եղիպտական անշարժ տարուայ հաշուովն է, և տարեկիզբը, թովթի 1-ը, ընկնում է օգոստոսի 29-ին, իսկ նահանջ տարիներում՝ օգոստոսի 30-ին: Աղերսանդրեան նահանջ տարին մեր նահանջներից մի տարի առաջ է լինում, օրինակ՝ մեր նահանջները հանդիպում են 4-ին, 8-ին, 12-ին, 16-ին, մինչդեռ աղերսանդրեան նահանջները՝ 3-ին, 7-ին, 11-ին, 15-ին ևն: 454 թուականը, Դիոսկորոսի մահուան տարին, հասարակ տարի է թէ մեր և թէ աղերսանդրեան հաշուով, ուրեմն և թովթի 5-ը ճիշտ ընկնում է սեպտ. 2-ին: Եւ որովհետև երկուսն էլ՝ թէ թովթ և սեպտեմբեր անշարժ թուականով են, ուստի մէկի և միւսի խանգարուիլը՝ իսկոյն պիտի աչքի ընկնէր՝ ինչպէս որ մեր երեք օրինակում թովթ 7=սեպտ. 2 անհնարաւորութիւն է: Ուրեմն մեզ մնում է կրկնել մեր հինգ տարի առաջ պնդածը, և այժմս աւելի ազանովութեամբ, որ Փովր 5=սեպտեմբեր 2=հոսի 6 զուգուարութիւնը միմիայն ևնարուար է 450 փետ. 29—484 փետ. 228 բառաձևակաւ: Ուրեմն և Կուզի հայ թարգմանութիւնը չէ կարող այս քառամեակից ուշ լինել: Աւելայնեմ նաև, որ որեւէ թիւերիմացութիւնից խուսափելու համար, չբաւականանալով Կնիք Հաւատոյի տպագրով, վերատուգեցի անձամբ Կարապետ Արքայանի գործածած 2-իւրը, ուր ճշտութեամբ կարգացուած է այսպէս. «թովթ. Ս: Սեպտեմբեր 1-ի հոսի 2», այսպէս թուանշանները կէտերի մէջ առնուած, ինչպէս որ լու գրիչների սովորութիւնն է:

5. Այս բոլորի դէմ ինչ ունինք առարկելու: Միայն Անանունի (De rebus Armeniae) սեղեկութիւնները (որից առնում է և Փոս), որոնց մասին արդէն խօսել է Հ. Ակիւնեան (էջ 17—20), և որոնք Տիմոթէոսի և Փիլոսոսների Քաղկեդոնի դէմ գրածների թարգմանութիւնը գնում են Դուինի ժո-

զովի և Արզիշոյի ժամանակ, Եօթներորդ զարում և յետոյ շատ բնական է, որ հակաքաղկեդոնական ամեն զրութիւն պիտի կապէին վեցերորդ զարու երկրորդ կիսում զաւանարանական վէճերի բնկման հետ, երբ Հայ եկեղեցին պաշտօնապէս բաժանուեց Արեւուտարից: Անանունի ցուցումները թէև ուշադրութեան արժանի, բայց իմ կարծիքով անզօր են բուն Տիմոթէոսի թարգմանութեան մէջ պահուած թուականի դէմ, եթէ այս վերջինում սխալ կամ թիւրիմացութիւն չկայ:

Կայ և մի ուրիշ հանգամանք: Գիրք Թղթոցում պահուած են երկու զրութիւն. մէկը Մովսէս Քերթոզահօր և միւսը Հայոց Յովհաննէս կոյսկոպոսապետի անունով, երկուսն էլ նուիրուած «Մի բնութիւն յերկուց բնութեանց» հակաքաղկեդոնիկ բանաձևին: Երկու զրութիւնն էլ յունարան և սովորական ընդունուած թէորիայի համաձայն՝ թէ ըստ լեզուի և թէ ըստ բովանդակութեան «անարժան» չինգերորդ զարին: Քերթոզահօր զրութիւնը օգտուել է Կուզի թարգմանութիւնից, որից ունի Երեքթէոսի հասուածը (Ակին. էջ 22—28) և այլ շփման կէտեր, որոնց մասին երկարելը մեր նպատակից զուրս է: Եթէ Կուզը թարգմանուած է 480—484 քառամեակին՝ այս Մովսէս Քերթոզահայրը պիտի լինի Փարպեցուց մեկ յայտնի Մովսէս Փիլիսոփոսը: Երկրորդ զրութեան հեղինակ Յովհաննէս Հայոց կոյսկոպոսապետը ինքն ըստ ինքեան պիտի համարուի Բարդէնի նախորդը՝ Յովհան Մանդակունին, այսինքն թէ՛ հակաքաղկեդոնիկ զաւանարանական վէճերի սկիզբը և թէ յունարան լեզուն ստիպուած պիտի լինինք յետ տանել զոնէ մինչև չինգերորդի վերջին քառորդը: Եւ ահա Անանունի վրայ հիմնուած և հերքելով Կուզի իմ տուած թուականը, Հ. Ակինեան զիւրութեամբ Մովսիսի զրութիւնը վեցերորդ զարու կիսից էլ աւելի ցած է քարշում (էջ 42): Եւ, յիշուի, եթէ Հակաճառութիւնը թարգմանուած է Արզիշոյի ժամանակ՝ Հակաճառութիւնից հասուած ունեցող Քերթոզահայրը պիտի այդ թարգմանութիւնից յետոյ լինի՝ հաւանօրէն իջնելով մինչև Մովսէս Սիւնեցին: Շատ աւելի գժուար է ազատուել Յովհաննէս Հայոց կոյսկոպոսապետից: Վրթանէս Քերթոզը բարեբախտաբար յիշում է պատահմամբ այս Յով. կոյսկոպոսապետին իւր մի թղթում (Գիրք Թղթ. էջ 126).—«Եւ որ յանդիմանեն և նզովեն զժողովն (քաղկեդոնի) և զտուժարն՝ Թուզթն Զենանի ուղղափառ թագաւորի, որ կոչի Հենատիկոն, և Թուզթն երանելոյ Անաստասայ թագաւորի, և զիրք Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացւոյ, և Թուզթն Յովհաննիս կոյսկոպոսապետի, և Թուզթն Պետրոսի Անտիոքացւոյ, և Պատճառն իսկ, և այլ բազում թուղթք ուղղափառաց»: Հ. Ակինեանն ընդունում է այս և կոյսկոպոսապետի կողքից «Հայոցը» զուրս ձգելով, աւելացնում է՝ «բարգձախուած . . . Զ. զարու տաաջին քառորդին» (էջ 3): Ուրեմն գժուարանում է մի կամ երկու տասնեակ տարի յետ տանել և վերադրել Մանդակունուն: Բայց ահա Կնիք Հաւատոյի մէջ նոյն այս Յովհաննիսի զրութիւնից մի մեծ հասուած երևան է զայիս այսպիսի վերնադրով. «Երանելոյն Յովհաննիս Մանդակունույ Հայոց կաթողիկոսի՝ ի հակաճառութեանէն Բաղակեդոնի ժողովոյն, որ ասի Ապացոյց. — Բանդի Յով. ի Նիկիայ զումարեալք ի քաղաքումն արխանոսացն . . . » (Կնիք էջ 130, հմտ. Գիրք Թղթոց էջ 33): Եւս զրուածքի վաւերականութեան կամ անվաւերութեան մասին չեմ ուզում խօսել, այլ մի կէտի վրայ կամենում եմ զարձնել աստուածաբանների ուշադրութիւնը, որ բնադրաբնական տեսակէտից շատ գժուար է բաժնել միմեանցից, որ զարու զործ և լինին, այդ երկու զրութիւնները:

—Քերթողահայրն ասում է զիմելով իւր հասցէակրին.

«զի ծանիցես, ով աստուածաւէր, յոմանց փախչել և բաղձայ անասանելի և անուշ հաւատոյ դաւանութեան, ի մարգարեկցն «նկեայ և յառաքելոցն զարգացեայ» (Գիրք Թղթ. 28):

Յովն. եպիսկոպոսապետը կարծես պատասխանում է. «Իսկ մեզ զինչ զուցէ այլ փախազելի և խաղաղաւետ նաւանանդիսա, եթէ ոչ անասանելի Ծումարիս հաւատոց ամբարիւն, յառաքելոցն և ի մարգարեկցն աւանդեայ.» (էջ 29):

—Քերթ. «որ են ազճատանք և շամբուշ յիմարութեան՝ ձեռնարկութիւն» (24):

Յովն. կպս. «զի անկարգ է և շամբուշ յիմարութեան ձեռնարկութիւն» (31):

—Քերթ. «Մինչդեռ զմեզ բամբասէին տխմարս և հայհոյիչս գորով.» (18):

Յովն. կպս. «Իսկ զայլսն զատապարտեն հայհոյիչս զոլ յամենայնի» (34):

—Քերթ. «Արդ՝ մի բնութիւն Բանին աստուածութիւնն է» (27):

Յովն. կպս. «զի բնութիւն Բանին աստուածութիւնն է» (33):

Եւ այս ցանկը կարի է երկարել: Իմ ապաւորութիւնս այն է, որ Մովսէսի գրութիւնը ուղղուած է Յովն. եպիսկոպոսապետին և այս վերջինս իւր «Ապացոյցը» գրելիս անշուշտ աչքի առաջ ունի Քերթողահօր գրութիւնը: Ուրեմն և չէ կարելի Քերթողահօր գրութիւնը տեղափոխել և. զար, առանց նախապէս տեղափոխելու և. զար նաև Տիմոթէոսի Հակածառութեան թարգմանութիւնը, որովհետև Քերթողահայրը օգտուել է Հակածառութիւնից: Միւս կողմից չէ կարելի Յովն. եպիսկոպոսապետին թողնել վեցերորդի սկզբին՝ և Քերթողահօրը տեղափոխել եօթներորդ, որովհետև Ապացոյցը կախումն ունի Քերթողահօր գրութեանց: Միակ բուժումը տալիս է Հակած. թարգմանութեան թուականը: Հինգերորդ զարի ութսունական թուերի սկզբին վարդմանուել է Հակածառութիւնը, գրանից յետոյ գրուած է Քերթողահօր գրութը, սրանից յետոյ Ապացոյցը, որին հետևում են Բարդէնի թղթերը, որոնքն ճիշտ այն կարգով, ինչպէս որ գասաւորուած են Գիրք Թղթոցի մէջ:

* * *

6. Այժմ անցնինք օսկեղարեան մատենադրութեան:

Եւսերի Եկեղ. Պատմութեան մէջ գտնուած եմ մի կտուան այդ գրքի թարգմանութեան ժամանակը որոշելու համար: Այս մասին շատունց խոստացել էի և այժմս շատ յարմար է յունարան գալրոցի մեզ յայտնի հնագոյն թուականը ճշտելուց յետոյ, նոյնը փորձել և օսկեղարեան գալրոցի մասին:

Եւսերիսը մի հատուած ունի Անատոլիոսի գատեղական կանոնից, որի մէջ կարգում ենք, ըստ Ճարեանի թարգմանութեան յոյն բնագրից, գալր. VII, էջ 601.

«Արդ յառաջնում տարւոջ, ասէ [Անատոլիոս], զամսամուտ առաջնոյ ամսոյն՝ որ սկիզբն է բովանդակ ինն և տասնամեայ շրջանին, ըստ Եզրիպ-

* Իրաւ. Փետրովի վերնագիրն է «Երանելի (կամ երանելոյն) մեծի ներդրածաւրն Մովսէսի եպիսկոպոսի»: Գիւր բոլրոցի մէջ անհարազատ է «Երանելոյն» բառը, անկապ կոնսենսի հետ, որն և միւս ձեռագրերում չկայ:

տացւոց ի քսան և ի վեցերորդ աւուր Պամենոզ ամսեանն, իսկ ըստ Մակեդոնացւոց ի քսան և երկու Դիստրեսայ, և որպէս Հոովմէացիքն ասեն՝ ի մետասան յառաջ քան զկաղանդացն Ապրիլի. և գտանի արդ արեղակն ի քսան և վեց Պամենոզ ամսեանն ոչ միայն ի հատածն առաջին զմուտ իւր արարեալ, այլ և զաւուրս չորս յառաջեալ ի նոյն»։ Այսակզ խօսքը զատկական օրերից առաջինի մասին է, որ է մարտ 22, գիշերահաւասարից յետոյ։ Անատոլիոսի կանոնում գիշերահաւասարը ոչ թէ այժմեան նման մարտի 21-ին էր, այլ մարտի 19-ին, որով և մարտի 22-ին արեղակի համար ասում է «զաւուրս չորս յառաջեալ»։ Եգիպտական պամենոզ (phenomenoth) ամսի մէկը բնկնում է փետրուարի 25-ին, որով պամենոզ 26-ը հանդիպում է մարտի 22-ին։ Դիստրոս կամ Dystrus մակեդոնական VI-երորդ ամիսը ճշտիւ համապատասխանում է, ըստ ասորամակեդոնական տոմարի, մարտ ամսին կամ ասորական Ազարին։ Ինչպէս յայնի է ասորամակեդոնական տոմարով առաջին ամիսը Հիպերբերատեոս=Քշրին առաջին=հոկտեմբեր։ Ուրեմն «ի քսան և երկու Դիստրեսայ» նոյնն է թէ 22 մարտի։ Հոովմէական հաշուով «մետասան յառաջ քան զկաղանդացն Ապրիլի» նշանակում է Ապրիլի կաղանդից, կամ 1-ից, տասն և մէկ երրորդ օրը զէպի յետ, այսինքն է մարտի 22։ (Հմմտ. Encyclop. Brit.⁹ «Calendar»)։ Ուրեմն երեք տոմարով էլ խօսքը մարտի 22-ի մասին է։ Այսպէս յոյն բնագրում։

7. Բայց հայը թարգմանում էր ասորերէնից և բոլորովին անձանօթ է յոյն բնագրին, հմմտ. էրուին Պրոյշէն «Eusebius Kirchengesch. Buch VI und VII aus dem Armenischen Übersetzt,» յառաջարան։ Ահա հին թարգմանութիւնը. «Արդ ի նմին, ասէ, ի տարւոջ անդ է նախ ամաազուխ առաջին ամսոյն, զի է նա սկիզբն երկուտասան ամին (sic), որ ըստ համարոյ եզիպտացւոց՝ է նա քսան և վեց Պեմանոզայ, իսկ [ըստ] թուոյ ամսոց մակեդոնացւոց՝ քսան և երկու Արաղայ, այսինքն մետասաներորդ Արեղ ամսեանն։ Բայց գտանի արեղակն ի քսան և վեց Պեմանոզայ, զի և նա բամն և երկու Աղարայ, ոչ միայն զի մասնելով մասնէ նա ի հատածն առաջին, այլ և զի ունի նա չորս աւուրս՝ որով գնաց նա» (էջ 601)։ Այս հատուածում ուղիղ պահուած է եգիպտական ամիսն ու ամսաթիւր՝ պամենոզ 26, մակեդոնական ամսաթիւն ուղիղ է՝ 22, բայց ամսուայ անունը, Դիստրոս, չկայ, այլ դրա փոխարէն «Արաղայ» կասկածելի բնթերցուածը, որ պիտի ուղղել «Ազարայ» ինչպէս որ ներքեւում բարեբախտաբար կրկնուած է՝ «գտանի արեղակն ի քսան և վեց Պեմանոզայ, «զի է նա քսան և երկու Ազարայ»։ Ինչ թւում է թէ ասորին փոխանակ գնելու մակեդոնական Դիստրոս ամիսը՝ զրել է Դիստրոսին կէտ առ կէտ համապատասխանող Ազար ասորականը, քանի որ ասորամակեդոնական տոմարը բոլորովին նոյնն է։ «Արաղ» անունով ամիս չկայ ոչ միայն ասորամակեդոնական տոմարում, այլ և փոքրասիական զանազան տոմարներում, որոնց մէջ զործ են ածուած այս կամ այն մակեդոնական ամսանունները, օրինակ Բիւթինացւոց, Եփեսացւոց, Ասիացւոց և այլ տոմարներում (տ. L. Ideler, Lehrbuch der Chronologie)։

* Տես գերեւում մէջ բերուած աշխատութիւնը, նրատարակուած Լայպցիգ, Ա. Հաւնակի և Օ. Գեքճարզի «Texte und Untersuchungen» նշանաւոր շտրքում։

Այս մեզ հետաքրքրող հասուածի ասորին չէ պահուած և է. Պրոյշէնը հայերէնից է թարգմանել զերմաներէն Եւս. Եկեղ. Պատմութեան VI և VII դպրութիւնները, ասորութիւն լրացնելու համար: Մեզ հետաքրքրական է թէ ինչպէս է հասկացել Պրոյշէնը: Նա անփոփոխ է պահել «Աբադայ» կասկածելի ընթերցուածը, միայն նոսրելով՝ nach der Monatsrechnung der Macedonier ist es der zweiundzwanzigste Arad, das heisst der elfte Ared» և զրիպակաւ, իւր կողմից, հայ Արեղ ամիսը երկի «արադ» սխալ ընթերցուածի ազդեցութեամբ, կարգալով Արեղ: Մի քանի անոց ներքեւում կրկնուած է նոյն սխալը՝ հայի «բայց հաստատի երկիցս անգամ, յԱզար և [յ]Իլու, այսինքն՝ յԱրեղ և ի Հոսի» ասացուածը թարգմանելով Aber das kehrt Zweimal wieder, in Adar und Hul, das heisst im Ared und im Hor» (Հայ Եւսեր, էջ 603, Er. Preuschen էջ 105—6): Այսպիսով զերմանացու մօտ անհետանում է հայ Արեղ ամիսը դառնալով Արեղ, մինչդեռ հայ տպագրուած երկու անգամն էլ չկայ զրիպակ և ուղիղ կարգացում է Արեղ: Մեր այս հասուածը քննելու ուրիշ աղբիւր չունինք, մնում է սպասել Եւս. Եկեղ. Պատմութեան բոլոր Զ-երի համեմատութեամբ կատարուած հրատարակութեան: Բայց մեր այս ձեռքի տակ ունեցածն էլ բաւական է ապահովութեամբ պնդելու համար, որ մարտի 22-ի դիմաց, այն է եղիպատական Պամենոս 26-ի, ասորի Ազար 22-ի դիմաց դրուած է, անշուշտ հայ թարգմանչի կողմից: Արեղի 11-ը: Այստեղ յետադարձ հաշուի մասին խօսք չէ կարող լինել, թարգմանն ստիպուած էր ընթացիկ հայ տարուայ ամիսն ու ամսաթիւը նշանակել: Թերեւ ինձ առարկող լինի, որ 11-ն Արեղի այս հասուածում մերենական թարգմանութիւն է յայն բնագրի «ի մետասան յառաջ քան զկաղանդացն Ապրիլի» ասացուածին, Ապրիլի դիմաց դրուած լինելով Արեղ և ամսաթիւը անփոփոխ պահուած: Սակայն հայը թարգմանում էր ասորերէնից և բոլորովին անձանօթ է յոյն բնագրի, սրով և յոյն յատուկ անունները բոլորովին աղճատուած է: Նաև որ և է հետք չէ պահուած հայերէնում, ենթադրելով թէ նախապէս եղել է ասորի բնագրում, սորպէս Հովմէկացիքն ասեն... յառաջ քան զկաղանդացն» բառերից, մինչդեռ յայտնի է, որ հայը շափազանց հաւատարիմ և տառացի թարգմանող է, ճիշտ ինչպէս Տիմ. Կուղի թարգմանը, որ տառացի ճշտութեանը զոհում է հայերէնի սղին:

Հայ թարգմանութեան տառացի և սարկային թարգմանութեան մասին ակն Պրոյշէնի ասածները.—Da die Übersetzung mit einer erstaunlichen Treue gemacht ist, so ergibt sich daraus von selbst, welcher Wert ihr für die Kritik der syrischen zukommt» (էջ XVI), հմմտ. նաև A. Merx, De Eusebianae historiae ecclesiasticae versionibus Syriaca et Armeniaca, (Atti del IV Congresso Internazionale degli Orientalisti. Ծիրերնցիա 1880): Վերջապէս մի այդպիսի ենթադրութիւն՝ ստիպում է կարծել, որ հայը եթէ ունէր իւր առաջ «մետասան յառաջ քան զկաղանդացն Ապրիլի»՝ չէր հասկանում, որ այդ նշանակում է ոչ թէ ապրիլի 11, այլ մարտի 22: Եւ եթէ այս էլ թոյլ տանք, չէ որ հայը շատ լուս. հասկանում էր ազար 22 և ոչ մի զէպքում չէր կարող դրա դիմաց դնել 11 ապրիլի, մանաւանդ որ խօսքը գատկական կանոնի մասին է, սրբ շատ լուս. ծանօթ էր հային, քանի որ հայ եկեղեցին էլ Անատոլիոսի գատկական կանոնովն էր առաջնորդուած: Այս ձրի ենթադրութիւններն ստիպուած եղանք առաջ բերել և հերքել, սրպէս զի խուսափման որ և է էլք փակած լինինք: Ուրեմն մեր առաջ դրուած է պարզ և անկասկած ամ-

սաթուերի զուգորդութիւն—Պատենոց 26=Ազար 22=[մարտ 22]=Արեգ 11, որի վրայ, իբրև հաստատուն կառուանի վրայ, պիտի հիմնենք Եւս. Նկեղ. Պատմութեան հայ թարգմանութեան քառամեակը:

Տ. Արեղը հայ տարուայ ութերորդ ամիսն է, Արեղի մէկը հայ տարուայ 211 երորդ օրն է ($30 \times 7 = 210 + 1 = 211$): Արեղ 11-ը հ. տարուայ 221 երորդ օրն է: Եթէ Արեղի 11-ը համապատասխանում է մարտի 22-ին, ինչպէս որ է մեր այս Եւսերեան հատուածի «զուգուորութեան» մէջ, ուստի որպէս զի գտնենք համապատասխան հայ տարուայ նաւասարդի 1-ը, պէտք է մարտի 22-ից 220 օր յետ գնանք: Այդ հաշիւն անելով ստանում ենք նաւասարդ 1-ինամար օգոստոսի 14-ը: Եւ յիշուի 18 օր օգոստոսից (=14—31) և դրա վրայ աւելացնելով հետեւալ ամիսների օրերի թիւը մինչև մարտի 22-ը՝ 18 օգոստ. + 30 սեպ. + 31 հոկ. + 30 նոյ. + 31 դեկտ. + 31 յունուար + 28 փետր. + 21 մարտ՝ ստանում ենք 220 օր, նորից + 1 = 221 օր, այն է մարտի 22-ը:

Ուրեմն Արեղի 11-ը կարող էր ընկնել մարտի 22-ին միմիայն այնպիսի մի քառամեակում, երբ հայ շարժական տարուայ նաւասարդի մէկը ընկնում էր օգոստոսի 14-ին, իսկ այդ պատահում է միմիայն Փրկչական 416—420 քառամեակին: Իսկ որովհետև, ինչպէս ուրիշ անգամ էլ առիթ ենք ունեցել ասելու, նահանջի պատճառով հայ տարուայ մի օրով յետ ընկնելը ոչ թէ նաւասարդի մէկին է տեղի ունենում, այլ փետրուարի յաւելեալ օրումը՝ ուստի Եւսերի Նկեղ. Պատմութեան թարգմանութիւնը կարող էր տեղի ունենալ միմիայն 29 փետ. 416—28 փետ. 420 Փրկչ. թուին, երբ միայն հնարաւոր էր մարտի 22-ի դիմաց գնել Արեղի 11:

Անցեալ տարի հայ գրին նուիրուած մի յօդուածում (Արարատ մայիս-յունիս միաց. համար 1912, էջ 499—514, արտպ. նաև «Հորիզոնում») ևս այն հետեւանքին էի եկել, որ Մեսրոպեան տառերի գիւտի և կատարելագործութեան քառամեակն է 412—416 թուականը: Ուրեմն ճիշտ այս թուին յաջորդող քառամեակին է ընկնում Եւսերի գործի հայ թարգմանութիւնը, ուստի մեր թարգմանական գործերից ամենահիններից մէկն է, և միակը որի թուականը այսպիսով յաջողում է հաստատու որոշել:

Ես շատ լաւ զգում եմ, որ այսպիսի համարձակ պնդումները ընդհանրապէս հանդիպում են, և բնականօրէն պիտի հանդիպին, կասկածի և թերահաւատութեան: Բայց թուերն ունին իրենց անյեղլի օրէնքները, եթէ միայն ճիշտ են և վրիպակից զերծ: Եթէ մէկը այսպիսի մի հաշիւ մեզ տար, օրինակ ժԲ կամ ժԳ դարերից, ոչ որ կասկածելու կամ թերահաւատելու տեղիք չէր գտնի, բայց երբ խօսքը գալիս է հինգերորդ դարին, մեր գրականութեան հնագոյն շրջանին, արդէն բնականօրէն իրենց գլուխն են բարձրացնում կասկածն ու տատամսութիւնը: Բայց թուերի համար ժամանակի հետաւորութիւնը ոչ մի նշանակութիւն չունի: Եթէ հինգերորդում կար հայ շարժական տարի, և մենք գիտենք որ այդ այդպէս է, ուրեմն և հինգերորդ դարի համար նոյնպէս ճիշտ պիտի լինի և է տոմարական հաշիւը ինչպէս և 15-երորդի համար: Հայ թուականի (552-ին սկզբնակէտը) հետ ոչինչ կապ չունին հայ շարժական տարին և հայ հին ամիսները. անուշտ հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելուց առաջ էլ, Քրիստոսից առաջ էլ, գոյութիւն ունէին թէ շարժական տարին և թէ հայ ամիսները, և այս ծանօթ էր նաև հներին:

«Հայոց ամսոց անուանք յառաջ էին քան զգնել թվականին Հայոց. և ոչ քան զայս միայն, այլ և յառաջ քան զմարդեղութիւն Բանին» (Ձեռ. № 2030, 13, Մեկնութիւն տուժարի զոր սասցեալ է Սամուէլ քահանայի ի խնդրոյ Սեփանոսի Իմաստասիրի):

9. Ոսկեգարեան զպրոցի ամենաստորարան զբուածքը ուրեմն թարգմանուած է 416-420-ին: Միւս զպրոցի ամենայունարան զբուածքը՝ Կուզը՝ 480-484 թուին, ուրեմն 60 տարի կամ 15 քառամեակ յետոյ: Կուզի քառամեակում, ինչպէս գիտենք, (տ. իմ վերին յիշուած յօդուածը 1908 թ.) նաւասարդի 1ը ընկնում էր յուլիսի 29-ին, 15 քառամեակ առաջ, ուրեմն և տասն և հինգ միասորով պիտի ուշ լինէր հայ նաւասարդը: Ինչպէս տեսանք Եւսերի նաւասարդը ընկնում էր օգոստոսի 14-ին, ուրեմն ճիշտ 15 օր յետ է ընկրկել հայ տարին՝ 13 օր օգոստոսից, 2 օր յուլիսից:

Եւսերի թուականը, բացի իւր հնութեան «ամհաւատալիութիւնից», չէ յարուցանելու այնպիսի կնճառալից խնդիրներ, ինչպէս որ այդ անում էր և անելու է զեւ Կուզի թուականը: Առանց մեր այս որոշած քառամեակին էլ եկ. Պատմութեան թարգմանութիւնը գրեթէ ամենքն համարում էին շատ հին, ոմանք Վենետիկցիներից՝ նոյն իսկ Հայ գրի գիւտից առաջ. «Այլ քանցի յիշատակեալդ թարգմանութիւն (=Եւսերի) կարծի յառաջ քան զգլխազրոյն, թուեցաւ ոմանց յատուոյն լեալ...» (Յառաջըն. Ճարեանի): Պրոյէկէնը կրթ թուով գնում է 420-ին, այսպիսով պատահաբար շօշափելով մեր քառամեակի եզրը: Հնութեան զլիսաւոր ապացոյցն էր՝ բացի ոսկեգարեան լեզուից, Թորենացու վկայութիւնը. «Եւ վկայ քեզ ի մօտոյ երաշխաւորեցէ նկլեախաստէ զիրք Եւսերի Կեսարացւոյ, զոր եւ թարգմանել երանելի վարդապետն մեր Մաշտոց ի հայ լեզու»: Թորենացու վկայութիւնը լիովին արգարանում է:

Ձեռ ծանրանում այս փոքրիկ թուերից ստացուած մեծ հեռանքների մասին, երբ հեազհեաէ պիտի ազատուինք ճապարակ և անորոշ շրջազծերով ընդհանրացումներից իրրե հաստատուն սահմանորոշ սիւներ պիտի ունենանք մեզ առաջնորդող հատ հատ՝ որոշ տարածութեան վրայ՝ այսպիսի վերատուգում թուեր: Աչքի առաջ ունենալով զործի կարեորութիւնը ինձ հաճելի կլինի ոչ միայն իմ այս փորձերին հաւանութիւն գանել, այլ և լսել, եթէ կան, լաւ հիմնաւորուած հերքումներ:

Սակայն չեմ ծածկելու, որ Եւսերի թարգմանութեան թուականը առաջին անգամ ճշտելու իմ վրայ այն ապաւորութիւնն արաւ, ինչ ստանում ես, երբ ամենախոր տեղում լողալիս սուղուելով՝ ոտքերով անսպասելի կտոշում ես երկրուն ջրի հաստատուն յատակին:

Գալուստ 81ր Մկրտչեան

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԿՐԿՆԱԽՈՐՆԵՐԸ

Երեւանի բարբառում (Քանախնի խօսուածք)։

Հայերէնի մէջ հանդէս եկած կրկնութեանց մասին ընդարձակօրէն գրած է արդէն պ. Հ. Աճառեան «Հանդէս ամսօրեայ»-ի էջերում (1899 յուլ.—օգ.), ուսումնասիրելով յատկապէս հին և նոր գրական հայերէնի և Պօլսի բարբառի ընձեռած օրինակները։ Ոչ նուազ շահեկան պիտի լինէր, եթէ, իբրև լրացում կամ շարունակութիւն այդ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան, քննութեան առնուէին նաև այն կրկնաւոր ձևերը, որոնք գոյութիւն ունին միւս բարբառներում։ Ներկայ յօդուածը մի փոքրիկ փորձ է պատկերելու կրկնութեան լերեջիթը Երեւանի բարբառում և յատկապէս Քանախնի խօսուածքի մէջ. օրինակները վերցրած են Վէրք Հայաստանի»-ի (Մոսկուա 1890) բառագանձից։ Այդ կրկնութեան մեծ մասն ունի իր համապատասխան օրինակները գասական հայերէնի մէջ. կան այնպիսիներ էլ, որոնք յատուկ են այն բարբառին։ Համեմատութիւնը ապիս է հետևեալ պատկերը։

1) Միենայն բառի անփոփոխ կրկնութիւն.

Դսկ. կողմանց կողմանց. ամի ամի. զունց զունց.

Երև. կիսուկ կիսուկ. ձար ձար.

2) Կրկնութիւն միենայն բառի սկզբի բաղաձայնը փոխուելով մ-ի.

Դսկ. յարմար (յար + մար). շոզմոզ (շոզ + մոզ).

Երև. հազ-մոց. հազալ-մազալ. երև-մերև. սիլա-միլա.

Մասն. ա. Դասականում այս կարգի կրկնաւորներն առհասարակ կազմում են ա յօդակազմով. օր. աղիւ-ա-մ-աղիւ. արհ-ա-մ-արհ (բոստ Հայկ. բառ. = ան-համարելի).

Մասն. բ. Նոյն բառարանը շոզմոզ բառին ապիս է հետևալ զուարճալի բայց ձախոզ ստուգարանութիւնը—«իբր շոզմոզ բերանոյ խրոյ մոզիչ լսելեաց»։ Այս ձևի ստուգարանութիւնն յատուկ է բոլոր նրանց, որոնք առանց ձայնագրական օրէնքներին ուշ դարձնելու ճշմում են ամէն բան բացազրել միայն իմաստի նմանութեամբ։

3) Կրկնութիւն արմատական ձայնաւորի փոփոխմամբ.

Դսկ. սար-սուս. սպառ-սպառ. կեր-ա-կուր.

Երև. դար-դուս. ձևն-ձուն. շեմուշում փալաս-փալուս. աղիւս-ուղիւս.

Մասն. մ. գասական կեր-ա-կուր-ը թերևս աւելի ճիշտ լինի բացազրել կեր և կուր նոյնիմաստ բառերի համազրութեամբ. հայերէն կուր-ը համեմատելի է յուն. βρω-μα-ի և βροχ-ի հետ, որոնք իմաստով էլ նոյնն են. հմ. Հիւրշմ. Armon. Gram. էջ 459—60.

4) Կրկնութիւն արտասանութեամբ շատ մօտ այլիմաստ բառերի համազրութեամբ.

Դսկ. —

Երև. աման-չաման. ասփալ-բափալ.

5) կրկնութիւն բառավերջի բաղաձայնի կամ բաղաձայնների փոփոխմամբ.

Դսկ. դան-դադ-իմ. դան-դաչ-եմ. կող-կանձ-իւն. քր-քունջ.

Երև. Թոն-թոր-ամ. բամ-բաչ-եմ (կամ՝ փամ-փաչ-եմ), փր-փնջ-ամ (= զուարճանալ).

6) կրկնութիւն բառասկզբի բաղաձայնի փոփոխմամբ.

Դսկ.—

Երև. զլ-վլ-ալ (զատարկ ստամոքսի հանած ձայնը). ծամ-լամ-որ-ել (ծամծմել).

7) միաձայնի արմատի կրկնութիւն՝ սկզբի բաղաձայնի անկումով.

Դսկ. հոս-ոս-եմ. հեղ-եղ.

Երև. հեք-եք-ամ (սլացից յետոյ կցկաուր շունչ քաշելը). փար-ուր-ել կամ քուր անել (սղլխի միջատները որսնելը, Ակն՝ քրքվիլ). փոջ-ուջ-ել. փոջուջ կամ քոջուջ անել (թռչունների ստերով աղբ, հող քրքրելն ու միջից ունակը որսնելը).

8) Անփոփոխ կրկնութիւն միաձայնի արմատի.

Դսկ. ազս-ազս-ուկ. խոր-խոր-աս. բաւրափեմ (= *բափ-բափ-եմ). շաւ-շափեմ (= *շափ-շափ-եմ). կասկածիմ (= *կամ-կամ-իմ), ևն.

Երև. ալ-ալ-ալ (սողոսկել). ձլ-ձլ-ալ. ձլփ-ձլփ-ացնել. փս-փս-ացնել. խլր-խլր-ալ. պլր-պլր-ալ.

9) Ամբողջական կրկնութիւն բառավերջի ուն ռ-ի փոխակերով.

Դսկ. բար-բառ. գր-գլ-ո. քր-քո-եմ. մր-մո-եմ (նաև մո-մո-եմ).

Երև. ր-ր-ամ. քր-քո-ամ.

Չան. Ինչպէս տեսնուի է, այս շարքին պատկանող օրինակները, թէ զաստիանում թէ Երև. բարբառում բնաձայն բառեր են. բացառութիւն կարող է համարուել բարբառ բառը, որի արմատը, ըստ պ. Աճառեանի (Հանդ. Ամս. 1899 էջ՝ 232) *բարբ պէտք է լինի, որով և այս կրկնութիւնը պէտք է պատկանի ոչ թէ այս շարքին, ինչպէս արտաբուստ ըստ ամենայնի յարմարում է, այլ մի ուրիշ շարքի, ուր կրկնութիւնը տեղի է ունենում արմատի վերջին բաղաձայնի կամ բաղաձայնների անկումով. օր. քա-քասկ (= *քակ-քակ). փո-փոխ-եմ (= *փոխ-փոխ-եմ). ըստ այսմ և բար-բառ (= *բարբ-բարբ). բայց այս դէպքում կարելի է հարցնել. անհոջ սոյն բառի մէջ վերջին ուն ամփոփումն է մի սկզբնական կրկնակ ռ-ի թէ՛ այլ ծագումն ունի, որ մեզ անծանօթ է:

Վերոյիշեալ շարքերից 2), 3), 4), 6), 7) շարքերում կրկնաւորների առաջին տարրերն են, որ ներկայացնում են բառի սկզբնական պարզ վիճակը. զաստիանում դրանք բոլորն էլ միաձայնի են բացի սպառ-ից (3-րդ շարք), որ սկսում է մի կիսաձայնով, իսկ բարբառայինների մէջ կան մէկից աւելի երկաձայններ էլ: Այս վերջիններից ուշագրաւ են փալաս-փուլուս, աղհաս-ուղուս, երես-մերես և ուրիշ այս կարգի ձևեր, որոնց ճիշտ համապատասխանները զաստիանում բացակայում են:

Բացի սոյն արտաքին ձևական զանազանութիւնից, բարբառային կրկնաւորները իմաստով էլ ըստ ամենայնի համերաշխ չեն զաստիանների հետ: Համեմատանք, օրինակի համար, յարմար, շոգմոգ, սարսուռ, ահամարն ձևերը նման կրկնաւորների հետ բարբառային շարքերից—նաց-մաց, նագալ-

մագալ, աղխս-ուղխս. ևն. առաջիններն ըստ իմաստի վաղուց արդէն կորցրել են իրանց կրկնաւորի նկարագիրը և կիրարկուած են իբրև արտայայտիչ պարզ գաղափարների. նրանցից ամէն մէկը կարող է մի բառով թարգմանուել որ և է լեզուի. մինչդեռ բարբառային ձևերը հաւաքական իմաստ ունին, ներկայացնում են բարդ գաղափարներ, ինչպէս—հաց-մաց—հաց ու հացից անբաժան ուրիշ սննդեղէն. նագալ-մագալ—հաղալ և հաղալու մօտ ուրիշ տկարութիւններ, ևն.

Վերջացնելուց առաջ սոյն համառօտ նկարագրութիւնս Երևանեան կրկնաւորների մասին, կը կամենայի սոյն բարբառի ընձեռած մի օրինակով ըստարանել մի հին կրկնաւորի կազմութիւնը: Բաւական հին է կազկանձել կրկնաւոր բայը, որ միևնոյն ժամանակ և մի բնաձայն բառ է. Նարեկ. «կազկանձողկան»: Աբովեանի հատորը մեզ տալիս է կօնձ-կօնձ-ալ կըրկնաւորը, որ, ըստ իս, միևնոյն բառն է անձ ձայնախմբի օնձ-ի փոփոխմամբ, ոչ նուազ նոյնանալով նաև իմաստով:

Մեծազ վարդապետ Մ. Բաբուկեանց.

1913 Ս. Էջմիածին.

Ն Ո Ր Ա Գ Ի Ի Տ

ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՆՕՏՐԱԳԻՐ ՏՈՒՑԱԿ ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆԻՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

1 ա. «Այս գիրքը Սաղմոսավանդից:

Ինն աւետարան երկ'թագիր որն մագ'դ'թ որն թուղթ'ն

Դ. Ճաշոց:

Դ. Տօնապատ(տ)ճառ:

Բ. Սարգիս գիրք, մէկ հին, մէկ նոր:

Դ. Ճառընտիր. բ'նն երկ'թագիր, ա. բուրբ և նաւար:

Դ. Կոչումն ընծայութե', բ'նն երկ'թագիր, ա. բուրբ և փոքր:

Բ. Պատմութ'իք Յովհաննու աւետ'ը'չին, միայն կէսն այլ պատմութ'իք:

Ա. Փիլոն գիրք յազազս նախախնամութե'ն:

Բ. Ա' ծաշունչ Մովսիսի Ե. գիրքն:

Ա. Մեծ Եսայի մարգ'րէ ընդ նմին և Պօղոս:

Ա. Մագ'դ'թէ մեծ երկ'թագիր Գործ ընդ նմին և կթ'զկէք:

Ա. Փոքր երկ'թագիր Գործք և Եսայի:

Ա. Փոքր Պօղոս յառաջն ոսկած:

Ա. Ոսկէքերանի մեկնիչ Եսայիա:

Ա. Եփեսացոց զլիսին Ոսկէքերանին. ա. Փիլոպեղոց. ա. Երբայ'ցոց:

Ա. Բովանդակ Պօղոս կարճարօտ մինչև Ոսկէքերանին:

Ա. Եւս աւետարանի մեկնիչ Ոսկէքերանին սկիզբն մինչև եմուտ ի Կափառն'յ:

Ա. Ոսկէքերանի մեկնիչ գործոցն:

Դ. Յոանգի գիրք, ա. առաքինութեանց, ա. Յովհաննու աւետարանի մեկնիչ, ա. Իսամակացոյն:

1 բ. Բ. Ներսէսի Լամբրոնացու խորհրդի մեկնիչ. ա մեծ, ա. փոքր:

Ա. Պիտոյից գիրք, ա. Եգիշէի պատմագիրք, ա. փոքր Հարանց վարք:

Ա. Ղուկասու զլիսին մեկնիչ, Իգնատիոսի վարդապետի արարեալ ընդ նմին և վեցօրէից:

Ա. Վանական վարդապետի. սկիզբն մազազաթեայ, կէսն թղթով:

Ա. Եր'միայի մեկնիչ Միսիթար վարդապետի. բ. քահանայաթագ երկթ'զիք:

Ա. Փոքրիկ քերականութիւն ընարանն. և մէկն էլ ա. Առակաց մագ'դ'թ հին երկ'թգիր:

Ա. Գիր ամենահրաշն մէջ և այլ բազում խրատական բանք և ստեմ'նք:

Ա. Գործոց առաքելոց քաղուածու ի Մաթէոս վարդապետէ:

Ա. Կիրակոս վարդապետի յազազս Ը խորհրդոց. և այլ քարոզ հեան:

Ա. Գիրք ևս ի մեր վարդապետաց ընդզէմ երկարնակացն:

Ա. Մաթ'ոսի մեկնիչ ի Ներսիսէ Կլայեցոյ արարե'լ:

Ա. Փոքրիկ քարոզգիրք սկիզբն. Ելի ի հօրէ և այլ ինչ շարե'լ հեան:

Ա. Փոքրիկ ևս հին գիրք ի մերոց վարդապատ'ց յգ'դս մերոյս դաւա-նութե'ս:

Ա. Մազ՝գթեա անկազմ գիրք սկիզբն Յօբայ և այլոց քաղզ՝ոց և ընդ-
գէմ աւետարանին բանք բազումք:

Ա. Մազ՝գթեա երկ՝թագրով ընթերցուած, յառաջն անկած. էր ընդ եզ-
րբան ևս:

Ա. Մազ՝գթեա երկ՝թագրով Մաշտոց. յառ՝ջն անկած:

Ա. Փոքր գիրք անկազմ ճաշոց յինանցն:

Գ. Հին անկազմ գիրք ևս նիւսացոյն:

Գ. Փոքր հին սահմանաց:

Գ. Նոր հարանց վարք: ա. Հարցմունք: բ. Յայտնաւոր:

Բ. Շիտակ ճաշոց:

Գ. Մեծ գիրք Արարածոց, Սողոմոնի, Յօբայ մեկն՝չ ի մի սուփ:

Լուսանցեալիւր. Քրիստոնէից իշխանաց ամբ և վախճաթն և թէ մլքի
թէ հոգի:

«Շնորհ» ք բարեբարին Ա՛յ ևս Վաչէ որդի Քրթին որդւոյն Վաչէի
և եղբայրն իմ Դաւիթ և ամուսինն իմ Մամախաթունն ցանկացաք զսէր
արարչին և շինեցաք սուրբ ուխտս Սաղմոսովանք և ետու հալալ ընչիցն
ՓՒ սպիտակ և առի մեծ պատրոնէն Զարարիայէն զմուլքն Մ՛գսովանից
և կէսն իմ եզրօրն պարսն Դաւթն հոգւոյն. որ առ ք՛ս է փոխե՛լ Վե-
րջստին հասա՛հցի մլքի կէսն վախճ ի դուսն Մ՛գսովանից. եթէ իմոց
և օտարաց այլ և այլ անէ, երեզ (sic) ս՛ք ժզվոյն նպովեալ եզիցի. մասն
Ուզայի ապէ և պատիմն կայենի կրէ. ի թ՛վ՛ կնին Ոկ՛ր ինս:

Սաղմոսովանքի մատենադարանի Յուցակը բազգի բերմամբ 1912 ամի
մայիս 29-ին Վանքի ձորի այրերը որսնելիս մի քանի մազազաթեայ պահ-
պանակների հետ գտայ Վանքի արհելիան փոքր այրի մէջ Սեղանի խոտոչում
ժողովրդեան աւանդութեամբ զբքերը պահուած են այրերում. իսկ այրերից
մի քանիսի բերանները պատաշար երևում են:

Յուցակի մազազաթի մեծութիւնն է 8×6 սմ. գիրը՝ նօսրազիր, միա-
սիւն 4 1/2×6 1/2 սմ. երկու թերթից բազկացած:

Յուցակի տակ գրուած է և Վաչէ իշխանաց իշխանի ընծայարեութիւնը
(Յուցակից տարբեր գրով), ուր նա կոչուած է որդի Քրթին, մինչդեռ
իւր իսկ շինած վանքերի և Սաղմոսովանքի արձանագրութիւններում Վաչէ
որդի Սարգսի Վաչուսանց:

ՔԱՐՏԷԶ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Տառերի զիւտի 1500 ամեայ տարեդարձը մի զեղեցիկ առիթ էր ցոյց տալ հայ զրի զարգացման սլաակերն այդ երկար զարերի բնթացքում: Հանգուցեալ Այիշանի «Այրարատը», «Միսականը», «Միսուանը», հ. Տաշեանի «Մայր ցուցակը», Քարամեանի և ուրիշ մանր ցուցակներ առանձին տեղադրութիւնով և «Հանդէս Ամսօրեայ» ի մէջ, Մեսրոպը վարդ. Տ. Մովսիսեանի *История Перевода Библии*, ելն. տալիս են շատ գնահատելի նիւթեր, բայց նոքա բաւարար չեն հայ զրչութեան արուեստի զարգացման, նորա ճոխութեան, և հարստութեան մասին ամբողջական զազաւար կազմելու: Այդ հնարաւոր չէ և այժմ, քանի ձեռքի տակ չունինք հայ ձեռագիրների զլիսաւոր ժողովածուների՝ Մ. Աթոռի, Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց, Վենետիկի Միսիթարեանց մատենադարանների՝ գիտնական ցուցակներ և վանքերի արձանագրութիւնների նոյնատիպ հրատարակութիւններ: Ներկայումս միայն մի համեատ փորձ ենք անում, հայ զրչութեան արուեստի զարգացման ուրուաղիծը տալ, օգտուելով զլիսաւորապէս Մ. Աթոռի և մասամբ Երուսաղեմի Հայոց մատենադարանների անբաւ գանձերից: «Շողակաթ»-ի ներկայ համարի մէջ տալիս ենք այդ աշխատութեան Քարտէզը անհրաժեշտ տեղեկութիւններով, իսկ սուսմաստրութիւնը կիճայ հետեւեալ համարում հրատարակել:

Բացի ձեռագիրներից տալիս ենք և հնագոյն արձանագրութիւնների օրինակներ, որոնց նոյնատիպ հրատարակութիւնը առաջին անգամն է կատարուում. նոքա բաւական չեն հնագրական հարցերին բաւարարութիւն տալու, որքան արձանագրութիւններին է վերաբերում, և այդ էլ չէ նրանց ժողովածուիս մէջ առնելու զլիսաւոր պատճառը, այլ լրացնել այն պակասը, որ ունինք հայ հին ձեռագիրների կորուստով: Է. զարու մի քանի ուրիշ արձանագրութիւնների համար՝ Բազաւանի, Բազարանի, Նախճաւանի, Ալամանի, Մրենի, մատնացոյց ենք անում *Յովսէփ Օրբելիի յօդուածը, որ նորերս հրատարակեց* *Христ. Востоку*-ի մէջ, *Томъ II. выпускъ I. Сп.* 1913., աւելորդ համարելով նրանց կրկնութիւնն ժողովածուիս մէջ (Բազաւանինը չունինք): Մրենի արձանագրութիւնը կրկնուած է մեր Քարտիզում, որովհետեւ կլիբէն արդէն նախօրօք պատրաստ էր: Աւելորդ չհամարեցինք նաև տարրեր նիւթերի վերայ եղած գրութիւնների մի քանի օրինակներ տալ, մանաւանդ որ նրանք հազուադիւտ են:

Պատկերները և նրանց համառօտ բացատրութիւնները համարագրուած են ժամանակագրական կարգով նիւթի տեսակաւորութեան համեմատ (քար, որմանկար, մետաղ, ձեռագիր), իսկ ընդհանուրի համար կազմուած է յատուկ ժամանակագրական Յուշակ:

1. Մոզայիկ արձանագրութիւն Ջիթենեաց սարի վերայ: Սոյն նկարն առնուած է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի սրահում հափաղորութեամբ և հարազատութեամբ պատրաստուած իւզաներկ պատկերից: Երուսաղեմի մոզայիկ հայ արձանագրութիւնների լուսանկարչական նմանահամութիւնները տպագրուած են *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins, Band XXXIV*, մեր նկատագրութիւնների հետ. այժմ համարում ենք ոչ ուշ քան 2—է դարերի գործ: Դիրքը բոլորակն, միջակ մեծութեամբ երկաթագիր է:

Բարեխաւս ունելով
առ Աժ զսուրբ է
սայի եւ զերանելի
+ հարսս ես Վաղան ա
րարի վասն թողու
թեան մեղաց զյի
շատակարանս զայս.

2. Տեկորի արեւմտեան դրան հակառի արձանագրութիւնը, որ կիսատ է առաջի մասում: Այս արձանագրութիւնը համարում էք զքի ամենահին մնացորդը Հայոց մէջ (Ալիշան, Շիրակ 132, սխալ ընթերցումներով), բայց տարակոյսնեք կան սկզբնագիր լինելու մասին (Թորամանեան, Տեկորի տաճարը 1911, Թիֆլիս, եր. 99): Դրերի ձևին նայելով, պէտք է ոչ ուշ, քան է. դարը համարել. արձանագրութեան մի բեկոր սորա ա-ի նման ձևերով տեսել ենք Թալինի գերեզմանատանը: Արձանագրութեան մեծութիւնը առաջին կրկու տողի 2 մ. 70 սմ. \times 10¹/₂ սմ., երրորդ տողի 1 մ. 90 սմ., վերջին տողի, աւելի խոշոր գրերով, 1 մ. 75 սմ. \times 6 սմ.:

Արձանագրութեան վերաբաղարթիւնն անբաւարար է, մանաւանդ վերջին տողը իսկականում (original) ևս փշացած լինելու պատճառով:

1. Պիսկա(սյ)ոսի եւ Տայրոնի Տեկորոյ վանաց երիցու եւ Մանանայ հազարասլետի Ուրանայ հոռովի. որ
2. եւ Հիմնարկեցաւ տեղիս ի ձեռն Յոհանու Հայոց կաթաղիկոսու թեան եւ Յոհանու Արշարունեա(ց)
- յիւր բարեխաւսութիւն եւ բոլոր ազգին եւ ամուսնի եւ որդեկաց եւ սիրելեաց եւ

4. Սահակ Կամսարական շինեաց զ(այ)ս վկայարան սրբոյ Սարգսի (վերջին երկու բառը գրուած «վկայարան» բառի զլինն, առգամիջին:

Տայրանի, Մանանայ բառերի մէջ ընդգծուածները ազատ, փակագծի մէջ աւանուած առանբը կտարուած են, լրացնում ենք:

Յ. Ս. Հախիսիմէի տաճարի արևմտեան պատի ճակատին՝ զբոխը՝ Կոմիտաս կարուղիկոսի մեծ արձանագրութիւնը (փոքրը խորանի պատի վերայ ներսից): Ամբողջ արձանագրութիւնը փորուած է մի քարի վերայ, 50×200 սմ. մեծութեամբ: Քարի մակերևութին ժամանակի ընթացքում փոսեր են գոյացել, երբեմն ֆրասելով առանբը: Բայց ընդհանուր առմամբ արձանագրութիւնն անփաս է և մեզ պարզ դադարփար է ապիս զբերի ձևի մասին, որ խոշոր, բոլորածև և զեղեցիկ երկաթաղիբ է: Քուսական չունինք. բայց ժամանակակից և ականատես հեղինակներից յայտնի է մեզ շինութեան, ասել է թէ, և արձանագրութեան ճիշտ տարին: Սերէոս և Նորա հետ Գիւտ նշխարաց Հախիսիմեանց (չուսով հրատարակելու է Ն. Փալուստ Տ. Մկրտչեան) գրութեան հեղինակը շինութեան ժամանակը դնում են խոսքով Ազրուէզի 28-րդ տարին, իսկ եզնակ երէցը 29-րդ տարին նոյն թագաւորի: Այս տեղեկութիւնների մէջ հակասութիւն չկայ. երկուսն էլ հաւասար են Փրեկչական 618 թուականին, միայն տարբեր ձևով հաշուած:

Մանօր. Սերէոս Պօլիս 1851 եր. 139. և Ջեռ. Մատ. Ս. էջմ. № 1753 1912. 175^ա. Եզնակ երէց. Սամուէլ Անեցի հրատ. Արշակ Տ. Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893 եր. 266. Եւոյնը ունինք մենք Զոհրարի արտագրութեամբ՝ համեմատած Տ. Կարաղեա եպիսկոպոսի արտագրութեան հետ, որ կատարել է անձամբ Փարիզում Ազգային մատենադարանի ՇՍՃ. 51. Ջեռագրից: Տես և մեր յօդուածը Կոմիտասի արձանագրութիւնների մասին. Արարատ. 1898. Հօկո:

Արձանագրութեան մեծութիւնն է 50×196 սմ. մեր նկարը 17¹/₂×6 սմ.: Առաջին տողի մէջ «Կոմիտաս» բառում մի երկրորդ տող. «Հախիսիմէի» բառի մէջ սի և մն զանկերը կապած:

1. Ես Կոմիտաս եկեղեցապան սր
2. բոյ Հախիսիմէի կոչեցայ յա
3. թու սրբոյն Գրէգորի. շինեցի
4. զտաճար սրբոյ վկայիցս քի:

Ք. Անիի Միջնաբերդում, Կամսարականների բողոքից եկեղեցու հարուսային պատի արձանագրութիւնը 722 թուականից, եթէ արձանագրութեան «ՀԱ» վերջին առանբը թուական ընդունենք: Պրոֆ. Մատ սկզբում կասկածում էր, բայց յետոյ իւր կասկածը յետ առու^ա: Մենք ևս հակուած ենք

* Н. Маррь. Раскопки въ Ани. въ 1904 году. Сп. 1906. ер. 19. Новыя археологическія данныя о постройкахъ типа Ереванской базилика. З. В. О. Т. XIX. Отдѣльный Оттискъ. ер. 14:

թուական ընդունելու, որով Հայ թուականի ամենահին գործածութիւնը կունենանք: Արձանագրութիւնը հետեւեալն է. ընդգծումները շատ ազատ են կամ ենթագրութեամբ լրացած:

(Կ)ս Աբրահամ | վարդապետս շինե | ցի
զեկեղեցիս զայս ի թո | լականու իեան ՀԱ. »

5. Ներսէս Կամսարականի արձանագրութիւնը թայինի խաչածն մատրան արևմտեան ճակատին, է. դարու առաջին կիսուն, հաւանօրէն վեցհարիւր երեսնական թուականներին, բարբաձն, խաչար և գեղեցիկ երկաթագրով: Արձանագրութիւնը պահպանուր է մի քար ընկած լինելու պատճառով, որի վրայ քանդակուած էր նաև լուսամտի գլխի գարնէկը: Ներսէս Կամսարականի անունը յիշուած է նաև Արամանի, Մրենի և Նախճատանի եկեղեցիների արձանագրութիւնների մէջ: Արամանի արձանագրութիւնը թուագրուած է. «Քան և և ինն և եօնջ Հերակլի բարեպաշտ թագաւորի Ներսէս Շիրակայ և Արշարունեաց . . . » ա. և Христ. Востоке. Т. II. вып. I. СII. 1913 եր. 131. յօդուած I. A. Орбели ի Փակագծերինը մեր յաւելումներն են, ընկած երկու քարի տեղը:

+ Էս Ներսէս ապոհւպատ պա(արիկ Շիր)ակայ
եւ Աշարունեաց տէր շի |
նեցի զեկեղեցիս յանուն սրբ(ո)յ Աստուա-
ծածնին ի բարեխաւսու |
թիւն ինձ եւ Շուշանայ ամուսնոյ իմոյ
եւ | Հրահատայ որդւոյ մերոյ +

6. Մրենի արձանագրութիւնը, տաճարի արևմտեան պատի ճակատին, տարբարազարար թերի նաև այն մասում, ուր թուագրութեանն է և Հակոտակ ընդհանրացած կարծիքի Մրենի տաճարի շինութիւնն ընդունուած ենք կատարուած վեց նախք երեսուցում քուակամների վերջերին, Գալիք Սանատուլու Կուրպուզ օտարեան ժամանակ 638—640 թթ. ին (Համ. և Христ. Востоке. Томъ II, выпускъ I. СII. 1913. եր. 132): Առաջին տող սկզբից և վերջից պակաս, իսկ վերջում փակագծի մէջ անուամբը, քարեր ընկած լինելու պատճառով: Աղբյուր թուագրութիւնն էր Հերակլի թագաւորութեան տարիներով: Միւս լրացումները առաջին և երկրորդ տողերում պակաս են, լուսամտի աջ կողմից մի քար ընկած լինելու պատճառով:

Արձանագրութեան բնույթն է.

Լ. . . . որդի Հերակլի բարեյաղթող թագաւորի յիշ-
խանութե . . . (Գաւթի ա) մենագով պատրիկի Կու-
րապաղատի եւ սպարա(պետի Հա)

2. ոյ եւ Ասորւոյ եւ յեպիսկոպոսութեանն սրբա
(սիրի Թե) սվիիզոսի եւ ի տանուտերութեան Ներ
սե (հի Շիրա)

3. հայ եւ Աշարունեաց տեառն շինեցաւ սուրբ
եկեղեց(իս ի բարեխաւս)ութիւն

Կամսարականաց եւ Մրենոյ ամեն...

7. 8. Մաստարայի արձանագրութիւնները շինութեան ժամանակից հինգ են, բայց այսօր իբրև գրութեան օրինակ մէջ ենք բերում երկուսը. առաջինը եկեղեցու հարաւային թևի (խաչածե գրոյց) լուսամտի գլխին, երկրորդը նոյն թևի արեւմտեան պատին և երկու տպն էլ արեւմտեան թևի հարաւային պատին: Արձանագրութիւնները որոշ տեղերում փշայած են, անընթեանցի: Հարաւային պատի արձանագրութիւնը թուագրուած է Գնունեաց (Գնթունեաց ?) Թեոզորոս եպիսկոպոսի անունով, որ մասնակից էր Ներսէս Գ-ի նախագահութեամբ 648 թուին զումարուած Գունայ ժողովին: Ուրեմն արձանագրութիւնները պէտք է է. դառու երկրորդ կառուցի գործ համարել:

Առաջին արձանագրութիւն:

1. Յամն ա՛ն Թեոզորոսի

2. Գնունեաց եպիսկոպոսի

3. շինեցաւ ա՛ ծաինն տունս

4. քաւել զԳրիգորաս ան

5. ար ժան

6. . . ա ծ? գլթա ի Գրիգորաս մեղաւոր եւ ինձ
կեփ . . . (այս տպը կիսաշրջանածե լուսամտի գաբնէղի գլխին):

Մաստարայի երկրորդ արձանագրութիւն:

1. + Գոհանամ ա՛յ որ ետ ինձ Գրէ

2. գորասայ սիւնիսի(?) եւ ըղձացե

3. լոյ որդւոյ եղբաւր Գրիգորի

4. շինել զ(տաճար փ)առաց եւ սովաւ

5. . . . էպիսկոպոս Ապահունեաց

6. (արեւմտեան թևի վերայ) սա է ապ . . . ազդա

7. աւ աղաւթալանն արդարոյ քաւարան

8. (արևմտեան թևի վերայ) մեղաւորաց յիշատ

9. ախարան ինձ եւ ի մ'ոց) եւ որք աղաւթէք
(գ)մեղ յիշեցէք

Առաջին արձանագրութիւն. Առաջին տող. «ա՛ն» սղագրութեամբ. «Քե-
ողորտի» բառի մէջ ու միացած: Երկրորդ տող. «Քնանեաց և «եղիսկողորտի»
բառերի մէջ, ու, սլի, միացած: Առաջին Ո-ի կամարի տակ մի գծիկ կայ,
որ մտածել է ապիւ, թէ կարող է ըստ լինել, որով «Քնթունեաց» կկարգա-
ցաւ: Երրորդ տող. «շինեցաւ», բնոգծուածը միացած, «ա՛ն-ժախն» սղագրու-
թեամբ: Վերջորդ տող սկզբից պակաս (Ք ա ա՛ն ծ ?), «մեղաւոր» բառի
մէջ «դ» մաշուած:

Երկրորդ արձանագրութիւն, Առաջին տող. «Ա՛ն» սղագրութեամբ:

Հինգերորդ տող. «Ապահուեաց»—բնոգծուածը կապակցուած տեղ չի-
նկու պատճառով:

9. Գրիգոր Մամիկոնեանի արձանագրութիւնը Արուծի Ս. Գրիգորի արևե-
լեան պատի վերայ, գրուած 668 թուին: «Ի և թ ամի կոստանանի» թուա-
գրութիւնը համարոււմ ենք ճիշդ (հակասակ. I Орбел. Баганавская Падпись
639 г. ևն. Хрмет. Востока Т. II. Կր. 138—142): Արձանագրութեան մեծու-
թիւնն է 127×62 սմ.:

Երկրորդ տող. «աւր» բառի մէջ ՚ւ կտարուած է: Արձանագրութեան
տակ արտմեա ք՛ս ա՛ն ծ» յետին ժամանակի գրուածք է:

Ի եւ թ ամի կոստանանի մարե
րի ամսոյ սր աւ(ր) ժ եւ Ե հիմն
արկեցաւ սուրբ կաթողիկէս
ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնեանի
Հայւոց իշխանի եւ Հեղինէ
ի նորին զուգակըցի
ի բարեխաւսութիւն շինաւ
դաց զսա:

10. Արտաւազդ կամարականի տապանի արձանագրութիւնն է: Կար-
ծոււմ ենք Հրահատայ օրդի Արտաւազդը Ներսէն կամարականի թուն էր և
վախճանուել է է. գարու առաջին քառորդին (Տեւ և էջմ. և հայ հնագոյն
եկեղ. Մեարտոյ վրդ. Կր. 105): Տապանի վերին մասը բութ օրօրոցածն է,
որ յատուկ էր արարական շրջանի գերեզմաններին: Երկարութիւնն է 2
մ. 47 սմ., իսկ արձանագրութիւնը (կափաբշի հարաւ նայող կողի վերայ)
75×50 սմ.: Վերարտագրութիւնը շատ անբաւարար է, կորած են տառերի
բնորոշ և նուրբ գծերից շատերը. լուսանկարուած է կառավարածից, անյար-
մար պայմաններու: Գերեզմանը գտնոււմ է գեանայարկ կամարի տակ:

1. — Աժա հրամանաւք եւ քսակոչ հրաժարման (sic)
2. մամբ ի սմա է հանգուցեալ ընդ հարս իւր
3. երանելի տ՛ր Արտաւազդ Կամսարական ապա-
հիւպատ
4. պատրիկ եւ իշխան հայոց որդի Հրահատա
5. պատրիկ Շիրակայ եւ Աշարունեաց տ՛նն եւ
6. ամուսին Ծուշանայ Մամիկոնեանի.

Առաջին սող. «Ա՜ ծահրամանաւք», «Ք՜ սակոչ» բառերի մէջ ընդդժուած-
ները կրճատ: «Հրաժարման» բառի մէջ ընդդժուած մասն աւելորդ: Երկրորդ
սող. «ընդ»-ի մէջ թ-ի զլիկիք փշայած: Երրորդ սող. «ար» կրճատ: Հին-
գերորդ սող. «տ՛նն» կրճատ:

II. Ախասուր փոնակսնի արձանագրութիւնը 783 թուականից թա-
լինի Մայր եկեղեցու ձախակողման սեան արևմտեան երեսին: Արձանագրու-
թիւնը գրուած է բոլորակ, ուղղանկյուն երկաթնոցի, երբևի՞ն և բոլորգրի
ու շեղագրի ձևերով. որով և առանձին աշարութեան արժանի: Եթէ չ՛հա-
շուենք Անիի Միջնարկի եկեղեցու Արրահամ վարդապետի արձանագրու-
թիւնը, առ առաջինն է, ուր գործագրուած է Հայոց թուականը:

Արձանագրութեան մեծութիւնն է 100×51 սմ., մեր նկարը 17¹/₂×8¹/₂
սմ.:

1. ՄԼԻ Թուակ(ա)նուԹեան հայ
2. ոց ես Ուխտայտուր վանա
3. կ(ա)նա եւ Տուաի եղբայր իմ բեր
4. աք (դ)աղբիւրանիս ի Քարկապ(ա ?)
5. նոււ ? ատեն ի Թալին. Թե յիշխ(ա)
6. նայ ոք խլե իմ մեղացս (պար)
7. ր(ա)ական եղ(ի)ցի.

Առաջին սողում փակագծի մէջ եղած ա մենք ենք աւելացնում, կտա-
րուած է, չի երևում: Երրորդ սողինը նայնպէս. նկատելի է ն-ն միայն կի-
սով չափ. ր կտրած է:

Զորբորդ սողում, առաջին է երևում է կիսով չափ. դ մենք ենք աւե-
լացնում ենթագրութեամբ, մի սառի տեղ մաշուած է արձանագրութեան
մէջ. «քարկապա | նու» բառի մէջ է նկատուում է, թէև ազատ. սլ-ին կից է
երևում մի սառի մաս, որ ա ենք կարծում:

Հինգերորդ սողում նու վանկի մէջ երևում է քիչ ն-ի ներքին մասը.
ասնն (ամեն ?) բառից առաջ ռ-ի նման սառի մնացորդ է երևում. Ծ-ի
զլիկիք հորիզոնական մի գլծ է առանց ցած իջնող մասի, որ զ-ի ձև է

տուել, այդ պարզ է թէ արձանագրութեան և թէ մեր լուսանկարի մէջ, որով Ե շեղադրի սկզբնածինն է: Փշացած է խ-ի բնորոշ զլիսիկը. ա չի երևում:

Վեցերորդ տողի ն չի երևում. պար կոտրած է:

Եօթերորդ տող. Ե-ի վերին գլուխը միայն նկատելի. ն եղծուած է, փակագծի ի-ն կոտրած:

12. Արուծի Ս. Գրիգորի վերայ Վատամա որդի Գրիգորի արձանագրութիւնը ձախ դասի արեմտեան պատի արեւելեան երեսին, 867 թուականից:

1. ՅԺԶ թուականին Հայոց յի
2. շխանութի Աշտոց եւ ի տերութի Սմբատայ
3. Հացոց ասպարապետի Բագրատունոյ եւ ի կաթաղիկս
4. սութի Զաքարիաի եղեւ կռիւ ընդ Յարուճ եւ ընդ Կոշ եւ
5. ընդ գաւառն. եհար Արուճ զԿոշ եւ զգաւառն եւ կալաւ
6. զԿոշա վանականն եւ ի Քրթաւանին ընդ անկին մինթա
7. նի! վաճառեցին. ես Գրիգոր որդի Վառամա ծառա Ս
8. մբատա Բագրատունո եկի հրամանաւ Սմբատա եւ ես
9. հաւասարեցի զջուրն ընդ Կոշ եւ ընդ Յարուճ զին
10. չ իւրեանց բնիկ ռամ էր լել, Ա, եւ կէս Կոշա եւ, Ա, Արճ
11. ո. արդ եթէ այլ որ հակառակել ջանա այլ աւելի ո
12. ամ յուղէ, ՅԺԸ, սուրբ հայրապետացն նզել լիցի եւ
13. ի Սմբատա մահուամբ (բաց) պատուհասի,

Ուշագրութեան արժանի են երկրորդ և երրորդ տողերի մէջ թիւն վերջաւորութեան պատուով կամ կրճատ գրութիւնները. հնագոյնը հայ սղագրութեան մէջ, բացի «Ա՛ճ, Բ՛ս» բառերից:

13. Քալինի Մայր եկեղեցու արձանագրութեան մի կտոր 851 թուականի, որ էջմիածին է բերել Տ. Խաչիկ ծ. վարդապետը: Քարի մեծութիւնը 54×16 սմ. է և մեր նկարը $13 \times 10^{1/2}$ սմ:

1. ՅՄ թվակա . .
2. յայ Աշոտի ք . .
3. նի եւ ազատե . .
4. իւր հոգեց եւ վ . .
5. րոթեն մա . .

Երկրորդ տող. «յայ» կրճատ: «Աշոտի» բառի մէջ օ անսովոր ձևով, բոլորակն մասը շրջած հակառակ կողմը:

14. Ազարակ գիւղի եկեղեցու գերեզմանատանը Սահակ իրիցսորդոյ տապանի արձանագրութիւնը 941 թուականից. նկարուած է միայն արձանագրութեան մի մասը, քարի հարաւային կողի վերայ, որպէս օրինակ անվարժ արձանագրական գրչութեան: Գերեզմանը օրօրոց անկէ և, մի տասիճանի պատուանդանով, որ նոյն քարի մասն է: Երկրորդ տողի մէջ ան փշացած:

Այս է հանգիստ . . . (ողնաշարի վերայ) |
Դէ Սահակ իրիցսորդոյ |
Թվական ՅՂ.

15. Տեղորի գերեզմանատան խաչքար 964 թուի, որ հետաքրքրական է գրի անսովոր և շեղադրին մօտեցող ձևերով: Հարցականով նշանակուած տառն անընթեանի:

+ թ. ՆԺԳ.
- ես ? ա|տապ ծառւա այ որ | կազնեցի
զխաչս | զայս

16. Վայոց Ջորի Խոտակերաց կամ Քարկոփի վանքի արձանագրութիւնը 910 թ.: Տարարագրարար արձանագրութիւնը շատ է խանդարուած, և տեղն ու տեղը ժամանակի սղութեան պատճառով հնարաւորութիւն չունեցանք վերծանելու: Հետաքրքրուողները կարող են ի նկատի ունենալ Օրբէլեան. Ա. Փարիզ. եր. 582 և Ալիշան. Սխական եր. 169: Վերաբաղաբարութիւնը ազօտ է, ինչպէս խկականը, բայց հետաքրքրական է իբրև միակ արձանագրութիւն, որ փորագրուած չէ, այլ գծերով միայն ձեռուած:

17. Գրիգոր Համզէ Պահլաւունու արձանագրութիւնը ժ. դարու երկրորդ կիսոււմ, Անիի Ապուղամբենց Ս. Գրիգորի արեւելեան պատին: Ա-ի այս ձևը ժ. դարից յետոյ չի կրկնոււմ:

+ Ք՛ս ա՛ծ յորժամ | գաս փառոք (sic) հաւր
ի նորոգել զերկիր | ողորմեա Գրի գ որո ծա |
ուսի քո.

18. Կեչառուաց Սուրբ Աստուածածնի տաճարի հարաւային դրան կամարակալ քարի վերայ Հասանայ որդի Գրիգոր Մազիսառոսի արձանագրութիւնը 1003 թուականից, քարի գրութեան ամենազեղեցիկ շրինակներից մէկը: Թուականի տասնաւորը կարելի է միայն Ծ ուղղել, թագաւորի և կաթողիկոսի անունն ի նկատի ունենալով, թէև 2 է գրուած:

1. + ՆԶԲ [Թ. Հա. ի [Թագաւորութե
2. ան Գագկա եւ ի հայրապէտութեան տ՛ն
3. Սարգսի ես Գրիգոր մագիստրոս որդի Հասան
4. ա շինէցի զէկէզէցիս ինձ ի բարէխոսութ՛ն եւ ի
5. մպատրոնին եւ իմ որդեացն. որք ընթեռնոյք զ
6. իս յաղաւթս յիշէցէք ի Ք՛ս աղաչեմ

Երրորդ տողի «Գրիգոր» բառի մէջ վերջին երկու տառերը միացած են: Հինգերորդ տողի «արդեացն», «արք» բառերի մէջ ընդգծուած տառերը միացած են:

19. Երեքոյքի արձանագրութիւնը հարաւային դրան զլիին 1028 թուականից: Գրութեան այս ձևը տարօրինակ է, բայց ոչ բոլորովին հազուադիւս ժԱ. դարում: Այստեղ խոսք գործադրուած են երկաթագրի, բուրգրի և շեղագրի ձևեր: Արձանագրութեան մի մասը թափուած է զեաին, բայց մենք չենք նկարել:

1. + Յանուն ա՛յ ի [Թվականիս
2. ՆՀԷ ես բարէպաշտ [Թագուիս
3. դուստր Աբասա Սմբատ Շա
4. հանշահի կինս եւ Աշոտոյ մ
5. այրս որ ազատեցի զԵրեքովաց [Թաստ
6. ախաս յորդէց յորդիս Սմբատ Շահան
7. շահանի (sic) հզուրի (sic) եւ արքաի արեւշատու
8. [Թեան եւ Աշոտոյ եւ

20. Վեսա Սարգսի արձանագրութիւնը 1033 թուից, Խժկոնից Ս. Սարգսի հիւսիսային պատին: Ուշագրութեան արժանի է այս արձանագրութիւնը իւր շատ խոր փորագրութեամբ: Երեսը ներկուած է հաւանօրէն ժԳ. դարում, որ անսովոր երևոյթ չէ:

- 1-4. Յանուին ա՛յ ՆՁ | Բ թուա|կանիս
5. Հաց տ՛ն Պետրոսի հաց կաթողիկոսի եւ ի
թագաւորութեան
6. Սմբատա Շահանշահի որդւո Վագկա Շահան-
շահի ժամանակի,
7. որ եր որդիացեալ եւ սիրելի ճորտ Սարգիս,
Քից թագաւորաց Հոռոմ
8. ոց առեալ Քից պատիւ անթիպատ պատրիկ,
վէստ եւ դուկ արեւելից. արվ հր
9. ամանաւ սոցա կամ եղեւ, Բ, յեղբարց որդոցս
Եզդու Ապլ Համնա եւ Խատապ
10. ա տալ զմեր արկեալ եգին որ ի Վագկաւնս
յեղերն Երասխա ի վանքս Տեկորո
11. արեւշատութեան շաի (վերջին բառի վերան կէտեր. Շա-
հանշահի, թէ ջնջուած) եւ դուկիս մեր եւ մեր ծնողացս
մեղաց թողութեան.
12. թե որ այս գրոյս հակառ կա եւ յես ի սրբոցս
հանէ, զաւճին, Կահինի, Յուգ
13. աի, խաչահանուացն զանեծս նա առցէ ՅԺԸ,
հայրապետացն նզ
14. ոված է. սք Երրորդութենէն մի գացի ողոր-
մութիւն յաւուր դատ
15. աստանին, հայր որ ի վանքս նստի ամեն տարի,
Քի քառասունք կա
16. տարել պարտի մեր ծնողացն եւ յետ մեր վախ-
ճանի մեզ. թե ոչ ընդ նոյն ան
17. իծիւքս անգցի եւ առաջի ա՛յ մեր մեղացն պար-
տական ե:

Տասն և չորսերորդ աստուժ «ողորմութիւն» բառի ընդդժուած վերջաօրութեան մէջ թի միասին, ւ. ասոյի գլխին:

21. Կեչառոյքի՝ Ս. Աստուածածնի հարաւային սլառի վերայ, երեք լուսամուաների տակ, Գրիգոր Մագիստրոսի մեծ արձանագրութիւնը 1051 կամ 1054 թուականից, եթէ առաջին ասոյի «հինգհարիւրերորդի» բառի մէջ ընդդժուած երկրորդ ռ սխալմամբ չէ գրուած:

1. + Ի հինգ հարիւրերորդի ամի թուականութեանս թորգումեան ի թագաւորութեանն ս՛ք եւ ինքնակալ թագաւորին Կոստ(ա)նդեա Մաւնումախին բերաւ սակի մատանիս, զոր հղաւրին եւ առաքինոյն բա(րե) |

2. պաշտին Գրիգորի մագիստրոսին կիտաւնտին եւ դուկին Վասպուրականի եւ Տարաւնո Արշակունոյն եւ Հայկազն(ո)յն մեծաւ աշխատութ՛ք ազատեալ էր զմեծ եւ զհռչակաւոր եկեղ(ե)

3. ցիքս իւր եւ ոչ այլ ինչ հայցէ, բայց միայն ազաւթս առնել ս՛ք եւ ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեայ. ընդ նմին ծա(ռա)ին Ք ի Գրիգորոյ եւ որդոց իւրոց եւ յիշատակ կարգեալ յեկեղեցիքս Կ

4. եւ չառուաց ցուր (sic) մագիստրոսն կենդանի է ամեանեյն (sic) շաքաթ աւր զժամն Հասանա արացեն (sic) (արդեօք ա ս-ի հետ միացած, չի նկատուժ) անխափան. եւ յետ ելիցն մագիստրոսին արացեն (sic) անխափան. արդ որ ոք այսմ վճուի հաստատնո խափանել ջանա թ |

5. ե առաջնորդաց ոք իցէ կամ յիշխանաց կամ ի քահանայից այնպիսին Յ եւ ժԼ՝ հայրապետացն նզովեալ եղիցի եւ բաժինն ընդ Յուդաի եղիցի եւ ընդ տիրասպան քահանայիցն. եւ այս գիր մեր է Յովանիսի շնորիւն Ա՛յ ԲՂ |

6. նո էպիսկոպոսիս եւ ս՛ք եւ մեծի հաւրս Բարսղիս. էթե դք այս գրոյս խափանել ջանա, այնպիսին նզովս չարաչարս ընկալցի ի ս՛քս լուսաւորչէն Գրիգորո եւ յամենայն ս՛քոց եւ ի մէնջ. կատարիչք գրոյս աւհնեալ եղ.

Առաջին տողում միացեալ տառերով են գրուած «Թարգմեան», «ի թագաւարութեանն», «թագաւարին», երկրորդ տողի մէջ «Գրիգորո», «զհոչակաւար», երրորդ տողի մէջ «թագաւարին», «Գրիգորոյ եւ սրգոց», չորրորդ տողի մէջ «սր սք», հինգերորդ տողի մէջ «յառաջնադոց», «շնարին», վեցերորդ տողի մէջ «չարաչարս», «լուսաւարչէն Գրիգորո», «կատարիչք գրոյս աւհնեալ» բառերի մէջ ընդգծուածները: Չորրորդ տողի մէջ «սր սք», է-ի գլխիկը ստորադասնի հակառակ ձևով է գրուած:

Փակագծի մէջ անուածները կտարած են (երրորդ լուսամուտի կողքը), իսկ «զգաւրին» եւ զհոչ. բառերի մէջ ընդգծուածները մաշուած, բայց հետքերը նկատելի:

22. Հաւուց Թառի պարսոցի արևելեան պատին ժէ. գարում հազցրած խաչքարի արձանագրութիւնը 1081 թուականից: Արձանագրութիւնը կնդատուր է, դուրս ընկած. իւր տեսակի մէջ ինձ յայտնիներից ամենահինը:

Յիշէ Ք՛ս զՀասան զորդ-
ի Սմբատա զԾաւա | քո եւ ողորմեա նմա ամեն,
թվ: ՇԼ, էր:

23. Ամիր սպասաւար Չարարիայի գորտվար Գրիգորի որդի Դաթի արձանագրութիւնը 1214 թուից, Խժկոնից վանքի հիւսիս-արևելեան պատին, Վաստ Սարգսի արձանագրութեան կից, ձախ կողմից: Արձանագրութիւնը շատ խորն է փորագրուած և ներկուած է երեսը, ինչպէս Վաստ Սարգսինը:

1. Յանուեն այ ՈԿԳ: Թուականիս
2. ես Դաւիթ որդի՛ Գրիգորոյ զ
3. աւլաւար ամիր սպասաւարին Զաք
4. արիաի տեսի զպայծառութի ս՛ք
5. ուխտիս խժկաւնից ես եւ որդիք իմ
6. հարազատք Գրիգոր եւ Գայլս Շէր
7. պարիք եւ էտու զիմ զսէփհական
8. զգեւղն զՎահանառճի զըզկէսն

9. ի ս՛բ Սարգիս յիշատակ ինձ եւ ծն
10. ողաց իմոց. վասն որոյ հայրս Յովհա
11. նէս եւ վարդապետս եւ այլ միաբա
12. նքս հաստատեցին զՌաւթի եւ զ
13. Յակոբա զՊաւղոսո՝ եւ զՊէտրո
14. սի եւ զս՛բ Շողակոթին զպատարա
15. գն յամենայն ամի, որ լինի յամ՛
16. ենայն էկեղեցիքս, ինձ առնել ան
17. խափան. էթէ ոք հակառակի ի հար
18. անց եւ կամ ի պատրոնաց եւ զի
19. մ՛ զյիշատակս խափանէ, որ չափ
20. ա՛ծ աւրհնած է, այնչափ այն մարդն
21. անիծեալ է (գարնեղի վրայ):

Չորրորդ տողի մէջ «զգոյձառութի» բառի քառ վանկի վերջին տառը միացած է ք-ի հետ: Ութերորդ տողում «զըզկէսն» բառի մէջ զը միասին է գրած և զըչի սխալի արդիւնք է. նա կամեցել է «ըզ» գրել, բայց կրկին աւելացրել է զ նախդիրը: Տասն և հինգերորդ տողի մէջ առ յարարերականը միացած է: Տասնիններորդ տողում «որչափ» բառի մէջ առ վանկը միացած է:

24. Ծաղկազիր Անիի թանգարանում, պրտի. Մասի պեղումներից. Ս. Գրիգորի բնմի ճակատի ծաղկազիր արձանագրութեան մի բեկոր, ԺԴ. գարից, երկար 70 սմ. մեր նկարը 15,2 սմ.:

Գրուած է. Թե քաղաքիս Անո տ՛ր Սարգ

25. Ծաղկազիր Ամսողուի (Վայոց ձորում) Բուրթեկաշէն երկյարկանի եկեղեցու արևելեան պատին. քարի վրայ իւր տեսակի զըչութեան ամենագեղեցիկ օրինակներից մէկը: Բուրթէլը Մանգանոս Օրբէլեանի եղբոր՝ Էլիկումի որդին էր, որ իշխում էր հայրենի գաւառներին իւր եղբոր Բուզասյի հետ ԺԴ. դարու սկզբին:

Գրուած է. Բուրթէլ իշխանաց իշխան

26. Ոմն Սարգսի տափակ գերեզմանաքարի արձանագրութիւնը կնշառուաց վանքի բակում, 1355 թուից, որոշ տասերը շեղագրի ձևերով: Մենք տեսել ենք Մաստարայում այսպիսի գրերով աւելի հին արձանագրութիւն ԺԴ. դարում, դարձաւ գերեզմանաքար: Կուսանկարուած է կասամբովից:

Այս է հանկիստ Սարգսի | որ կիսաւրեայ
 վաղճանեցաւ ի ձեռաց | այլազգեաց (երկու
 վերջին տառերը կտարած) | արեմբ (sic) մկրտել | թւին ՊԳ.

27. Քանդարան Մ. Աթոռոյ. Պղնձի մեծ հոբ, շրթունքներին խոր ձուլուած արձանագրութիւն: Տառերի մեծութիւնը եղերոզ գծերով 5 սմ.: Ընդգծուածները «մխարանք», «տանին» բառերի մէջ միացած: Տառնին բառի մէջ աւ զլիովիայր ձուլուած:

Ի թ. ՈԶԱ. ես Զոսիմա քահա մեղասպարտ անձամբ ստացա զքորս յարդեանց իմոց. միաքանքս էտուն ինձ ի տարին: Ա. ժամ Գորգա զաւրաւար. տաւնին.

28. Ստատկերաց Ս. Նշանի արձաթեայ, ոսկէզօծ պահարան, Պոռշեանց տօնի կաշի իշխանի շինել տուած: Արձանագրութեան տախտակը պարզ արձաթ, գրերը եղնգուօր ձուլուած, 42×26 սմ., 1300 թ.: Ուշագրութեան արձանի է այս արձանագրութիւնը տառերի շփեղեղեղութեամբ, այլ և յաճախակի և հին գրերի համար տառերի անսովոր միասորութիւններով (լիգատուրա տես. պատկերը): ԺԳ. դարում շատ ընդհանրացած է այս ձևը վանքերի արձանագրութիւնների մէջ:

Պահարանի և արձանագրութեան մասին տես. Գեղարուեստ № 4. և տաւնձին «Ստատկերաց Ս. Նշան». Քիֆլիս. 1912 թ.

1. + Աամաւ կարողին ա՛յ ես էայ
2. ի որդի Հասանա որդո Պուռշա
3. որդո մեծին Վասակա յազգէ
4. Հաղբականց տիրեցի հայրենի երկր
5. ի սիմո Շապունեաց եւ այլ յոլ
6. ով գաւառաց զաւրաւիգն եւ օգնա
7. կան ունելով զքս եւ զսք նշանս
8. խտտակերաց, որով եւ նախնիքն իմ
9. զծրացան. ետու կաղմել պահարան
10. ամին անջինջ յիշատակ, որ
11. ք հանդիպիք սմա զիս եւ զԾնո (sic)
12. ողսն իմ զԱմիր Հասան եւ զԹ.
13. աճերն եւ զհաւրեղբայրն

14. իմ զՊատարք յաղաւթս յիշե
15. ցէք, այլ եւ զամենայն նախ
16. նիսն մեր եւ զազգատոհմ.

29. Նոյեան տապանի արծաթի պահարանի արձանագրութիւնը, Ս. էջմիածնում, 51×25¹/₂ սմ.:

1. կամաւն այ ես
2. մեղսած (sic) եւ գծ ու լ ն Գաւ
3. իթ ան ար ժան հարեղէս ազ
4. գաւ Պւօշեցի տեղսպհ (sic) վանիցս
5. սք Գեղարդայ շինել ետու եւ
6. գոյնըզգոյն օրինվածք զարդ
7. արեցի ըզպահարանս նոյեան
8. տապանիս, փրկայգործ սք տա
9. խտակիս որ աժմ կոչի սք Յակոբ
10. յիշատակ ինծ (sic) եւ իմ ծնողացն եւ
11. ամենայն արունաւու (sic) մերձա
12. ւորաց եւ որ շատ եւ որ սակաւ
13. արթունք (sic) ունիցին այամն (sic) պահ
14. արանիս արն Քն հատուսէ (sic) ի միտ
15. ւսանգամ (sic) գալլատեան ամէն
16. որ սք կամեսցի հանել վանի
17. ցս սք Գեղարդայ կամ ծախել կամ
18. գրաւին դնել ասկայնոցս (sic) եւ
19. այլց (sic) յանէծս կայենայ եւ
20. Գաղանայ եւ խաչայհան
21. վացն առցէ ամէն
22. շինեցաւ ձեռամք Քան
23. արեւցի մեղսայպարտ ոս
24. կէրիճ Աւէտին թ. ՌՃԽԷ.

30. Գեղարդի պահարանի արձանագրութիւնը 52×24 սմ.։ Պահարանի երեսը արծաթի թիթեղ է, սակէջրած, խոկ յետեի կողմը, ուր արձանագրու-

թիւնն է, մարուք արծաթ: Պոռչի շինած պահարանը ժԳ. գարում նորոգուած է 1686 թուին, Գեղարդայ վանքի առաջնորդ Գաւիթ վարդապետի ձեռքով, որի արձանագրութիւնը Նոյեան տապանի վերայ տեսանք վերև: Արձանագրութիւնը որպէս գրչութիւն ժէ. գարու գործ է: Ոսկերիչներն են Գրիգոր և Սարգիս: 25—28 տողերն ըստ բովանդակութեան սոյն ժամանակից, բայց Պոռչի արձանագրութեան մասեր չեն: Այս և նախընթաց արձանագրութիւնների մէջ հնարաւոր չեղաւ ընդգծումներով մասնացոյց անել իրար կապուած տառախմբերը. բնթերցողը պատկերի մէջ պիտի որոնէ հարկաւոր ժամանակ: Պահարանն այժմ գտնուում է Ս. Էջմիածնի մասանց խորանում:

1. ի Թվին Չժէ
2. Այս արփիափայլ նը
3. շան ահաւոր եւ ածային
4. զէն անպարտելի ներկեալ ար
5. եամբ որդոյն . . . ածամնւխ . . . (երեք տառ)
6. . . (երկու տառ) ամբ մեծ եւ հզօր սպանիչս վիշա
7. պին, որ զցօղ անապակն (sic) արեանն է
8. հեղ ի վրկութի շի. այս գեղ
9. արդ ա՛ծաշուք եւ հիազօր արձան լուս
10. (ա)տու կանգնեալ ի փառս Հայաստան շի հրափայլ եւ
11. ծաղկանկար արեամբն Ք ի վառեալ եւ վաեղչացեալ պսակ սլար
12. ծանաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եւ Թագ արքունական
13. ի գլուխ քրիստոնէից. ուստի ի կամս բարձրելոյն
14. զօրհնեալ (sic) ես Պռոշ իշխան որդի Վասակա ար
15. ժանաւորեալ ա՛ծագէն ս՛բ նիզակիս զարդարեցի
16. զսա պատուական պահարանաւ բարեխօս ինձ ու
17. ներով յահաւոր ատենին ք. ի. եւ մեծաւ յուսով ըն

18. ծայեցի յիմ՝ գանձագին՝ գերեզմանատունս
 19. ի սք ուխտս Այրիվանից յիշատակ յաւիտե-
 նական
 20. ինձ եւ զաւակաց իմոց Պապարին Ամիր Հա-
 սանին
 21. եւ վասակա եւ կենակցի իմոց խուժու խա-
 թունին ի քս
 22. փոխեցելոյ եւ Մկրեմին եւ Գօհար խաթունին,
 23. որ կիսօրեայ ելին յէ. յորոց վերա ամենե-
 ցու(ն)
 24. սոցա կենդանեաց եւ մեռելոց ծագէ շնորհ ս
 25. զորմուժեն Ք ի միշտ եւ հանապազ.
 25. Եւ փոխանակ այ
 26. սմ նիզակի շնրհեցէ քս բարեպաշտ իշխա
 27. նին Պառշա խորան արեգակնափայլ եւ անձա
 28. ուելի եւ լուսափառ պսակ կազմեալ ի ձեռն Այ
 29. Իսկ ի թվին ՌձԼ, Ե-Զ ին ես Դաւիթ վարդապետ
 30. առաջնորդ սք ուխտին Այրիվանից յազգ
 31. էն խաղբակա եւ Պառշա որդի Ինանիկին ե
 32. տու նորոգել զպահարանս Գեղարդա առա
 33. լել պայծառ քան զառաջինն սակս յուսոյն
 34. զոր առ Ք ս, յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ
 35. հօրեղբարցն իմոց Դաւիթ եպօին եւ Ստեփան
 36. նոս վարդապետին հանգուցելոց ի Քս եւ
 37. եղբարցն իմոց Բէկս(աւ?)սին, Աիրակոսին եւ
 քեռին ի
 38. մոյ Մարիամու, յորոց առհասարակ կենդա-
 նեաց եւ մեռ

39. Ելոյ ամենեցուն ողորմեսցի եւ զկազմողի սորի 40. ն Գրիգորի եւ Սարգսի:

31. Թալինի Մայր եկեղեցու ձախ աւանդատան սլափի վերայ, բարձր եղել են երկու արձանադրութիւն որմանկարների մասին ձեփի վերայ, տարաազգարար մէկը բուրբուրին փշացած է, իսկ միւսը կիսով չափ: Արձանադրութիւնը թուական չունի, բայց հնագրական նշաններից գտտելով կարող է ժ. դարու գործ լինել:

Ես Մովսէս նու | աստ եւ անարժա(ն) | եկեղեցապան | սրբոյ եկեղեց | ւ ոյս (ընդգծուածը մաշուած) ետու կեն | գանազրել զս | ուրբ կաթողի (ընդգծուածը շնջուած) | կէս ի բարեխաւս | ութիւն ինձ եւ | ծն...:

32. Մատ. Ս. էջմ. № 1984/1958, Հակաճառութիւն Տիմոթէոս Էլուրոսի (Աւետոշ) մագաղար, հաստ. 321 թերթ, սկզբից ու վերջից մի քանի թըրթով նորոգած: ԳԻՐ. Միջին, ուղղանկիւն երկաթագիր, վերնագիրները փոքր երկաթագրով, մի իջեան $22\frac{1}{2} \times 12\frac{1}{2}$ սմ.: ԳՐԻԶ, ՄՏԱՅՈՂ և ԺԱՄԱՆԱԿ. Անյայտ, բայց նախ քան ժ. դար (Ը—Թ), հնագրական նշաններից գտտելով:

Ծանօթ. Այս Զ.-ը սուստ է, յունարէն բնագիրը կորած է և հայերէն թարգմանութեամբ միակ ձևագիրն է: Ուրիշ լեզուով ամբողջական թարգմանութիւն յայտնի չէ: Հրատարակել են Կարապետ Ժ. վարդապետ և Սրուանդ վարդապետ. Ս. էջմ. 1908 թ:

Նկարուած է 128^ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

33. 34. Մատ. Երուս. Ս. Յակոբ. № 2555. Աւետարան, մեծագիր, մագաղար հաստ և կոշտ: Զեռագիրն անթուական, բայց մէկը հայ գրչութեան ժ. դարուց առաջ եղած մնացորդներից: Կարծում ենք Ը—Թ. դարու գործ: Բուն ձևագիրը գրուած է խոշոր, բարձրաձև երկարագրով:

ա) Բնագրի առաջին տողը 10,2 սմ., մեր նկարը 9,5 սմ.:

բ) 12^ա. տողի երկ. 9,1 սմ., մեր նկարը 8, 9 սմ. գրեթէ նոյն մեծութեամբ:

35. Պատասիկ (Fragment) Տ. Խաչիկ Ժ. վարդապետի: Մի թերթ $34\frac{1}{2} \times 25\frac{1}{2}$ սմ.: մագաղար, յիշատակարան պոկած Զիւանշիրի գաւառի Մեծ շէն զիւզի աւետարանից: ԳԻՐ. Բուրբաձև երկաթագիր, թէ բնագիրը և թէ յիշատակարանը: ԳՐԻԶ Թութայել. ՄՏԱՅՈՂ. Աշոտ իշխան. Տեղ. Կասանդուպոլիս: Ժամանակ. 909 թ. փրկչական. ՅՄԸ. թ. 2.:

Ամբողջ յիշատակարանն այս է. . . . գրադձանս ներանձնաւետ նունախոնի և մտահարուստ ընթերցասիրական ուշմագունի և մեծաքանջ անուն | հայոց սպայապետի | առնելով ամենափառ | և հրաշագարդեալ ա՞ծ|ազայելուչ

և ք^աաւէր ք^նն Առսոյ իբրև | գրաբիովն ներքնծայեաց զյորից աւեաբան-
չացն զարտանաուրիսն ի մի | նուսեկով առ ի յիսալակ ստացուղին և
քնծայացելուն ՅՄԸ | քուակամութեանն * | հայոց. հրամանաւ օ^նն | Աշոտոյ-
ք^իի Ա^շն մերոյ փառք յաւիտեան . . » Ընդգծուածք տես պատկերի մէջ
Տախտակ ԺԶ:

Բնագիրը $13\frac{1}{2} \times 7$ սմ., մեր նկարը $8\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ սմ.:

36. Մատ. Ա. էջմ. Գ. 102|2679. Ժողովածու պատմական—ժամանա-
կագրական կարեւոր նիւթերի: բուղք (Հայոց ձեռագիրների մէջ նամենահինը).
 $28,2 \times 19\frac{1}{2}$ սմ., միջինն 24×14 սմ.: ԳԻՐ. երկաթազրախառն բոլորգիր:
ԳՐԻԶ. Ղուկաս, որդի Դաւիթ քահանայի $152^{\text{ա}}$, $86^{\text{բ}}$ «Յիշեալիք ի ք^ա զիս,
զԴաւիթ քահանայ, որոյ պիտի գրեցաւ և զորդի իմ զՂուկաս, որ զձագրեաց
իսկ զսա»: ՍՏԱՅՈՂ. Դաւիթ քահանայ՝ զրչի հայրը. «Դաւիթ քահանայ յի-
շեալիք ի ք^ա, զսաացող օ^ր գրոցս» $59^{\text{բ}}$: ՏԵՂ. Անյայտ ժԱՄԱՆԱԿ 971 թ.
փրկչական: «Տ^ր յ^ս ք^ա միածին որդի օ^րյ, սգորմեա Գիշին և Ազիզ մամին
և զաւակաց նոցա, օ^ր Սարգսի, Կարապետին և Մելքիսեղեկա և մեղա-
ւոր աւագ էրէց Յովհաննիսի որդւոյ Գիշի, որ զգրկուէքս զնեցի, և յեա
ՄԾԴ ամի զցանկս յաւրինեցի ի ՈՂԴ թուականիս», $163^{\text{ա}}$: Նորոգութեան յի-
շատակարան ունինք 981 թուից. «և է է նորոգումն սորա ի ն^ա թուակա-
նութեանս Հայոց», $152^{\text{ա}}$:

Ծանօթ. Ձեռագիրը արժանի է առանձին ուշագրութեան ոչ միայն իբրև
ժ. դարու միակ թղթի ձեռագիրը Հայոց մէջ, այլ և իւր գրի ու հարուստ
րոպանդակութեան համար:

Նկարուած է $233^{\text{բ}}$, բնագիրն է $9\frac{1}{2} \times 13,8$ սմ., մեր նկարը $9,1 \times 13,2$,
չնչին սարբերութեամբ փոքր:

37. Մատ. Ա. էջմ. Գ. № 159 2684: Մեկնութիւն Երզոց երգոյն Գրիգորի
Նիւսացւոյ, հասա և կոշտ մագաղաք, $28\frac{1}{2} \times 21,2$ սմ., թերթ 246: ԳԻՐ. Մի-
ջին, ուղղանկիւն երկաթազիր, երկիջեան $21\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{2}$ սմ.: ԳՐԻԶ. «Ձեռամբ
Պետրոսի անարժան գրչի»: ՍՏԱՅՈՂԲ Հայր Կիւրակոս և միարանութիւն.
«հրամանաւ հաւր Կիւրակոսի և համակամութեամբ եղբարցս»: ՏԵՂ. «ի գա-
ւառին Տարաւնոյ»: ժԱՄԱՆԱԿ. 973 թ. փրկչական. «ն^ա» Հայոց:

Ծանօթ. Այս Ձեռագիրը արժանի է առանձին ուշագրութեան, իբրև
մէկը ժ. դարու գրչութեան հազուադիւս մնացորդներից, որ Աւետարան չէ:

Նկարուած է ա) $245^{\text{ա}}$. յիշատակարանը, որ միջին երկաթազրի տարբեր
տեսակն է, շատ զեղեցիկ և կանոնաւոր: Բնագիրը և մեր նկարը նոյն մե-
ծութեամբ:

բ) $245^{\text{բ}}$. Շեղագիր, ՈԸ=1159 թուի. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մե-
ծութեամբ:

38. 39. 45. Ախալցխայի գուտաի Մրզուք զիւզի Աւետարան. Մա-
ղաղաք. 31×25 սմ.: ԳԻՐ խոշոր երկաթազիր. յիշատակարանը խաչաձևի մէջ,
միջին երկաթազիր: ԳՐԻԶ. «Յովհաննէս ծառայո ք^ի» Աւետարանի համար,

խոյ յիշատակարանի զրիչն է «Նդիա քահանայ և կրանաւոր»: (Տես յիշատակարանի նկարը): ՄՏԱՅՈՂ. Յիշատակարանի զրիչ Նդիա քահանայ: ԺԱՄԱՆԱԿ. 974 թ. փրկչական. «ՆԻԳ Թուականութեանս Հայոց»:

Ծանօթ. Յովհաննու աւետարանի մեծագոյն մասն առնուած է մի ուրիշ, ուղղանկիւն, խոշոր երկաթագրով աւետարանից և կցուած սորա հետ: Այս աւետարանի մասին տես մեր յօդուածը, Արարատ 1898 թ. ԺԱ.—ԺԲ.:

Նկարուած են. ա) Յիշատակարանը, Աւետարանի սկզբում, միջին երկաթագրով. $26 \times 21\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը $14\frac{1}{2} \times 11,8$ սմ.

բ) Բուն աւետարանից 1^ա. (Թերի սկզբից) 26×9 սմ. իւրաքանչիւր էջը., մեր նկարը $13\frac{1}{2} \times 4,7$ սմ.:

գ) Յովհաննու աւետարանից, տարբեր զրիչ, $294^{\text{ա}}$. $28 \times 8\frac{1}{2}$ իւրաքանչիւր էջը. մեր նկարը $14\frac{1}{2} \times 4,6$ սմ.: Համարում ենք այս մասը Ժ—ԺԱ դարու զիր:

40. Ալէքսանդրապօլի Ս. Աստուածածնի՝ Եկեղեցու «Ամենափրկիչ» կոչուած աւետարանը. մագաղաթ, ԳԻՐ. մեծ երկաթագիր, երկիջեան, 18×10 սմ.: ԳԻՐՁՆԵՐ Յովհաննէս 59^թ և Յովսէփ քահանայ զրիչ 222^թ: ՄՏԱՅՈՂ. Կիրակոս վաճառական. «Ես Կիրակոս վաճառական յաւանանդ և անարժան ծառայ հանդերձ ընտանեաւք իմովք ցանդացոյ եղէ սրբոյ աւետարանիս . . .»: ՏԵՂ. «ի գեղապարզաքն . . . (չի կարգացուած), որ կոչի Տըախաւեր»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 988 թ. փրկչական. «ի հայոց Թուականութեանն ի ՆԼԷ անն (sic) զրեցաւ ս՛ր աւետարանս». տես նկարը. «ի հայրապետութեանն (Յա) շկայ հայոց կաթաղիկոսի»:

Բնագիրը, 18×10 ս., մեր նկարը $15 \times 7\frac{1}{2}$ սմ.:

41. 42. 43. 44. Մատ. Ս. էջմ. № 229/2374 (Կար. 222) «Փղօսկրէ Աւետարանը», կազմ փղօսկրի քանդակներով $36\frac{1}{2} \times 29\frac{1}{2}$ սմ. մեծութեամբ, նկարազարդ, բնօր մագաղաթ, $35 \times 28\frac{1}{2}$ սմ. Թերթ. 232: ԳԻՐ. խոշոր երկաթագիր, երկիջեան $23\frac{1}{2} \times 7$ սմ., Աւետարանը, «Առաջք»-ների (խորանների) Եւսերիի և Կարապիւսնոսի թղթ. միջին երկաթագրով, Աւետարանացոյցը (տաների ընթերցուածների ցանկը) փոքր երկաթագրով: ԳԻՐՁ. Յովհաննէս. ՄՏԱՅՈՂ. «Ստեփաննոս կրանաւոր և քահանայ Հայկազնեա», սյսինքն Սիւնեաց իշխաններից: «Տ՛ն Ստեփաննոսի է սուրբ աւետարանս, տացէ զսա ս՛ր ի վայելումն մանկանց նոր սիովնի»: Ստացոյ Ստեփանոսի հօրեղբայրն է Ստեփանոս Եպիսկոպոս, Նորափանից հիմնարկողը: ՏԵՂ. Նորափանք (Տես Օրբէյեան. Փարթզ. Ա. 290) ԺԱՄԱՆԱԿ. 989 թ. փրկչական. «Եւ զրեցաւ յամի Թուոյ հայտանց: ՆԼԷ. և ըստ Թուոյ հոսովի ՁԽԲ. յիամայէզական բանակալութեանն: ՅՀԹ»:

Ծանօթ. Այս Ձեռագիրը՝ հին գրչութեան և մանրանկարչական արուեստի նշանաւոր մնացորդներից մէկն է: Տես էջմ. Աւետարանը. Սաչիգօփսկի. Վիեննա. 1892:

Հաստուածների գլխազրերը՝ մեծ են՝ միւս զրերից, բայց ոչ նկարչական, գլխից կամ սոչից երբեմն արժանանիկի զարդ կոչւրած: Ձ տառի բնօրոշ բաղաբաղը մի երկու տեղ մարդկային զէմքով: Ոսկի չի գործադրուած

բնագրի մէջ ոչ մի տեղ. բացառութիւն է 231^ա. «Տ^ա-ն Ստեփաննոսի է սուրբ աւետարան» խօսքերը, որ գրուած են խեցոսկով: Բնագրի համար յիշատակարանում կայ այսպիսի նկատողութիւն. «Եւ զսա լիցին հանապազ ընթերցեալ ի սուրբ եկեղեցւոջս (Նորավանդից), զի սոյն ի հին յարիմակաց գրեցաւ»:

Նկարուած են ա) Աւետարանից հատուած, խոշոր երկաթագրով 90^ա, բնագիրը 15,3×9 սմ., մեր նկարը 14¹/₂×8,6սմ., քիչ փոքր:

բ) Առաջընկերից Եւսեբիի և Կարպիանոսի թղթ. 1^ա բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

գ) 1^բ. միջին երկաթագրով բնագիրը 10,8×11,3 սմ., մեր նկարը 10¹/₂×11 սմ.:

դ) Աւետարանացուցի հատուած 232^բ. փոքր երկաթագրով: Այս նոյն գիրը գործադրուած է գրիչը աւետարանների մէջ առաջվերջին, եթէ տեղ չի լինում խոշոր երկաթագրով վանկը վերջացնելու. տես 44 նկարի մէջ երկրորդ, իններորդ, ասանուսմէկ և ասաներեքերորդ տողերի վերջերում: Լատագոյն ապացոյց, թէ երկուսն էլ նոյն գրչի գործ են:

46. 71. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 364, 2877. Աւետարան, քիչ զարդերով, մագաղսք 33×26 սմ., թերթ 218: ԳՐԲ. Ուղղանկիւն, միջակ մեծութեան երկաթագիր, (նման Յոր գիւղի պահպանակի աւետարանի գրին, որ ԺԱ. զարու գործ է. ա. պատկեր և § 45) երկէջ, 27×7¹/₂ սմ.: Քանակի գոյնը ձգած, դեղնաուուն: ԳՐԲ. Գրիգոր գրագիր. ՍՍԱՅՈՂ. Առաջինն անյայտ, վերջից թերթ լինելու պատճառով: Երկրորդ ստացողներ «ՈՒԲ»—1183 թուին «Քնարովի-դուխա և Գոհարն և Սուքիաս երէց վանաց». առաջիններն ստացել և նորագել են տուել երկրորդի համար: ԺԱՄԱՆԱԿ. Անյայտ. Ժ—ԺԱ. զարու գործ ըստ գրչութեան աւետարանների:

Նկարուած են ա) 74^բ. բնագիրը. 6,6սմ. առաջին տող, մեր նկարը 6 սմ. քիչ փոքր: Շեղագիր: Յաշի արուեստն ու գոյները նոյն միւս զարդերի հետ: Շեղագիր յիշատակարանի թմնաքը նոյն՝ Չեռագրի թմնաքի հետ: Գունատ, դեղնաուուն: Նոյն գիրը 112^ա. Ղուկասու սկզբնաւորութեան լուսանցրուած «ղինի ա՛ր յերկնցին»: Այս շեղագիրը, որ իւր ձևերով միանգամայն նորի տպաւորութիւն է անում, համարուած ենք Աւետարանի գրչի գործ, Ժ—ԺԱ. զարու:

բ) 219^ա. 5,2×14,2 սմ., երկրորդ տողը, մեր նկարը 2¹/₂×7 սմ.: ԺԱՄԱՆԱԿ. փրկչական 1211 թ., Հայոց թվ. Ո՛Կ. տես նկարը 71. անվարժ շեղագրով:

47. Մատ Ս. էջմ. № 236, 283. (Կ. 229) Աւետարան, հասա մագաղսք 21¹/₂×15¹/₂ սմ., 361 թերթ: ԳՐԲ. բոլորակ երկաթագիր, մի իջեան, 15¹/₂×11 սմ.: Գրիչն է Քրիստափոր գրիչ: ՍՍԱՅՈՂ. Սիմեոն քահանայ. ԺԱՄԱՆԱԿ 1033 թ. փրկչական ՆՁԲ. 361^ա. Յիշատակարանը փոքր երկաթագրով բոլորագրի շատ ձևերով:

Նկարուած է 263^բ. բնագիրը 9×10¹/₂ սմ., մեր նկարը 8,8×10սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ:

48. Պատասիկ (Fragment) S. Քաչիկ ծ վարդապետի, Գիզակի ծոր գիւղի եկեղեցու ճաշոցի մագաթեայ պահպանակն է եղել: Ամբողջը երկու թերթ է, Յովհաննու աւետարանի վերջը, ԻԱ. 17. «Եւ սակ. ա՞ր, զու զամենայն գիտես . . . » ԳԻՐ. Աւետարանի զիրք ուղղանկիւն երկաթազիր, երբեմն բուրբաղիծ, ինչպէս յ զ-ի զլուխը. շափաւոր մեծութեամբ: Այնուհետեւ փոքրիկ յիշատակարան և Աւետարանացոյց, անցման երկարազիր բուրբաղով խառն: Յիշատակարանը աւելի ուղղանկիւն, Աւետարանացոյցը թեք (վերջին երեք սողը նկարի մէջ): Աւետարանը երկիջեան է եղել: ԳՐԻԶ. Մխիթար. ՍՏԱՅՈՂ. Ռոսակէս քահանայ, ԺԱՄԱՆԱԿ. 1040 թ. փրկչական. «Գրեցաւ ա՞ր աւետարանս ի թուականիս հայոց ՆԶԹ»:

Բնազիրը. 8×7 սմ., մեր նկարը $5\frac{1}{2} \times 5$ սմ.:

49. Մատ. Ս. Էջմ. Գ. № 23/3723. Աւետարան, քառածալ, մագաղաք, $33,2 \times 27$ սմ., 242 թերթ: ԳԻՐԸ. Քոչոր երկաթազիր, երկէջ, իւրաքանչիւրը $29\frac{1}{2} \times 9$ սմ., յիշատակարանը միջին երկաթազիր: ԳՐԻԶ. «Յուսիկ յետին քահանայ և զբիջ»: ՍՏԱՅՈՂ. Պետրոս Գեառգարձ ? ԺԱՄԱՆԱԿ. 1044/5 թ. փրկչական. «Ի կաթողիկոսութեանն ա՞ն Պետրոս հայոց վերադիտողի, ի թուականութեան հայոց ՆՂԴ»:

Նկարուած է 63° , յիշատակարանի հետ. բնազիրն է $18\frac{1}{2} \times 21$ սմ., մեր նկարը $10 \times 11\frac{1}{2}$ սմ.

50. 51. Մատ. Ս. Էջմ. № 906/988. (Կ. 886) ճառքնափր Յովհաննու Ոսկերերանի, Հաստ և կոշտ մագաղաք, $34\frac{1}{2} \times 25\frac{1}{2}$ սմ., 285 թերթ: ԳԻՐ. Ճաները միջին երկաթազրով: Երբեմն հասուածի առաջին սողը, ինչպէս որ. 72° . 249^{m} , ինչպէս և յիշատակարաններից սմանք 63° . 242^{m} բուրբաձև, խոչոր երկաթազրով: ԳՐԻԶ. և առաջին կապնոյ. Գեորգ. «Գրեցաւ և կազմեցաւ զիրքս այս ձեռամբ իմով Գեորգայ նուստս զբիջ»: Քանակը խոնացած, տեղ տեղ թափած: ՍՏԱՅՈՂ. Տ՞ր Պետրոս Գեառգարձ (տես. յիշատակարանի նկարը): Տե՛Ղ. Անյայտ, բայց հուսմանքն Անի քաղաք կամ շրջազայ վանքերից մէկը: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1055 թ. փրկչական. «Գրեցաւ ա՞ն ծագիծ պատգամս այս ի թուականիս հայոց. յորով ՆՂԵ էր. ի զիքախնին յերեքասուներորդ ամին, ի թագաւորութեան Մանուսիս կայսեր. իսկ մեր լուսաւորութեան և թն հարիւր և քառասուն և զ՞. և կուսածին ծագմանէն հազար և քառասուն և և՞»:

Նկարուած է ա) Բուն ձեռագրի նախերից 156^{m} . բնազիրը $16 \times 10\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը $7,1 \times 11$ սմ.:

բ) Յիշատակարանից. 284^{m} . $7,3 \times 15\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը $14\frac{1}{2} \times 7$ սմ.:

52 70. 126. 134. Մատ. Ս. Էջմ. Գ. № 363/3793, Աւետարան, նկարազարդ, կաշեկազմ $39\frac{1}{2} \times 30$ սմ.։ Հաստ մագաղաք, որ պատրաստել է Մովսէս, «որ դմազազաթն զործեաց», 39×30 սմ., թերթ 311: ԳԻՐ. Քոչոր երկաթազիր, յիշատակարանները միջին երկաթազիր, լուսանցքի ծանաթութիւնները փոքր երկաթազիր. երկիջեան. 27×9 սմ.։ ԳՐԻԶ. Յովհաննէս երկջ 88° . 240^{m} . 310° . և ԿԱՄԻՐԻԶ ? «Դաւիթ Յազրկայ, որ զոսկեղեզն զուղեաց»: Տե՛Ղ.

«ի վանս Սանդղկայ»: ժԱՄԱՆԱԿ. 1053 թ. փրկչական. «գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականութեան Հայոց ՇԲ ամի»:

Մանօք. Թերթ 60, 63, 64, 65 կրկնագիր են. հին աւետարանի երկաթագիր հատուածներ, որոնցից երկուսը լուսացուած են և երկուսը քերուած, և վերան բարբրարով յետոյ գրուած: Ընթերցուածների սկզբնագիրը բնագրի երկաթագրից փոքր ինչ մեծ և կոզրից զէպի լուսանցքը զարգով կոյած, յատուկ հին ձևագիրներին, բայց երբեմն գեղեցիկ մանրանկարչական տառերով:

Նկարուած են՝ ա) բուն Ձեռագրից 130^ա. բնագիրը (հաշտած ներքեի ծանօթութիւնները) $9,3 \times 8\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը 10×9 սմ., ուրեմն չնչին զանազանութեամբ մեծ բնագրից:

բ) Միխայլ սսկերչի յիշատակարանը (նկ. 70) բարբրարախան շեղագրով. տարբեր շեղագրով նոյն սսկերչի մի այլ յիշատակարանից իմանում ենք, որ «ՄԾ»—1201 թ. շնորհել է նա այս աւետարանը Ձաւրափար քահանային. «Որմենի հայրենիքն կոչի»—Ուրմիա? 310^բ: Բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

գ) 89^ա Շեղագրով (նկ. 124) նուիրարերութեան յիշատակարան 1323 թ. փրկչական. «գրեցաւ ի թվ. հայ. 2ՀԲ յունիսի ժԱ.» Բնագիրը 21×16 սմ., մեր նկարը $11 \times 8\frac{1}{2}$ սմ.:

դ) Նոսրգիր (նկ. 134) նուիրարերութեան յիշատակարան 1346 թ. փրկչական: Հայոց «ԶԳԷ, ի մայիսի ԻԸ»: Բնագիրը 18×8 , մեր նկարը $10\frac{1}{2} \times 4,7$ սմ.:

53. Մատ. Ա. էջմ. Գ. № 362/3784. Աւետարան, նկարազարդ, մագաղաթ $43\frac{1}{2} \times 34$, 287 թերթ: ԳԻՐ. Պոչոբ երկաթագիր, երկիջեան, $31\frac{1}{2} \times 9,2$ սմ.: ԳՐԻԶ. Թովմա երէց, որդի Մովսէս քահանայի ՏԵՂ. Մեղտինէ քաղաք, «ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի»: ժԱՄԱՆԱԿ. փրկչական 1057 թ. «ի թուականութեանս Հայոց ի հինգ հարիւր ու վեցն, ի կաթողիկոսութեանն ա՞ն Պաշկայ, յորժամ ի Քաւրլուրի վանս էր»:

Մանօք. 207^ա. Լուսանցքուծ մանրանկարչական զարդի մէջ՝ շեղագրով գրուած, անշուշտ գրութեան ժամանակից. «գՊաւղոս հայր յիշեցէք ի ք՞ս և զիս» տես և 262^ա.

Նկարուած է 161^ա. մեծ երկաթագիր. բնագիրը 14×22 սմ., մեր նկարը $9 \times 14,3$ սմ.:

54. Մատ. Ա. էջմ. 369/311 (Կար. 362): Աւետարան, նկարազարդ: Մագաղաթ, $23 \times 15\frac{1}{2}$ սմ., 281 թերթ: ԳԻՐ. Բոլբրաձե, միջին երկաթագիր, երկէջ, իւրաքանչիւրը $15 \times 4,7$ սմ.: ԳՐԻԶ և ՍՏԱՑՈՂ. Գրիգոր քահանայ Ակուսեցի, որ 1021 թուին Վասպուրականի Սենեքերիմ թաղաւորի զազթի հետ հաստատուել էր Սերասախայում 281^ա. ՏԵՂ. Սերասախ: ժԱՄԱՆԱԿ 1066 թ. փրկչ. «ՇԺԵ թուոյս Հայոց»:

Ման. Աւետարանիս նկարազարդութիւնն ու մանրանկարչութեան ուսում-

նասիրութիւնը տես Արարատ 1910. Յունուար, Մարտ. մեր յօդուածը. «Նախնեաց Յիշատակներ» վերնագրով:

Նկարուած է 135^բ, բնագիրը և լուսանկարը նոյն մեծութեամբ:

55. Երուս. Մատ. Ս. Յակ. № 2556/1, Աւետարան, կազմը թուշի վերայ արծաթապատ, սկզբրած, 48 × 36 սմ., Շղթայակրի մամանակից: Նկարագրի: Հաստ մազապար, երկիջեան, 32 × 10 սմ.: ԳՐԻԶՆ ու ՏԵՂՆ անյայտ: ՄՍՍՅՈՂԲ Գաղիկ Շահնշահ, որդի Արասայ, Կարսի վերջին թաղաւորը և Գորանդուխտ թագուհին՝ իրենց Մարեմ գտեր հետ 5^բ, 135^բ, 222^բ, 371^բ. ԺԱՄԱՆԱԿ. 1028—1064 թ. թ.

Մանօք. Հատուածների գլխագրերը բնագրի երկաթագրից սուղի մեծ են, բայց ոչ մանրանկարչական. կողքից կապուած լուսանցքի զարդի, թուշուհի կամ կենդանու պատկերի հետ: Նկարագրութիւնը Արարատ. 1910. էր 332

Լուսանկարուած է 125^ա, բնագիրը չորս անգամ մեծ է մեր նկարից:

56. Մատ. Ս. էջմ. № 260/275 (Կար. 253), Աւետարան, ազնիւ մազապար, 25,2 × 19 սմ., 269 թերթ: ԳՐԻ Միջին երկաթագիր, շատ սիրուն, երկիջեան, 17 × 5 սմ.: Ընթեցանութեան նշաններ ունի կարմրադեղով, բայց ոչ բուն գրչի գործ, որովհետեւ հին, սե թանաքով կէտապրութեան մօտ կայ, երբեմն և կարմիրը: ԳՐԻԶ. Յովհաննէս գրիչ: ՄՍՍՅՈՂ. «Սմբատ Պատրիկ որդի Վահրամայ» կամ «Սմբատ որդի Վահրամայ քսասէր և բարեյաղթող Պատրիկ», որ աւետարանին գրչութեան տարին սուղ է «զձե և զկարգ կրաւնաւորութեան» և «անուանեցայ Յովհաննէս ըստ վերակոչման հրաժարելոյ իմոյ ի ծփանաց կենցաղոյս»: ԺԱՄԱՆԱԿ 1071—1080 թ. փրկչական-թուականի միւտորը չի կարգացում. «Ի հինց հարիւրորդի քսան . . . զի ամի թուարկութեան հայոց (բնոյգծուածը հայիւ տեսանելի) ի թաղաւորութեանն Յունաց Միխայիլին որդւոյ Տուկիծին . . . (մի կամ երկու քսան) ի կուրապագատութեանն Մարեմայ բարեպաշտի և հպարի . . . (մի քսան) և ա՞ն որդւոյ. յամս ա՞ ծաղաախ և հոգեոր ա՞ն Գրիգորիսի և ա՞ն Գեորգայ»:

Նկարուած է յիշատակարանի մի հատուածը. բնագիրը 11 × 11½ սմ., մեր նկարը 10½ × 11,2 սմ.:

57. Մատ. Ս. էջմ. № 257/288 (Կ. 250), Աւետարան, մազապար, 22 × 16½ սմ.: ԳՐԻ. Միջին երկաթագիր, երկիջեան, իւրաքանչիւրը 17 × 5,3 սմ. ներքեի ծանօթութեան հետ: ԳՐԻԶ. Ահարոֆը գրիչ: ՏԵՂ. «Աւարտեցաւ ս՞ք աւետարանս ի մայրաքաղաքս Ազիկանդրու բնոյ հովանեաւ Յովհաննու աւետարանչին»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1099 թ. փրկչական. «Ի թուականութեանն հայոց ՇԽԸ գրեցաւ ս՞ք (աւ)աւարանս»:

Լուսանկարուած է 171^ա. բնագիրը և լուսանկարը նոյն մեծութեամբ:

Մանօք. Ուշագրութեան արժանի են կարմրադեղով, շեղագրին մօտեցող, անցման բուրբրով յիշատակարանները 75^բ. Մասթէոսի վերջուած, և 280^բ. Յովհաննու վերջուած՝ գրչի անունով: Նոյն գրով են և աւետարան-

ների վերնադիրները: Կայ մի յիշատակարան 125^թ. Ուր (=1193 թ.) թուականով, խեղճան շեղազիւ: Մարկոսի ամբողջ աւետարանը սրբազրուած է բոլորազիր—շեղազրով կամ աստղանութեան նշաններ գրուած, բայց ոչ բուն գրչի ձևով, հաւանօրէն ժԲ—ժԳ. դարում (առաւօս բառն այսպէս գրուած):

58. Մատ. Ա. էջմ. Գ. № 124/2600. Ճաղընտիր, Առ սրս Աստուածարանի, հաստ, մազազաթանման, կոկած և օղւոյած բուղբ, 26×18¹/₂ սմ., 265 թերթ: ԳԻՐ. Սքանչելի, միջին երկաթազրով. վերնադիրը կարմրագեղով և փոքր երկաթազրով, նոյնպէս շատ գեղեցիկ. 16,8×10,8 սմ.: ԳՐԻՉ, ու ժԱՄԱՆԱԿՆ անյայտ ՍՏԱՅՈՂ «Գրիգորէս Հայոց կաթողիկոս» 26. կամ «Հոգևոր ա՛ր Գրիգորէս» 79^ա. տես և 83^ա 116^ա, 158^թ, 181^թ, 211^թ և 245^թ. բնոյցուած յիշատակարանները խոշոր երկաթազրով: Ո՛ր Գրիգորիսն է, զժուար է չշղութեամբ սրոշել. կարծում եմ Գրիգոր Վկայասէր կամ Գրիգոր Գ, ուրեմն ժԱ—ժԲ. դարու զիր:

Նկարուած է 179^թ. բնադիրը 14,2×10¹/₂ սմ., առաջին օղւոյ. մեր նկարը 13,7×10, բիշ փոքր բնադիրց:

59. Մատ. Ա. էջմ. № 898/985(Կ. 879): Ճաղոց նկարազարդ մագաղար, 31¹/₂×22¹/₂ սմ., 281 թերթ: ԳԻՐ. Միջին, ուղղանկիւն երկաթազիր, խրատները փոքր երկաթազիր. գեղեցիկ գրչութեամբ: ԳՐԻՉ, ժԱՄԱՆԱԿ, ՏԵՂ. Անյայտ. համարում եմ ժԱ—ժԲ. դարու զործ:

Նկարուած է 155^ա. բնադիրը 8,9. մեր նկարը 9,2×15¹/₂ սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ:

60. Մատ. Ա. էջմ. № 1239/1214 (Կար. 1209). Մեկնութիւն մարգարէութեան նսալեայ՝ Յովնանու սրղւոյ Մուշին. հաստ, մազազաթանման բուղբ, 24¹/₂×17¹/₂ սմ.: ԳԻՐ Անցման բոլորզիր, երկաթազրի և շեղազրի խանուրդով, մի իջեան, 20×15¹/₂ սմ.: ԳՐԻՉ և ճեղիմակ. Յոնաննէս . . . կրանուօր սրղի Մուշին և աշակերտ ա՛ր վարդապետին Քաղէօսի»: ՏԵՂ. «ի գեղս, սր կոչի Մարմէա (Վասպուրականի), բնոց հովանեա ա՛ր գերեզմանի վարդապետին Քաղէօսի» (ճեղիմակի ուսուցիչը): ժԱՄԱՆԱԿ. 1118 թ. փրկչական. «եւ գրեցաւ ի ՇԿԷ թուականիս հայոց . . . ի հայրապետութեանն ա՛ն Դաւթի հոոց կաթողիկոսի ի Վասպ.»

Ճաղօր. Այս Ձ-ը արժանի է ուշագրութեան, իւր խառն գրչութեամբ և իբրև ճեղիմակի ձևով գրուած սղղրնական սրինակ, unicum, սրից արտազրութիւն յայանի չէ մինչև այժմ: Հեղինակը յաճախ նոր բաներ է աւելացրել և այդպիսի զէջքերում շեղազրին աւելի մօտ ձևերով: Ինքն էլ ներդրութիւն է խնդրում «վասն աղեղութեան գրոյս»: Մի յետին ձևը աւելացրել է կէտազրութիւնը և լրացրել պակաս թողած տասեր. մի երկրորդ, աւելի յետին ձևը կարմիր թանաքով անասել. նշաններ գրել: Ընտրել ենք այնպիսի երես, ուր յետին ձևը շատ բիշ նորութիւն է մացրել. եզոմները հետևողներն են. ա) շորբորդ օղւոց. «եւ եթէ», եւ-ի վերայ բոլորակ նշան՝ կարմիր թանաքով. բ) երրորդ օղւոց «յայտ առնէ», ն-ի զլիսիկը սե թանաքով կետացրել է. «զոր աւրինակ այր տէր» բառերի վերայ մի մի բութ աւելացրել. գ) ինն-

բորդ տող «ցանգայ», յ-ն յետոյ է աւելացրել. դ) տասներորդ տող «քննող», ս-ի ներքին մասը միացրել է, որպէս զի օ դասնայ, որով և սրբազրոյի ժամանակը ժԲ-ի վերջ, ժԿ. զար կարող ենք համարել:

Այս Զ-ի մասին տես. Արարատ. 1913 թ. Յունուար. 4. Եղ.-ի յօ-դուածը:

Նկարուած է 93 եր. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

61. Մատ. Ա. էջմիածնի, № 905/832 (Կար. չկայ). Ճաշոց, լուսանցքի զարդերով, մագաղաք $21\frac{1}{2} \times 16\frac{1}{2}$ սմ., թերթ 250. ԳԻՐ. Միջին, սքանչելի երկաթագիր, խրատները փոքր երկաթագիր. մի իջեան $14\frac{1}{2} \times 10,2$ սմ. ԳՐԻԶ. Գէորգ Սկեռացի (նշ Լամբրոնացի) բանասիրական ճանապարհով գտնուած. Սկեռացի գրչութեան զարոյցի հնագոյն ներկայացուցիչներից մէկը. «Ընդ որս ևւ ես ժախմ պազատանաս ք յրնթերցողաց յիշել զաշխատող սորա զԳեորգ. որ մեծաւ ջանիւ գրեցի զսա յընտիր ևւ յաղնիս յաւրինակէ»: ՍՏԱՅՈՂ. Ստեփանոս քահանայ. ՏԵՂ. Անյայտ. բայց հաւանօրէն Սկեռան: ԺԱՄԱՆԱԿ 1154 թ. փրկչական. «Ո՞րքորդի երբորի թ(ուս)ականիս հայուց գրեցաւ ա՞ ծային բուրաստանաց ծաղկագուժար մատեանս»:

Նկարուած է 66^թ. ամբողջ երեսը. 14×10 սմ., մեր նկարը $11,3 \times 7,8$ սմ.:

62. Մատ. Ա. էջմ. № 1687/1890 (Կար. 1645) Եղիշէ պատմագիր, բուլք, թերթ 250. ԳԻՐ., Անցման երկաթագիր բոլորգրի ձևերով, մի իջեան. $17\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2}$ սմ.: ԳՐԻԶ. Դաւիթ, ՍՏԱՅՈՂՔ. Գրիշը և հարազատ եղբայրը Միսիթար: ՏԵՂ. «ի վանս Կոշա, ընդ հովանեաւ սրբոյ Ստեփաննոսի»: ԺԱՄԱՆԱԿ. փրկչական ՌՃՂԻ—1174 թ. «ի հայկազեան թուականիս վեցհարիւրերորդի ևւ երկուց տասանց եզակաւ միով առաւելու. ևւ ըստ նորում շրջանիս միոյ յորիւնի ևւ երից տասանց ևւ քսանց երկուց» յիշատակարան 208^ա—208^բ.

Նկարուած է 208^ա. բնագիրը $17\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը $14\frac{1}{2} \times 8\frac{1}{2}$ սմ.:

64. Մատ. Ա. էջմ. № 1561/1568 (Կ. 1523) Նարեկ. նկարազարդ. աղնիս մագաղաք $15,2 \times 11\frac{1}{2}$. 336 թերթ, ԳԻՐ. Փոքր երկաթագիր, սքանչելի, մի իջեան, $10,2 \times 7\frac{1}{2}$ սմ.: ԳՐԻԶ. «Զօրորմելի գրիչս Գրիգոր, ազաչեմ յիշել ի ա՞ր. 28^ա.: ՍՏԱՅՈՂ. Ներսէս Լամբրոնացի. «Ստացուող սորա զՆերսէս, զորդի մեծագաւր սեւասասի Աւշին յիշես. ի ք՞ս 55^թ. տես ևւ 115^թ. 175^թ.: ՏԵՂ. Անյայտ, բայց հաւանօրէն Սկեռացի վանքը: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1173 թ. փրկչական. «թու. ՈՐԲ»:

Մտնօք. Առաջին երեան ամբողջապէս ոսկեգիր է. աղնիս ոսկով ևւ գրուած նախ գլուխների սկզբնաւորութեան ևւ պարբերութիւնների առաջին տողերը: Դուրիների վերնագիրները կարմիր ևւ բնագրից աւելի փոքր տեսակի երկաթագրով:

Նկարուած է 10^ա. ամբողջ երեսը. $10,2 \times 7\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը քիչ փոքրը $9,7 \times 7,2$ սմ.:

65. Մատ. Ա. էջմ. Գ. № 482/3795 Տօնապատճառ. Կաւեկագմ. $40 \times 26\frac{1}{2}$ սմ., Թուլք. $40 \times 26\frac{1}{2}$ սմ. ԳԻՐ. Արեւիկեան խոշոր բոլորգիր (անցման, միջին

երկաթագրից բուրդգրին). երկիջևան $31\frac{1}{2} \times 9$ սմ. ԳՐԻԶ. Փիլիպպոս քահանայ-կազմող. Ակոբ. Գրչութեան ժամանակից է կազմը, 1191 թուից: «Ի ՌՅ. թվ. հայոց կազմեցաւ տաւնապատեալսն այս արդեամբ Յաւղկայ ազախնոյն ք ի . . . » 208^{թ.}: Կազմի առաջին երեսին շեղադրին մօտ բուրդգրով գրոշմուած է. «Փիլիպպոսի է. զԱկոբ յիշեայ ի ք»: ՄՍՍՅՈՂԲ. Գրիչը և իւր կիներ, Մարեմ աիկին (մայր մանկանց խնոց Մարեմ աիկին), որ ապա ՌՅ=1191 թուին նուիրում են «Ա՞ճընկալ ս՞ր նշան»ին (Գեղարդձւմ): ՏԵՂ. «Ի ս՞ր ժողովարանիս Այրիվանից. ընդ հովանեաւ սրբոյ Ա՞ճածնի և ս՞ր վկայից»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1190 թ. փրկչական. «ՈՒԹ» (տես պատկերը), լուսանցքում:

Նկարուած է 156^{թ.}. բնագիրը $8\frac{1}{2} \times 9\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը 8×9 սմ. առաջին սողը լուսանցքի թուականի հետ:

66. Մատ. Ս. էջմ. № 921/948 (Կար. 901), ճառքնախիբ. Եփրեմի. հաստ մազաղաթանման բուլք, $26 \times 16\frac{1}{2}$ սմ. 298 թերթ., ԳԻՐ. Արևելեան բուրդգիր անցման, փոքր երկաթագրից, մի իջևան $19,2 > 11,2$ սմ.: ԳՐԻԶ և ՄՍՍՅՈՂ. Յոհաննէս 66^{թ.}. 141, 145^{թ.}. 170^{թ.}. զՅովհաննէս գրողս ևւ զհայր իմ Սարգիս բժիշկն յիշեսցիք և ա՞ճ զձեզ յիշէ»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1196 թ. փրկչական. «Ի թւ իս (sic) ՌՅ» 170^{թ.} և 231^{թ.}. Երկու տեղն էլ թուականի գրութիւնը տարբեր է բնագրից. բայց նոյն ժամանակի կշիռն էր իմ համարում:

Նկարուած է 165^{թ.}. Երանելոյն Եփրեմի վտան սատանախի, թէ որպէս խարէ զորդի մարդկան ևւ գայթակղեցուցանէ» վերնագրով հատուածից: Բնագիրը $13,2 \times 11$ առաջին սողը, մեր նկարը $13 \times 10,9$, համարեա նոյն մեծութեամբ:

67. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 163/2606. Մխիթարայ Գոշի Մեկնութիւն մարգարէութեան Երեմիայի: Հաստ բուլք, մազաղաթանման. թերթ 234, ԳԻՐ. Բուրդգիր արևելեան, մի իջևան. $18,6 \times 12$ սմ. ԳՐԻԶ. Ջեռագրինն անյայտ, բայց յիշատակարանի գրիչը և ՄՍՍՅՈՂ Դաւիթ (Փոբայրեցի?): Յիշատակարանի հեղինակը՝ անուանում է իրեն «սիրոզ և համակամ և յորդորիչ նորին (Մխիթարայ Գոշի) Դաւիթ»։ Ընդօրինակել է առել Գոշի օրինակից և սիրոյ ու շնորհակալութեան խօսքեր ունի ուղղած նորանս: «Զի անպարտպ եղեալ իմոյս անձին ի ժամանել և զրոշմել զսա, այլ և այլում ախմարաց ետու զձեզ (յիբաւի, խառը գրչութիւն) և ապաշաւ ունիմ. թեպէտ և ուղղեցի յետոյ»: ԺԱՄԱՆԱԿ. Փրկչական 1198 թուին. « և արդ իմուսն գրութեան զայս տառ ԲՓ ան ամ էր առմանն Ե՞մի . . . և ի՞նչ է առ Ո՞ւզ թուականս հայոց»:

Նկարուած է 194^{թ.}. բնագիրը $12,2 \times 11,7$ սմ., մեր նկարը $8,6 \times 8$ սմ.:

68. Պատասիկ Տ. Խաչիկ ծ. վարդապետի Շարական փոքր երկարագրով. ոչ ուշ քան ժԲ դարը: Նման գրով մի ամբողջ ձեռագիր գտնուած է Երուս. Հայոց Ս. Յակոբեանց մատենադարանում:

Բնագիրը 5×5 սմ., մեր նկարը 4×4 սմ.:

69. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 25/2589, Աւետարան նկարազարդ, մազազար, $23\frac{1}{2} \times 18$ սմ. լուսանցքները կազմելիս կարած. թերթ 339, ԳԻՐ. Միջին եր-

կաթնազիր հաստ գծերով, բայց սիրուն և կանոնաւոր. փայլուն թանաքով, բուսանցքի մանրանկարները և մանրանկարչական զլխատառերը ճիշտ և զեղեցիկ ԳՐԻԶ. Սարգիս սարկաւազ: ՄԱՂԿՈՂԸ Հայրապետ քահանայ: ՄՏԱՅՈՂ. Կոստանդին քահանայ. ՏԵՂԵ անյայտ, բայց զրին և նկարչութեան նայելով Սերաստիա կամ Կիլիկիային մօտ գտնուած երկրներում: Պետք է ի նկատ ունենալ նաև բիւզանդական կայսեր անուամբ թուազութիւնը: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1200 թ. փրկչական. «ի թուականութեան հայոց ՈՅԹ, ի թագաւորութեանն յունաց Անկելոսի, ի գիտապետութեան հայոց ՏՐ Գրիգորի Ապիրատ անուն կոչեցեալ. յերեքաստան ամի ամսն է՝ մի. և յերբորդումն ամի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի բարեպաշտի ի բնակալութեան ալլասեոխոս Ուզնանին»:

Նկարուած է 304^{թ.}, բնագիրը 13,6×5,8 սմ., մեր նկարը 14,6×6 սմ. քիչ մեծ բնագրից:

72. 73. Մատ. Ս. էջմ. № 364/987 (Կար. 358). Աւետարան, նկարազարդ, մագաղաթ, 33×26 սմ. թերթ 313: ԳՐԻ. Միջին, ուղղանկիւն երկաթազիր. աւետարանը և յիշատակարանը թէև զրուած են միջին երկաթազրով, բայց յիշատակարանի գիրն աւելի թեք է զէպի ձախ և համեմատաբար աւելի փոքր: Երկէջ 25×7 սմ.: ԳՐԻԶ «Հայրապետ նուաստ քահանայ: ՄՏԱՅՈՂՆԵՐ. Հայր Յովհաննէս և Բարսեղ վանուց վանական. սրանց մահուանից յետոյ նրանց ներսէս քոյրորդին: Նիւթի գրամբ տուել են Յեւանէս, պարոն Ուքան և Պատգրան: ՏԵՂ. Սերաստիա. «Ընդ հովանեաւ ս՝ ր Ա՞ ծածնին և ս՝ ր Սարգսի զաւրավարին, որ յանուն նոցա կանգնեցաւ ս՝ ր Եկեղեցիքս Ի քաղաքիս Սերաստիա»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1211 թ փրկչական. «Յամի վեցհարիւրորդ վաթսներորդի թուականին»: տես նկարը: «Արդ ի հայրապետութեանն ոչ գրեալ տակ, Եթէ զուս գրեցից անուն, ալլ ասեմ, թէ երից հակառակաց. ՏՐ Յովհաննիսի, ՏՐ Անանիի և Տ ր Գաւթի: Իսկ ի մերում գիտապետութեանս ՏՐ Գրիգորի ս՝ ր և բնաբեալ կայիսկոպոսի»:

Նկարուած է ա) բուն ձևագրից 311^{թ.}. բնագիրը. 13,4×6,9 սմ. մեր նկարը 9,4×4,7 սմ.:

բ) Յիշատակարանից 211^{թ.}. բնագիրը 17,3×7½ սմ., մեր նկարը 12×5 սմ.:

74. 75. Մատ. Ս. էջմ. № 232/378 (Կար. 225), Վախտանգի նկարազարդ Աւետարանը. կոչեկազմ 33½×25 սմ., հաստ մագաղաթ, 34×24 սմ., 308 թերթի. ԳՐԻ. Աւետարանը երկաթազրով, ոչ շատ խոշոր. յիշատակարանը միջին երկաթազրով, խորանների մէջ Եւսերիի և Կարպիանոսի թղթ. փոքր երկաթազրով: ԳՐԻԶ և ՆԿԱՐԻԶ. Քորոս 2^ա, 9^{թ.}. 258^{թ.}. (տես. նկարը. Տախտակ Խ). ՄՏԱՅՈՂՆԵՐ. «Վախտանգ որդի Հասանա որդւոյ Վախտանգոյ» Նորա ամուսինը Խորիշան «զուսար մեծ սպարապետին Սարգսի 308 Պ. ԺԱՄԱՆԱԿ. Առաջին քառորդ ԺԳ. զարու, բայց հաւանորէն ՈԿԱ=1212 թուին, երբ Խորիշան վերաշենեց Մեծարանց վանքերը (տես. Բարխուդարեանց. Արցախ 171): Մի եկեղեցու շինութեան մասին յիշատակուած է և Աւետարանին յիշատակարանում (Յիշատ. ամբողջ տես 1. Ա. Օրբելի. Гасанъ Джалакъ, Князь Хаченскій. Сп. 1909 Կր. 408- Известія вми. Академіи Наукъ.

Մանօր. Հատուածների սկզբնագիրը մանրանկարչական և առաջին տո-

զը խեցտակով գրուած: Ոսկեզիր է նոյնպէս Զոնը կապոյտ մակերևութի վերայ, 9^բ: Մանրանկարներն ու լուսանցքի զարդերը արժանի ուշադրութեան:

Նկարուած է ա) յիշատակարանից 308^ա. միջին երկաթազիր., բնազիրը 9×15 սմ., մեր նկարը $7,9 \times 13$ սմ.:

բ) Յորանների մէջ Եւսերբի թղթ. 2^ա. փոքր երկաթազրով. բնազիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ $10 \times 11,8$ սմ.:

76 Մատ. Ս. էջմ. № 919/947 (Կար. 899), ձառք Սերերիանոսի, բաղր, $27\frac{1}{2} \times 21,7$ սմ., երկիջեան, իւրաքանչիւրը $25,2 \times 7\frac{1}{2}$ սմ.: ԳԻՐ. Անցման բուրդի բնազիրը, իսկ մեր լուսանկարը ձեղապիւր յիշատակարանից: ԳԻՐԶԸ. Պետրոս զրիչ, որի եզրայրն է Սիմեոն: ՍՏԱՅՈՂ. Հայր Ազանց անապատի Քորոս և միաբանութիւն «Տրամանաւ երիցս երանեալ հաւրն Քորոսոյ և այլ միակամ և միախորհուրդ եզրայրութեան»: ՏԵՂ. «ի գերահաշակ անապատս, որ կոչի Ազներ, ընդ հովանեաւ ս^ր Ա՜ժածնիս և ս^ր Առաքելոցս»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1215 թ. փրկչ. (սեւ լուսանկարը, Տախտակ Խէ). «ի թագաւորութե՛ն հայոց Կեանի յաղթողի և բարեպաշտի և ի հայրապետութե՛ն Յովհաննիսի հայոց կաթողիկոսի»:

Նկարուած է յիշատակարանը, շեղազիր, բնազիրը $13,6 \times 8,8$ վերջին տողը, մեր լուսանկարը $14 \times 8,3$

77. 78. 125. Մատ. Ս. էջմ. № 230/1519 (Կ. 223), Բաղնայրի աւետարանը. 299 թերթ, բնաիր մագաղապ, $41,8 \times 29,2$ սմ.: ԳԻՐԸ. Յոշոր երկաթազիր, երկիջեան, $29 \times 7,8$ սմ., առանց ներքին ծանօթութիւնների, ԳԻՐԶ. Անյայտ: ՍՏԱՅՈՂ. Իշխանաց իշխան պատրան Քաւոսա և իւր կինը Քաթուն. «Զպատրան Քաւոսա որդի Ամիր Սարգսի և զամուսին իւր զՔաթունն յիշեալիք յազաւթս, որ ստացան զաւետարանս Բաղնայրի Ա՜ժածնիս վասն յիշատակի իւրեանց սիրելի և անզրանիկ Մասնային, որ տղայ հասակաւ փոխեցաւ ի ք^ս և սուղ մեծ եթող ծնաւոցայ իւրոց, որք կարգայր յիշեալիք ի ս^ր յազաւթս ձեր, ազաւթք»: 99^բ.: ԺԱՄԱՆԱԿ. Աւետարանի մէջ չկայ նշանակուած, բայց յիշատակարանների և արձանագրութիւնների հիման վերայ, ուրիշ տեղ ցոյց ենք տուել, որ գրուած պիտի լինի 1212—1223 9 տարիների մէջ (Անահիտ. 1911: Մայիս—Յունիս. եր. 102):

Նկարուած է ա) 2^ա. աւետարանից, մեծ երկաթազիր, $13 \times 7,8$, մեր նկարը $12,8 \times 7,7$, գրեթէ նոյն մեծութեամբ:

բ) Յիշատակարան, միջին երկաթազիր 297^բ. բնազիրը $11 \times 15\frac{1}{2}$, մեր նկարը $10,9 \times 15,3$, գրեթէ նոյն մեծութեամբ:

գ) Յիշատակարան բուրդի բնազիրը 297^ա. բնազիրը $28\frac{1}{2} \times 17\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը $9 \times 15\frac{1}{2}$ սմ.: Սորա ծամանակը 1308 թ. փրկչական:

79. Մատ. Ս. էջմ. № 2093/2101 (Կ. 2050) Բանք յԱ որս Աստուածարանի կամ Գիրք Առասպելաց. բաղր, $17\frac{1}{2} \times 21\frac{1}{2}$ սմ.: ԳԻՐ. Արևելեան բուրդի բնազիր, մի իջեան $13,8 \times 8\frac{1}{2}$ սմ.: ԳԻՐԶ. Ստեփանոս Ազիմաբարցի. ծնողն է Յովհաննէս, «ս^ր Սարգիս հաւրեղբայր»: ՏԵՂ. «ի վանքս Յորանաշատ կոչեցեալ, ի նահանգիս Ազուանից, ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ Ա՜ժածնիս»:

203^ա.: «Ի դուստրիս Գարգմանայ առ սոս ուղփաճեմ և ա՞ծարդինական վարդապետիս Վանականի, որ փայլէ ի ժամանակիս որպէս զաստղ առաւօտու» 85^բ: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1223 թ. փրկչական. «Ի Ո՛հԻ թուարեքութեւս մերաին ազանց»:

Նկարուած է 102^ա. ընազիրը 8,3×9,3 սմ., մեր նկարը 8×9 սմ.:

Ց0. Ձեռագիրը սեղանականութիւն է Տրգատ եպիսկոպոս Պալեանի Արիստառէլի Ստորագութիւնք և Նիւսացու Յաղագս կազմութեան. քաղք, ԳԻՐ. բոլորգիր: ԳԻՐԶ. Ստեփանոս գրիչ. ԺԱՄԱՆԱԿ. 1239 թ. փրկչական. «զրեցաւ ի թւ. Ո՛Ղ»:

Երկրորդ մասը. (Նիւսացի) գրուած է նոյն գրչի ձեռքով 1244 թուին, Սմբատ արքայեղբայր Գունդատապլի ինդիրքով, Ատանայում: «Գրեցաւ զիրս կազմութե՞հանճարայեղձ բանի, Գրիգորի ա՞ծիմաստ անձին, ձեռամբ Ստեփանոսի նուսասի անարուեստ գրչի և մեղապարտ անձին, ի ինդրոյ մեծ սպարապետին Հայոց Սմբատա, որդւոյ Կոստանդեա մեծ աթոռապահին հայոց և եղբաւր թագաւորին հայոց Հեթմոյ, որ և ստացաւ զսա ի յազատ արգեանց իւրոց ի վայելումն իւր և իւրոցն և ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ յեա աստեացս. զրեցաւ սա ի թուականութե՞ս: Ո՛ՂԱ. Ի թագաւորութեանս Հայոց Հեթմու և յիշխանութե՞ն իշխանաց իշխանին, հոգելից ձերոյն Կոստանդեա և ի հայրապետութեանն ա՞ն Կոստանդեա: Արդ զրեցաւ ի քաղաքս, որ կոչի Ատանա, ընդ հովանեա ա՞ր և յառաջ զաւրափարին Թեոդոսի» 347^բ:

Այս շրջանից է Սմբատ Գունդատապլի ձեռքով գրուած յիշատակարանները, որոնցից մէկն է 91^ա, մեր նկարը:

Ց1. Ազգային Մատ. Կ. Պոլսոյ Հայոց, № 68. Աւետարան, նկարազարդ, ազնիւ մագաղաք, 24×16 սմ. ԳԻՐ. Երկաթագիր միջին, երկէջ, 17×5 սմ. յիշատակարանը արեւելեան բոլորգիր (արեմուտքի համար հաղուագիւտ): Կոստանդին կաթողիկոսի ձեռքը սովորական բոլորգրով: ԳԻՐԶ. Յովհաննէս? (անունը գրուած է սողի գլխին և տարբեր թանաքով, սրով և տարակուսելի կարծում ենք, Թորոս Ռուսլինի զգրոցի զօրծ է): ՄՏԱՅՈՂ. Կոստանդին Ա. կաթողիկոս Բարձրբերդցի, որ «ի ստացումն ա՞ր կտակարանաց անդանդաղ»: ՏԵՂ. «Ի ա՞ր և յաշխարհամուտ յաթոս Համկլա, ընդ հովանեա ա՞ր Լուսաւորչին մերոյ և ա՞ծաներկ ա՞ր Նշանիս»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1253 թ. փրկչական. «Արդ զրեցաւ ա՞ր աւետարանս, ի թուականութեանս հայոց: 2Բ»:

Նկարուած է 574 եր. Յիշատակարանից հատուած և Կոստանդին կաթողիկոսի ձեռքը. (տես և Ալիշան Սիսուան 545):

Ց2. Մատ. Երուս. Ս. Յակ. № 251. Աւետարան, սսկէնկար. կաշէկազմ, Շղթայակրի ժամանակից. 27×19 սմ.: Մագաղաք. ընտիր «մագաղատ պայժատ». երկիջեան: ԳԻՐ. Հրաշալի բոլորգիր. ԳԻՐԶ. Թորոս Ռուսլին?: Նկարիչ. Թորոս Ռուսլին. «Ուստի և իմոյ անարժանութե՞ս Թորոսի, մականունն Ռուսլին կոչեցելոյ չբաման տայր (Կոստանդին կաթ.) զզօրծի զբնութե՞ն ի զօրծ արկանել յա՞ծապարզի այս մատեան ա՞ր աւետարանիս, առատաձեան ծախիւք, զանազան նիւթաւք և երփն երփն զունաւք վայելչացուցանել զսա, որ և ես ըստ կարի իմում լցի զփափաք նորա» 320^ա: ՄՏԱՅՈՂ. Կոստանդին կաթողիկոս. «Հրամանաւ և ծախիւք արի երջանկին և երիցս երանելոյ սրբ-

բազանի և ա՛ր ծաղաթու Տ՛ն Կաստանդեայ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց», որ «ունէր և զգրատիրութե՛ն շնորհս»: Տե՛ղ, «յա՛՛ծաղաթ՝ զգեակս Հոռովկա, ընդ հուննեաւ (sic) սրբոյ նշանիս Վանդոյ և սրբոյ տաճարացն, որ յանուն ա՛ր Փրկչին և սրբոյ Ա՛՛ ծածնին և սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին և այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ պաշտին աստ»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1260 թ. փրկչական».
յամի ևւթն հարիւր և իններորդի թուարեութե՛ս հայոց»:

Մանօք. Կիլիկեան շրջանի Հայ զբոյութեան զեղեցիկ գործերից մէկը իւր զբով, փառագրերով և պայծառ ու երփներանգ նկարչութեամբ: Ոսկին զործագրուած է մեծ քանակութեամբ: Մեր նկարը Զօնի մի երեսն է 14^ա. (միշտ երկու երեսից բաղկացած և Կիլիկեան շրջանի փառագարդ ԶԶ-ում ընդհանրացած, յատկապէս Ռոսլինի գպրոցում). ոսկի մակերևութի վերայ, կարմիր ատղերի մէջ, զիրը կապոյա, սպիտակ գծիկով եզերուած: Տարաբազ- գորար խակականի չափը չունիմ նշանակամ:

ՏՅ. Մատ. Եր. Ս. Յակոբ. № 2660/105, Աւետարան նկարազարդ: Կազմն արծաթապատ, նոր. 22¹/₂ × 18¹/₂ սմ.: Ընտիր մազապար, 590 թերթ.: ԳԻՐ. Մաքուր բոլորգիր, երկիջեան 16¹/₂ × 5¹/₂ սմ. ներքեի ծանօթութեան հետ: ԳԻՐԶ. Աւետիս զրիչ և քահանայ աւետարանների համար. տ. 139, 234^ա.: Իսկ յիշատակարանի զրիչն է Քորոս Ռոսլին, նշանաւոր մանրանկարիչը այս և ուրիշ ձեւագիրների: ՍՏԱՅՈՂ. «Միրանաձին պարոն Լեան», «Իշխանաց իշխան», «Օրդի ք՛ սաղսակ ա՛ր արքային Հեթմոյ», 288^թ. Տե՛ղ. Յիշատակարանը, որից և մեր նկարը, զբուած է Հոռովկայում. «Ընդ հովանեաւ ա՛ր և ա՛՛ծարնակ տաճարացս, որ յանուն ա՛ր Փրկչին և սրբոյ Ա՛՛ ծածնին և սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին մերոյ, և այլ ևս բազմահաւաք սրբոցս, որ պաշտին յաշխարհամուտ աթոսս Հոռովկա»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1262 թ. փրկչական. «յամի ևւթն հարիւրերորդի տասն և մի երորդի թուարեութեանս հայոց». «Ի հայրապետութեանն ա՛՛ն Կաստանդեայ սրբազան կաթողիկոսի Հայոց և ի բռնակալութեանն սզգին Նեոսդաց, որք կոչին Դազար»:

Մանօք. Մանրանկարներից կարեւորագոյնը Լեան Գ-ի և իւր մատաղահաս թագուհու պատկերներն են, թաղածառանց ժամանակ: Աւետարանիչների պատկերները յետին գործ են, թղթի վերայ: Առաջին կազմողը, զբութեան ժամանակից, եղել է Առաքել Հնազանդեց, որի անունը յաճախ յիշում է ԶԶ-ի մէջ, իբրև նշանաւոր կազմարար:

Նկարուած է յիշատակարանից 285^թ. Քորոս Ռոսլինի ձեռքը, մի ամբողջ երես, բնագիրը 16¹/₂ × 10¹/₂ սմ., մեր նկարը 12¹/₂ × 8,7 սմ.:

ՏԶ. Մատ. Ս. Էջմ. № 928/823 (Կար. 908) Առ որս Աստուածարանի- բուղբ, 16,8 × 12¹/₂ սմ, 172 թերթ: ԳԻՐ՝ Սոշորաձե բոլորգիր՝ մի իջեան 13,8 × 9,8 սմ.: ԳԻՐԶ. Յովաննէս սարկաւազ, որի ուսուցիչն է «վարդապետն ա՛ր Յովաննէս» . . . որ սպանեալ եղև յանաւրինաց»: Առաջին ուսուցիչն է «հայր Յակոբ»: Գրչի ծնողներն են Շիրին և Սափիրա, եղբայրները Աւետա՛ն և Շահնշահ: Գրչի առաջին գիրն է սա: ՍՏԱՅՈՂ. Հաւանօրէն Յովաննէս վարդապետ, զրչի ուսուցիչը, որովհետև զբուած է ի վայելումն «հոգեւոր հաւր վարդապետին և ուսուցչին», անունը ջնջուած: Տե՛ղ. Եկեղեցաց պատար եր- զընկա քաղաքում, «Ընդ հովանեաւ ա՛ր Փրկչիս»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1266 թ. փրկչ-

չական. «ի թուականութեանս հայոց Աճ. ու ի Ժ՝ Ե, ի հայրապետութեանն Կ՝ Ե Սարգսի մարտարայի մեծի» (անս. բուսանկարը. Տախասկ Ծ):

Նկարուած է յիշատակարանը 171^{թ.}, բնագիրը 13 × 9,2 սմ, առանց վերջին սողի, «յիշեայ» մեր նկարը 14,4 × 10,1, ուրեմն բնագրից քիչ մեծ:

85. 86. Մատ. Ս. Էջմ. Տաթև 9/4139. Տօնապատճառ Վարդանայ վարդապետի. բուլղր 25 × 17 սմ., 517 թերթ: Գիր արեւելեան բոլորգիր (անցման), մի իջեան, 19 × 11,8 սմ.: Գրիչներն են Յովսէփ և Տիրացու. վերջինս Վարդան վարդապետի՝ գրքի նեղինակի՝ աշակերտը, «ի Վանանդ գուտակ, ի Կարս քաղաքէ»: Սորա գրածն է նաև Ս. Էջմ. Մատենագարանի № 1204/1119, Տե՛ղ. Հաղրատ, «ընդ հովանեա տիեզերալոյս Կ՝ բունական Կ՝ Բ և Կ՝ ձրնկալ Նշանիս և . . . Ա՝ ծածնիս». 516^{թ.} և ժԱՄԱՆԱԿ. 1267 թ. փրկչական. «ի թուականս Վանանդի Հայոց 2ԺԶ», «յաթոսակալութե՛ն Կ՝ Կ Յ՝ Վի, մեծի հետտրի և Կ՝ Բ վերագրատի», որ Հաղրատայ վանահայրն է:

Նկարուած է ա) 114^ա. Յովսէփ գրչի. բնագիրն է 13,2 × 11,8 սմ, մեր նկարը 10,8 × 9¹/₂ սմ:

բ) 292^ա. Տիրացու գրչի. բնագիրը 19¹/₂ × 11,8 սմ., մեր նկարը 14,2 × 8,2 սմ:

87. Մատ. Ս. Էջմ. Գ. № 295/3082. Տօնապատճառ, բուլղր 20¹/₂ × 16 սմ., թերթ 477, ԳՐԲ. Բոլորգիր, մի իջեան, 16¹/₂ × 11¹/₂ սմ.: ԳՐԲՁ Սկեսայի գրչը. շտիկան զոլրոցի նշանաւոր ուսուցիչ Գէորգ Լամբրանացին, պատանեկութեան հասակում, երբ Կիլիկիայից գալով՝ աշակերտում էր Վարդան վարդապետին Սոր վիրապում: ՄՏԱՅՈՂ. Գրիչոր վարդապետ, «սպասաւոր բանի», եղբայր վերոյիշեալ Վարդանայ վարդապետի: Տե՛ղ. Սկսուած է Սոր վիրապում, շարունակել է Մաղձոսավանքում և վերջացրել Թեղեհեաց վանքում: ժԱՄԱՆԱԿ. 1268 թ. փրկչական. «ի շրջագայութե՛ւ ամանակաց թուարերութե՛ հայկականս ազին սուճարի յարարարեալ ամաց չորեքտասան յիսնեկաց՝ հանդերձ տառջին կատարեալ թուով վեցեկա. ընդ տանեկի շարամանկոյ»:

Ծանօթ. Գրիչը հատուածների վերջում, երբեմն, գրում է յունարէն. որ 138 xi անշարժ Կ՝ Կ՝ Կ՝:

Նկարուած է 476^ա. յիշատակարանից. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

88. Մատ. Ս. Էջմ. № 222/287 (Կ. 215), Աստուածաշունչ թերթի, սկսում է Յովրից. 21 × 16 սմ., 287 թերթ. Լ՛նտիր մազապար, մակերեսովը ողորկ և շոշափեկիս զուրեկան: ԳՐԲՁ Գեղեցիկ բոլորգիր, երկիջեան 16¹/₂ × 5 սմ.: ԳՐԲՁ. Կոստանդին քահանայ գրիչ: ՄՏԱՅՈՂ. Պետրոս (քահանայ կամ կրօնաւոր), «որ ետ գրել զսա ի վարժումն անձին իւրոյ և ծնաւդաց իւրոց և բնաւ զարմին»: Պետրոսը իւր կողմից խնդրում է յիշել ոմն քահանայապետի, որ իւր ուսուցիչն է եղել «եւ բազում սատարութե՛ւ Կ՝ Կ ընձեռեաց մեզ ընչիւք և արինակաւ»: Տարարողգարար ուսուցչի անունը քերուած է յիշատակարանի մէջ: Ժամանակի կաթուղիկուն էլ (Յակոբ Կլայեցի?) «մասնաւոր ազնեաց

մեզ»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1268 թ. փրկչական. «Արդ գրեցաւ սա ի թվիս հայոց ՈժԷ, ի թա՛ղութե՛ն Հեթմոյ բարեպաշտի, ի գիտապետութե՛ն Տ՛ն Գալստիքայ (ընդգծուածը յետին գրչով քերուածի վերայ), որ յայսմ ամի կարգեցաւ առաջնորդ ս՛ր եկեղեցւոյ հայկազեան քրիստոնէիցս և յաջորդ ամսոյ ս՛ր լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի. յամսեանն փետրվար, որ աւր ժԵ էր»։

Ծանօթ. Վերնագիրները կարմրագեղով. պարբերութիւնների սկզբնատասերը կարմիր երկաթագիր. գլուխների առաջին գիրը դժակա՞ն—բուսական զարգացիր, միացոյն, գորշ։

Քուսկանի տանաւորը քերուած է յիշատակարանի մէջ. պէտք է լինի ժ, որով և Չժէ թուականը համապատասխան կլինի Յակոբ Կլայեցու կաթուղիկոսութեան առաջին տարւան, համաձայն յիշատակարանի։

Նկարուած է 219^ա. բնագիրը 11×11 սմ., մեր նկարը 10×11 սմ., քիչ փոքր բնագրից։

89. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 359/2627. Աստուածաշունչ, նկարագարդ, նուրբ մագաղաթ. 541 թերթ. ԳԻՐ բոլորգիր փոքրատեսակ, երկիջեան, 19×5¹/₂ սմ.։ ԳՐԻՉՆԵՐ. Յակոբ 141^թ և Սարգիս քահանայ (Պիժակ). 250^թ, 284^թ. վերջինս և Նկարչիւն է. նա գրել է Նեեմիից մինչև վերջը. ՍՏԱՅՈՂ և ԺԱՄԱՆԱԿ Յակոբ կաթուղիկոս Կլայեցի (1267/8—1287) հաւանօրէն վաթսունական թուականների վերջերին, երբ արդէն Սարգիս Պիժակ ձեր էր։ Գուցէ Յակոբ գրիչն էլ նոյնը լինի, որ գրել է կաթուղիկոս գտնաւուց առաջ. Առացողի յիշատակարանք 309^թ, 399^թ. ԿԱԶՄՈՂ, Յովհաննէս սարկաւազ, 541^թ., գրութեան ժամանակից նշաններից դատելով։

Վերջին նութրատուն՝ Եւզինէ տիկին, քոյր Գէորդ Գ. կաթուղիկոսի։

Նկարուած է միայն Սարգիս քահանայի գիրը. 445^թ. բնագիրը 19×5¹/₂ սմ., մեր նկարը 11×3 սմ.։

90. Մատ. Ս. էջմ. № 365/382 (Կ. 358), Աւետարան. բուրբ 34.2×25,2 սմ.։ Թերթ 353, ԳԻՐ. Անցման, խոշոր, արեւելեան բոլորգիր, որ Մեծ Հայքում ժԳ. դարում և մասամբ յետոյ գործադրուած էր երկաթագրի փոխարէն։ Երկիջեան 25,7×6,7 սմ.։ ԳՐԻՉ և ՍՏԱՅՈՂ. Առաքեալ քահանայ. ՏԵՂ. Աստապատ գիւղաքաղաք, ընդ «Նովանեաւ ս՛ր Վարդանիս»։ ԺԱՄԱՆԱԿ «(ե)տիթն հարիւր տասն ութ»=փրկչական 1269 թ.։

Ծանօթ. Քուսկանի հարիւրաւորը «եաթն» է և ոչ դատաւարբրատով «աւթն»=ութ, որովհետեւ յիշատակարանի համեմատ Աւետարանիս ստացող Առաքել քահանան մանկութեան հասակում Կարնոյ քաղաքում գերի է ընկնում Քաթարների ձեռքը և թաւրէժ բերուած, սրտեղից ապա ազատուելով՝ անցնում է Գաւնի ուսանելու և աշնտեղից Աստապատ իբրև քահանայ։

Նկարուած է 187^թ., բնագիրը 14,3×6¹/₂ սմ., երկբորդ առից. մեր նկարը 15,3×6,9 սմ., քիչ մեծ բնագրից։

91. Մատ. Երուս. Ս. Յակ. № 2563/8., Աւետարան սակեկագմ, Շղթայակրի ժամանակից, 37,7×24 սմ., մէջքը, 9,2 սմ.։ Ճոխ նկարներով և

լուսանցքի զարդերով: Մաքուր մագաղաք, կաթնագոյն, լայն լուսանցքներով. 382 թերթ: ԳՐԲ. Ընտիր, խոշորածե բոլորգիր, երկիջկան, $21\frac{1}{2} \times 6,8$ սմ.: ԳՐԲԶ. Աւետիք քահանայ, 373^ա. 376^ա. ՍՏԱՅՈՂ. Կեան, թագուհի Լեան Գ-ի, գուտար Հեթմոյ, թուն Կոստանդիայ Լամբրոնացույ, որդույ «մեծին Հեթմոյ Սեաստոսի եղբոր ա՞ն ներսէսի»: Յիշատակարան 372^բ: Նախուած է Ակ-ների վանքին: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1272 թ. փրկչական. «Արդ զրեցաւ սա ի թուականութե՞ս հայկազնեա աուժարիս ԶԻԱ, ի թագաւորութեան Հայոց Լեանի ա՞ժասիրի և ի հայրապետութե՞ս ա՞ն Յակովբայ»:

Կաճօր. Գեղեցիկ են մանրանկարչական փառազրերը: Բազմաթիւ զարդերի և մանրանկարների հետ նաև Լեան Գ-ի, Կեան թագուհու և զուակների նկարը 380^ա:

Նկարուած է, ա) 378^ա., բնագիրը, առաջին ատղ 6,8 սմ մեր նկարը 3,7 սմ. զրեթէ նոյն մեծութեամբ, քիչ փոքր բնագրից:

բ) բնագիրը և նկարը զրեթէ նոյն մեծութեամբ:

93. 94. Մատ. Ս. էջմ. Գ. շար. № 1360/3710 (առաջ սեղանականութիւն Երևանի կաթուղիկէ կեղեցույ). Ժողովածու, որի մէջն է և «Յոյցք առարեւականք» Իրենիոսի: Քուպր, 25×16 սմ., թերթ, 383: ԳՐԲ. բոլորգիր, լուս. կանանուոր զրչութիւն, միիջկան, $19\frac{1}{2} \times 11,2$ սմ. ԳՐԲԶ և ՍՏԱՅՈՂ. Յովաննէս արքայեղբայր (սեւ. Տախասկ Կէ 94. յիշատակարանը): Մի մասի զրիչն է Քորոս. «այ եղբայր, յիշեա զիս զՔորոս ի ա՞ր ք՞ս» 294^ա: ԺԱՄԱՆԱԿ. Քիւ չկայ ձեռագրում, բայց գրուած է Կոստանդին թագապահի և Հեթմոս Ա-ի մահուանից՝ 1170 թուից յետոյ: Յովաննէս արքայեղբայրը վախճանուած է 1293 թուին, (Ալիշ, Միտուան 147, բայց կենդանի էր ԶԹԲ թուի ձմեռը. երուս. Ս. Յակ. 2612/57): Ուրեմն գրուած է 1279—1293 թ. մէջ:

Կաճօր. Չեռագիրս unicum է Իրենիոսի «Յոյցք առարեւականք»-ով: Նկարազրութիւնը սեւ Des Heiligen Irenaus Schrift der apost. Verkündigung. Lic. Dr. Karapet Ter-Mekerttschian u. Lic. Dr. Erwand Ter-Minassiantz. Leipzig. 1907.

Նկարուած է ա) բուն Չեռագրից 222^ա. բնագիրը $17\frac{1}{2} \times 8,2$, մեր նկարը $11 \times 5,1$ առաջին ատղը:

բ) Յիշատակարանը 28^բ, բնագիրը 8×11 սմ., մեր նկարը քիչ փոքր, $6\frac{1}{2} \times 9,2$ սմ.

95. 96. Մատ. Ս. էջմ. № 1446/1328 (Կ 1410). Մեկնութիւն ժամագրոց Թորոսի Անճեացույ Յագագոս զարմից Ս. Գրիգորի և Պատմ. Ներսիսի Հայոց Հայրապետի. Չենոր Գլակ: Քուպր, 25×17 սմ. ԳՐԲ. Արեւելեան մեծ բոլորգրով, իւրատեսակ զեղեցկութեամբ. միիջկան $20\frac{1}{2} \times 11$ սմ.: ԳՐԲԶ. Մկրտիչ քահանայ 176^ա: ՍՏԱՅՈՂ. Տիրատուր, վանահայր Սազմաստվանից. «հրամանաւ և արգեամբ» «Տ՞րաարոյ, վերակացուի իշխողի և իշխեցելոյ վանաց, որ և Սազմաս կոչի» 176^ա. 307.: ՏԵՂ. «Ի զեղաքաղաքիս Կարփի, ընդ հովանեաւ ս՞ր Ա՞ժաճնիս և ս՞ր վկայարանիս Կիւրակոսի և Յուդիտեա»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1278 թ. Փրկչական. «ի թվականութե՞ս հայոց ԶԻԱ»:

Նկարուած են 96° և 176°.

ա) Բնագիրը 19,1×11 սմ. երկրորդ տող մեր նկարը 13½×7½ սմ. :
բ) Բնագիրը 11×11 սմ. մեր նկարը 11/2×11 5 սմ.

97. 98. Մատ. Ս. Էջմ. № 680/759 (կար 666), Մանր ուսմունք, կաշէկազմ, 7½×11 սմ., թերթ 181 հինը: ԳԻՐ Աքանշեկի բոլորգիր (սես մանուսանդ յիշատակարանը, նկարը, Տախտ. ԾԶ. ձայնանիշներով, միխիկան 8½×5 սմ. : ԳԻՐԶ. Ստեփանոս քահանայ (ժամանակով) և տեղով Նյարմար նոյնացնելու Գոյնեքիցանցի հետ, թէպէտ գրի բնոյթն ուրիշ): ՍՏԱՅՈՂ. Ստեփանոս քահանայ «գառուական հոգեւր կարայր մեր (գրչի)»: ստացողի կարայրներն են Կասանդին քահանայ, Կիւրակոս, Յովսէփ սարկաւազ: Արանց խնամող և ուսուցիչն է «սլաւոնացի քահանայ և պատուելի ձերունի Գաւթի»: Տեղ. «Ի հոշակաւոր անապատս Սկեռայ, ընդ հովանեաւ ս՛ր Փրկչի. և մաւր լուսոյ Ա՛ ծածնի և կենսագիր ս՛ր Նշանիս, մերձ յանմատոյց զգեակս Լամբրոնի, որ է զլուխ Տարսնի և ի ստորոտ մեծի լերինն Տաւրոսի. ի լու և յընտիր արինակայ»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1278 թ Փրկչական. «Ի թուխ հայոց Զիէ» սես. նկար 98. Տախտ. ԾԶ.:

Նկարուած են. ա) 67°. բնագիրը. 8,1×4,6 սմ., մեր նկարը 8,5×4,7 սմ., զրեթէ նոյն մեծութեամբ: բ) 180°. բնագիրը 8,1×5 սմ., մեր նկարը 7,7×4,7 սմ. զրեթէ նոյն մեծութեամբ, բիշ փոքր:

99. Մատ. Ս. Էջմ. № 1556/1563 (Կ. 1518). Նարեկ. բուղբ. 17×12,3 սմ. թերթ 399. ԳԻՐ, Արեւիկան բոլորգիր (երկաթագրախան), միխիկան 12×8½ սմ: ԳԻՐԶ. Մարտիրոս Տե՛Ղ. «Ի վանս Վանական վարդապետ(ի), առաջ- (նորդ գո)լով Պետրոս վարդապետի», Խորանաշատու վանք: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1283 թ. Փրկչական. «Ի ԶԼԲ թվիս զրեցաւ զերքս Գրիգորի Նարեկեցի» (sic).

Նկարուած է 312°. բնագիրը 8,2×8½ սմ., մեր նկարը 8,1×8,4 սմ., զրեթէ հաւասար մեծութեամբ:

100. Մատ. Երուս. Ս. Յակ. № 2568/3. Աւետարան նկարազարդ, կազմն արծաթապատ, նոր. ՌՃՆԹ. թուականից, 25½×19 սմ.: Մագաղաթ, շատ ազնիւ: ԳԻՐ. Սիրուն բոլորգիր, երկիջեան, 16½×5 սմ.: առանց մանր ծանօթութեանց ներքեւում: ՍՏԱՅՈՂ. Վասակ արքայեղբայր, Կանստանդին թագապահի որդին: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1270—1284 թ. թ. մէջ. Վասակ արքայեղբոր մահը «ԶԼԳ», «Ի մարտի ի ժԳ»:

Մանթ. Զ-ը մէկն է ժԳ. գարու գրչութեան կարեւոր մնացորդներից մանրանկարների և փառագրերի ճոխութեամբ: Մանրանկարներից նշանաւորագոյնն են ստացողի և իւր երկու որդւոց պատկերները, որոնց տակն էլ Յովհաննէս արքայեղբոր մակաղբութիւնն է մեր նկարը, 320°:

Բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

101. Մատ. Ս. Էջմ. № 944/1500 (Կ. 924) «Ճառքնախի Մխիթար Այրիվանչու» անունով յայտնի ժողովածու փրիտոփայական գրուածոց թարգմանու-

Թիւնների, հին և նոր Կառկարանի գրքերի, ժամագրքի և ուրիշ բազմաթիւ մեկնարանական գրքերի: Փաղր. $35\frac{1}{2} \times 24\frac{1}{2}$ սմ. քառածալ, 1188 թերթ. երկիջեան, խրատանչիւրը $28\frac{1}{2} \times 9,8$ սմ.: ԳԻՐ. Անցման բուրգիր, մօտ շեղագրին: ԳԻՐԶՆԵՐ Մխիթար վարդապետ. (Այրիվանեցի և Սարգիս «... Ոգորմեսցի ք՜ս ա՜ծ ա՜ր Մ՜խ վ՜զիս գծաւղի և ստացչի. 40^ա, տես և 879. Լուսանցքում 723^թ. «ԳՍարգիս գրիչ առ ք՜ս յիշեայ», գրուած կարմիր թանաքով, բնագրից տարբեր, կանոնաւոր բուրգրով: Հաւանօրէն լուսանցքների զարգացողը կարմիր թանաքով, Սարգիսն էր: ՍՏԱՅՈՂ. Գրիչ Մխիթար վարդապետ Այրիվանեցին, որ արքեպիսկոպոս էր ըստ 79^ա. «Իս՛նօթիւն և փառարանութիւն» քարոզի մէջ եղած յիշատակութեան: ԺԱՄԱՆԱԿ. Չեռագրում թիւ չկայ նշանակուած. բայց նոյն քարոզի մէջ յիշուած են Յակոբ կաթուղիկոս (1268—1287), Լեոն Գ թագաւոր Հայոց (1270—1289), Դեմետր Վրաց թագաւոր (1270—1287). ուրեմն գրուած է 1270—1287 թ թ. մէջ:

Մտնօր. Հայ գրչութեան գլուխ գործոցներից մէկն է այս Չեռագիրը մանրանկարների և գրերի կամ զարդագրերի պէսպիսութեամբ ու զեղեցկութեամբ: Մեծ տօների ընթերցուածների սկսուածքները զարդարուն և առաջին տողերը սիրուն փառագրերով. սովորական ընթերցուածների սկսուածքը սքանչելի զարդագրով կամ թաշնագրով, պարբերութիւնների սկզբնագրերը, ընթերցուածների առաջին տողերը երկաթագիր, երկրորդը բուրգրագիր, բոյց սակով:

Նկարուած է 415^ա. բնագիրը $15,7 \times 7,8$ սմ., մեր նկարը $10\frac{1}{2} \times 5$ սմ.:

102. Մատ. Ս. էջմ. № 892 979 (կար. 873). Ճաշոց Հեթում թագաւորի նկարազարդ ազնիւ մագաղաք, $33\frac{1}{2} \times 24\frac{1}{2}$ սմ., 476 թերթ: ԳԻՐ. Բուրգիր, հաստ, զեղեցիկ և կանոնաւոր, երկիջեան $25,2 \times 7\frac{1}{2}$ սմ.: ԳԻՐԶՆ ու ՆԿԱՐԻԶԸ տարարագղարար անյայտ: ՍՏԱՅՈՂ. Հեթում Բ. թագաժառանգ ժամանակ՝ «Վրամանաւ ա՜ծաւէր և ամենիմաստ պարսնին Հեթմոյ որդոյ ք՜սազատակ ա՜ր արքային Լեոնի»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1287/8 թ. Փրկչական. «Ի թուականութեանս հայոց ՉԼԷ յանկ ելեալ կատարեցաւ ա՜ծախաւս մատեանս»: Յիշատակարան 469^ա.

Նկարուած է 1164^ա. բնագիրը $12 \times 9,8$, լուսանկարը նոյն մեծութեամբ.

103. Մատ. Ս. էջմ. № 226/195 (Կ 219). Աստուածաշունչ (ոչ լիակատար). Ընախր մագաղաք, հարթ և փայլուն մարուր մնացած տեղերում. $24,6 \times 16\frac{1}{2}$ սմ.: ԳԻՐ. Սքանչելի բուրգիր: ԳԻՐԶ. «Անարհեստ գրիչ Կասանդին ծառայ և աշակերտ վերասացեալ ա՜նն խնում (այսինքն Յովհաննու արքեպիսկոպոսի) 195^թ. Անյայտ գրչի գործ են 364—406 թերթերը, որոշ չափով նմանութիւն ունի Ստեփանոսի՝ Հեթում թագաւորի Աստուածաշունչի գրչի հետ, բայց այնքով դժուար է: ՍՏԱՅՈՂ. Յովհաննէս արքայեղբայր: Մի քանի տեղ իւր իսկ ձեռքով յիշատակարաններ գրած. 370^ա. 403^ա. ԺԱՄԱՆԱԿ 1284—1288 փրկչ. «Ի թվա» հայոց ՉԼԷ գրեցաւ: Տե՛՛ղ, Սիս—Ակներ: ?

Մտնօր. Պարբերութիւնների գլխատառերը, հատուածների սկզբնագիր փաստագրերը և լուսանցքի սկզբնագրերը կարմրազեղով: Շքեղ չէ, բայց բնախր գրչութիւն է:

Նկարուած է 139^ա. բնագիրը

104 Հատուած (Fragment) Տ. Խաչիկ ծ. վարդապետի, մագաղաթ, կարած Գանձասարի մի Աստուածաշունչի ձևազրից: ԳԻՐ. Գեղեցիկ, մանր բուրդից: ՍՏԱՅՈՂ. Յովհաննէս կոյսկոպոս, արքայեղբայր, ստացողի պատկերով. կոյսկոպոսական զգեստաւորութեամբ: ԺԱՄԱՆԱԿ. ԺՆ. գարու երկրորդ կիսում, 1293-ից ստաջ:

Բնադիրը պատկերի հետ $12\frac{1}{2} \times 8,8$ սմ. մեր նկարը $9\frac{1}{2} \times 5,6$ սմ.:

105 106 107. Մատ. Ա. էջմ. № 156/179 (կար. 150). Աստուածաշունչ հին և նոր կտակարանաց նուրբ և ազնիւ և փափուկ, մագաղաթ, $23 \times 15\frac{1}{2}$ սմ. 578 թերթ, ԳԻՐ. Փարբասեան, ազնիւ բուրդից, երկիջեան $19,3 \times 6$ սմ.: ԳԻՐԶ և ՍՏԱՅՈՂ. Ստեփանոս Գոյներիցանց Գէորգ Լամբրանացու աշակերտը, մասնակազմից արհեստակիցների կողմից «անհաս գրիչ» կոչուած. (Քուստու գրիչ երուս. Ա. Յակոբ. մատ. № 888), «այն որ չի էր և պատարուն յարհեստ գրչութեան ևւ ընդ բնաւս հոչակեալ» (Ստեփանոս գրիչ «մականունն Յերկայն կոչեցեալ», 1321 թուին. Քորոս Ազար. Արուանձանանցի. եր. 345): ԺԱՄԱՆԱԿ 1292 թ. Փրկչ., Հայոց ՉԽԱ. տես նկարը Տախտ, որ գրչի յիշատակարանն է:

Մանր. Գրքերի սկզբնաւորութիւնը. վերնադիրները կարմիր, միջին կամ փոքր երկաթագորով, երբեմն էլ բուրդգորով: Տների զլխատասերը նոյնպէս կարմրագիր:

Լուսանկարում են. ա) 527^ա. բուն ձևազրից, բնագրի և մեր նկարի մեծութիւնը նոյն, $11 \times 5\frac{1}{2}$ սմ. ստաջին տողը: բ) 526^բ. Գրչի զլխաւոր յիշատակարանը աւելի փոքր գրով, քան Ձևազրի գրչութիւնը, բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ, $11\frac{1}{2} \times 6$ սմ. ստաջին տողը: գ) 575^գ. խիստ մանր, բայց զգեցիկ. կանոնաւոր և մաքուր բուրդգորով, որ գրչի մեծ հրմտութիւնն ու կարգութիւնն է ազայուցանում. բնագիրը $8,6 \times 12,1$ սմ., մեր նկարը $8,5 \times 11,9$ սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ:

108-109 Մատ Ա. էջմ. № Գ. 22/2848 Աւետարան, նկարագորգ, բուրդ $32\frac{1}{2} \times 24\frac{1}{2}$ սմ., 318 թերթ, ԳԻՐ բուրդից, երկիջեան 21×6 ստանց ներքի ծանօթութեանց: ԳԻՐԶ է. և նկարիչը Մամիկ սարկաւազ (նաև քանդակագործ. տես Ալիշան Սիւսեան): ՍՏԱՅՈՂ. Յովհաննէս և Քաղէոս քանանայ եղբայրներ (տես. նկարը Տախտ. ՀՊ): «Ը պէտս մաքրարնակ անապատին և ցանկալի մեծանոցին, ի բնիկ բնակութեանն իւրեանց Աւուքարոյ»: «Ը եղին յարկեղ ս՞ր եկեղեցւոյն իւրեանց սրբոյն Գէորգոյ»: ՏՆՂ. «Ը նահանգիս Սիւնեաց, ի գուտախ Վայոյձոր, ի փառարնակ և ի հոյակապ և ի հրաշակաւոր մեծաստանիս, նորովանս կոչեց(եղ)ոյ յարքունապատիս գահոյս հայրապետութե՛ւն. . . և վերագրտողի տանս Սիւնեաց Տ՞ն Տ՞ր Ստեփանոսի, ստաջնորդի ս՞ր ուխտիս: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1292 թ. Փրկչական. «Ը նոր շրջապայութե ս ՄԹ, ի շորեքատան յորէրնիս ԽԱ թվոց յաւերմամբ. և ի ԽԹ բնտիքաբանիս Զ իւ աճեցեալ. յեթնեկ հարիւրիս և ի քսակ ժ կկիս, միտկիս պատկեալ»:

Նկարում է ա) 148^թ. յիշատակարան, կարմրազգեղով. բնագիրը $21\frac{1}{2} \times 15$, մեր նկարը $13,1 \times 8$ սմ.: բ) Վերջին յիշատակարանից. 317^թ. $22 \times 6,1$, մեր նկարը $12,6 \times 3\frac{1}{2}$ սմ.:

110. Մատ. Ս. Էջմ. № 1180/1526 (Կար. . .). Մեկնութիւն Սաղմոսաց Գաւթի ի ներսիս Լամբրոնացւոյ. բուլղ. $50\frac{1}{2} \times 33\frac{1}{2}$ սմ., թերթ, 906, ԳԻՐՔ. Յոշոր, արեւելեան բուրգիբ (երկաթագրատան ձեւերով), երկիջեան $40\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2}$ սմ.: ՍՏԱՅՈՂ. Համազասպ Մամիկոնեան Յովհաննայ վանից. ԺԱՄԱՆԱԿ. 1924 թ. Փրկչական. «ՁԽԳ» Հայոց:

Նկարուած է 309^m., բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

111. Մատ. Ս. Էջմ. № 157/180. Աստուածաշունչ Հեթում Բ ի, պատկերագորդ: Մագաղաթ, նուրբ, փափուկ և աղնիւ, 22×16 սմ., թերթ 576., ԳԻՐՔ. Թարթի փոքրատեսակ բուրգիբ, երկիջեան $18,2 \times 5,2$ սմ.: ԳԻՐՔ. Ստեփաննոս (Կարծում ենք Ստեփաննոս Գոյնբերցանց): Ստացող. Հեթում Բ. թագաւոր Հայոց. «Ձրարեպաշտ արքայն Հայոց զՀեթում զեկեղեցւոյ ա՞յ բարձրացուցանաւ զն և զվարժեալն ա. իմաստութե՞ց, յիշման արժանի արարէք զսա, սվ որ բնթեանոյք զսա կամ աւրինակէք. զի ստացաւ զսա յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց յաստիս և յապանսութեմ» 47^p., Ժամանակ. 1295 թ. Փրկչական. «Թուակ.» ՁԽԳ գրեցաւ 575^p.,:

Մանօր. Ձեռագիրը զարգարուած է նոյն մանրանկարներով. շատերի ուրուագիծը միայն քաշած: Գրքերի սկզբնագիրը մանրանկարչական (թրոշ, նագիր, մարդագիր ելն), առաջին տողը երկաթագիր՝ սակով: Պարբերութիւնների և աների զլիսագրերը, «ա՞ճ», «ա՞ր ա՞ճ», «յ՞ս», «ք՞ս» իրենց հոլովութեամբով նոյնպէս սակգիր: Յանկերի մէջ, զլիսաւորայէս վերնագիրները կարմրազեղով, շատ հազիւ նաև կանաչ 534^{mp} .: Ձեռագիրն բնղհանրապէս մանր բուրգերով է, բայց նախագրութիւնների մէջ շատ աւելի մանր, թէև զարմանալի կանոնաւորութեամբ:

Նկարուած է 147^m., բնագիրը և գրեթէ մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

112. Մատ. Ս. Էջմ. № 526/177 (Կ. 513). Հոկաճաստութիւն բնղղէմ երկրնակաց Յովհաննոս Սարկաւաց վարդապետին, թերթ: Բուլղ. հաստ, 25×16 սմ., 131 թերթ, ԳԻՐՔ. Յոշոր, արեւելեան անցման բուրգիբ (երկաթագրից) միիջեան $18\frac{1}{2} \times 10$ սմ.: ԳԻՐՔ, ՍՏԱՅՈՂ, ԺԱՄԱՆԱԿ. անյայտ Հնագրական տեսակէտով ԺԳ. զարու գործ:

Նկարուած է յիշատակարանից 51^p ., բնագիրը $7\frac{1}{2} \times 9,7$, Լուսանկարը նոյն մեծութեամբ:

113-114. Պատասիկ, Fragment) Տ. Յաշիկ ձ. վարդապետի. մագաղաթ, մեծ երկ-սրագրով, ձայնանիշներով Շարական: Գրին և պատկերին նայելով ԺԳ. դա՞ռ առաջին կիսի գործ:

Մինչև այժմ երկաթագիր շարական գտնուած չէ ուստի և այս պատասիկները արժէքաւոր:

1^m. Բուն գիրը 9×10 սմ., մեր նկարը 6×7 սմ.:

1^p. Բնագիրը $14\frac{1}{2} \times 9$ սմ, մեր նկարը, $10 \times 5,8$ սմ.:

115. Մատ. Ս. Էջմ. № 237/379 (Կ. 230). Աւետարան, թուղթ $31,3 \times 24\frac{1}{2}$ սմ. թերթ 190: ԳԻՐՔ. Հետաքրքրական բուրգիբ, արեւելեան ԳԻՐՔ. ՏԵՂ, ԺԱ-

ՄԱՆԱԿ. Անյայտ: Հաւանորէն ժԳ. դարու ձեռագիր: Երկրորդ ստացողներն են Յովհաննէս քահանայ և իւր եղբայրը Սիմէոն «ԹՎ. Հայոց ՊԳ»=1355 թ:

Նկարուած է 127^ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

116. Մատ. Ս. էջմ. № 530/500 (Կ. 517), Ընդհանրական Ներսիսի Շնորհաւոյ և այլ զաւանդարանական թղթեր: Քուղր, 431 թերթ: ԳԻՐ. բոլորգիր. ԳՐԻՉ. Վարդան՝ ամբողջի համար, բայց այստեղ տալիս ենք միայն Գրիգոր Անուարդեցու ձեռքը: ՄՏԱՅՈՂ Պրիգոր կաթուղիկոս (Անուարդեցի). «Զերջանիկ կաթուղիկոսն զա՛ր Պրիգոր ստացող զը՛ յիշեցէք ազօթիւք ի ք՛ս, այլ և զՎարդան զը՛. 209^ա. տես 230^բ.: ԺԱՄԱՆԱԿ. Ուղարկուած է կաթուղիկոսի կողմից նուէր Պրիգորի նշանաւոր վարժապետ Եսայի վարդապետ Նշեցուն «ի թվիս ԶՄԻ», 1305 թ. Փրկչական. տես նկարը, Տախտակ ՀԶ:

117 Մատ. Ս. էջմ. № 159/182 (Կ 153), Աստուածաշունչ. քուղր, սկզբում տեղակի մագաղաք, 24×16,2 սմ., 735 թերթ: ԳԻՐ. Բոլորգիր, երկիջկան 22½×6 սմ.: ԳՐԻՉ. Մարտիրոս վարդապետ՝ աշակերտ Պէտրոս Լամբրոնացու. 318^ա. «Զմարտիրոս վարդապետ աշակերտ Պէտրոսի (Ս)կետացույ (նաև Լամբրոնացի կոչուած), զգրուող զրոցս յիշեցէք ի ար՛: ՏԵՂ. «Պրեցիի զսա ի վանքս հոշակեցի, որ Պաներ կոչի, մերձ ի Բարձրն կոչեցեալ բերդ»: «յա-նապատս Խաչատրոյ ի վերայ գետոյս Շղրկայ»: ԺԱՄԱՆԱԿ 1303—1306 թուերին՝ հետզհետէ զրելով:

Նկարուած է. 185^ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

118. Մատ. Ս. էջմ. № 153/177 (Կ. 147). Աստուածաշունչ. Մագաղաք, լուս 25,1×18,6 սմ., թերթ 609, բուն զրչինը 595: ԳԻՐ. բոլորգիր, երկէջ, 19,8×6½ սմ.: ԳՐԻՉ. Մովսէս (Երզնկացի): ՏԵՂ. Կարծում եմ զրուած է Կիլիկիայում և ապա նուիրած «զամբարանի ս՛ք Լուսաւորչին», «ի լերինս Սեպուհ, ի Մանիա յայրան»: ԺԱՄԱՆԱԿ ժԳ. դարու վերջերը կամ ժԳ.-ի սկիզբը:

Նկարուած 202^ա, բնագիրն ու մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

119. Մատ. Ս. էջմ. № Գ. 21×3722. Աւետարան, նկարազարդ, քուղր. 33×27 սմ., 362 թերթ: ԳԻՐ. Հաստ և խոշորատիպ բոլորգիր, երկէջ, սաւանց ձանօթ. 1,22×8 սմ.: ԳՐԻՉ. Յակոբ: Նկատիչ Սիմէոն կրօնաւոր քահանայ «ձաղկող և կազմող». «և կատարեցաւ նադաշուքի՛ սորայ ի մեծ գաստակերան Աստապատ կոչեցեալ»: ՏԵՂ. «Ի մայրաքաղաքիս, որ կոչի Նախիջևան, մեծ նահապետին նոյի շինեալ ձեւամբ տունս իւր»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1304? կամ 1306 Փրկչական. Յիշատակարանից 355^բ—356^ա. «Արդ վերաւարեալ եղև սայ ի թուարեքութե՛ս բոս յարեթական տումարիս հրնդէտասան յորելնիս, յաւելեալ ետակի՛ թուով. և ի յերանելո նախասակզմին ի վանդութ՛ե (այսպէս) վայրէն (և ի ձաղկապարզ լուրաստանէն մինչև ցոսյն ամ յարարարդին միահամուռ միանդամայն ամք իբրև ԶԹ և Զ յաւելեալ քասակի թուով. և ի կենարար յայանութ՛էն ա՛յն բանի մինչև ցոսյն ամ շարամանեալ պարփակին ամք իբրև ԹԵ և Զ. Յորում և

թուականս Հայոց ՉԾԴ էր. ի թագաւորութեանն Հայոց մեծաց երիցս երանեալ և խարազնազդեսս հզնաւոր կրանաւորին մեծին Հեթմա . . . » :

Նկարուած է 32^m, բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

120. Մաս. Ս. էջմ. Գ. № 187/2520, ժողովածու մեկնութեանց Յովնանու աւետարանչի (Ստեփանոսի Սիւնեաց, Նանայի, Անդրէի և Արեթաս եպիսկոպոսաց Կեսարու Կապադովկիոյ), Փուղր. 16^{1/2} × 12 սմ., թերթ 344: ԳԻՎ, Ընախբ բոլորգիր, միջին 13 × 9 սմ.: ԳՐԻԶ և ՄՏԱՅՈՂ. Յովնանէս վարդապետ Երզնկացի նշանաւոր մատենագիրը: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1306 թ. Փրկչական «Կրեցաւ ի թ^աւ ՉԾԵ, ի քսան և ինն մարտի ամսոյ»:

Նկարուած է 344^m, բնագիրը 13^{1/2} × 9^{1/2} × սմ., մեր նկարը 12 × 8^{1/2} սմ., քիչ փոքր բնագրից: Նկարուած երեսուժ նորոգուած են յետին գրչով. ա) սող—սղ, մա. բ) սող—հան. գ) սող—զակ դ) սող—ս^ան. և) սող—ս, վերջին տողում—ւ ի քիւ»:

121. Մաս. Երուս. Ս. Յակ. № 2566/11. Աւետարան, պատկերազարդ, կազմը արծաթապատ, Տախտ. ՉԱ. պատկերաւոր, 27 × 19,7 սմ.: Մազաղաք ընախբ: ԳՐԻ. բոլորգիր, երկիջեան: 18,8 × 5 սմ.: ԳՐԻԶ. Գրիգոր քահանայ, որի հորեղբայրն է Գրիգոր արեղայ, կնոջ անունը Հեղինէ: Նկարիչ. Սարգիս (քահանայ, որդի Գրչին), որ «շատ նկարեաց սա յայս գրի»: ՄՏԱՅՈՂ. պիտի լինէր «(Ստեփ)աննոս մականունն Սերաստացի» քահանան. բայց քննուած է չակերտների մէջ անունաձը: Գրչի տարբեր թանաքով գրած մի երկրորդ յիշատակարանից երեսուժ է, որ մտապիւր էր ինքն անձամբ յիշատակ տանել Երուսաղէմ «ի ս^ար Յակար և վ^ան բազում մեղաց իմոց ոչ կատարէր խորհուրդ սրաի իմոյ» . . . թուղթ ընկած լինելու պատճառով յայտնի չէ, ինքն է Երուսաղէմ տարել, թէ ուղարկել է: Ուրեմն անյայտ պատճառով Ստեփանոս քահանայ Սերաստացին այլ ևս չէ ստացել: ՏԵՂ. Գրուած է «ի յարկի և հովան(ե)աւ սուրբ Նշանի»?: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1307 թ. փրկչական. [Յ] ամի եւթն հարիւրորդի յիսներորդի թուականիս գարմիս Հայկայ, ի թագաւորութե^ա աշխարհիս Կլիկոյ (այսպէս) Աւանի, որ ի սոյն ամի աւծաւ, որդւոյ պարտնին Քորոսի, որդւոյ արքային Աւանի, և ի վախճանել տեառն կաթուղիկոսի (Անաւարդեցւոյ) ի Գրիստոս»:

Նկարուած է վերջին յիշատակարանը. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

122. Մաս. Ս. էջմ. Գ. շար. № 933/2930. Աւետարան, նկարազարդ, քուղր, 31,3 × 24, թերթ 249: ԳՐԻ. Արեւիկան բոլորգիր խրատեսակ գեղեցկութեամբ, կրկաթազրի հեարեքով, երկիջեան 26 × 15 ներքին ծանօթութիւնների հետ: ԳՐԻԶ. Քամա. «ի դասէ քահանայական կարգէ», որի ուսուցիչն է Սարգիս վարդապետ և ճնոցքը Վերապշահ և Քապուի (այսպէս): ՏԵՂ. Ընդ հովանեաւ ս^ար Գրիգորիս և ս^ար Սարգիս (Սիւնեաց նահանգում): ԺԱՄԱՆԱԿ. 1315 թ. Փրկչական. «Ի թուականութեանն Հայոց ՉԿԴ (յամսեանն) յարեզ ժԵ, յաւոր երկուշարթի, Ժ. ժամու, հայրապետութեանն Տ^ար Յովաննէս Աւրղելի»:

Նկարուած է 127^p, բնագիրը 14 × 15 սմ., մեր նկարը 8^{1/2} × 9 սմ.:

123. 124. Մատ. Ս. էջմ. № 182/206 (Կար. 176). Աստուածաշունչ նկարագրող, կաշեկազմ 26×19 սմ. մազապար. $26,2 \times 18,6$ սմ. 580 թերթ, ԳԻՐ. Ընտիր բարբղիբ, երկէջ $21 \times 6\frac{1}{2}$ սմ. : ԳՐԻԶՆԵՐ. Կիրակոս և Յովհաննէս Երզնկացիբ, ՍՏԱՅՈՂ. Գլաձորի նշանաւոր վարժապետ Եսայի Նշեցին: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1318 թ. Փրկչական. «յբստ մեզ մարդեղութե թուին Յ՞ի Ք՞ի ա՞ն մերոյ և ՌԿՃ և ԺԸ. և ըստ խոսքովային տօմարին ՉԿէ»: ՏԵՂ. Անյայտ, բայց անկասկած Գլաձորում:

Մանօր. Ձեռագիրս ժԳ. դարու և Գլաձորի զպրօցի գրչութեան արուեստի գլուխ գործոցներէց մէկն է. թէ գրի զեղեցկութեամբ և թէ մանրանկարների, ծաղկազարբի ճոխութեամբ: Կրքերի սկսուածքը զարդարուն և մանրանկարչութեան զունազարդ պէս պէս գրերով (թշննագիր, մարդագիր, կենդանագիր). հետեւալ առջը, երբեմն մի քանի առջ, սակի երկաթազրով պարբերութիւնների զլիտաստերը սակէզիր, ինչպէս մեր նկարի մէջ (Տախտակ Զ.) Զ. և Գ. : Աւետարաններում պարբերութիւնների ասաջին առգերը, երբեմն և միւս գրքերում, կարմրազեղով:

Յիշատակարանք 518^թ. 540^թ. 588^թ:

Լուսանկարում են ա) 301^թ. Յովհաննէս Երզնկացու ձեռքը բնագիրը $9 \times 6,2$ սմ. , մեր նկարը $8,4 \times 5,7$ սմ. : բ) 518^թ. Կիրակոսի ձեռքը, բնագիրը $11\frac{1}{2} \times 6,2$ սմ. , մեր նկարը $11,2 \times 6$ սմ. :

Նկարիչ. թորոս Ռերիշ Ձեռագիրներում ևս, օր. № 181/353 (Կար. 175), այս երեքը միասին աշխատել են: Իսկ Կիրակոս և Յովհաննէս Երզնկացիբ բազմաթիւ գրքեր ունին գրած կամ ստացած, միասին կամ առանձին:

127. Մատ. Ս. էջմ. № 1328/1314 (Կ. 1292). Մեկնութիւն աւետարանին Մարկոսի Բարսեղ վարդապետի, բուպ. $26\frac{1}{2} \times 18\frac{1}{2}$ սմ. 308 թերթ. : ԳԻՐ. Բարբղիբ, միիջեան $20 \times 3,8$ սմ. : ԳՐԻԶ Մեկնութեանս հեղինակն ինքը. Բարսեղ վարդապետ: ՏԵՂ. «Եւ գրեցաւ սա ի վանս, որ զոչի Մաշկուոր, ի հայրապետութե՞ն ա՞ն Կոստանդեա կաթուղիկոսի Դրազարկեցւոյ»: «Եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ վերակացու և ասաջնորդ ա՞ր ուխտիս Տէր Հայրապետ եպիսկոպոս»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1325 թ. Փրկչական. «Եւ էր թիւ հայոց ԶՀԻ. » տես նկարը Տախտակ Հն: «Արդ եղև վճար այսր մեկնութե՞ի թագաւորութե՞ն Լեոնի որդւոյ Աւշնի, նորընծայ և դեաւորոյս մանկանն յոյժ երկեղածի և ա՞ծասիրի»:

Մանօր. Այս ձեռագիրը արժանի է ուշադրութեան իբրև սկզբնական օրինակ (original), հեղինակի ձեռքով գրուած:

Նկարում է 308^թ, յիշատակարանի վերջին մասը, բնագիրը $5,8 \times 13,3$ սմ. մեր նկարը $4,2 \times 9\frac{1}{2}$ սմ. :

128. Մատ. Ս. էջմ. № 1572/1576 (Կ. 1534). Շարական սակնկար, աղ-նիւ և նուրբ մազապար, $13\frac{1}{2} \times 9\frac{1}{2}$ սմ. , 357 թերթ: ԳԻՐ. Ընտիր բարբղիբ. $10 \times 6,3$ սմ. : ԳՐԻԶ. Ստեփանոս վանական քահանայ ՏԵՂ. Դրազարկ անապատ, որ ի Սիւ: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1318 թ. Փրկչական:

Մանօր. Գրչի, տեղի և ժամանակի մասին մեր տեղեկութիւնը քաղու՛մ ենք յետին գրչի յիշատակարանից, որ օգտուել է անշուշտ սկզբնականից:

357^թ. «Արդ գրե՛լ եղև ոսկէնկար շարակնոցս ի թուին 22է, ձեռամբ Սահփաննոս վանական քահանայի ի Կրազարզ անապատն, որ ի Սխա. Եւ յետ Յի և Գ. ամին ստացող ամին Պօղոս քահանայ ոմն ի յԱրզրում քաղաքէ փո... (Թերի, վերջին թերթն ընկած լինելու պատճառով):

Մեծ տօների կանոնների սկզբնաւորութեան առաջին տողերը գունազարդ, մանրանկարչական տառերով, մնացածը ոսկի երկաթազրով միւս կանոնների սկզբնազիրը մանրանկարչական, իսկ շարունակութիւնը տողի մէջ ոսկի բոլորգիր, երկրորդ տողը կարմրազեղով: Մեր նկարի մէջ «Փառաւորեալ» ելն տողը ոսկեգիր է, իսկ երկրորդը կարմրազիր:

Նկարուած է 73^ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

129. Մատ. Երուս. Ս. Յակոբ. № 1882. Յայտնաւորք Կիրակոս Արեւելցու, բուլղ. երկիջեան, $19\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{2}$ սմ., գրուած է 1316 թուին, Վանան գրչի ձեռքով: Բայց 1330 թուին Լեոն Դ. թագաւորը նուիրում է Քարաքոյ, այժմ Քերէք, Նորգանանի ձախ ափին, գիւղի եկեղեցուն: Մեր լուսանկարը այդ նուիրարեութեան յիշատակարանն է՝ գրուած քաղաւորի ձեռնով: Յիշատակարանի բնագրի չափը չունինք, բայց մեր նկարը փոքր ինչ աւելի մեծ է բնագրից, 2-ի գրի չափն ի նկատի ունենալով:

130. Մատ. Ս. էջմ. № 60/167 (Կ.) Աստուածարանութիւն Դրոնեսիոսի, բուլղ. վատ, փափուկ, $24,6 \times 16,8$ սմ., թերթ 330: ԳԻԲ. բոլորգիր, երկիջեան, $17 \times 8 \times 5$ սմ.: ԳԻԲԶ. Եսայի վարդապետ Նշեցու աշակերտներից մէկը՝ առանց անուան յիշատակութեան: Տե՛՛ղ. Գլածորի վանքը Վայոց ձորում, առանց յիշատակութեան: ԺԱՄԱՆԱԿ. Առանց յիշատակութեան, 1284—1335 թ. թ. մէջ:

Մանօր. Ձեռագրի վերայ՝ լուսանցքներում, Եսայի Նշեցին գրել է իւր լուծմունքը, որով և հետաքրքրական:

Նկարուած է Եսայու Նշեցու ձեռքը նոտրի և շեղազրի ձեերով 55^ա:

131. Մատ. Երուս. Ս. Յակ. № 2649/94. Աւետարան, «Ծովէն Էլած», Կազմն արծաթապատ, ոսկէջրած, ոսկերչական ընտիր գործ, $25\frac{1}{2} \times 13,3$ սմ.: Ձեռագրի ժամանակակից: Մագապար: ԳԻԲ. Բոլորգիր, երկիջեան: ԳԻԲԶ. և Նկարչ. Սարգիս քահանայ Պիծակ. «Սարգիս նըւստ և սուտանուն ք՛հ.» «զրողիկ ս՛ր աւետարանիս և զոսկաւղ»»: Խնդրում է յիշել՝ «զճ՛ն. իմ զԴրիգոր ք՛հ. և զՀեղինի և զԵոյրն իմ Թեֆանու զգնաց» առ ք՛ս. . . և զաշակերան իմ զՅակոբ»: ՄՏԱՅՈՂ. Գրիգոր քահանայ, որ գրել է տալիս Գեորգ Լամբրոնացու կամ Սկեռացու օրինակից: Ստացողի ամուսինն է Խոսրովանոյշ, «ձիւտը պ՛ր Բարթողոմէոս»-ի և նորա Ալիմ կնոջ զուտարը: Աւետարանը նուիրուած էր վերոյիշեալ ձիւտորի շինած Ս. Սարգիս եկեղեցուն: Տե՛՛ղ. Քի քաղաքիս Սխա ընդ հովանեաւ ս՛ր Հոգւոյն և այլ քաղմաւաւաք սրբոց, որք ասա են»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 1332 թ. Փրկչական. «Ի թուիս հայոց 22Ա... ի հայրապետութե՛ն ա՛ն Յակովբայ քըւեր, որդոյ ա՛ն Գրիգորի. Եւ ի թագաւորութե՛ն Լեոնի չորրորդի «որդոյ Աւշնի Հայոց արքայի յայտ ամի պսակեցաւ ընդ ֆրանդ թագուհին Լեոն»:

Նկարուած է վերջին յիշատակարանից, բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

132. Պատասիկ (Fragment) Տ. Խաչիկ ծ. վարդապետի № 13 (տես Յուզակ Չեռազրաց. Յակոբ Թովհնանի. Վարդաշապատ. 1898. Բ. մաս. կր. 30). բուլղ. մի թերթ: Գրվ. Լ՛նախր բուլղոզիբ: ԳՐԻԶ և ՍՏԱՅՈՂ. Յունան գծող: ՏԵՂ. Գլավորի վանք. «ի Զորս Վայոց, ի յանապատիս մեծափառ Կայլիձոր կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի Նախազկային և աւանականւթ ք մեծ վարժապետիս վերայասացեալ Եսայեա: ժԱՄԱՆԱԿ. 1334 թ. Փրկչական. «բայց գրեցաւ ի թուի հայոց ի յեթն հարիւրորդի ութսուներորդի երրորդի»:

Բնագիրը մի կրես $12\frac{1}{2} \times 8\frac{1}{2}$ սմ.: մեր նկարը. 10×7 սմ.:

133. Մատ. Ս. Էջմ. № 1619/1622 (Կ. 1581). Շարական, բուլղ. 12, \times 8,2 սմ.: թերթ 315: Գրվ. բուլղոզիբ, միխջեան 9,1 \times 5,8 սմ.: ԳՐԻԶ. Թորոս քանանայ. ՏԵՂ. Աւագ անապատ. «Ընդ հովանեաւ ս՛ք Ա՛ ծածնի և կենսակիր ս՛ք Նշանիս». (Սկեռա?): ժԱՄԱՆԱԿ. 1335 թ. Փրկչական. «ի թուիս հայ. 226»: տես նկարը (Տախտակ. 27):

Նկարուած է 314^թ—315^թ. իւրաքանչիւր կրեսի մեծութիւնը բնագրում 9,1 \times 6 սմ.: մեր նկարը 8,2 \times 5 $\frac{1}{2}$ սմ.:

134. Էջմ. № 3793, 88^թ. Տախտ. ՉԱ. 1346 թ.

135. Մատ. Ս. Էջմ. № ? Գրվ. Նոտրզիբ անցման (բուլղոզիբ նոտրի): ԳՐԻԶ. «Դաւիթ թղթագիր»: ժԱՄԱՆԱԿ. 1447 թ. Փրկչ. «ի մեծ թղթն. 272»:

136. Մատ. Ս. Էջմ. № 1403/1380 (Կ. 1367). Պողոսի թղթոց մեկնութիւն. բուլղ. 11,8 \times 16 սմ.: թերթ 343: Գրվ. բուլղոզիբ, երկիջեան 17 \times 5 $\frac{1}{2}$ սմ. իւրաքանչիւրը: Բուն 2-ի գրիչն է Թովմա Մեծոփեցու աշակերտ Ստեփանոս: ժԱՄԱՆԱԿ. 1435 թ. «ՊԶԴ»: ՏԵՂ. Մեծոփայ վանքը:

Մակոբ. Չեռազրիս յիշատակարանները տես Արարատ 1913 թ. Օգ.—Սեպտ. «Նոր նիւթեր Թովմա Մեծոփեցու կենսագրութեան»:

Նկարուած է Թովմա Մեծոփեցու ինքնաձեռագիր յիշատակարանը 333^թ. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ:

137. Մատ. Ս. Էջմ. № 1524/1549. (Կ. 1486) Յիսուս Որդի Շնորհալու. ծաղկազրեթով և լուսանցքազրեթով. մագաղաք. թերթ 279: Գրվ. Բուլղոզիբ: միխջեան 7,1 \times 4 $\frac{1}{2}$ սմ.: ԳՐԻԶ. Ստեփանոս Իլովացի. Նկարիչ. «Սիմէօն շնորհազարգ և քաջ բարունի, ծաղկօղ և կաղձօղ սորին». 276^թ.: ՏԵՂ. Ս. Էջմիածին, Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով: ժԱՄԱՆԱԿ. 1646 թ. Փրկչական. «ԹՂԵ»: «Ի թուիս հայոց ՌճԺԱ» նուիրել է գրիչը Իլովայ քաղաքի ս՛ք Ա՛ ծածին եկեղեցուն:

Նկարուած է 277^թ. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ. 7,1 \times 4 $\frac{1}{2}$ սմ.:

138. Մատ. Ս. Էջմ. № Գլր. Նոտրազիբ. ԳՐԻԶ. Պետրոս երէց աշակերտ Դարանազցի Գրիգոր վարդապետի: ՏԵՂ. «Ընդ հովանեաւ ս՛ք

Թեղթափին, որ Թուսայ առաքեալն մասն ի մէջն կայ» և «Կարոյ ս՛ր նշանին որ թգ՛ր կոչի»: ԺԱՄԱՆԱԿ, ԺԷ — ԺԸ, 7 գարու առաջին քառորդ:

139. 140. 141. 142. Մատ. Ս. էջմ. № 662750 (Կ. 648) Լուծմունք Ս. Գրոց ի Վարդանայ, բուղբ, $12,2 \times 8$ սմ., թերթ 233. ԳՐԲ. բոյորդիր: ԳՐԻԶ. Սարգիս, որի ծնոզն է «Վոթթայ»: Օրինակի աւելը եղել է «Պ՛ր Կաս-տ(ա)նց որդի Թորոս Պրիսմըծիուն»: ԺԱՄԱՆԱԿ. Անթուական, բայց հաւանօրէն ժԳ. գարու վերջը ժԳ. սկիզբը: Նկարուած են $126^m - 129^m$. «Նշանագիրք Անուանց կարճարանութի» վերնագրով հասուածը, իբրև ՍՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ և ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԻ խառը բառարան: ա) 126^m . բ) $126^p - 127^m$. գ) $127^p - 128^m$. դ) $128^p - 129^m$. Առաջինը բնագրի մեծութեամբ, միւսները չնչին տարբերութեամբ փոքր բնագրից:

143. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 91/3177. Յառ բովանդակութեամբ բուղբ, $15 \times 11\frac{1}{2}$ սմ. նոսրագիր, անյայտ գրչի և ժամանակի գործ. գուցէ ԺԸ. գարու սկզբի գործ: Առաջին չորս թերթերի վերայ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԻ ԲԱԹԱՆԱԿ, որից միայն մի երես իբրև նմուշ ենք տալիս:

Նկարուած է $1^p - 2^m$. Առաջին տող երկու երեսու՛մ՝ մէջ աւզի լուսանցք-ներն հետ 16 սմ. $\times 11\frac{1}{2}$ երեսներն երկարութիւնը: Մեր նկարը. $14 \times 9,7$ սմ.:

ՑՈՒՑԱԿ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ

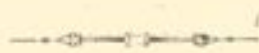
ԸՍՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՐՈՒԹԵԱՆ

1. Մոզայիկ երուսողէժի	Տախտակ.	Ա.	Չ—է. դարձ.
2. Տեկոր	»	Բ.	Չ—է. դարձ.
3. Հոթիփսիմէի վանքի արձ.	»	Բ.	618 թ.
4. Անի	»	Ա.	622 թ.
5. Թալին ներսէն կամարականի արձ.	»	Ա.	630—640 թ.
6. Մրէն	»	Գ.	637—640 թ.
7. Մաստարա	»	Դ—Ե.	640-ական թ.
8. Մաստարա	»	Ե,	»
9. Արուճ (Թալիշ) Գրիգոր Մամիկանեանի արձ.	»	Չ.	668 թ.
10. Նախճուան Արուսուպղ կամարականի	»	Ե.	Ը. դար.
11. Թալին. Ուխտատուր վանականի	»	Է.	783 թ.
12. Արուճի Ս. Գրիգոր	»	Ժ.	867 թ.
13. Ձեռ. էջձ. № 1958, 128 ^ա	»	ԺԹ.	Ը—Թ. դար.
14. Երուս. № 2555	»	Ի.	Ը—Թ. դար.
15. Երուս. № 2555	»	ԻԱ.	Ը—Թ. դար.
16. Արձ. Թալիշ	»	Ը.	901 թ.
17. Ձեռ. Մեծէն գ. (Ջրանշիր).	»	ԺՉ.	909 թ.
18. Արձ. Խոտակերպց կամ Քարկոփի վանքի	»	Թ.	910 թ.
19. Ազարակ (Կարսի)	»	Ժ.	941 թ.
20. Տեկոր խաչքար	»	Ֆ.	964 թ.
21. Ձեռ. էջձ. № 2779, 233 ^բ	»	ԻԲ.	971 թ.
22. էջձ. № 2684, 245 ^ա	»	ԻՉ.	973 թ.
23. Ծրգութ զիւղ (Ախալցխա)	»	ԻԳ.	974 թ.
24. Ծրգութ Ախալցխա	»	ԻԵ.	974 թ.
25. Ազէրսանդրոպոլ	»	ԼԱ.	988 թ.
26. էջձ. № 2374, 136 ^բ	»	ԻԹ.	989 թ.
27. էջձ. № 2374, 1 ^ա	»	ԻԸ.	989 թ.
28. էջձ. № 2374 2 ^բ	»	ԻԷ.	989 թ.
29. էջձ. № 2374, 232 ^բ	»	ԺԸ.	989 թ.
30. Թալին. Սրմազիր	»	ԺԵ.	Ժ. դար.
31. Արձ. Անի Ապուղամբենց Ս. Գրիգոր	»	Ժ.	Ժ. դար.
32. Ձեռ. Ծրգութ (Ախալցխա)	Տախտակ	ԻԴ.	Ժ—ԺԱ. դար.
33. էջձ. 2877	»	ԻԱ.	Ժ—ԺԱ. դար.
34. Արձ. Կեչառուզ	»	ԺԱ.	1003 թ.
35. Երեբոյք	»	ԺԲ.	1028 թ.

36. Խձկոնք	»	ԺԱ.	1033 Բ.
37. Ձեռ. էջմ. № 283	»	ԼԶ.	1033 Բ.
38. Պատարիկ Տ. Խաչիկ վարդ.	»	ԺԵ.	1040 Բ.
39. էջմ. № 3723	»	ԼԴ.	1044/5 Բ.
40. էջմ. № 988	»	ԼԶ.	1045 Բ.
41. էջմ. № 988 յիշատ.	»	ԽԸ.	1045 Բ.
42. Կեչատույք	»	ԺԳ.	1051 Բ.
43. Ձեռ. էջմ. № 3793	»	ԼԲ.	1053 Բ.
44. էջմ. № 3784	»	Լ.	1057 Բ.
45. էջմ. № 311	»	ԻԴ.	1066 Բ.
46. Երուս. № 2556/1,125 ^ա	»	ԼԳ.	1028—1066 Բ.
47. էջմ. № 275, 269 ^բ	»	ԽԲ.	1071—1080 Բ.
48. Հատուց Թատ	»	ԺԶ.	1081 Բ.
49. էջմ. № 288, 171 ^ա	»	ԽԵ.	1099 Բ.
50. » № 2600, 179 ^բ ,	»	ԽԱ.	ԺԱ.—ԺԲ. դար՝
51. » № 985, 155 ^ա	»	ԽԴ.	ԺԱ.—ԺԲ. »
52. » № 1214, 93 ԿԲ.	»	ՆԸ.	1118 Բ.
53. » № 832, 66 ^բ	»	ՆԱ.	1154 Բ.
54. » № 1890, 208 ^բ ,	»	ԼԷ.	1174 Բ.
55. » № 2684, 245 ^բ	»	ԽԲ.	1159 Բ.
56. » № 1568, 10 ^ա	»	ԼԹ.	1173 Բ.
57. » № 3795, 156 ^բ	»	ԿԲ.	1190 Բ.
58. » № 948, 165 ^ա	»	ԼԸ.	1196 Բ.
59. » № 2606, 194 ^ա	»	ԽԴ.	1198 Բ.
60. Պատարիկ Խաչիկ ձ. վարդ.	»	ԼԲ.	ԺԲ. դար՝
61. էջմ. № 2589, 304 ^բ	»	ԽԶ.	1200 Բ.
62. » № 3793, 310 ^բ	»	ԼԹ.	1201 Բ.
63. » № 2877, 210 ^ա	»	ԼԳ.	1211 Բ.
64. » № 987, 311 ^բ	»	ՆԶ.	1211 Բ.
65. » » »	»	ԼԴ.	1211 Բ.
66. » № 378, 308 ^ա	»	ԽԹ.	1212 Բ.
67. » № 378, 2 ^ա	»	Խ.	1212 Բ.
68. Խձկոնք,	»	ԺԱ.	1214 Բ.
69. Ձեռ. էջմ. № 947, վերջին Թերթ	»	ԽԷ.	1215 Բ.
70. էջմ. 1519, 2 ^ա	»	ՆԲ.	1212—1223 Բ.
71. » » 297 ^բ	»	ԼԵ.	» »
72. » № 2101, 102 ^ա	»	ԽԴ.	1223 Բ.
73. » Բրձնոյի քար.	»	ԺԵ.	1232 Բ.
74. Աւետ. Նրդատայ Կախ. 91 ^ա	»	ՆԵ.	1244 Բ.
75. Ազգ. մատ. Պալխ. № 68, 574 ԿԲ.	»	ԽԵ.	1253 Բ.
76. Երուս. Ա. Յակ. № 251, 14 ^ա	»	ՆԳ.	1260 Բ.
77. » » № 2660/105, 285 ^բ	»	ԿԳ.	1262 Բ.
78. » № 823, 171 ^բ	»	ՆԴ.	1266 Բ.
79. Տաթև № 9/4139, 114 ^ա	»	ՆԷ.	1267 Բ.
80. » » 292 ^ա	»	ԿԸ.	»
81. էջմ. № 3082, 476 ^ա	»	ՆԷ.	»

82.	»	№ 287, 219 ^м	.	.	.	»	ԻԹ.	1268	թ.
83.	»	№ 2627, 455 ^м	.	.	.	»	Հ.	»	
84.	»	№ 382, 187 ^м	.	.	.	»	ԿԴ.	1269	թ.
85.	Երուս.	№ 2563/8, 378 ^м	.	.	.	»	ՄԸ.	1272	թ.
86.	»	№ 2563/7, 189 ^բ	.	.	.	»	ԻԹ.	»	
87.	Էջմ.	№ 1310, 222 ^м	.	.	.	»	Կ.	1270—1293	թ.
88.	»	» 28 ^բ	.	.	.	»	ԿԷ.	»	»
89.	»	№ 1328, 96 ^բ	.	.	.	»	ՀԴ.	1278	թ.
90.	»	» 176 ^м	.	.	.	»	ԿԱ.	»	
91.	»	№ 759, 67 ^м	.	.	.	»	ՄԷ.	»	
92.	»	» 180 ^բ	.	.	.	»	ՄԶ.	»	
93.	»	№ 1563, 312 ^բ	.	.	.	»	Կ.	1283	թ.
94.	»	№ 2568/3, 320 ^м	.	.	.	»	ՄԶ.	1284	թ. Ին սուաջ
95.	»	№ 1500, 1154 ^м	.	.	.	»	ՀԲ.	1270—1287	թ.
96.	Էջմ.	№ 979, 415 ^м	.	.	.	»	ԿԹ.	1288	թ.
97.	»	№ 195, 139 ^м	.	.	.	»	ՀԱ.	1288	թ.
98.	Պատ. Խաչիկ Տ. վ-ի		.	.	.	»	ԿԷ.	1293	թ. սուաջ.
99.	Էջմ.	№ 179, 527 ^м	.	.	.	»	ՀԲ.	1292	թ.
100.	»	№ 179, 526 ^բ	.	.	.	»	Հ.	»	թ.
101.	»	№ 179, 575 ^բ	.	.	.	»	ԿԹ.	»	թ.
102.	»	№ 2848, 148 ^բ	.	.	.	»	ՀԳ.	»	թ.
103.	»	» 317 ^բ	.	.	.	»	ԿԶ.	»	թ.
104.	»	№ 1526, 309 ^м	.	.	.	»	ՀԱ.	1294	թ.
105.	»	№ 180, 147 ^м	.	.	.	»	ԿԵ.	1295	թ.
106.	»	№ 777, 51 ^բ	.	.	.	»	»	ԺԴ. դար	
107.	Պատասիկ Խաչիկ վ-ի		.	.	.	»	ՀԵ.	»	
108.	»	»	.	.	.	»	ԿԲ.	»	
109.	Էջմ.	№ 379, 127 ^м	.	.	.	»	ԶԲ.	»	
110.	Անի		.	.	.	»	ԺԴ.	ԺԴ. դար	
111.	Էջմ. արձաթիկ պահարան		.	.	.	»	ԺԶ.	1300	թ.
112.	»	№ 500, 366 ^բ	.	.	.	»	ՀԳ.	1305	թ.
113.	»	№ 182, 185 ^м	.	.	.	»	ԿԶ.	1302—1306	թ.
114.	»	№ 177, 202 ^м	.	.	.	»	ՀԸ.	ԺԴ—ԺԴ	
115.	»	№ 3722, 32 ^м	.	.	.	»	ԶԳ.	1306	թ.
116.	»	№ 2520, 344 ^м	.	.	.	»	ԶԱ.	»	
117.	Երուս.	№ 2566/11	.	.	.	»	ԶԵ.	1307	թ.
119.	»	№ 2930, 128 ^բ	.	.	.	»	ՀԹ.	1315	թ.
120.	»	№ 206, 301 ^բ	.	.	.	»	Զ.	1318	թ.
121.	»	» 515 ^բ	.	.	.	»	ՀԹ.	»	
122.	»	№ 1519, 296 ^м	.	.	.	»	ՀԷ.	1308	թ.
123.	»	№ 3793, 89 ^м	.	.	.	»	Զ.	1323	թ.
124.	»	№ 1314, 308 ^բ	.	.	.	»	ՀԵ.	1325	թ.
125.	»	№ 1576, 73 ^м	.	.	.	»	ՀԸ.	1328	թ.
126.	Երուս. № 1882,		.	.	.	»	ՀԶ.	1330	թ.
127.	»	№ 2649/94	.	.	.	»	ԶԶ.	1332	թ.
128.	Էջմ.	№ 167, 55 ^м (պատկեր 130)	.	.	.	»	ԶԲ.	1281—1335	թ.

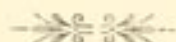
129.	Պատանիկ Յաչիկ ձ. վ-ի (պատ. 32)	•	»	ՁԴ.	1334 թ.	
130.	Էջմ. № 1622, 314 ^բ —515 ^ա	•	•	»	ՁԴ.	1335 թ.
131.	Կեչառայք (պատ. 26)	•	•	»	ԺԴ.	1335 թ.
132.	Էջմ. № 3793, 88 ^բ	•	•	»	ՁԱ.	1346 թ.
133.	» № (պատկեր 135)	•	•	»	ՁԹ.	1348 թ.
134.	» № 750, 26 ^ա	•	•	»	ՁԸ.	ԺԳ—ԺԴ. դար
135.	» № » 126 ^բ —127 ^ա	•	•	»	Ղ.	»
136.	» № » 127 ^բ —128 ^ա	•	•	»	ՁԲ.	»
137.	» № » 128 ^բ —129 ^ա	•	•	»	ՁԹ.	»
138.	« № 1380, 330 ^ա	•	•	»	ՁԵ.	1435 թ.
138.	» № 1449, 277 ^բ	•	•	»	ՁԵ.	1646 թ.
140.	» № Նոյեան ասպանի պահարան	•	•	»	ԺԷ.	1678 թ.
141.	» № ս. Գեղարդի պահ.	•	•	»	ԺԸ.	1686/7 թ.
142.	» № — (պատկ. 138)	•	•	»	ՁԶ—ԺԷ—ԺԸ.	դար
143.	» № 3077, 1 ^գ —2 ^ա	•	•	»	ՁԷ.	ԺԸ. դար

ԿԱՐԵՒՈՐ ՈՒՂՂԵԼԻՔ

(«Քարտէզ հայ հնագրութեան» յօդուածի մէջ).

Երես	171	պրակ	1	տպ. Band XXXIV	պէտք է լինի XVIII.
»	175	»	10	» 75×50սմ.	» 1 մ. 75×50 սմ.
»	188	»	35	» Կերանձնաւել	» Կերանձնացիալ
				» Կունախոսի	» Կունախոսի
»	189	»	57	» չէ 63 պրակի համարը:	
»	191	»	41—44	» 44 Կարի և՛ Կ.	» 41 Կարի և՛ Կ.
»	194	»	56	» 1070—1080	» 1070—1078
»	195	»	59	» «բնագիրը 8,9»	» 8,9×15, 1 սմ.
»	199	»	77. 78	» № 1519 Ձ-ի Գրիչն է Բզնաարտ, տեղը Հոսմոսի վանք, ժամանակը 1232 թ. յիշատակարանի նորագիւտ հատուածի համեմատ, որ պահպանակ է № 1194 Ձ-ի:	
»	203	»	89	» «Կլաշեցի. ևն. ձեր էր» պէտք է լինի Տարսնացի 1356—1327 թ. և 1356—1360 թ., հաւանօրէն կաթուղիկոսութեան առաջին տարիներում:	
»	204	»	93. 94	» 1279—1293 թ. պէտք է լինի 1270—1293 թ.	
»	211	»	127	» 20×3,8 սմ.,	» 20×13,8 սմ.
»	206	»	101-ի	» ձանօթութիւնը պատկանում է պրակ 102-ին:	
»	208			» տպագրուած է պրակ 12 պէտք է լինի 112	

1. ՄՈՉԱՅԻՆ ԵՐՈՒՆ. Զ—Է ԳՈՐԳ

4. ԱՆԻ. 622 Թ.

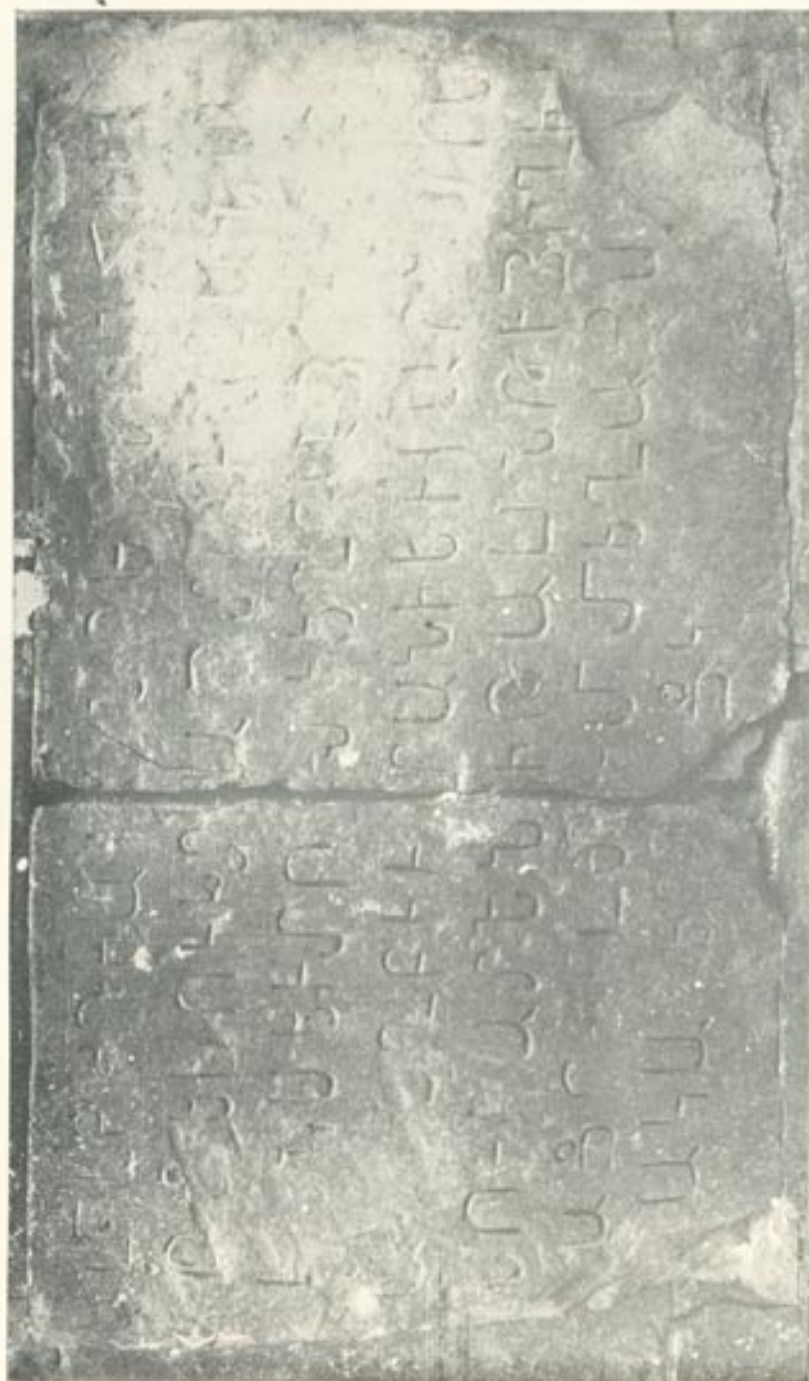
5. ԲԱՆԻՆ ԵՐՈՒՆ. ԳԱՐՄԱՐԱՐԱՆԵՐ 630—650 թ. թ.

6. 0063, 637—640 P. P.

7. MUSÉE 640-BOUL. P. P.

II. ՔԱՆԿՆԻ ԹԻՔՏՏՈՒՄ ՎԱՆՔԱՅԻՆ ԴՅԻՔ.

11. ԱՐԵՎԻԿԱ (ՆԱԲԵԴ), 941 թ.

17. ԱՆԻ ԱՊՈՒԳԱՄԲԵՆՆ Ս. ԳԲԳՈՐ. Ժ. ԳԱՐ

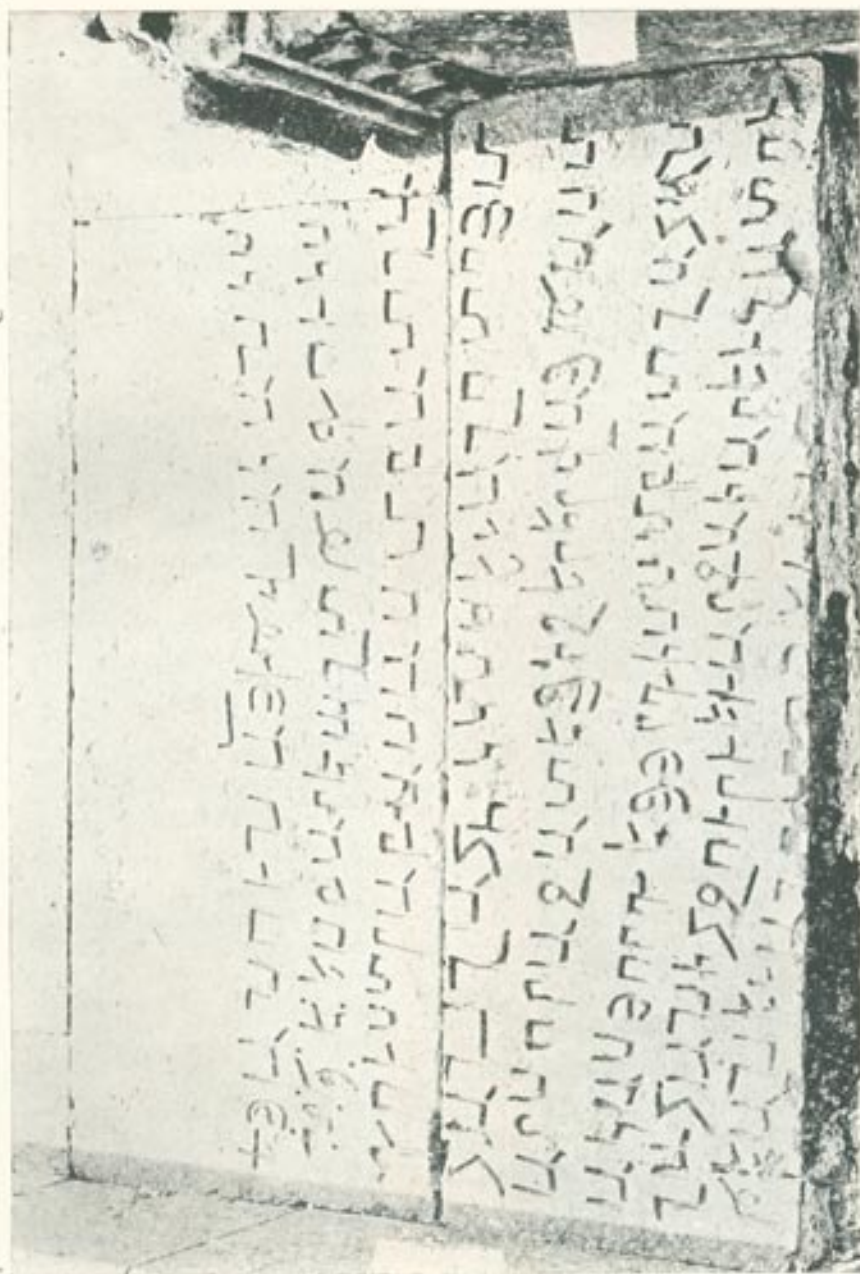
12. ԱՐՈՒՅԻ Ս. ԳԲԳՈՐ. 867 թ.

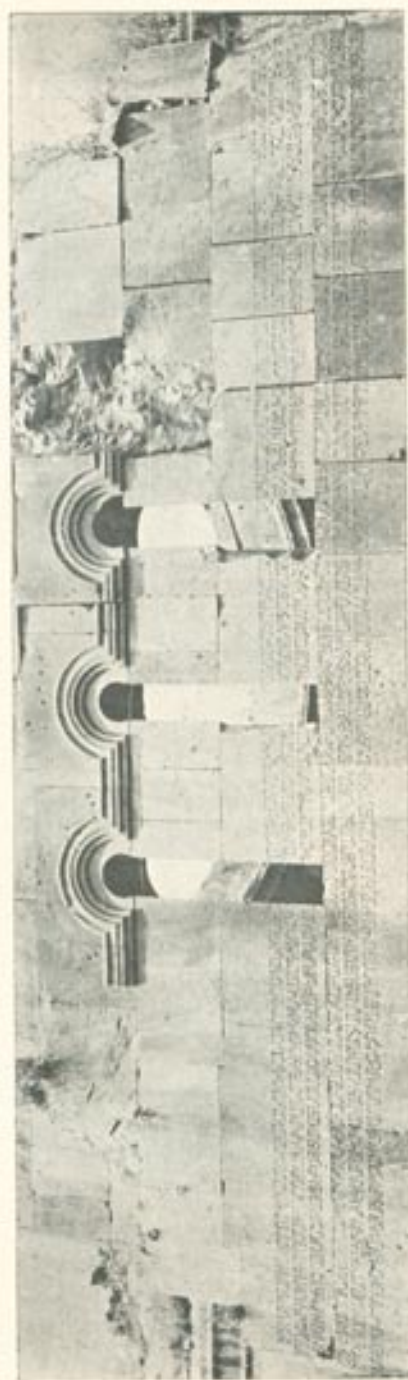
18. 46280-024. 1003 թ.

20. 13. 10405-4. 1033 եւ 1214 թ. թ.

19. BECKER, 1928 p.

21. 462 R. 0. 0. 0. 0. 1051 P.

22. 462 R. 0. 0. 0. 0. 1051 P.

25. იერუსალიმი, 900.

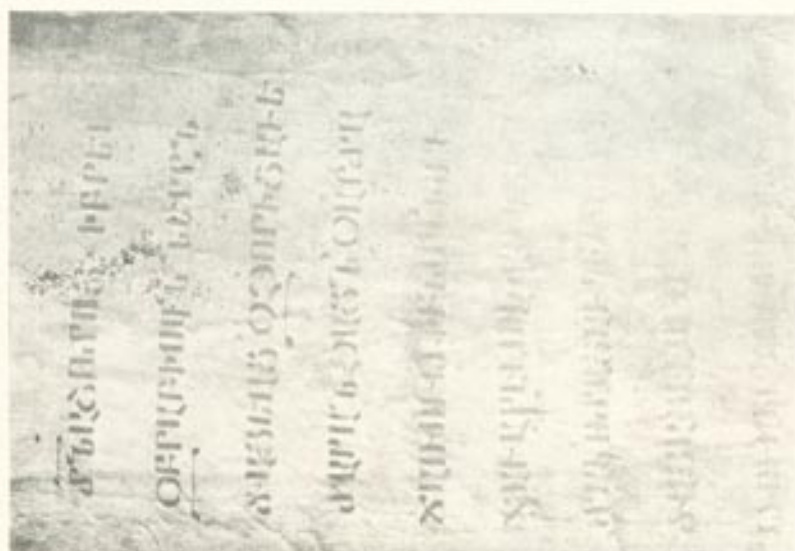
26. 962000000 1335 P.

22. ՀԱՆՈՅ ՔԱՌ. 1081 Ք.

25. ԷՐՄ. ԱՐՄԱՐԷ ՊԱՆԱՐԱՆ. 1300 Ք.

25. ԱՐՄԱՐԱՆ (ՊԱՆԱՐԱՆ) ՔԱՌ Ք.

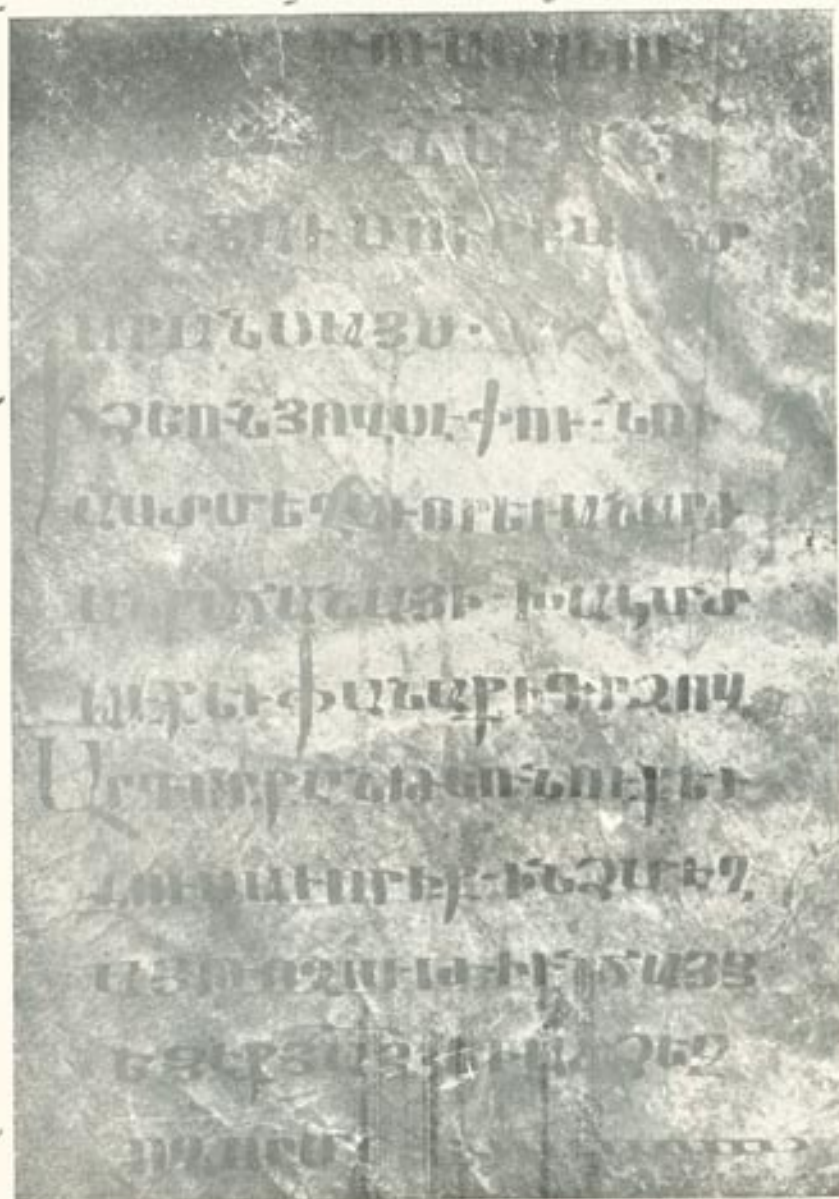

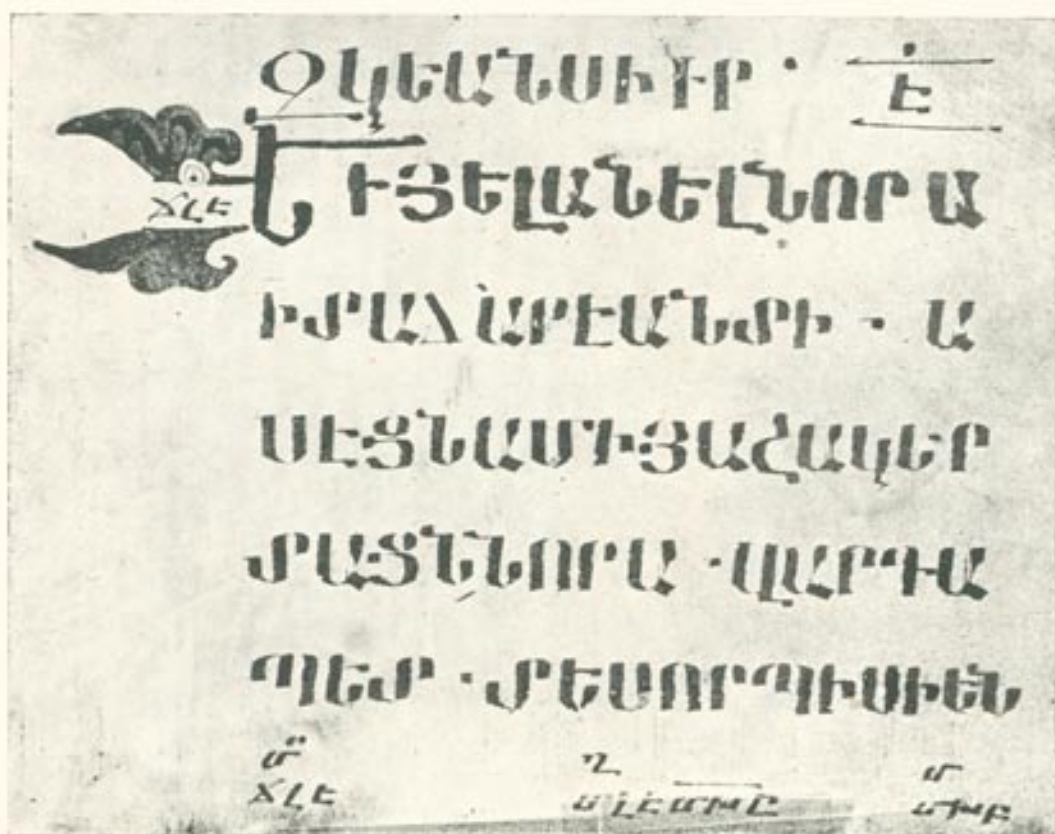
29. ԵՂՄ. ՆՈՅՆԱՆ ՏԱՆՈՆԻ ՊԱԶԱՐ. 1678 թ.

52. ԷՋՄ. № 3793. 130^ա. 1053 թ.

68. ՊԱՏԱՌԻԿ ԻՐԱՅԻԿ Վ.Ի ՃԲ. ԳԱՐՉ

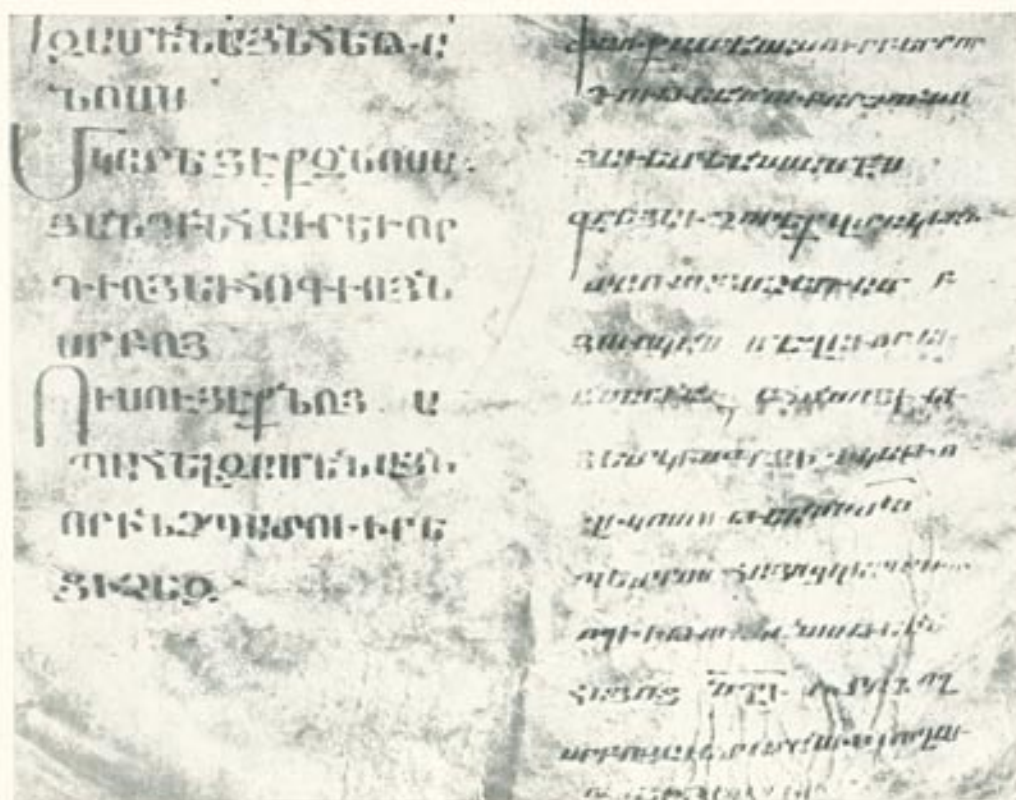

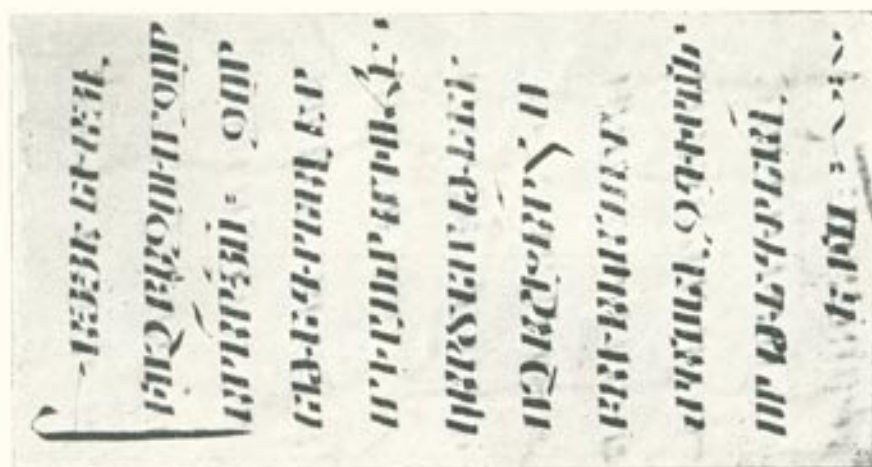
55. ԵՐ. № 2556/1, 125ա. 1028—1064 թ.

71. ԵՐՄ. № 2877. 219ա. 1211 թ.

49. Էջմ. № 323. 63բ. 1044/5 թ.

72. Էջմ. № 957, 311բ. 1211 թ.

78. 120. N 1519, 297r, 1232 p.

78. 120. N 1519, 297r, 1232 p.

ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ
 ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ
 ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ
 ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ

17 էջ. № 253. 263բ. 1003 Բ.

ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ
 ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ
 ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ
 ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ
 ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ
 ԱՅՆԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՄԻՆՆԵՐ
 ԿՆՆՅՈՒԹՅԱՆ ԵՍՏՆՆԵՐ

50. էջ. 988. 146ա. 1045 Բ.

Եւստիանոս անձեռն - ոչ սատարեալ իբրոց բարեպաշտ
 գիտացեալ զմարդկան ազգ - քայց խրուումն աջ տոցը
 ջնիր երեսայն մտ ուժնն յայտն ստեւս ամբաս չատ ան
 եցն անարեւուն խորհրդակա մտնն յայտն ի լորե
 եղութեանն ու ի լուծուն պնդեալ - որպէս ինձ աւագ
 ալի տարտըքն . և մի երկմտեր ձըմարտաս տրառապ
 ացեալ տեսու - ամն . որն հբարտաց չոր ոչ քար
 անց տատման քմնայն . անտաց մարտի ոյ որորք
 Լեւնի . Էտե ոչ ունի զայն որ չանեցեւն . քան զի
 տարտի : անշուշտ սիւթ . քան անոր Կեսդան
 Գաց սպասատ որ լինել սարկատ սպեղնու լատ սոր
 այն կանս . քան զի որ ինն լն զի քարանց չոր ցո
 ցտու Կասեցեալ . յայնմ անտ որպէս ինձ ա բնա
 կան լարթոմն . որ բանի տես անելի է չոր քար
 ի . ի օրիտանից որ ձ Գ Եալ Լեւնի . ԼՂԳ տարերբն

79. ԷՋԲ. № 2101, 102ա. 1223 Թ.

Դաջ քարէր Եացեաց : Ինձ երկապատան իցէր զ
 'աա . Գ Գ առնն ս չատ սոյոյ 'սոցա . Էտեւն ապա
 Կաննի զինն սոցանե առատ սոք : զեւի զայնե պար
 ճաւանն սրաքե ի լու շար թե սցի երուի . Ե՛ Գ Գ յ
 'սոյարու սցի չեւե մտա : զի այն շտու չոր
 տն . ադապանն լգե ի զայն ստոր զ թող լու ստ
 ցա . զոր ցատ ի ն սպո շեաց . Ետ քարտ սալ զսերա
 սոր ի ն սոցա զոր քարտ ստանու անեաց . Եւ այ զ
 Ի չեւե մտա ստալ ի ցի : ԼՂ շապե սա սե տն . աջ ա
 ադի Գ Ե սյա սոյոյ Գ Գ ի լու շար թաքե լու շար Ետ ի
 Կ Ե սոյ քա սալ Եաց սոտա զսի սոյա սոյոյ ցի լոց : Ե
 չոր լի սոյ շաւն սաստա սոն . Ե սոյա քար լու շար
 Գ սոյոյ ի ն . Ետ Գ սոյոյ սոցն 'սոցա . Ետ սոյա կա
 'սոցն 'սոցն սոյոյ սոտա : զի սոյոյ սոյոյ քաք Ե
 լու շար շար թաւանն յարտ ի ն սոյա սոյոյ Գ Գ

67. ԷՋԲ. № 2606, 194ա. 1100 Թ.

ԿՈՒԼԱՅ ԹՒԱ ԻԻՃ	ՄԱՍԿՈՒՆՅԵՑՄԱՐ
ԽՆՏԱՄԻՁ ԻՒՄՈՐԿ Բ	ՄԵ ԸՌ-Բ ԳՆՆՅ
ՄԵՂ ԻԳ-ԵՆՆՈՒ ԲՅՈ	ԼԵՄՈՒՄ ՔԱՆՅԵՉԵՍ
ԿԱՆԵՐՁԵՉ ԶԿՅՈ	ԸՌ-Բ ԳՆՆՅ ԿՐԿ ԿՐԿ
ԱՐՄԱՆ ԵՐԿԱՉ ԿԼԵՔ	ՈՒՐԵՅ ԵՆՆ ԻՅՅԻՐ
ՈՐԿԱՄՔՐԵՍ ՏԵՍԿ	Ա-Բ ԳՆՆ ՏՐԸ ՄԱԿԿՅ
ՉԱԿ-ԵՐԿԱՄ-ՅԳ-ԿԱԿ	ԿՅ
ԿՅԿԱԸՆՈՒՆՈՒ ԵՒԱԿ	ԿՅՆ ԿԱՄԿԱՐՅՈՒՄ Կ
ԵՄԱՅԿԱՆՈՒՆՈՒՄ Կ	ՄԵՐ ԿԱՑ ՈՐԿ Կ-ՈՅ
ՅԵՆՆ ԿԱ-Բ ԳՆՆ	ԱԿՐԿ-ՈՅՆԱ-ՈՐ ԿԻ
ԿՅԳ ՉԵՐԵԿԱՆՆՈՒ Կ	ՄԱՐԱ ԲԿՅՅ ՈՐ ԿԻ

57. ԵՁԻ. № 288, 171ա. 1000 Բ.

Ե-ՉՄ ԵՐԿԱՄԱՐ ԵՆՅԻՆ	ՍԵՆՅՈՒՆՈՐԿԱՐ ԵՆՅՈՒ
Ե-ԻՈՇ ՈՐԿ-ԵՆՅԱՆ	Ե-ԽՅՔՆԵՂԵՅԻՍ ԲՅ
Ե-ՍԻՄԼ ԱՆԱՅԿԱՆ	ՆԱՍՈՂ ԵՄ-ԻՈՒՆԱՆԱ
ՄԵՂԱՐԻՐԵՐՈՒ Բ	Ե-ԵՄ-ԽԱՆԵՆԵՅ ԵՄ
ՉԻՍԿԱՐԱՆԱՅ ՄԱՐԵ	ԽԱՆԱՆԱՐ ՈՐԿԱՆ
ՆԱՅԿԱՐ ԱԵՂԻԿՈՐՑ	
ՍՈՒՐԻ ՄԱՍԿԱՆԵՐ	Ե ԿԵՐԱՄԱՆԵՐ
ԿԱՐԱՆԱՍԵՆԱՅ ԽՈՐ	ԻՆԵ ԾԱՄԱՆԱՅԻՆ
ՄԻՅԱՐԱՅ ԵՄՅԱՅ	ՄԱՅ ԾԱՄԱՆԱՅԻՆ
ՄԱՍՈՒՆԱՆՈՒ Ե-Ի	ՄԻՅԱՐԱՅԻՆԱՅԻՆ
ՏՈՐԱՅԻՆ ԵՐԱՄԱՅ	ԿԱՐԱՆԱՅԻՆԱՄԱՅ

81. ԱՁԻ. ՄԱՏ. 901, ԲՈ. № 68. 574 ԵԳ. 1253 Բ.

ԿՏԻՄ: ԵՒՄԱՆ,
 ՄԻՅՈՒԱՆՈՒ: Ս
 ԿՆՆՈՒԲՈՒՆԵՆ
 ՄԻՄ. ԲԱՅՅՈՒՄ
 ԵՄՆՅՈՒՄԻՆ
 ԵՅ ՅՈՒԱՆՈՒ: Ս
 ԱՆՄՆՈՒՄԻՆ Ե
 ԿՏԻՄ: ԵՒՄ
 ՄՈՒՄԱՆՈՒ
 ՄԱՅԻՄՈՒՄ
 ԵՄՄ:
 ԵՒՄՈՒՄ
 ՄՈՒՄԱՆՈՒՄ
 ՍՍ ԵՒՄԱՆՈՒՄ

Զամե վեց հարիւր
 որդի վարձաներոր
 դի շուր որդի: Ի
 թուակամութեամս
 հայոց գրեցաւ գիր
 քս յաճախ արարող
 վ լուսարար վարդա
 օղևոր թիւն. Եւսրա
 ւոյ որդի շահի: ազգի
 ազգի. ԲԺ Հատանք ւ
 Խառնելոց հոգոյ
 ասանցեալ սք եւեղա
 սիկ լուսարարիւն հա
 ոց գրիգորի. ըսոյ

Ե ԻՍ՝ ԵԷՍ՝ ՈՐ
 ԿՈՐՈՐԷՐՕՍՄԱՐ
 ԳԱՐԷՍ, ԵԷՐԱՐ
 ԿՈՏԱՌԵԷՐՕՒ
 ՌԱՐԵԱԿՄՆԱՌԵԱ
 ԲԱՆԻՅՍԱՆԳԱՄ
 ԿԱՄԵՅԱՅՅՈՂ
 ՌԱԵԷՕՍԱՆՆՈՒ

պատման անասնակա տանկից իրոմն բաղ շանայցն գրիգորի վար
 դասպետի ի վաղերմն անձինն կրթասիրի : Եյնտաստեացն զ
 ճարման յիշատակ անջրջելի ենքան ևնախածաման եղեալ ի
 ծնողաց և տղարց . ևս ստատել տն վանականի վեր յիշեց եալ
 ակտուցս վերագրեցի - ևս աննեցուն սուցաս ի քն անուցողի . որոյ
 շատակն արհնուծք ևսղարգրն ի վերայ սուցաս ևս ևնայն սոյ
 իսարհի . և ելև ասարտգրչուծե սողաս ի ձեռն ասարաշխարհիկ
 արտանույ ում ենն ժարմասարգրչի գեորդայ ի կեղեկեան նալան
 քեն յաննասչելի ասրոցեն զստբրանն կոչեցելոյ որե իստորոս մե
 յի լերինն ստարուի . որոյ եծե երրու ճարտար գոյով յարհեատ
 ստուծե յանձնապատան համար ճակուծք ձեռնաստեխ եղև ի
 սործ որ ի վերք քանզկարնորա . այլ ի յորով իմասն վայելեալ նա
 իսցիկեցեալ արանցս փաստարաց . ևս ևն ճազ վարկուցեալ զանց
 սանել զպս յկատեցուցիչ հրաննատ սուցին . զսարխել յուսոյն
 յած ընկելով ձեռնարթ ծարկեալ աստարուծք նծգեհակցի
 անդրիստ թենիսոյ և զաստիսարակի անկատարուծե յով
 հաննու քազանայի . ի շրջապայտեծե անննակաց թուաբե
 ռուծե հայկական սագինն տատմարի . յարաբարդեալ ամաց
 իրեքտասան յաննելաց հանդերձ ստաթիկ կատարեալ թու

87. ԵՁՄ. № 3082. 476ա. 1267 Թ.

Կոչեալ արհնուծք ևսղարգրն ի վերայ սուցաս ևս ևնայն սոյ
 իսարհի . և ելև ասարտգրչուծե սողաս ի ձեռն ասարաշխարհիկ
 արտանույ ում ենն ժարմասարգրչի գեորդայ ի կեղեկեան նալան
 քեն յաննասչելի ասրոցեն զստբրանն կոչեցելոյ որե իստորոս մե
 յի լերինն ստարուի . որոյ եծե երրու ճարտար գոյով յարհեատ
 ստուծե յանձնապատան համար ճակուծք ձեռնաստեխ եղև ի
 սործ որ ի վերք քանզկարնորա . այլ ի յորով իմասն վայելեալ նա
 իսցիկեցեալ արանցս փաստարաց . ևս ևն ճազ վարկուցեալ զանց
 սանել զպս յկատեցուցիչ հրաննատ սուցին . զսարխել յուսոյն
 յած ընկելով ձեռնարթ ծարկեալ աստարուծք նծգեհակցի
 անդրիստ թենիսոյ և զաստիսարակի անկատարուծե յով
 հաննու քազանայի . ի շրջապայտեծե անննակաց թուաբե
 ռուծե հայկական սագինն տատմարի . յարաբարդեալ ամաց
 իրեքտասան յաննելաց հանդերձ ստաթիկ կատարեալ թու

80. ԱԻԵՏ. ՏԲԴԱՏ ԵՊԻՍ. ՊԱՆԵԱՆԻ 91ա. 1244 Թ.

ոչ լրտեց էք ձայնիսն Հարկեղար
 քայնիցքեղացոց՝ պակհնսա
 րարիցիք աղալացոց յտոբա կա
 րասք ցանկից ձայնտորախորձե
 կը ձայնցն ծորձե, զձայնիկեսայ
 իկը ձայնհարսին, կեղեցիամե
 ձայն երկերգանապատերն ալչ
 աջ՝ կոչ լրտալք ձայնիք ոտհար
 կիլարքային բարեկացոց՝ կեաց
 քոցերգբանաբողոքիսասեցար
 ի ձեռն ծառայեցն քոց մարգարե
 կց հանկը զտակըս ճագաստրացն
 մերոց կզոսկերաչարցն մերոցի
 տեղոցի կիտեանց կա հասանկեալ
 կանխատարձի ստուրնի կանկեցու
 բողոքիցոց կանտանիցասաչարա
 շարս, իսոպ կիտարեգերութի՝
 կարար երգտաւձարնբո յորովե
 րացիոց կց աստունբո յորպէսյա
 րոյսյա մեկ պնչարութե ստանիլի
 կտաննյորոյս՝ կարար երգնորակ
 անթանձ մեր լատամենացնչեղութե

յերկերն պանդ խտութե խորեանց՝
 կծանից են լծեւ տեսնոր մածնոց
 ա, կտացնոց աստրտ կականի
 լակայ կարուչ նեցենցի պերկե
 ինդերութե խորեանց՝ կիլչեաց
 են զանտոնիս կարար ճգնի խտ
 րութենե պարանոց իբրեւ անց
 կչերաց շարաց եւրեանց՝ զիլի
 կոցենց ձանապարհաչարցն
 իտեանց մերոց կզոց աստիլիս
 կարար ճոցեց յոտալ յերկերն
 զորերգտատալ շարցն նոցա սո
 րահամտ կասկեակալակոլբա
 կտիւրեց եննմա՝ կբաղմնացոց
 կց զնոսա կոչ նոսալ կոցին, կհա
 ստատեց կց նոցա տխարախո
 ենական լինելին ձնոցալ յաճ
 կնոլբա կոլից ինին ձե՛ ծոր լոլոլոլ
 կոչ կա խախտեցից զժողովորո
 իս զիլի յերկերեզորե տտնոցա՝
 յի՛ ասիննակալալա՛ իրի՛ ան ձե
 նբնեղեալ քեզ ոգիք ձանձապ

88. ԼՊԲ. № 287, 219ա. 1263 Բ.

յԼԿԵՂԿԵԿ
 ԽԱԶԱԵՆՈՒԽԱԳՐԻՆՉՅԻ
 ՉԵՂ յԱՂԱԿԹԱՄԻՄՈ
 ՌԱՆԱՅԲ :

92. ԵՐ. № 2563/8, 189բ. 1272 Բ.

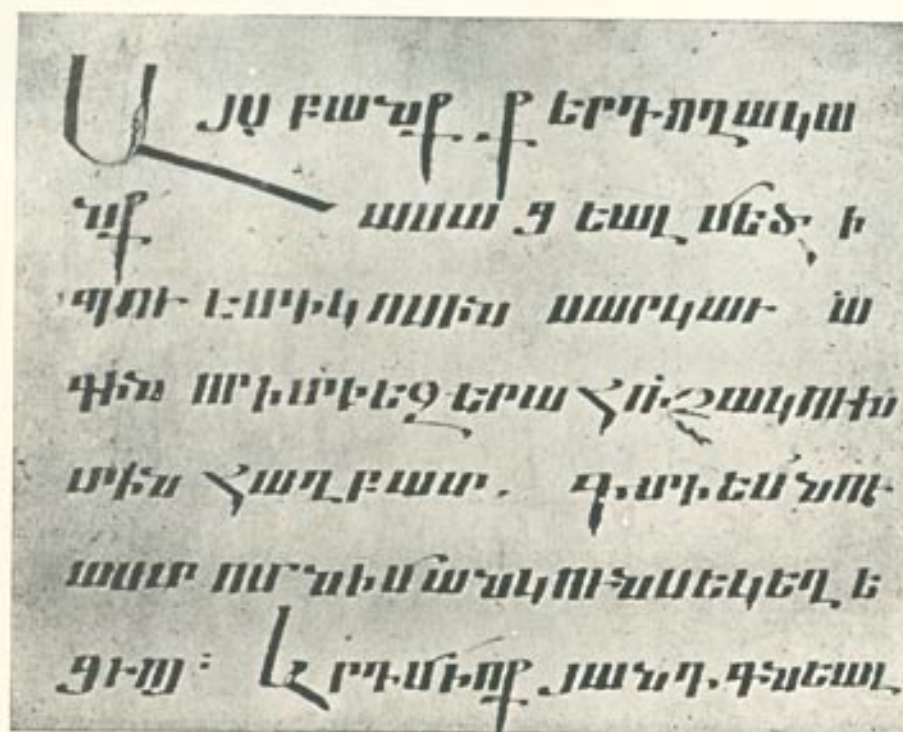
Ե ԲԱՐԻԲՈՒՄՅԱՆ ԿՐԻՏՈՒՄ
 աւ և արդեամբ մԲ և ընտրեալ եր Զ
 անկի, Նեզի և սիրեցել ոյ այ, մ Բ
 ատր ոյ, վերապացոտի եշխողի և եշ
 խ եցել ոյ, վանաց որ և սաղմ ոս
 Ի կողի: վն զի մԲ սիրոյն որ առ
 ած, փա փագեալ սմա ըղձալ Ի
 սրտիւ և գոռովալի գլթով: Ետ գր
 ել իմ ու մանար Նատ և անար ժան
 գրի. քաջանայ և ոչ ըստ արժան
 ոյն, մկրտիչ կող եցեալ. Ի թվա Կ
 անու թեա Նայոց: Նիէ: Ի գեղ
 արաղաքիս, կար փի, ընդ Նով ա ն
 եալ մԲ իմ ծածնիս, և մԲ վկա յ

Հարն նմանեալ վարոց ինմանեոսեալ լինել
 բարեգործան . անասել և երկնում յայ
 սերող ճշմարտութե . և ասեցող աներաութե
 (Դ ընտանոցումս բարեաց ինմանե գործելոց
 յաւելիւերայ և ասացաւ զգիրս սորբ զմա
 տեանսայս սրբոյաւետարանիս : զարդարե
 ալ ոսկոտըրբով և երանցերանց գունով ք .
 հրամաննուեալ խնյանար ժամութեանս
 թորոսի մակամունտապուն կոչեցելոց ասնել
 զայն . որն ըստկարի խնյ յանց լանիւմ ք
 հրամաննորս . և աղաչեմ զամենեսն ն
 սրբ հանդիպել ամս , և սրբ մատանդիք զսա ,
 և սրբ աղբոսիք ինմանե զինչ և իցեարդեամբք
 յիշել աղաւթիքիւր զարժանաւ որան ասե
 նայն բարեաց յիշատակի . զանասել և զս
 բեպաշտարքայն հեծում , և զանասարգե
 սրդիանիւր : զծիրանաճին պարուն լնն
 ստացող լուսազարդիս , և զհայր ազատ
 եղբայրնիւր զբարեհամբաւ պարունն թորոս .
 և զբարեանք բորան խնեանց :
 Եւ զաչեմ յիշել զսրբահոպե և զատարի

աշխարհն.
 Եւ յապարհս
 քն յովանաւ
 աշխարհս արքն
 Կր յապարհս
 այնի այսորիկ:
 Եւ ինչեացա
 ինչն երկու
 սորս անսյաշա
 Կերտա ցնիւր
 յով աննէս եւ

111. № 180. 147^ա. 1295 Թ.

112. № 777. 51^ա. ԺԻ. 400^թ.

Չ գրող ստրա յոհաննես արք եպիսկ և
 տաբուն զորո՛ւ ըսասեր ևամեն ըստեր
 իշխանայ իշխանին կոստանդեա Թագ
 ապահի, և եղբայր բարեպաշտ և քաջի
 հայոց մեծայ արքայի հեծմոյ՝ Ուրոյ յի
 շատակն արհնոտ Թեք լիցի առաջինայ՝
 համայն ծնընդարք սոցա և բնասին զար
 մեք յիշեղ եբարինքս աղաչեմ զսորբսդ
 և յիշեալն յամենայն զյիշողսդ յիշեալն

91. ԷՁՄ. № 1310. 28թ. 1270—1293 թ. Թ.

101. № ՊԱՏԱՌԻԿ Տ. ԻՍԶԻԿ Մ. Վ. - Ի
 1293 թ. - ից առաջ.

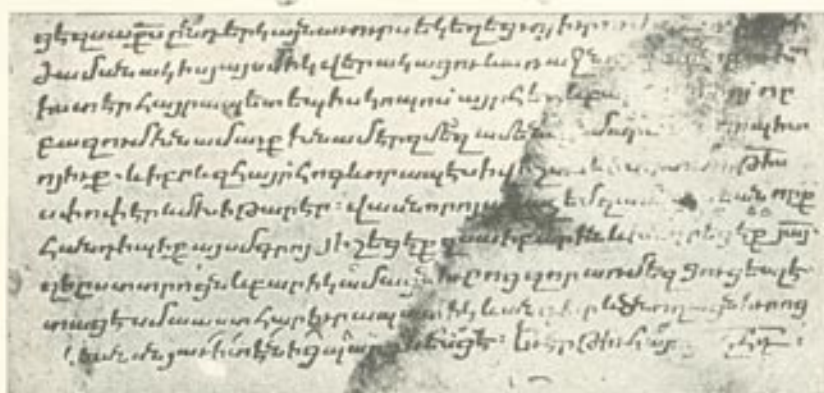

Իււ առաքելական եկեղեցոյ :
 Լ Ջ յնդիստ Քերմսերուն ելառ տումարոյ
 Իւ, մինչդի վասն աշխարհի Խաղաղութե
 Իժն հոգակե աղբիւն զած : Եւ աղաչելն
 քան զենգրելն ստատել յուսի զկամայն
 Բաղձանա, որդի ս զի սաստիկ յանկու
 Իժ Կաղապել վն աշխարհի Խաղաղութե
 Լն առաել վն հաստատութե սրեւել զ
 եցոյ : որդի ս զի սաստիկ ինչ յա
 յլ ազգեաց Կամի հեր ճութե ոյցառ զի, այ
 լ զի Խաղաղութե հաստատուն ի հաստ
 մն Լ Բարեկարգութե մն յնիցի, ըստառ
 արեւական քառորդութե : վն այնտեկ
 յաւելու զառաքելականն : Եւ որդի ս
 վան աշխարհի Խաղաղութե զամ Եւ
 այն յաւելու, նոյնդի ս Եւ վանն եկ
 եղեցոյ զկաթողիկէն վերաբերե : այս ի
 նքն, տեղեւրական, զի վնն տեղ
 Երաց եկեղեցոյ աղաչեաց ու ք զած հա
 ստատուն յանել յառաքելադիրսահ
 մտան : Եւ զի զմ եկեղեցիս որստա
 ու արել ոյս սնդաւ անութե : մն եկեղ
 եցի համարեաց ու ք : քանզի ս ոմայ
 մայնոյ մի սանապան ս Կաթողիկէ Ե

113. ՊՍԻՆՈՒԿ Տ. ԻՐԶԻԿ Կ. Վ. Բ. ԴԲ. ԳՐԲ

127. ԷՂՄ. Ն 1314: 308e. 1875 P.

որա յառուր յայն
 միկ :-
 46 **Ե**կեալ յս
 իտումպետրոսի.
 Էտեսզիզոյանչ
 նորա անկեալդն
 Էր տապաց եալ.
 Կալաւ զձեռանէ
 նորա և Բողզնա
 Ջերմնն. յոտնեկ
 Կաց կաշտէրզն
 ա.

47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60

և ճարտար զնախն
 ցի: Եւ զամուսինն
 եմ հեղինս: Երկեայն
 յահեմն բանս: Ըող
 ուլտորա զմեղրայե
 կրի: Հանուրս ետիք
 շեճընընդ ի ռ
 Եւ որդեկեանն իմոց
 սարգախ: Երկարապ
 եան լինել յերկր: Եւ
 յետոյ ուղժաման
 աչի: Լինել երկնիցն
 սուրբ արժանի: Գի
 շատնը կարեանց սա
 յայտար: Եւ որպէս
 իքանոսու լիարի
 մեղսն հարմիր յայսմ

Ճարտարացի զնախն
 զայն: Եւ զայն եւ զամուսինն
 սուրբ եկեմ կրտսար յայտար հեն
 լեհոց: Գողտար եւ զայն: Ըմեղ
 ցեալ զայն անձեղն մասն անո իմն
 ներսեփ: Եւ զնեղ զգորս: Ըրտնից
 հեղտարաք եւ մեծա: Բարտարաց
 յանկոյցոյ սաման զայտարիս: Եւ
 կողորակ զգամն: Եւ մեծա սուր շոյն
 լով իմանս կենցաղս եւ ի դիւրսի
 փոխ յախանան: Եւ իս ուրջ զայն
 սարսեալ զմեղմեցոյ սկսար լիքս
 սարսեմեալ ի յայն զմասեց զմեմ
 ի գործ սկսեալ: Իմ ձեռամբս զմա
 դեղի: Եւ սակնեկար ծաղկոց եւ երփն
 երփն զամնոց զարգարել ետան: Ըն
 լեմեցի ի յայտարակ զամեղմեաւս
 սամեղն ուր մեծ ուրջս եւ երկն զարգար
 ծաղկոց իմեց սխտեղեղոց ի բն: Եւ
 ուր սամանոց կարգոց իմեց կենդան

137. ԵՋՄ. № 1549, 277թ. 1640 Թ.

121. ԵՋ. № 2566/11. 1307 Թ.

Եւ այս արժեքն զորոսն կանոն
 հաւատարմութեան քան
 զանոնքս եւ իւրաքանչիւր
 կանոնն իւր իւր կանոնն իւր
 աս իմաստեաց յի զարմանալ
 որ արդիւնք վարդապետն եւ
 զնոր հովանեալսն Երեմ արան
 զկառնութեամբ իւր իւրն որ
 իւրանց արարեալսն մասն իւր
 զն կայ եւստի հասող յիւրանի
 կանոն արան զկառնութեամբ վաս
 լայ արժեքն որ ի իւր կայ
 եւստի արարեալսն արարմանն
 կանոնն իւրանց արարեալսն
 յանձն հանի. իսկ եւս անոնք
 իւրան եւստի արարման վաս
 իւրան կանոն արարալսն իւրան
 այ ծառայալ աս ծառայալսն
 այ արարեալսն երկուս իւրանց
 զարարեալսն արարեալսն եւ
 իւրանց արարեալսն իւրանց
 վարդապետն իւրանց. կանոն
 ծառայալսն արարեալսն Երեմ
 իւրանց արարեալսն որ իւրանց
 այ արարեալսն զնոր հանց իւրանց

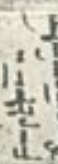
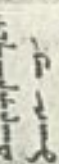
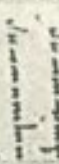
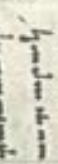
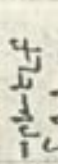
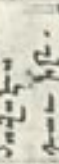
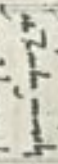
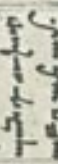
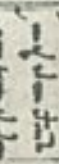
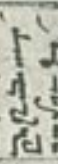
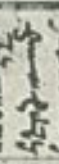
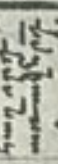
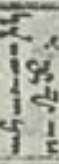
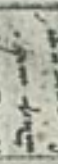
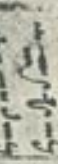

135. Էջ. Ո. Ո. 2

ԺԷ—ԺԸ. ԳՈԲ

բան. և ուղղեց զաս
 կարողարւղ. Գ. հետի
 վերայ արինսակին. որ
 ստոյգ բան ընդ բանի
 ճշմարտեցաւ. և ինք
 վերայ փոխեցաւ. առքս,
 զոր ստոյգ որ մեացին մա.
 Լիսն ստոյգ ձեռնի գոր
 ծ արկեալ անարժան
 այս մեռե մեղամակ
 արդան ձև սարգիսն ը
 աստ և արարման ունիւր
 և ըստ արարեց երայ սարգ
 անանսն թե իքեզրե
 ցի և յարարտ հանի
 զածունսակ բանքս
 զարարեալսն արանս յայս
 պիսի ընտիր և ուղիղ
 արինսակե. ի թու իս

131. ԵԲ. № 2649/94. 1332 Բ.

<p> </p>	<p> </p>	<p> </p>	<p> </p>
---	---	---	---

143. 12F. N 3177, 1a.-2aa. ob. 4R?

